

С 821(477)
Б14

ІВАН БАГМУТ

ВИБРАНІ ТВОРИ

Handwritten text, possibly a list or notes, written in dark ink on a light-colored, textured surface. The text is arranged in several vertical columns and includes various symbols and characters, including what appears to be a large 'A' and a large 'B'.

TO
TO

ЖИТТЄПИС
СЛУХНЯНОГО
ХЛОПЦЯ

ПОВІСТЬ

КАРАБУТЕНЯ

1

Іоанн Іоакимович Карабут народився в травні 1903 року. Треба зразу ж сказати, що ніхто не називав його Карабута так, як то було записано в церковній метричній книзі — Іоанн. Звали його звичайно Івасем, Ванею, Ваньком і Іваном, причому в перші роки його життя остання форма вживалася тільки тоді, коли його дражнили.

Після того як він навчився ходити і став вибігати на вулицю і, отже, його оточення розширилося за межі родинного, виникла потреба в користуванні й прізвисьмом. І тут хлопця не називали так, як було записано в згаданому вже акті громадянського стану — Карабут, а, зважаючи на його вік, казали на нього Карабутеня. Більше того, говорячи про нього в третій особі, вживали займенник «воно», хоч він був, безперечно, «він» і це підтверджувалося як фактичними даними, так і записами в згадуваній метричній книзі.

За перші чотири роки свого існування Карабутеня набрало певного досвіду (як і мільйони його ровесників) і виробило цілком певні погляди, може, не такі широкі і глибокі, але, в усякому разі, достатні, щоб жити в суспільстві.

В нього не було ніякого сумніву в тому, що існує «бозя», який все знає і все бачить і основна функція якого полягає в тому, щоб бити. Існування цієї верховної особи підтверджувалося тим, що всяка ініціатива Карабутеняти, викликана, з одного боку, природною жвавістю, а з другого, — життєвою недосвідченістю, припинялася фразою: «Так не можна! Бозя битиме!»

Він також знав, що, сидячи на лаві чи на стільці, не можна дригати ногами, бо інакше вмере мама.

Не можна говорити непристойних слів, бо за це наколють голкою язика. Правда, цього мати ніколи не робила, але Карабутеня сприймало на віру все, що казали старші, і тому дуже обережно повторювало дома нові слова, почуті від старших братів або товаришів по вулиці.

Воно вірило, що коли в середу, в п'ятницю і взагалі в піст їсти скоромне, то їжа виступить на лобі. Так само виступить на лобі їжа, коли з'їсти щось ранком у неділю або в свято до того, як випустять з церкви.

Не можна без дозволу брати цукру і взагалі смачного. Треба поважати старших. Не можна казати старшим «брешеш», «дурний», звертатися до них на «ти», перекривляти їх, а також крутити їм дулі.

Пізнання життя супроводжувалося неприємностями. Наприклад, хлоп'я беззастережно слухалося порад. Це було цілком зрозуміло, адже їх подавали старші і рідні. Що не завжди порад треба слухатись, Івась переконався на п'ятому році свого життя. Цей випадок певним чином позначився на його світосприйманні, і тому на ньому слід спитися докладніше.

Поряд з двором Карабутів стояла пустка. Їхній сусід-вугляр виїхав, як тоді казали, «на розкоші», тобто на вжитки, переселившись на Охмалу, як селяни називали тоді Акмолінську губернію, і його хата стояла порожня, являючи собою принаду для горобців. Вони поспіль продірявили стріху пустки. Хазяйське серце старого Каленика Шинкаренка — першого багатія на селі, що жив по сусідству і купив вугляреву садибу, — обливалося кров'ю, коли він слухав цвірінчання горобців і дивився на дірки в стрісі.

Але у дітвори ця величезна кількість гороб'ячих гнізд розпалювала мисливські інстинкти і викликала солодкі мрії. Одного разу ватага хлопчаків і дівчаток, переконавшись, що в Шинкаренковому дворі нікого не видно, вирішила свої мрії здійснити. Загін, який, крім Карабутеняти, складався в основному з численних дочок і синів Бражника, що жив навпроти Карабутів, потихеньку прокрався на придбану Шинкаренком територію.

Вуглярева хата була убога, низенька й присадкувата, та без драбини дістатись до стріхи все ж було важко. Це й спричинило те, що Івасеві випала найпочесніша і найцікавіша роль безпосереднього видирача яєць. Його, як найменшого, поставили на плечі найстаршого з компанії — чотирнадцятилітнього Микити Бражника, і Івась з завмираючим серцем засунув руку в дірку під стріху. Він відчув дотик теплого пуху і охриплим від щастя голосом прошепотів:

— Є!

Друга дірка була теж гніздом, третя теж... В кожному гнізді були теплі рябенькі яєчка, і кожен раз, коли Івась подавав їх Микиті, дитяча юрба затихала, ніби не вірячи такій несподіваній, неймовірно великій здобичі.

Не звертаючи більше уваги на двір Шинкаренка, діти

захоплено драли горобців, а в цей час старий Каленик ненароком глянув у вікно і побачив злочинців.

— Тобі б виздыхали! — крикнув він так, що його стара, не розуміючи, в чому справа, трохи не зомліла з переляку.— Геть стріху обчухрають! Тут від горобців не вбережеш, а ще цих волоцюг принесло, тобі б виздыхали, прости господи!

Він стрімголов вискочив з хати і кинувся до пустки.
— Ах ви ж сукини сини! Ось я вам!

Діти на якусь мить принишкли від несподіванки, потім так само, як півгодини тому пурхнули зі стріхи перелякані горобці, шугнули з двору. Івась біг щосили, і серце йому калатало від страху, що він опиниться позаду всіх і потрапить до рук розгніваного Шинкаренка.

— Ледацюги! Никають по чужих дворах! Геть стріху оббили, тобі б виздыхали! — лаявся хазяїн, намагаючись догнати дітей.

На вулиці юні мисливці відчували себе безпечніше. Тепер дівора бігла вже не так швидко, помітивши, що відстань між ними і старим не зменшується. Дехто з хлопців, щоб ще дужче розсердити діда, став пританцьовувати, а Микита порадив Івасеві спустити штанці, задрати сорочку і показати ворожій стороні спину в тій частині, якій уже не відповідає ця благородна назва. Всі голосно і з захопленням схвалили ініціативу Микити, а Івась, не розуміючи, чому ніхто не поспішає цього зробити, виконав пораду старшого, гукнувши дідові:

— Ось вам!

Цей вчинок поставив Івася в центр уваги і викликав таке буйне схвалення юних Бражниченят, що Карабутеня і не сподівалося. Вперше воно відчуло всю солодкість слави і загального визнання. Так воно стало героєм, на нього були звернуті погляди всіх, і це було дуже приємно.

Дід, побажавши Карабутеняті, щоб його побили пранці, з новою силою кинувся до дітей, але вони щасливо поховалися в Бражниковому дворі.

Івась був переконаний, що на цьому інцидент з Шинкаренком вичерпано. Він безтурботно грався з дітьми в коней, у піжмурки, в квача, і коли його покликкала мати додому — побіг, підстрибуючи, не сподіваючись ніяких неприємностей.

Мати говорила з ним лагідно, поки не завела в комору. Тут хлопчик побачив у неї в руках прут і відчув зміну її настрою, але ще не розумів, до чого йдеться.

— Ти дідові Каленикові що показував? — спитала мати суворо.

Івась розказав усю правду, дивлячись на матір довірливими очима.

— Хіба ж можна так? — з докором промовила мати.— Хіба ж можна отак із старим? Перед ним усе село шапки скидає, а ти отак!

Івась так само дивився на неї відвертим поглядом. Раптом мати схопила сінка за плечі, ткнула його голову собі між коліна і почала шмагати прутом по спині, приказуючи:

— Щоб не робив так! Щоб не робив так!

Перші удари далися матері через силу, але далі справа пішла легше, і Івасеві було видано прямо пропорціонально вікові і багатству Каленика Шинкаренка та, крім того, додано відповідно до громадського становища Івасевого батька, який був учителем, а відомо, що за поведінку дітей в учительській родині треба дбати більше, ніж у звичайних хліборобських родин, бо вчительські діти повинні бути прикладом для інших.

Ця перша в житті екзекуція справила на Івася гнітюче враження. Було гірке відчуття образи на Бражниченка, який подав таку підступну пораду. Не розумів, і це було дуже прикро, навіть взагалі його били. Коли для того, щоб більше не показував паністари, то для цього досить було слова.

Спина щеміла, і це настроювало хлопчика на песимістичний лад. Світ здавався йому похмурим, повним недобрих людей, а його власна доля найнещасливішою. Все в його житті складалося гірше, ніж у інших. Все! В усіх його братів волосся прилягало під гребінцем, а в нього стирчало в усі боки. У братів не було конопинок, а він весь був у ластовинні. А ім'я яке йому випало! Іван! Нікого не draжнять так огидно, як його:

Іван, кабан, на капусті сидів,
Усі черви поїв.

На Миколу кажуть зовсім не образливо:

А Микола-Миколай
Здрав ноги на сарай.

І більше нічого! Чому ж на нього вигадали такі негарні, такі паскудні слова? Ні, в світі все побудовано несправедливо! Справді, чому його лице в ластовинні, а в інших — ні? І чому саме в нього чуб стирчить в усі боки?

Такі думки снувалися в голові Карабутеняти, а десь глибоко, в підсвідомості, насувалося важке передчуття чогось страшного. Хлопчик гойдав колиску з своїм найменшим братом (це було доповнення до основної кари...), і рухи та рипіння колиски заважали йому вловити причину цього передчуття. Нарешті, він зрозумів: про його поведінку з старим Шинкаренком дізнається тато.

Якщо маму Карабутеня любило, то основне почуття до батька було страх. Івась боявся сміятися в присутності батька, а коли той брав його на руки, то сидів тихо, мов мишеня. Батько жодного разу навіть пальцем не торкнув Івася, але хлоп'я бачило, як він бив «смертним боєм» своїх старших синів. Карабутеня на той час було надто недосвідчене і неосвічене, щоб зрозуміти, що його батько просто дотримувався основного педагогічного методу тих часів, коли биття вважалося основою як виховання в людині високих моральних якостей, так і прищеплення знань. Будучи ж людиною принциповою і широю, батько застосовував і до своїх дітей цей метод, що його корисна дія не викликала в нього ніяких сумнівів.

Івась з жахом згадав день приїзду своїх старших братів з духовного училища на канікули. Батько почоломкався з синами — Хоמוю і Миколою, потім переглянув відомості про успішність і, побачивши в Хоми двійку (а вони в нього не виводилися), мовчки пішов у садок. Хома блідий, з палаючими очима чекав, поки батько вирізав дебелу червонясту вишневу хворостину.

— Для твоєї ж користі! — сказав батько, сперезавши Хома вздовж спини.

Він бив його доти, доки в руках не залишився коротенький цурупалок, і, закінчивши цю важку і неприємну для нього самого процедуру, запитав Хома:

— Розумієш ти, що б'ю тебе для твоєї ж користі?

Хома відповідав позитивно, але завжди щось заважало йому зробити практичні висновки з батькової науки, і в наступний приїзд все повторювалося спочатку, за тим хіба винятком, що в зимові канікули батько користувався не вишневою, а бив долонею або батою.

Карабутеня стояло перед своїм батьком вкрай перелякане. Плакати воно боялося і стримувало сльози якоюсь йому самому невідомою силою.

Материні пояснення про величезність його вини в основному були вже засвоєні хлопчиком, і він сподівався від батька, образно кажучи, не бурі, а землетрусу

з виверженням вулкана. Одначе батько зустрів сина на диво спокійно. Його очі, сталеві, суворі, що, здавалося, вміли заглянути в саму глибочинь людської душі (і, мабуть, від цього бували часто трохи скорботними), тепер непомітно всміхалися.

— Так що ж тобі сказав дід Каленик? — спитав він Івася.

— Він зразу нічого не сказав, а потім став лаятись. Каже: ах ти ж сукин син, бодай тебе пранці побили!

— Значить, не зразу почав лаятись? — в батькових усміхнених очах промайнув задерикуватий вогник.

— Ні.

Батько замислився, відтворюючи в своїй уяві багатого сусіду, якому, очевидно, заціпило від несподіваної форми привітання. Похитуючи головою так, ніби він казав «ну-ну!», батько довгенько мовчав. Івась, незважаючи на ніжний вік, відчував у батьковому настрої певне схвалення свого вчинку і, не розуміючи, як і чому це могло статися, дивився на нього телячими очима.

Раптом батькове обличчя стало серйозним, а погляд твердим.

— Ти негарно, непристойно поведився! Гляди, щоб більше ніколи так не робив. Так робити соромно! Стань навколішки!

Все це було сказано суворим голосом, але Карабутеня відчувало, що справжнє ставлення татка до його вчинку виявилось раніше. І дійсно, не минуло й п'яти хвилин, як батько дозволив йому встати, підкликав до себе, погладив по голові, торкнувся колючими вусами щоки і сказав ласкаво:

— Иди грайся. Навколішки для твоєї ж користі ставив.

Вискочивши надвір, Карабутеня не завдавало собі клопоту міркуваннями про незрозумілу батькову поведінку, а тільки глибоко і з полегшенням зітхнуло.

2

Саме в той час, коли народилося Карабутеня, у баби Мар'яни ослаб зір.

— Слухай, Катерино,— сказала стара до своєї невістки, тобто до Івасевої матері, коли та на другий день після пологів встала з ліжка, щоб готувати обід,— цього хлопця

я виняньчу, це будуть мені очі, а за решту не обижайся. Нянькувати не буду.

Таким чином, Івасева мати без клопоту здобула няньку, а Івась, як тільки навчився ходити й розмовляти, став у своєї бабусі поводитарем.

Оскільки баба не зовсім осліпла, Івасева допомога була їй потрібна тільки в свята і переважно для того, щоб водити її в гості. Карабутеня охоче ходило з бабою до її знайомих. Особливо було цікаво в діда Можного — двоюрідного брата баби Мар'яни. Правда, він жив далеко — аж на другій вулиці, куди треба було йти городами, але в нього був великий садок, а в кущах терну жив сорокопуд з сорокопуденятами, гніздо якого дід показував Івасеві. Карабутеня розуміло, що сорокопуд — це не якийсь жалюгідний горобець, а справжній птах, і від цього повага до діда Можного зростала.

На жаль, походеньки до діда Можного несподівано припинилися. Якимось узимку, добре випивши, дід Можний ліг на печі спати. Чи занадто натопили піч, чи занадто було випито (а можливо, мали місце обидві обставини), але на другий день діда знайшли на печі почорнілого, і сусіди не без підстав прийшли до висновку, що смерть сталася від самозаймання парів спирту.

Тепер баба Мар'яна інколи навідувалась до свого свата діда Повара. Це було значно ближче — всього через три хати від них, але зовсім не цікаво. Ні сорокопуда, ні садка в цього діда не було і єдине, що запам'яталось хлопчиків, це буряки, які дід виловлював з пісного борщу і викладав перед Івасем прямо на столик, щоб він пригощався, поки дід з бабою випивали по чарці.

Додому бабуся з Івасем поверталися, взявшись за руки. Бабуся голосно співала, і Івасеві було дуже весело, бо всі зустрічні, а також сусіди, що вибігали з дворів на спів, сміялися і Івась сміявся разом з ними.

Ніхто з родини Карабутів не робив бабі ніякого зауваження і не висловлював жодного докору. Це пояснювалося тим, що, по-перше, вона була найстарша в родині, по-друге, в баби була та внутрішня сила, що становить основу твердого характеру і примушує всіх слухатися з першого слова.

Дід посідав у родині зовсім інше становище.

Він не мав аж ніякого значення в домі саме через відсутність тієї внутрішньої сили, якою відзначалася баба Мар'яна.

Справді, дід був ледачий і легковажний. Єдине, що він робив з охотою, це ловив ятерами рибу. Його також кликали читати «на відход душі» і псалтир по мертвих.

Відсутність авторитету в родині особливо була помітна по тому, як ставились до діда внуки. Хоч неповага до старших каралася завжди, частенько виходило так, що у відношенні до діда її не помічали, і діти брали це до уваги. Коли дід молився богу (а це вже було цікаво тим, що він окремі фрази молитов промовляв уголос), діти, дїждавшись його першого поклону, кидали перед ним кішку і потім реготали з того, що дід лаявся:

— Тпрус! Бодай ви виздыхали! Святий боже, святий крепкий... Не дасть помолитися, чортова порода...— Потім звертався до внуків: — Та повиганяйте з хати кішок, шельмині діти! Вам смішки!..

Весь свій вільний час дід просиджував у крамниці споживчого товариства, куди ходив купувати махорку, яку прикажчик видавав йому в набір, записуючи борг на Івасевого батька, і де співрозмовники не переводилися з ранку до вечора.

Коли в забірній книжці з'являвся запис «різних товарів на 21 копійку», Юхим Мусійович Карабут суворо і сердито виговоряв своєму батькові, бо цей запис означав, що дід Мусій взяв у прикажчика двадцять одну копійку грішми, щоб купити чвертку горілки і випити з кимось із своїх товаришів у холодку під тином. Дід мовчки переморгував і потім довго не наважувався вдаватися до такої фінансової операції.

Перш ніж сказати кілька слів про Івасевого батька, доводиться зробити невеличкий відступ і, заглибившись у давніші часи, згадати про Івасевого прадіда. Вважаючи, що головною метою людського життя є врятування душі, прадід не дуже піклувався про матеріальні блага. Живучи бідно, він в той же час, як людина, що в неї слово не розходиться з ділом, ділився за приписами евангелія з ще біднішими за нього.

На жаль, евангельське положення «рука даючого не оскудіє» в даному разі не виправдалось, і господарство Івасевого прадіда, хоч який він був працелюбний, могло задовольнити тільки наймінімальні потреби родини.

Становище погіршало, коли прадід помер. Його син, відомий уже нам дід Мусій, успадкував від свого батька не працелюбність, а лише байдуже ставлення до господарства та вміння читати священні книги. Тому родині, коли

її очолив Мусій Карабут, стало настільки сутужно, що майбутній учитель навіть інколи старцював, і якщо Юхимів дід зазнавав радості від того, що давав, то його внук спробував гіркоти від того, що мусив приймати.

Та випробування, що випали Юхимові в хлопчачі роки, мали для нього позитивне значення, викликавши напруження всіх сил, щоб вирватися з злиднів; і, оскільки здібності в нього були неабиякі, це йому вдалося. Допомогло й те, що дід навчив його грамоти.

На час нашої розповіді Юхимові Мусійовичу було вже під сорок. Він учителював, але не кидав і господарства, фактичним хазяїном якого став дуже рано через легковажне ставлення свого батька до цих обов'язків.

Господарювати доводилося тому, що видатки на харчі і одяг у вчительській родині були значно більші, ніж у інших селян. Хоч бабуся та мати самі пряли і ткали і білизна всім шилася з полотна власного виробу, вчителеві було вже ніяково вийти на люди у вибійчаному піджаці або в сіряковій замість купованого пальта. Також і Івасева мати повинна була одягатися згідно зі своїм становищем, і хоч вона не носила капелюшка, та все ж ходила в калошах і в пальті з фабричного сукна. Коли рядовий селянин того часу обходився одним-двома фунтами цукру на рік, то вчитель витрачав інколи і по два фунти на місяць, адже бували гості, яким не поставиш кулешу, та й самі Карабути інколи пили «чай», заварюючи окріп молодим вишневим пруттям. Значною статтею видатків була освіта, яку Юхим Мусійович давав своїм дітям. Одне слово, обставини склалися так, що Юхим Карабут не міг кинути господарства.

Навіть коли б було можливо на ті 25 карбованців, що їх одержував Юхим Мусійович, учити дітей і утримувати свою величезну родину, котра складалася з одинадцяти душ і систематично збільшувалася, то й тоді він, напевно, не кинув би господарства, бо — хлібороб до глибини своєї душі — він не уявляв свого життя без землі.

Серед селян він користувався великим авторитетом. Насамперед його поважали як учителя, що не формально ставився до своєї справи, а з кожного учня намагався зробити людину.

Селянам подобалось, що, ставши вчителем, він не запанів, а, як і раніше, працював у господарстві, причому працював багато. У жнива, вставши до схід сонця, він

викошував (дружина за ним в'язала) десятину з чвертю жита — норма не мала для найкращого косаря.

Юхим Мусійович організував у селі перше споживче товариство, керував церковною півчою і, як людина письменна, охоче давав поради, коли до нього зверталися.

В особистому житті він поводився так, як належить поважній і статечній людині. Зокрема, він не пив, тобто не пиячив так просто, серед абичого, а випивав тільки в тих випадках, коли була якась серйозна причина — на свята, з приводу продажу хліба нового врожаю, на похоронах і хрестинах, при переїзді з свого села до того, де він учителював, а також гостюючи і приймаючи гостей. Не дуже-то розбираючись у питаннях медицини і не знаючи, що вже півтораквартирна доза горілки є смертельною для людини, він інколи трохи перебирав. Так, одного разу, супроводжуючи з півчою попа, що на різдво об'їжджав з хрестом селян, Юхим Мусійович випив за день близько ста чарок горілки, що, мабуть, разів у п'ять перевершувало смертельну дозу.

Він розумів, що п'є вже надміру, але відмовитися од чарки означало образити господаря, який вважав для себе за велику честь, коли вчитель взяв чарку з його рук. А в одній хаті, щоб показати, що тут нічого не жалкують для гостя, господарка притрусила ковбасу цукром. Учитель не міг і тут відмовитись. Кожен візит тривав не більше десяти хвилин, і не встигала чарка зробити своє діло, як Юхим Мусійович виходив на мороз, освіжався і в наступній господі знову почував себе цілком нормально. Правда, коли в перших хатах він випивав по три чарки, то далі пив по дві, а коли число відвідувань перевалило за сорок — лише по одній.

Тільки дома Юхим Мусійович упав з ніг і пролежав три дні паралізований. Після цього він зрозумів, що пити надміру шкідливо і вже ніколи не випивав за день більше «чверті» (не літра, звичайно, бо тоді така міра не вживалася, а відра).

Випивши, Юхим Карабут не чинив нічого недозволеного, а тільки любив посвистіти, заклавши два пальці в рот. Що він не втрачав голови, видно з того, що не свистів у хаті, де висять образи, а тільки надворі.

Івасеві особливо запам'яталися переїзди з Мамаївки, де вони жили, до Чмелівки, де батько вчителював. Це відбувалося кожної осені, і хлопчик довго не міг забути зляканих очей своєї неньки та оглушливий свист батька, від

якого кожен раз шарахалися коні і плакало немовля на руках у матері.

З братів варто в першу чергу згадати про Хома. Другий старший брат і сестра не відігравали в житті Івася помітної ролі, бо були значно старшими за нього. Що ж до менших братів і сестер, то про них в разі потреби буде сказано пізніше.

Хома був старший за Івася на п'ять років,— Карабут, що народився між ними, помер немовлям,— і інколи «просвіщав» його, розповідаючи таке, чого Івась не знав. Головний же вплив Хоми полягав у тому, що він довгий час був живим прикладом, як не треба поводитись.

Основною рисою Хоми було те, що свої бажання він негайно здійснював, а це, якщо взяти до уваги, що в нього був живий і допитливий характер, а батько — педагог, завдало йому багато неприємностей.

Як і всі старші діти, Хома вчився в духовному учбовому закладі, бо там навчання було на повному пансіоні: безплатне для дітей учителя церковноприходської школи. Та коли старші брат і сестра щороку переходили з класу в клас, Хома ставився до навчання байдуже і вже в другому класі духовного училища вирішив раз і назавжди покинути край сутичкам з адміністрацією і педагогами і втекти в Африку. Спроба не мала успіху: його спіймали, виключили з училища і привезли до батька. Оскільки це було вже друге виключення (перший раз виключали за неповагу до старших і недостатню успішність), Хома після потрійної порції вишніни віддали до так званої двокласної міністерської школи, що недавно відкрилася в Чмелівці.

Влітку, коли Хома пас корову чи коней, він влаштував війну між мамаївськими і хуторянськими пастухами і, очоливши мамаївців, інколи так захоплювався наступом, що заганяв ворогів з їхньою худобою аж у Хутори і примушував ховатися по своїх дворах. Тоді Юхима Мусійовича відвідувала делегація матерів переможених, і коли Хома ввечері повертався додому, батько, зважаючи на те, що переможців не судять, карав його без суду, але нещадно. Однак войовничі схильності були в Хоми дуже сильні, і воєнна операція через якийсь час повторювалась, приносячи Хоми не так мед слави, як гіркоту внаслідок батькового втручання і відсталості педагогічних поглядів того часу.

Войовничість Хоми майже не зачіпала Івася. В Хоми було досить благородства, властивого справжнім лицарям:

він ніколи не показував своєї фізичної переваги щодо слабших і менших. Лише в одному терпів Івась від войовничої ініціативи свого старшого брата. Коли за столом з якихось причин не було батька і матері, Хома частенько влаштував операцію, що звалася «на недоїдачки та на віднімачки!». Суть її полягала в тому, що Хома вигукував: «На недоїдачки та на віднімачки!» І тоді, не доїдаючи того, що було в руці, всі накидалися на миску і захоплювали їжі, хто скільки міг, причому дозволялося видирати і в рук у сусіда. Принцип «на недоїдачки» застосовувався, звичайно, не до борщу чи картоплі, а до м'яса і взагалі чогось смачного.

Івась і всі менші мало чого встигали вхопити, але поскаржитись було нікому, бо дід Мусій брав участь у цій веселій операції, тим більше, що в нього ніхто не наважувався віднімати.

З усіх, так би мовити, важливих родичів ми не згадали тільки про матір Карабутеняти. Але про неї, хоч вона відігравала найбільшу роль у вихованні Івася, буде сказано мало. Це була звичайна жінка з добрим серцем. Вона народила десятеро дітей, ніколи не вилазила з роботи і була задоволена своєю долею, вважаючи, що жінка для того і існує, щоб родити дітей і працювати.

3

Коли Івасеві сповнилося шість років, почалося його трудове життя, а з ним і справжні турботи. Треба сказати, що до шести років Карабутеня жило досить спокійно, коли не вважати таких надзвичайних пригод, як сутичка з старим Шинкаренком. Основне благо його віку полягало в свободі: якщо відкинути неприємний обов'язок щовечора проказувати молитву, страшенно одноманітну і саме тому важку, то його більше ні до чого не примушували, а коли він сам щось робив, то робив досхочу. На жаль, пам'ять мало що зберегла з вражень цих років, і в Карабутеняти, коли воно стало дорослим Карабутом, не залишилось спогадів про своє дитинство як про щасливе.

Перша робота, яку батько призначив своєму синові, була пасти корову. Само по собі це, власне, не вимагає великого напруження сил, проте пов'язано з багатьма побічними неприємностями.

Всіх дітей можна розбити на дві великі категорії — на

тих, що, проходячи вулицею, дражнять собак, і на тих, що не дражнять. Карабутеня належало до другої категорії і в описуваний період боялося собак. Поки гнало корову селом, собаки не були дуже страшні: у багатіїв вони на ланцюгу, а в незаможників і середняків рідко траплявся злий собака. До того ж на вулиці стрічалися люди, які могли оборонити дитину.

Страшне починалося за селом. По дорозі, недалеко від пастівника, стояв хутір Кота — зятя Карабутового сусіди Каленика Шинкаренка. Як і в кожного багатія, в нього був великий і злий собака. Коли сільським собакам обридало гавкати на перехожих і вони гналися за Івасем більше для порядку, то цей кидався на хлопця з явною метою вкусити. Тримаючи в одній руці налігач, Карабутеня героїчно відбивалося другою від оскаженілого пса, принаймні вдвічі більшого за нього. Ні Кіт, ні Котиха, будучи в дворі, ніколи не спиняли собаку, коли той кидався на юного пастуха. Оскільки людей повз їхній хутір проходило дуже мало, господарі вважали Карабутеня якраз підходящим об'єктом для того, щоб собака практикувався рвати людей — якість, неодмінна для «друга людини», коли він «дружить» з куркулем.

Прип'явши корову до пакола, Карабутеня відчувало себе спокійніше і, якби не перспектива гнати корову додому на обід та не побоювання, що корова вирве пакіл і втече, було б щасливе. Воно бовталось в заболоченому озерці, мріючи про рибу, ловило пуголовків, рвало квіти жовтецю і лепехи або шукало в траві квасець та козельки.

Земля, яка була порізана на маленькі шматки, використовувалася хазяїнами здебільшого для сінокосу, і тому хлоп'яті було тут зовсім самотньо. Награвшись досхочу, починало нудитися: все частіше поглядало на сонце і ставало до нього спиною, щоб визначити довжину своєї тіні. Коли вона дорівнювала його зростові, можна було гнати додому на обід. І хоч як було страшно собаки, Івась чекав цієї хвилини нетерпляче.

Інколи з ним ішов і його чотирилітній брат. Цілий день вони грали в п'яницю маленькими картами, купленими на ярмарку за копійку та ще й з цукеркою на додачу, і час минав веселіше.

Крім собаки, була ще одна неприємність — треба було рано вставати. Вранці дуже хотілося спати, холодна росяна трава обпікала босі ноги, Карабутеня ревла, а ззаду лунали сердиті окрики батька, а інколи й матері, з наказом

негайно замовкнути, бо інакше буде застосована немилосердна кара прутом.

Але це було ще нічого. Через кілька днів трудової діяльності в Карабутеняти з'явилися репанці, і тоді ранкові подорожі на пастівник стали справжньою мукою. Побовтавшись у болоті, Карабутеня, звичайно, не витирало ні рук, ні ніг. Мокра шкіра висихала на вітрі та сонці і репалась. На п'ятах тріщини були досить значні. На руках і на ногах біля кісточок та на верхній частині ступні тріщинки були помітні тільки тим, що з них виступала кров, і називалися вони «курчата», мабуть, тому, що власники їх пищали від болю, як курчата.

Особливо голосно пищало Карабутеня ввечері, коли мати або бабуся намазували «курчата» сметаною. Вранці ж був уже не писк, а справжній плач. За ніч «курчата» й репанці присихали і найменший рух, роз'яtringючи виразки, викликав несамовитий біль. Коли ж на виразки потрапляла вода (а уникнути цього було неможливо, бо ж треба вмиватися і ходити по росі), муки ставали просто нестерпними. Дорослий навряд чи витерпів би їх, але Карабутеня, як мільйони його селянських ровесників, терпіло, бо що ж можна було вдіяти.

Неприємності, що випадали в зв'язку з трудовими процесами, цим не обмежувалися. Включення Карабутеняти, так би мовити, до номенклатури працездатних членів родини докорінно змінило його становище — від нього стали вимагати роботи щодня. Коли корову гнав на пашу старший брат, Івася ставили на так звану легку роботу, як правило, одноманітну і таку, що кінця їй не видно, наприклад, відгортати руками зерно з-під віялки. Кінчалася вона тільки з закінченням довжелезного робочого дня, і тому особливо стомлювала і здавалася хлоп'яті надміру важкою.

Під час молотьби (Карабути, як хазяїни середні, молотили котком) хлопчика призначали збирати кінські «сливи». Ця брудна робота викликала глузування і старших і менших братів, а сльози хлопчика (це була основна його реакція на всілякі неприємності) — гримання батька, який вважав їх безпідставними.

Внаслідок такого наполегливого привчання до праці у хлопчика виробилась захисна реакція. Зустрівши батька, який не пропускав нікого з родини, щоб не дати якоїсь роботи, Івась набирав заклопотаного вигляду, ніби поспішав виконати найсерйозніше завдання, і батько, гадаючи,

що хлопця послала за чимсь мати, не зачіпав його. Благополучно, таким чином, обманувши батька педагога, Карабутеня бігло на вулицю до своїх друзів Бражниченят або ховалося в садку і грало з своїм меншим братом в «цоканців», як звалася гра в крейماشки.

Дуже обридало Івасеві глядіти свого найменшого брата Захарка. Ця нудна робота припинялася тільки в двох випадках: коли брат засинав або коли мати брала його годувати.

Щоб немовля заснуло, його колишать. Та інколи доводилось колихати дуже довго і без усякого наслідку. Щоб примусити братика заснути, Івась вигадав дуже дотепний спосіб — він штрикав дитині пальцями в вічі доти, доки та не заплющувала їх. Коли немовля вже не ризикувало відкрити очі, Івась потихеньку зникав з хати. Але вже за хвилину чувся рев дитини і материн наказ негайно повернутися.

— Він же заснув! — сердито відказував Івась.

— Де там заснув? Очиці як зірочки! — любовно дивлячись на дитинча, що, цмокнувши молочка, вже заспокоїлось, промовляла мати.

Очиці справді були як зірочки, але викликали в серці Карабутеняти-няньки не захоплення, а ворожість до свого братика.

Десь у цей час Карабутеня спробувало навчитися палити тютюн. Скориставшись з того, що тато з мамою пішли з дому, воно знайшло кілька старих газет та списаних зошитів і віднесло до крамниці Стовбоватого, що містилася поряд зі школою, де вчителював Юхим Мусійович.

Паперу було дуже мало, всього на один шаг, тобто на півкопійки, а найменша пачка — з трьох цигарок — коштувала копійку. На Івасеве щастя в крамниці сидів не старий Стовбоватий, а його син, Віктор, парубок років двадцяти. Довідавшись, що вчителів синок хоче на ці гроші купити цигарок, щоб навчитися курити, він дав йому одну цілу цигарку, а одну запропонував скурити вдвох. Карабутеня радо погодилось.

— Так ти хочеш навчитися курити? — спитав Віктор, запалив цигарку та, затягнувшись димом, ковтнув повітря, а потім випустив з легенів дим.

— На! — дав він Івасеві запалену цигарку. — Спочатку потягни, потім ковтни дим, потім випусти його.

Карабутеня ковтнуло диму, але випустити його не змогло.

— Нічого! — підбадьорював Віктор. — Ще ковтни! Не виходить? Ще раз ковтни!

Івася почало канудити, але показати це крамареві було соромно, і він ковтав і ковтав дим, поки не пішла обертом голова.

— А тепер годі! От ти й навчився... — похвалив, сміючись, Віктор.

Зблідле Карабутеня ледве встигло вискочити з крамниці і почало блювати, потім, похитуючись, попленталося до школи. Раптом воно зміркувало: якщо батьки почують, що від нього тхне тютюном, то битимуть.

Надворі було холодно, голова страшенно боліла, світ навколо хитався, і нещасний курець стояв біля ганку, не знаючи, що робити. Ноги не тримали, хотілося лягти, але йти до кімнати було страшно: а що, як повернулися тато й мама? Івась простояв з хвилину і відчув, що далі стояти не може. Він пройшов по коридору школи, прислухався — в кімнаті було тихо. Щасливий, що дема нікого немає, хлопчик примостився на тапчанчику біля грубки, і йому зразу ж стало легше. Тільки голова боліла, так боліла, що його навіть не зацікавило, навіщо люди палять тютюн. Та хоч цього питання він і не поставив, бажання курити в нього зникло надовго.

На закінчення цього розділу слід сказати кілька слів про розширення знайомств нашого героя. Коли хліб було скошено і можна було пасти худобу на стерні, Карабутеня потрапило в широке товариство пастухів. Тут воно збагатило свої знання фольклором, переважно непристойним, і навчилося всяких інколи досить складних лайок, про що ні батько, ні мати навіть не здогадувалися, бо Івась, пам'ятаючи материну погрозу наколоти язика голкою, не вживав сам лайки і ніколи дома не розповідав цікавих віршків із звучною римою, як наприклад:

Раз, два, три, чотири,
Чорти бабу розточили:
Тільки пуп та язик
Та...

Приблизно в цей час стала частіше вживатися нова форма його прізвища. Пастухи вже казали на нього не Карабутеня, а Карабутча, визначаючи цим перетворення його з дитини на хлопця.

КАРАБУТЧА

1

Ознайомлюватися з науками Карабутча почало семи років у церковноприходській школі відомства православного віросповідання, де вчителював його батько, а завідував отець Антоній.

В школі було дві класні кімнати, а класів,— їх тоді називали відділеннями,— три, і, таким чином, двом відділенням доводилося сидіти в одній класній кімнаті. Відповідно до кількості кімнат педагогів також було два: вчитель, Юхим Мусійович, та його помічник, що вів перше відділення.

Карабутча ввійшло в клас, не відчувши відповідного такому урочистому моментові хвилювання, бо ще до вступу в школу частенько гралося тут із своїми меншими братами та з їхньою нянькою в піжмурки, і йому було знайоме все — від нефарбованих парт до останньої дірки в прогнилій дерев'яній підлозі.

Маркел Іванович — помічник учителя — не мав високої освіти. Колись він закінчив школу грамоти і тепер передавав одержані там знання учням. Він учив читати, писати, лічити, молитися і, оскільки навчання велося російською мовою, а учні розмовляли українською, пояснював нові й не зрозумілі для них слова, наприклад, що таке «железо», «петух» тощо. Діти не всі догадувалися, що означають ці слова, і тільки Івась завжди піднімав руку. Але коли дійшло до слова «лужа», то ніхто, навіть Карабутча, руки не підняв.

— Лужа значить калюжа,— промовив Маркел Іванович, витримавши паузу, і тепер Карабутча, яке ставило Маркела Івановича значно нижче свого батька, зрозуміло, що, хоч Маркел Іванович ходить у вибійчаному піджаці, а замість пальта одягає чумарку, він теж справжній учитель, має достатню ерудицію і заслуговує на глибоку пошану.

Одного разу хтось із учнів спитав Маркела Івановича, що таке «варежки».

— Варежки? — перепитав Маркел Іванович.— Це щось на зразок квасолі. Їх варять.

Тільки через багато років, коли Карабутча пройшло стадію Карабутенка і стало Карабутом, воно взнало, що ж

таке «варежка», і посміхнулося, згадавши свого першого вчителя.

З усіх відкриттів, які приніс Івасеві перший клас, його найбільше вразила істина, що «собака — друг людини». Він згадав Котового пса, що поводився з ним не зовсім дружньо. Справді, як же це так, що «друг людини» ціниться тим більше, чим більше гавкає і чим зліше поривається вкусити людину? А з другого боку, хлопці, які безперечно є людьми, відчувають найвищу насолоду, коли їм пощастить влучити грудкою чи ломакою «друга» в сусідському дворі або на вулиці.

Істина, вичитана в букварі, викликала приємні спогади про літо. Перед очима виникла їхня хата в Мамаївці. Молоді Карабути на чолі з дідом Мусієм сидять у сінях навколо столика і їдять з хлібом кавуни та дині. Кавунів і динь багато, можна їсти не поспішаючи, не боячись, що Хома вигукне «на недоїдачки та на віднімачки!» або дід підсуне до себе страву й скаже:

— А подождіть, я з хлібом поїм!

Біля порога сидить «друг людини» — Сірко, розморений спекою, з виразками на вухах від укусів мух і з погаслими очима, в яких кожен міг би прочитати зневіру до людей, що самі їдять, а «другові» не дають. Коли хтось кидає вигризену скибу, очі в Сірка на мить оживають, але, побачивши, що то не хліб, а лушпиння, знову гаснуть, і Сірко тільки стріпує покусаними, скривавленими вухами. Тоді дід кричить на нього:

— Цу-цу, ланцюга! Іч, мух понаносив!

Сірко підводить сумні очі і з докором дивиться на діда, наче каже: «Отак на друга?»

Коли всі встають, Хома та Івась ховають по шматку хліба і крадькома від старших дають собаці, але не просто, а обов'язково підкидаючи кавалочками, щоб він хапав їх на льоту.

Івасеві думки далеко від того, про що іде мова на уроці, але Маркел Іванович не дає йому штовхана, не скубе за волосся, не ставить навколішки, як інших. І Івась розуміє, чому це так: він син учителя, він не такий, як усі, йому дозволяється більше. Правда, в Маркела Івановича менше підстав карати Івася, бо він уміє читати й писати. Тим учням, які, знаючи букву «м» і букву «а», не можуть їх прочитати вкупі, Маркел Іванович допомагає, б'ючи лінійкою по руках або просто рукою по щоці (Маркел Іванович в питаннях педагогіки не відрізнявся від інших учите-

лів тодішньої системи), але Івась не потребує такої допомоги. Карабутча відчувало свою осібність, і хоч поки що не поводилося в класі зухвало, та в майбутньому, можливо, показало б себе, якби не випадок, що стався зовсім несподівано.

Одного разу, коли Маркел Іванович не прийшов чомусь на урок і на всі три відділення залишився сам Юхим Мусійович (класні кімнати сполучалися дверима, і вчитель міг чути і трохи бачити, що робиться в другій кімнаті), до класу, де сидів Івась, заглянув його братик Сашко. Безперечно, це була нагода показати перед учнями свої права і привілеї. Карабутча, хоч йому зовсім не хотілося пити, нічого не придумало кращого, як попросити брата принести напитися.

Сашко зник, а через кілька хвилин двері з грюкотом відчинилися і з'явилася ціла процесія: дівчинка-нянька з ополоником води в руці, за нею — Сашко, а за Сашком дибало наймолодше в родині півторарічне Карабутеня. Клас спершу аж припишк від здивовання, а потім дружно загудів. Раптова зміна, так би мовити, в звучанні класу негайно привернула увагу досвідченого педагога, і не встигло Карабутча напитися, як батько увійшов у клас.

Найменше Карабутеня, яке ще мало вивчило свого батька, з радісним лицем зробило до нього крок, але Сашко, зрозумівши становище, швидко схопив братика за руку і потяг до себе.

— Геть! — гукнув учитель на няньку і хлопців так, що ті клубком покотилися з класу.

Потім Юхим Мусійович підійшов до нашого героя, з силою крутнув його за вухо і потяг угору так, що Івась устав. За вухо ж вивів хлопця з-за парти, довів до кутка з образами і поставив сина навколішки. Не промовивши й слова, Юхим Мусійович оглянув учнів, що заклакли на своїх місцях, і повернувся до другої класної кімнати.

Зганьблене Карабутча, згоряючи від сорому, простояло до кінця уроку навколішках, ремствуючи в душі на батька, що так грубо показав нетривкість привілейованого становища свого сина.

Карабутча було свідком багатьох розмов батька з селянами, що приводили своїх синів у школу. В кожній розмові обов'язково була просьба: «Бийте його моєю рукою, тільки вивчіть!»

Івась побачив цю фразу в дії, коли перейшов до другого відділення, тобто в клас до свого батька.

Юхим Мусійович, як уже говорилося, бив своїх учнів, будучи глибоко переконаним, що, крім користі, це нічого не дасть. Дурний стане розумнішим, а ледачий — працюлюбним.

На кожному уроці Юхим Мусійович давав один-два ляпаси тому чи іншому учневі. В такі дні в класі чулося тихе рівне гудіння сотні учнів. Але бували уроки, коли в класі стояла мертва тиша і тільки один за одним лунали гучні ляпаси. Івасеві запам'яталися два таких уроки, може, тому, що це було на початку учбового року, коли все сприймається яскраво, як новина.

Юхим Мусійович викликав до дошки учня третього відділення.

— Що було задано на сьогодні?

— Моря Російської імперії.

— Покажи на карті.

З першим же морем учневі не повезло: він показав Балтійське море, а назвав його Каспійським. Юхим Мусійович на знак незгоди з відповіддю дав хлопцеві легенького стусана. Підбадьорений такою увагою, учень швидко поправився:

— Біле.

Тоді Юхим Мусійович відважив йому вже справжнього ляпаса, бо коли назви Балтійського та Каспійського морів хоч у якійсь мірі схожі і їх можна плутати, то змішати Балтійське і Біле міг лише учень, що й не брався до уроку.

Тільки після трьох ударів була одержана правильна відповідь, і вчитель звелів розказувати далі.

— Чорне море,— промовив учень і показав на Біле море.

— Ось тобі Чорне! — з серцем вигукнув Юхим Мусійович і так дав, що учень ледь устояв на ногах.

Морів Російська імперія мала багато, однак Івась запам'ятав їхні назви за один урок і на все життя.

Сталося так, що того ж дня другий урок проводив завідуючий школою отець Антоній. Івась бував з батьком та

матір'ю в гостях у нього і звук бачити отця Антонія — невисокого, чорнявого, як циган,— веселим і привітним господарем коли не за чаркою, то за картами (звичайно, не географічними). Карабутча бачило отця Антонія і в церкві. Там священник не усміхався і в руках тримав уже не карти і не чарку, а хрест або кадильницю. І обличчя в нього було інше — смиренне, з очима, звернутими вгору, до бога, що був намальований на стелі.

В класі отець Антоній був зовсім не таким, як у церкві і дома. На лиці в нього була написана тільки суворість.

Він почав з перевірки, чи не забули за літо учні третього відділення того, що вчили торік. Викликав найгіршого учня і запропонував йому розповісти, що намальовано на тих картинах, якими обвішані стіни класу.

— Що зображено ось тут? — вказав він на малюнок, де бородаті люди з простирадлами на плечах товпилися біля столу, а Ісус Христос стояв з простягнутими руками біля бочки.

Учень мовчав.

— Той, хто не вчить закону божого, не поважає церкви. Так? — сказав отець Антоній.

— Так,— відповів учень.

— А хто не поважає церкви, той не поважає бога. Так?

— Так,— відповів учень і, як той кролик, не моргаючи, дивився в обличчя отцю Антонію.

— А хто не поважає церкви і бога, той грішник. Так?

— Так.

— А грішників карає і бог, і церква. Так?

— Так.

— Що зображено на цій картині? — повторив під своє перше запитання.

Учень блимав очима, силкуючись згадати, що там зображено. Несподівано священнослужитель оперішив учня так, що в класі пішли виляски. Івась ледве втримався, щоб не охнути. Учні другого відділення, які ще не знали отця Антонія як педагога і усміхалися, що третьокласник не може відповісти на запитання, тепер сиділи із зляканими напруженими обличчями.

— Чудо...— подав під навідне слово.

— Чудо,— повторив учень, але, що казати далі — не знав.

Отець Антоній почекав з хвилину і вдарив вдруге. Хлопець похитнувся і перевів отупілий від страху погляд з картини на законовчителя.

— Чудо в Кані...— підказав педагог.

— Чудо в Кані,— промовив за ним учень.

— Не знаєш, як далі? — запитав пастир і дав нового яласа.— Галілейській.

— Галілейській,— як сновида повторив учень.

— Тепер скажи повністю, що зображено на оцій картині?

— Чудо в Кані Галілейській.

— Правильно,— похвалив піп і вказав на другу літографію, де була намальована дівчина, що підіймалася сходами до храму.

— Срітеніє господне,— сказав учень.

— Ось тобі срітеніє господне! — розлютився наставник і так врізав учня, що той аж поточився.— Відповідай, що там зображено?

Боячись знову не вгадати, хлопець мовчав. Сльози текли в нього з очей, але він не насмілювався їх витерти і тільки часто-часто блимав очима.

— Введення...

— Введення,— повторив учень.

Отець Антоній витримав паузу і, оскільки фразу не було продовжено, знову вдарив учня.

— Во храм...— підказав священник і додав до слова удар кулаком.

— Во храм пресвятої богородиці,— доказав учень до кінця і тим звільнив себе від чергового удару.

— Так. А що тут зображено? — продовжував отець Антоній, показуючи на нову картину.

Він навмисне вибрав найгіршого учня, щоб на першому ж уроці настрахати всіх і примусити вивчати закон божий уважніше, ніж будь-який інший предмет. Була тут ще одна хитрість. Викладання закону божого отець Антоній після першого уроку передоручав Юхимові Мусійовичу, а той на уроці закону божого майже нікого не бив, заощаджуючи, очевидно, свої сили для тих предметів, які він вважав більш корисними для учнів. Піп догадувався про це і інколи відвідував клас. На цих поодиноких уроках він надолужував так, що коли на порозі школи чувся його голос, всі притихали.

Педагогічні прийоми церковноприходської школи викликали в Івася страх, і він учився дуже старанно, щоб не

стати об'єктом педагогічних вправ свого тата або священнослужителя. Жорстока суворість у школі та в родині, повсякчасне биття, свідком якого він був, дуже рано знищили в ньому ту непосредність думок, бажань і прагнень, яка властива дітям, навіть старшим за 7—8 років. Хлоп'я стало замикатися в собі, боячись зробити, сказати щось не так.

Якщо старший брат Хома з кожною новою прочуханкою тільки загартовувався, стаючи ще безстрашнішим, то Івась, спостерігаючи нову екзекуцію, навпаки, все більше втрачав сміливість. Можливо, тут немало роль відіграв той момент, що очікування болю страшніше за самий біль, і, таким чином, як це не парадоксально, спостереження екзекуції впливало сильніше, ніж сама екзекуція.

Та як негативно не впливала на психіку Карабутчати підвищена доза фізичних методів впливу, педагоги не зломали його остаточно і не виховали в ньому тієї абсолютної покори, що настає при повному знищенні почуття людської гідності. Про це свідчить випадок, що стався влітку.

1911 року в Юхима Мусійовича добре вродив хліб, і він зміркував: якщо молотити котком — швидко не впорається. Коли ж взяти «машину» (з усіх сільськогосподарських машин так називали тільки молотарку), то можна б усе закінчити за півдня. Власник машини Шинкаренко обіцяв дати її своєму сусідові (за певну винагороду, звичайно). Свій хліб Шинкаренко молотив паровою «машиною», а кінну пускав по людях за гроші.

Надвечір Юхим Мусійович запряг коней в гарбу із знятими полудрабками і поїхав на другу вулицю, щоб перевести молотарку на свій тік. Івась і Сашко, які бігали в дворі, не прогавили слушної нагоди покататися і почепилися на гарбу. Щоб заощадити час, Юхим Мусійович поїхав навпростець, по стерні, через Бражникову садибу, що відгороджувалась від вулиці лише низенькою загатою. Коли він переїжджав загату, одна дошка сприснула з ходу і Сашко впав.

Хлопець закричав. Юхим Мусійович, обернувшись на крик, тільки тепер угледів синів, що почепилися на гарбу. Це вже був не порядок. Коли батько побачив, що з-під руки, якою Сашко закрив очі, тече кров, обурення пустощами синів законно збільшилося. Юхим Мусійович підбіг до Сашка і витяг соломину, що попала хлопцеві в око. Не маючи часу, щоб перевірити, ціле око чи ні, стривожений

і розгніваний батько кілька разів шмагонував Івася батогом, як старшого, і гримнув, щоб обидва негайно бігли до матері.

Дома мати вмила Сашка, і виявилось, що соломина попала не в саме око, а біля ока і нічого страшного, отже, не було. Мати вичитала Івасеві, що він не догледів братика, а Сашкові, як потерпілому, дала на блюдечку варення. Вмитий і причесаний Сашко, не поспішаючи, їв варення, хвалькувато поглядаючи на Івася. А той заплаканий, з розкуйовдженим поруділим від сонця волоссям похмуро стояв біля дверей і, не почувавши за собою провини, ненавидів зараз і свого гарненького брата, через якого він постраждав, і матір, котра не дала йому варення, і батька, який ні за що вдарив батогом.

Батько повернувся дуже скоро і дуже сердитий. Шинкаренко передумав і пообіцяв на завтра машину іншому, молотьбу ж у Карабутів переніс на післязавтра. Юхим Мусійович мав підстави сердитися, адже до молотарки потрібно було восьмеро коней і чоловік з двадцять робітників, і треба було домовитися з тими селянами, які теж молотитимуть машиною, щоб вони допомогли Карабутам в певний день і кінцями, і людьми з тим, що Карабути їм відроблять, коли буде потрібно. І от тепер, коли Юхим Мусійович вже з усіма умовився, треба було знову бігти більш як до десятка селян, що жили в різних кінцях села, і просити прийти не завтра, а післязавтра. А може, люди будуть післязавтра зайняті чимсь своїм? В кого ж тоді просити допомоги? Юхим Мусійович спинив гарбу серед двору і спитав дружину про Сашка. Відповідь не заспокоїла його, бо невдача з машиною і думка про те, що Сашко міг би лишитися сліпим на одне око, не сприяли доброму настрою.

— А де Івась? — гримнув він сердито. — Поклич.

Через хвилину хлопчик стояв перед батьком.

— Чіплятися! Я тебе навчу чіплятися! — крикнув він і оперезав сина батогом.

Карабутча скрикнуло і кинулося тікати. Батько обігнав синочка навколо хати, встиг врізати його батурою не менше десяти разів, і, трохи зігнавши злість, пішов до Сашка, щоб повчити й того, як треба поводитися, але вже тільки на словах, а не батогом.

Івась, відчуваючи всю несправедливість і абсолютну незаслуженість кари, ридав, сховавшись за причілкою хати. Мати почула схлипування і прийшла його пожаліти.

Але материна ласка не тільки не заспокоїла Карабутча, а, навпаки, викликала новий вибух обурення проти батька.

— Я його вб'ю, як виросту!— ковтаючи сльози, пообіцяв люблячий син.

— Що ти, дурненький, хіба ж так можна на батька?— не то засміялась, не то розсердилась мати.

— Уб'ю! От побачите!— істерично закричав хлопчик, і мати тепер уже явно розсердилася:

— Гріх так казати.

— Хоч і гріх. Мені однаково. Уб'ю!

— Батько почує, то він тобі дасть! Хіба ж так можна?

Але Карабутчаті тепер не страшно було нічого. Образа і гнів, почуття вчиненої йому кривди розсіяли страх перед батогом. Йому навіть хотілося зараз, щоб батько почув ці слова і побив його ще. Нехай! Але він помститься за це, коли виросте!

На щастя, батько вже пішов з двору і не чув синових погроз.

Сльози в Карабутчати скоро висохли, а з ними випарувалось і бажання вбивати батька.

3

На восьмому році життя Карабутча зробило ще одне відкриття, яке скоріше породило сум'яття в дитячій голові, ніж внесло ясність в його уявлення про світ.

Однієї неділі Карабутча з копійкою в кишені відрядили до церкви. Коло церковної огорожі, біля столиків, розташувалися професійні крамарі з цукерками та пряниками і бублишниці з бубликами, а на землі селянки примостилися із своїми нехитрими домашніми ласощами. Увагу Карабутчати привернули не довжелезні цукерки в різнокольоровій з китицями обгортці, а груші. Ціле блюдо лісових груш, запашних, улежаних, аж почорнілих, з яких виступав солодкий сік, продавалося за копійку.

Івась постояв у церкві, прочитав кілька молитов, поглянув на бородатого бозю, намальованого на стелі,— в живіт йому було ввірчено гак, з якого звисало панікадило; надивився на картину страшного суду, де той же бозя, уже в компанії з своїм сином, сидів на хмарах і лагодився судити мертвяків. В білих одежинах мерці вилазили з могил, розбуджені ангелом, що літав по небу з трубою. Та все це не могло заглушити думок про груші.

Взагалі відвідування церкви було для Карабутчати одним з найнеприємніших і найнудніших обов'язків, і виконувати його спонукав тільки страх перед карою. Тепер же, коли груші так і стояли перед очима, перебування в церкві було просто мукою. До того ж промайнула думка, що, поки кінчиться служба, тітка розпродає груші.

Івась вийшов із церкви і побіг до крамарів. Від серця враз відлягло — груші ще були. Він накупив їх на копійку повну кишеню. Кортіло покуштувати, але при всіх це було незручно, і він, облизуючи з пальців солодкий липкий сік, вирішив, не дожидаячись кінця служби, піти додому.

Прибігши до школи, він потихеньку зайшов до порожнього класу і похапцем, боячись, щоб сюди випадково не зайшла мати або менший брат, який міг би потім розповісти матері, став ковтати груші.

Він не відчував тієї звичної насолоди, як тоді, коли їси щось смачне в товаристві братів чи сусідських хлопців. Кусаєш потрошку, за кожним разом прицмокуєш — тобі й хочеться подразнити інших, розпалити заздрість цукеркою, чи грушею, чи кислицею, і в той же час страшно, що в тебе її віднімуть.

Проте зараз нічого подібного Карабутча не відчувало. Воно поглинуло груші, діставши від цього не більше задоволення, ніж якби з'їло шмат хліба. І тільки тоді, коли кишеня спорожніла, хлоп'я згадало, що з церкви ще не випустили, що їсти було гріх і що груші тепер виступлять на лобі, чим не раз лякала мати.

Карабутча з жахом уявило, що його битимуть так, як б'ють Хому, коли той приїздить з духовного училища на канікули. Але ще страшніше — ганьба! З нього всі сміятимуться, знущатимуться, показуватимуть на нього пальцем. Як він житиме з тавром на лобі?

Івась торкнувся рукою лоба. Та коли груші вже й виступили, то пальцем зображення не відчужеш. Навіщо він їв ці груші? Хіба це дало йому насолоду? Невже важко було почекати, поки випустять з церкви? Тепер він, здається, терпів би не тільки до вечора, а день, два, тиждень, тільки б не зазнавати страшної ганьби, що над ним нависла.

Раптом він почув, що задзвонили «на всі дзвони». Значить, скоро випустять із церкви, повернеться батько і доведеться з усіма обідати. Що ж буде, коли у нього на лобі побачать груші?

Йому хотілося зникнути, вмерти, перш ніж настане хвилина зустрічі з батьком і матір'ю. Сором і ганьба! Чому

бог не вбиває за гріхи зразу? Чому він вигадав саме таку кару? Вбив би — і все! А так мучитися все життя!

Несподівано йому спало на думку, що можна прикинутися хворим, перев'язавши лоба хусткою, віддалити страшну хвилину. Карабутча, щоправда, не взяло до уваги, що бог всесильний і зможе зробити так, що груші виступлять і через хустку, але недостатня освіченість в питаннях основ релігії якраз і виявилась рятівною. Хлоп'я вхопилося за цю думку, сподіваючись, що потім якось воно та буде.

Івась прислухався — мати була в кухні. Він зайшов до кімнати і став шукати, чим би зав'язати голову. На стіні висіло невелике дзеркало. Хлопець закрив лоба долонями і глянув у нього. Звідти на нього дивилися злякані, запалені очі і зблідле веснянкувате обличчя. Він поволі відняв руки від лоба і остовпів...

На лобі не було нічого, ніяких груш, тільки густі веснянки, як і на всьому обличчі.

Хлопець не вірив своїм очам. Він придивлявся пильніше, тер лоба, морщив його — груш не було. Отже, він врятований! Величезна радість, така радість, якої він ще ніколи не знав, сповнила всю його маленьку істоту, страшний тягар упав з плечей, і стало легко-легко. Карабутча зітхнуло глибоко, на повні груди і хвилину стояло, щасливо всміхаючись, потім раптом відчуло страшну втому і лягло на ліжку.

Ввійшла мати і спитала, чи він не хворий.

— Ні.

Мати взяла щось у шафі і повернулася до дверей, щоб іти на кухню.

— Мамо, — сказав Івась, — а як з'єсти щось до того, як випустять з церкви, то їжа обов'язково виступить на лобі?

— Обов'язково, — впевнено відповіла мати і пішла з кімнати.

Івась ще раз підійшов до дзеркала і, перевіrivши, що груш на лобі не було, замислився.

Значить, дорослі не кажуть всієї правди! Він і раніше це відчував, але тепер у нього була тверда впевненість, що дорослі, знаючи все (а інакше не могло й бути, бо на Івасеві запитання вони ніколи не кажуть «не знаю»), не відкривають йому всієї істини.

Сьогоднішній випадок не похитнув його віри в бога і не викликав навіть найменшого сумніву в його існуванні. Він уже довідався в школі, що світ створений богом. Коли б не було бога, то звідки б узявся світ? Та й ні від кого він не

чув, що бога немає. Але деякі оповідання дорослих він і раніше вже ставив під сумнів. Куди, наприклад, діваються люди після смерті? Він бачив, що їх закопують у землю, і знав, що вони там зогнивають. А мама, а також у школі кажуть, що після смерті люди потрапляють або в пекло, або в рай. Як же це так? Правда, дорослі запевняють, що в рай і в пекло ідуть тільки душі. Але він сам бачив на картині страшного суду, що не тільки душі, а й тіла встають з могил. А душу хіба закопують у землю?

Ні, поки сам не станеш дорослим, ніхто не скаже тобі ширшої правди.

Івасеві захотілося швидше вирости, щоб узнати про все.

4

З фактами політичного життя Івась почав знайомитись з восьми років.

Найвідчутнішим з цих фактів була для нього смерть Столипіна.

Одного разу батько прийшов від знайомих і сказав матері:

— Чула? Столипіна вбито. Головою ради міністрів цар призначив Коковцева.

— А як Коковцева вб'ють, то я буду міністром,— сказало Карабутча, честолюбні мрії якого жилися порівняно високим становищем учительської родини в селі і пошаною селян до Юхима Мусійовича.

Батько несподівано розсердився. Він боляче скубнув кандидата в прем'єр-міністри за чуприну і суворо промовив:

— Гляди, щоб при отці Антонії такого не ляпнув!

Карабутча, що вмилося слізьми (Юхим Мусійович був досвідчений педагог і знав, де саме треба скубнути, щоб викликати максимальний ефект), вигнали до спальні, а батько з матір'ю розмовляли далі вже пошепки.

Потім мати пояснила Івасеві, що коли б отець Антоній почув його слова, то міг би написати донос: учитель, мовляв, вважає природним, коли вбивають царських міністрів.

— А кому отець Антоній доносить? — поцікавилосся Карабутча.

— Виростеш, тоді все визнаєш... Не треба про таке балакати... Не треба про політику...

— А що таке політика? — не стерпіло, щоб не спитати, хлоп'я.

— Узнаєш, як виростеш... Батько тебе скубнув, — сумно посміхнулася мати, — ото й є політика.

Збагнувши, який смак має політика, Карабутча примовкло, вирішивши, що справді ліпше почекати, поки станеш дорослим, тоді вже визнаєш, що до чого.

Другий політичний факт, що потрапив у поле зору Карабутчати, стався влітку.

Дід Мусій, як уже казано, цілими днями просиджував у крамниці споживчого товариства. Коли навіть зовсім покупців не було, то залишався прикажчик, з яким можна точити теревені, попихуючи цигаркою. Сидячи ж на порозі крамниці, бачиш увесь майдан з церквою в центрі, бачиш, хто куди пішов, хто куди поїхав, можна зачепити кожного перехожого, що йде до волості, розпитати, чого йому там треба. Взагалі сидіти біля крамниці набагато цікавіше, ніж дома на призьбі.

Того нещасливого дня в крамниці було багатенько покупців і цікаві розмови не вщухали аж до обіду. Тільки опівдні дід Мусій вийшов з крамниці, щоб справити невелику природну потребу. На майдані людей не було, і дід став тут же біля крамниці. Зненацька почувся дзвоник і тупіт коней. Дід обернувся й побачив, що з-за рогу вилетів фаетон, запряжений тройкою. В фаетоні сидів пан у черкесці, з червоним башликом на плечах і з кинджалом за поясом. За ним верхи їхав стражник. Дід Мусій з першого погляду впізнав у фаетоні земського начальника.

Незадовго перед цим земський начальник (або, як його називали селяни, просто земський) видав суворого наказу скидати перед ним шапки, а тих, що не скинуть, садити в холодну. Дід Мусій був у страшному замішанні: зробити вигляд, що він не бачив фаетона, було неможливо, припинити ж виконання початої «справи», було важко. А з крамниці вже повиходили люди і, покидавши шапки, стояли біля порога. Дід вирішив виконати наказ: однією рукою допомагаючи справляти свою потребу, другою він зняв шапку і через плече вклонився земському начальнику.

Одначе дідова шанобливість викликала зовсім несподіваний наслідок. Обличчя земського налилося кров'ю, він спинив тройку і, схопившись на ноги, закричав на весь майдан:

— Зачиніть його!

Стражник конем налетів на діда Мусія і погнав його до кордегардії повз людей, що стояли, потупивши очі, боячись, щоб земський, крий боже, не побачив на лиці усмішки і не переніс свого гніву й на них.

Дома спочатку стурбувались, що дід не прийшов обідати, але потім вирішили, що він, мабуть, пішов до когось у гості, і заспокоїлися. На той час баба Мар'яна померла, і дідові була повна воля. Який же був переполох, коли надвечір прийшов соцький і сповістив, що діда арештовано за політику, а також передав просьбу арештованого, щоб принесли чогось попоїсти.

Земський угледів у вчинку діда Мусія навмисну компрометацію найвищої на селі влади і до деякої міри мав рацію, бо все село сміялося з того, як дід привітав начальство, і тепер земському здавалось, що кожен селянин, скидаючи перед ним шапку, сміється з нього. Становище земського ускладнювалося ще й тим, що скасувати свій наказ йому вже не дозволяло самолюбство, а виконання наказу селянами завдавало йому образи. Він написав рапорт на ім'я губернатора з проханням притягти до відповідальності, крім діда Мусія, ще й Юхима Мусійовича, бо, мовляв, це той навчив старого так образити земського начальника.

Але вище начальство розглядало скаргу земського начальника, очевидно, більш спокійно, ніж той, хто її писав. Земському було вказано, що селянина Мусія Карабута можна притягти до відповідальності тільки за порушення правил санітарії, але, оскільки такі факти не мають загрозливого для санітарного стану губернії поширення, рекомендувалося справу припинити і надалі не приймати необдуманих рішень.

Одного разу, коли Івась залишився вдома на хазяйстві і вештався у дворі, вулицею проїхав верхи якийсь військовий. Такі випадки не часто траплялися в Мамаївці, і хлопчик вибіг до воріт.

На велику радість Карабутчати військовий попрохав дозволу заїхати в двір і напоїти коня. Хлопчик побіг до колодязя і, напружуючи всі свої сили, витяг цебер води і вилив її в корито.

— Оно не тикьоть? — спитав військовий.

Карабутча вловило якусь невідповідність у вимові слова «тече» з тим, що воно читало в книжках чи чуло раніше,

але віднесло це за рахунок свого недостатнього знання російської літературної мови.

— Ні,— відповіло Карабутча, роздивляючись срібний пояс військового і жовтогарячі шнури, що звисали з пліч.

Поки кінь пив, військовий промовив ще кілька фраз, з яких Карабутча переконалося в його знанні російської мови, а це ж було показником культури.

Увечері він розповів про зустріч матері і та враз пізнала в військовому місцевого урядника.

— А чому він не ходить до нас у гості? — здивувалося Карабутча, бо вся сільська інтелігенція, що складалася, крім учителів, з фельдшера, двох попів, диякона, одного дяка з семінарською освітою і монопольщика, користувалася гостинністю Юхима Мусійовича.

— Та він же з поліції! — здивувалася мати, що син не розуміє.

Для Івася це слово не означало нічого, і він чекав, що вона дасть пояснення.

— Від поліції треба держатися подалі... Татко не любить поліції,— пошепки промовила мати.

Більше на цю тему не було сказано нічого, але Карабутчати було досить і цього: якщо тато і мама вважають поліцію за щось негарне, то він і поготів.

«Тікьоть!» — згадав він вираз урядника, і це слово ніби якось підтвердило негативне ставлення батьків до поліції.

Щоб покінчити з першими політичними враженнями Карабутчати, треба розповісти ще про один випадок.

На березі Орелі, там, де панський ліс підходив до селянських луків, артіль болгар орендувала кілька десятин під поливні городи.

Якось у неділю Юхим Мусійович посадив на гарбу своє численне сімейство та й поїхав до Орелі покупатися, а за одним заходом подивитися, як вирощують болгари такі маловідомі тоді на селі овочі, як сині баклажани, солодкий перець, цвітну капусту, та розжитися в них на високосортне насіння.

Болгари, які вже знали вчителя, зустріли його на цей раз чомусь ніяково. І ця ніяковість збільшилась, коли Івась, побачивши на узліссі запряжений парою жеребців фаєтон, вигукнув:

— Мамо, а он хтось на фаєтоні приїхав!

Юхим Мусійович ще не збагнув зміни, що сталася в настрої болгар, як від узлісся почувалася брудна лайка. Хтось хрипким голосом обзивав невидимого злодієм, мерзотником, негідником та іншими образливими словами.

— Отаке з самого ранку, — сказав городник. — Поміщик лає свого лісника, що той нібито не догледів хмелю в лісі.

— Йдіть до річки купатися! — гукнув Юхим Мусійович на дружину й дітей, що стояли, не знаючи, куди подіти очі.

Тільки, коли вони спустилися з високого берега до води, лайку стало чути менше.

— Мамо, а що таке поміщик? — спитав Івась, прислухаючись до страшного голосу.

— Пан, — відповіла мати. — Оцей увесь ліс і оця вся земля — його.

— Пан, а лається, — здивувався Івась. Досі він вважав паном кожного, хто ходив не в селянській, а в «панській» одежі і фізично не працював. Такі «пани» звичайно уникали не тільки лайки, а й навіть деяких інших слів, що не вважалися на селі непристойними. Тепер же Карабутча почуло справжнього пана.

Коли через дві години родина Карабутів повернулася на городи, лайка ще тривала. Правда, паузи стали довші, а голос іще хрипкіший. Карабут швидко закінчив справу з болгарами і поспішив додому. Гарба гучно торохтіла по сухій дорозі, але Івасеві ще довго вчувалася хрипка лайка, і він раз у раз озирався на ліс, де виднівся фаєтон з сидуетом справжнього пана.

5

Ранньої весни 1912 року в Мамаївці сталася страшна подія — босяки зарізали Шинкаренкову дочку Лукію, що прийшла з хутора в гості до старих.

Увечері, коли вже лягали спати і дід Каленик збирався взяти на засув двері, до хати ввійшло троє незнайомих і зажадали золота. Дід з переляку аж сів на долівку, а Лукія, яка стояла серед хати, з криком «Рятуйте! Босяки!» — прожогом вискочила надвір. Один з трьох кинувся за нею і через мить повернувся до хати, тримаючи у руці скривавлений ніж.

— Давай золото! — рівним голосом промовив він і підступив до Шинкаренка з ножем.

Каленик пополотнів, але відповів твердо:

— Нема в мене золота. Звідки в мене золото? Нема!

Та баба, яка дримала на печі і тепер висунулась з-за комина, крикнула:

— Віддай їм його! Віддай!

— Була б здохла! — видавив крізь зуби дід і знову повторив: — Нема в мене ніякого золота.

— Золото! Швидко! Де золото? — гіпноізуючи поглядом, промовив розбійник і наблизив до хазяїнового обличчя ніж, з якого стікали страшні краплі.

Тоді старий не витримав і признався, що золото закопане під припічком.

Через кілька хвилин грабіжники знайшли глечик, пересипали десятки й п'ятірки собі в кишені і, настрахавши діда, що коли він вийде з хати зразу ж за ними, його буде вбито, зникли.

Шинкаренко вийшов надвір через кілька хвилин і біля порога побачив мертву Лукію.

Івась дізнався про все це тієї ж ночі від свого діда. Почувши крик, що його зняв старий Каленик, той побіг, як і інші сусіди, до Шинкаренка. Було пізно, каганець погасили, дід розповідав чомусь пошепки, і в темряві страшна подія здавалася ще жахливішою.

— І двоє діток сирітками залишились, — бідкалась Івасева мати.

Хлопчик уявив себе сиріткою і так яскраво відчув чуже горе, що, здається, коли б таке нещастя сталося з ним самим, не зміг би пережити його.

Другого дня Івась пішов подивитися на похорон. Він подався городами, повз пустку, де колись драв горобців, і зустрів двох хлопців. Обидва вони були старші за нього, один принаймні років на чотири, та, незважаючи на це, в обох під носами були віскряки. Карабутча спинилося, здивоване як появою цих хлопців, так і їхнім виглядом.

— Хто ви такі? — спитало воно.

— Пиля й Паля — сукини сини, — відповів старший і, роззявивши рота, дивився на Івася.

— Чого сукини сини? — не зрозуміло Карабутча.

— Так звуть.

— А хто Пиля, а хто Паля?

— Я — Паля, а він — Пиля, — промовив менший.

В цей час з-за Шинкаренкової оселі вийшов чоловік покійної Лукії і гукнув:

— Агов! Пиля, Паля! Де ви, сукини сини? Ідіть до-
дому!

— Татко кличуть,— сказав старший і, взявши за руку меншого, попростував до хати.

Карабутча дивилося їм услід, настільки вражене всім побаченим і почутим, що навіть не засміялося.

Лукію поховали, але забули про неї не скоро, бо її смерть мала зовсім несподівані наслідки. Оскільки Лукія загинула через Шинкаренкове золото, а значить, і через Шинкаренка, старий Каленик вирішив спокутувати свій гріх і пожертвував п'ятсот карбованців на церкву.

Все село з захопленням і повагою говорило про цей безкорисливий крок, дивуючись щедрості скупердяги Шинкаренка. Та незабаром голоси, що хвалили старого, замовкли. Річ у тім, що він, оголосивши про своє великодушне рішення, запропонував всім своїм боржникам негайно повернути борги, які в своїй сумі дорівнювали саме п'ятистам карбованцям... Винних було багато і, якщо взяти до уваги, що більшість незаможних селян уже й хліба напозичалась, щоб якось дотягти до нового, багатієва по-божність для багатьох вийшла боком.

Постраждало від неї й Карабутча, але трохи згодом, улітку, коли вигнало пасти корову не в ліс, а в царину, де на великому поділеному на дрібні клаптики лузі паслося багато худоби. Для Карабутчати пасти в царині було суцільною мукою: помітивши його кволість і сумирність, кілька підлітків з іншої вулиці завжди знущалися з нього. Не кажучи вже про те, що заставляли його завертати їхню скотину, хлопчачки раз у раз пропонували йому боротися або битися та розповідали сороміцькі історії, до яких у нього не було цікавості, а тільки огида.

Навіть нянькування, яке Івась ненавидів найбільше, може, тому, що в родині Карабутів завжди було немовля, а цього року навіть народилися близнята,— і то вже було краще, ніж пасти в царині.

А коли серед пастухів бувала дівчинка, то хтось з найнастирливіших хлопчачків обов'язково приписував Івасеві симпатію до неї і, пританцьовуючи, виспівував над самим вухом Карабутчати:

Іла сало та й засалилася,
Іванькові понаравилася...

Всі сміялися, а Івась аж палахкотів від сорому.

Та все ж випадали й для нього хороші дні — це коли

у Бражників не було роботи для коня і Микита виводив його пасти в царину. Тоді юні розбишаки не тільки не займали Івася, а навіть самі бігали завертати його корову. Розлігшись на зеленій траві, Микита садовив біля себе Івася і розмовляв з ним як з рівним, розповідаючи завжди щось цікаве. Івась відчував тоді і тепло сонця, і прохолоду трави, і аромат повітря, відчував радість існування.

Але цього літа Бражникового Микити серед пастухів не бачили. Микитин батько був винен Шинкаренкові тридцять карбованців і, коли постала проблема — продати корову чи коня або віддати в найми сина, вибрав останнє. Каленик виявив тут деяку добрість і найняв хлопця на хутір до свого зятя-вдівця, поклавши йому за «строк» (від петрівки до покрови) двадцять карбованців, а десятку пообіцяв «потерпіти» до осені, коли Бражники зберуть урожай.

Так Карабутча, що несподівано втратило свого захисника, стало жертвою соціальної нерівності, хоча сприйняло цю подію лише як особисте нещастя.

Та все ж Шинкаренкова побожність відбилася на формуванні Івасевих поглядів. Пожертвувані гроші було витрачено на новий дзвін, на купівлю мармурового розп'яття та на ремонт бані на церкві, обшивка якої давно потрухла, а шибки геть були побиті. Коли склили баню, зібралося багато народу подивитися, як на такій височині працюватиме скляр, і з повагою спостерігали за Дреликом, що йому підрядчик доручив цю відповідальну справу.

Дрелик — сільський скляр і бляхар — відрізнявся від решти селян тим, що у нього в дворі не було жодної будівлі, крім хати, а з свійських тварин — нікого, крім кішки. Відрізнявся він також і одягом, бо ходив у купованому — не в свитці, а в пальті, не у вибійчаних штаних та полотняній сорочці, а в усьому набираному. Карабутча, побачивши його вперше, подумало, що Дрелик — пан, адже ходив у «панській» одежі, але латки на «панському» піджаці і Дреликова мова викликали у Івася сумнів, бо ж розмовляв він «руською» мовою, як називали свою українську мову селяни.

Школа була коло церкви, і Карабутча разом з іншими школярами вибігло подивитися на диво.

Церкву збудовано вже давно, а Івасеві і поготів здавалося, що вона стоїть вічно і що взагалі зроблена не людьми, а янголами чи самим богом. Тому його збентежило, що в церковні вікна вставляють скло, як і в звичайній хаті...

Та коли Дрелик почав підійматися по хиткій драбині все вище і вище, Івась уже ні про що не думав, а тільки з завмиранням серця стежив, як людина лізе на таку незвичайну висоту.

Дрелик щасливо дістався до вікна в бані і якусь часину там порався. Хлопчик полегшено зітхнув і вже з заздрістю дивився на хороброго скляра. Раптом драбина хитнулася і вислизнула з-під його ніг. Івась ахнув разом з натовпом і застиг від жаху. Дрелик повис у повітрі, вхопившись однією рукою за вікно, а другою тримаючи ящик зі склом. Він намагався зачепитися ногою за стіну, але підшви ковзали по гладеньких дошках, і це викликало ще більший жах у людей, які стояли внизу.

Драбина з грюком упала і розсипалась на кілька частин. Івась зажмурився, чекаючи, що ось-ось упаде й скляр.

— Кидай ящик! — крикнув хтось з натовпу.

«Не приймає бог моєї жертви!» — з острахом подумав Шинкаренко і божевільним голосом крикнув:

— Кидай ящик!

Опанас кинув ящик, ухопився обома руками за вікно і протримався так, поки зв'язали й поставили драбину.

Карабутча вразило, що на обличчі у Дрелика, коли він спустився на землю, не було й сліду переляку. Навпаки, він, як здавалось Карабутчати, стримував усмішку.

«Радий!» — подумав Івась.

— Бог не допустив! — пройшло по натовпу.

— Не допустив бог! — глибоко видихнув Каленик і щасливими очима подивився на Дрелика.

— А ви думали, я тільки ногами дригав? — в тон йому промовив Опанас. — Я молився! — Потім глянув на розбитий вщент ящик із скляним дріб'язком і скорботно похитав головою: — Скільки скла пропало!

— Та чорти його бери, прости господи, те скло! — махнув рукою Шинкаренко.

— Якби ви не сказали «кидай», я не кинув би! — рішуче труснув головою Дрелик.

Навколо загули:

— За ящик скла людині пропадати? Де це видано? Ото б зробили святу справу!

— Та хіба ж я не крикнув «кидай!» — виправдувався Шинкаренко. — Слава богу, що так кінчилось...

На Карабутча ця історія справила величезне враження. У вухах стояли слова «бог не допустив», а перед очима —

обличчя безстрашного Дрелика, все в густому ластовинні, таке буденно-звичайне.

Ця пригода цілий тиждень на всі боки обговорювалась на селі, поки, нарешті, не склалася певна думка, яка всебічно пояснювала випадок із склярем. Оскільки Дрелик, випивши, інколи дозволяв надто вільні вирази щодо церкви і священнослужителів, бог вирішив покарати його, але, зважаючи на те, що скляр зразу ж покався і став молитися, «бог не допустив».

Карабутчаті здалася така схема найбільш прийнятною, і воно беззастережно повірило в неї, хоч ця віра протрималася дуже недовго.

Опанас Дрелик, одержавши в кінці тижня плату за свою роботу, добряче випив і напідпитку дав набагато ближчу до дійсності інтерпретацію цієї події.

Було так: щоб полегшити роботу, Дрелик зміряв одну шибку і нарізав собі скла на землі, щоб нагорі лише вставляти його. Він зліз по драбині на баню, вставив одну шибку і, взявшись до другої, побачив, що скло замале, бо рамки, очевидно, були не однакові. Він почав приміряти шибку до інших рамок, але до жодної вона не приходилась. Справа повернулася зле: скла було нарізано цілий ящик, вартість його дорівнювала тижневому заробітку Дрелика. Тоді скляр, недовго думаючи, штовхнув, ніби ненароком, драбину і повис на одній руці, а в другій тримав ящик зі склом. Почувши голос хазяїна «кидай», Опанас зразу ж і кинув, бо ж, оскільки сам Каленик наказав кидати, він сам і заплатить за скло підрядчикові.

Почуте вкрай спантеличило Карабутча. А тут ще й мати, котра, як він був ще зовсім малим, завжди проказувала йому молитву і розповідала про різні божі чудеса, тепер сміялась, почувши розповідь скляра. Виходить, оте «бог не допустив» — просто вигадка?.. Хоч у дев'ятирічної людини є багато серйозніших справ, ніж проблеми світогляду, — треба вчити уроки, грати в м'яча або в свинки чи в піжмурки... — проте слід сказати, що Івась більше, ніж то гадають дорослі, роздумував над деякими питаннями, не гадаючи, що їх називають філософськими...

Для Дрелика ця справа закінчилась дуже недобре. Його признання було сприйнято земським начальником, настоятелем церкви отцем Павлом, волосним старшиною та іншими впливовими особами, не кажучи вже про Шинкаренка, як святотатство і «потрясание основ» і загрожувало йому неабиякими неприємностями. Опанас вирішив на деякий

час розпрощатися з Мамаївкою і відбув до Катеринослава, сподіваючись, що його знайомий робітник з «гвоздильного» допоможе влаштуватися на заводі.

6

Восени привезли в церкву розп'яття — мармурового Ісуса Христа на дерев'яному хресті. На Карабутча статуя справила невимовне враження, може, ще й тому, що хлопець звик до мальованих образів, а тут уперше побачив об'ємного, наче й справді розп'ятого Христа. Це враження посилювалося ще й тим, що в четвертому відділенні земської школи, куди з церковноприходської школи перейшов Івась, законовчитель отець Павел — колишній викладач духовного училища — дуже дохідливо передавав зміст християнського вчення. Карабутча захоплено слухало трагічну історію Ісуса з Назарету і всією душею сприймало Христові заповіді.

— Хай буде слово твоє — «так, так» або «ні, ні». А що крім цього — те від лукавого, — цитував отець Павел евангеліє, а перед Івасевими очима поставав хрест і розп'яття на ньому автор цих слів.

«Говоритиму лише «так, так» або «ні, ні», робитиму все тільки по правді», — вирішило Карабутча.

Того дня воно довго не могло заснути, обмірковуючи проблеми самовдосконалення, про яке так переконливо говорив отець Павел на уроці і яке до того ж є найпевнішим шляхом до царства небесного. Безперечно, Карабутча не хотіло після смерті потрапити до пекла, але не тільки це було основним мотивом у його рішенні говорити завжди правду, стояти на варті справедливості, робити тільки добро. Ні, Карабутча вважало ці приписи просто правильними і хотіло «правильно» жити.

Прийнявши таке важливе рішення, Івась крізь сон прислухався до розмови старших — діда та матері. Дід розказував, що біля крамниці в Мордатого лежить величезний волоський гарбуз і що Мордатий дасть 25 карбованців кожному, хто підійме цього гарбуза. Він уже виграв одну четвертну, бо справа, виявляється, не в вазі, а в тому, що гарбуз надто гладенький і вислизає з рук, коли беруться його підняти. Мати слухала і вставляла для годиться слово, навіть і в думці не маючи, наскільки серйозніші питання хвилюють зараз її юного нащадка.

Почувши про гарбуза, Карабутча розбуркалось і трохи помріяло про те, як добре було б стати великим і дужим, підняти гарбуза, виграти заклад, щоб тебе всі боялися і щоб ніхто не зачіпав тебе і не ліз битися...

Та що таке гарбуз і найдужча людина у порівнянні з богом?! Що таке земне життя, порівнюючи з раєм та пеклом?! І Карабутча знову повернулось до своїх думок.

Накоївши за свій недовгий вік немало гріхів (був навіть випадок, коли у великодню суботу воно з'їло шматочок м'яса, взявши його, зрозуміло, без дозволу), Карабутча не без підстав турбувалось, що відсутність охоти ходити до церкви і взагалі молитися може уготувати йому пекло в майбутньому. Проникнення в суть Христового вчення в якійсь мірі знімало ці побоювання, адже виходить, головне не в побожності, а в добрих ділах... Але... От якби взнати про все, як воно є насправді!..

Карабутча вже знало, що небо — це не блакитна покришка над світом, до якої причеплені сонце, зірки і місяць, а наповнена повітрям безодня, і запитувало себе — а де ж тоді рай? Як могли не помітити раю з аеропланів? Спитати про це батька Івась боявся. Він питався у батька лише дозволу щось зробити, чи взяти, чи кудись піти... Коли він запитав якось про це в матері, то дістав зразу ж вичерпну відповідь:

— Дурненький, як же побачили б рай з аероплана? Душі ж невидимі! Бог — невидимий! Янголи — невидимі!

Справді, як він зразу про це не подумав! Все враз стало на свої місця, але за хвилину виникло нове питання:

— Мамо, а душі та святі бачать, як аероплан летить через рай?

— Бачать.

— А якщо аероплан полетить на бога або на святого, то вони тікають?

Мати розсердилась і сказала, що думати таке — гріх.

Чого ж гріх? А тато? Хіба йому не гріх заперечувати святі слова?

У Карабутів був родич дід Олексій, що на різдво й на великдень неодмінно приїздив до них у гості. Торік після святкового обіду між ним і батьком аж до вечора точився диспут на тему: що навколо чого крутиться — земля навколо сонця чи сонце навколо землі.

Дід був щиро відданий релігії, знав напам'ять усі церковні служби і добру половину біблії.

— «Стій, сонце, місяць, не рухайся!» — виголошував він слова, якими один з патріархів стародавніх євреїв продовжив день, щоб його співплемінники змогли перебити всіх своїх ворогів. На підставі вигуку цього легендарного діяча дід робив висновок, що сонце і місяць рухаються навколо землі.

Карабутча було на стороні батька і аж підстрибувало від радості, коли той вдало підсікав діда, доводячи, що земля крутиться навколо сонця. Звичайно, в цих розмовах батько не заходив дуже далеко, скажімо, аж до заперечення того, що бог створив світ і людину, але, щоб підкріпити свої позиції, вказував на деякі суперечності в біблії.

— Бог створив світ за шість днів? Так?

— Так,— кивав головою дід.

— В перший день він створив світло. «Хай буде світло!»— сказав бог, і стало світло». Так?

— Так.

Тут батько зробив паузу і уїдливо спитав:

— А звідки ж ішло світло, коли сонце бог створив лише на четвертий день?

Дід говорив щось у тому розумінні, що божі слова і дії не можна судити, що, мовляв, коли бог сказав, що «і стало світло», то вже, напевно, воно звідкись з'явилося. Відчуваючи слабкість своєї позиції, дід облишив сперечатися і перейшов до екзаменування старших Івасевих братів.

— Яку службу служити, аще святе Христове вознесеніє припаде на воскресеніє?

Хома, який проходив у духовному училищі складну науку про різні церковні служби в залежності від значення того чи іншого свята, довго міркував, а дід і батько усміхалися, чекаючи його відповіді. Хома не міг правильно відповісти, і дід радів:

— Он як вас там учать! А хіба свято вознесенія буває в неділю? Воно ж завжди в четвер!

Всі сміялися, сміявся й Івась, але десь у глибинах свідомості диспут між дідом і батьком про обертання землі відкладався у формі невиразного сумніву щодо божого вчення.

Тепер, коли виявилось, що головне для спасіння душі — добрі діла, все стало ясніше. Карабутча заснуло сном праведника, а вранці, ідучи до школи, думало вже не про основи християнства, а про гарбуз Мордатого, повз крамницю якого лежав шлях до школи.

Воно зайшло до крамниці і побачило величезний зелений, з білуватими прожилками, гарбуз.

— Чого тобі? — підозріло глянув Мордатий на представника вчителевої родини, яка все купувала лише в «потребилівці» — споживчому товаристві, організатором якого був Юхим Мусійович.

Це питання було першим випробуванням нових поглядів Карабутчати. Ще вчора воно сказало б «нічого» — і вибігло б з крамниці. Тепер треба було говорити правду.

— Подивитися на гарбуза.

— А-а... — розплився у посмішці крамар. — Може, хочеш підняти? — І він зневажливо глянув на високого, але кволого, блідого хлопчика, що поряд з великим волоським гарбузом і міцним червонопиким Мордатим виглядав справді жалюгідно.

— Ні, — сказало Карабутча. — Прощайте! — і вибігло геть.

Повертаючись додому, воно побачило біля крамниці гасливу юрбу, чоловік з двадцять, а біля стовпа розціцьковану бричку з коліскою, запряжену парою баских жеребців, і спинилося.

Гарбуз лежав уже надворі. Біля нього стояв незнайомий кремезний парубок з засмаглим, аж чорним обличчям, а поряд Петро Кіт — дебелий, з козацькими вусами, власник великого хутора. Тепер Карабутча згадало, де воно бачило цих гладких коней і розціцьковану бричку.

Влітку, на зелену неділю, коли випустили з церкви і майдан був повен людей, сталася цікава пригода. Котові навіщось знадобився Карабутів сусіда, Давид Вовк, якого заочі звали Гулень. Багач сидів на розціцькованій бричці і оглядав натовп. Побачивши, нарешті, Вовка, він гукнув:

— Ей! Гулень!

Давид, який років на п'ятнадцять був старший за Кота, почувши образливе прізвисько, та ще в присутності такої сили народу, заляк на місці. Та за мить він уже усміхався.

— Як я тобі Гулень, то на тобі стулень! — відповів він і стулив Котові дулю.

Люди, що посміхалися на Котові слова, тепер реготали, почувши Вовкову відповідь.

Петро Кіт, червоний як буряк, сидів ні в сих ні в тих.

— Ну яково вам? — спитав Давид.

— Ніяково..

— Отож і мені було ніяково... А тепер кажіть, нащо кликали?..

Всю дорогу від церкви Івась чув, як то тут, то там лунало:

— Ну, й Гулень! Відбрив багача!

— От тобі й Гулень!

— А що! Думаєш, як багатий, то все тобі й можна!

Тепер Кіт був не такий червоний, як тоді, і Івась ледве його пізнав. Парубка ж, що стояв коло гарбуза, він взагалі бачив уперше.

— Руки нічим не намазувати! Підними отак, як є! — з побоюванням поглядаючи на міцну постать парубка, говорив Мордатий.

— Та вже ж,— кивнув головою той.

Карабутча з острахом дивилося на незнайомого, що брався за це діло, не знаючи підступності Мордатого.

«Попередити, що гарбуз вислизне?» — подумало Карабутча. Іншим разом цей добрий намір так і залишився б добрим наміром, але сьогодні Карабутча, як і кожний неофіт, не могло не діяти згідно з своїми новими переконаннями.

— Не беріться, бо програєте. Гарбуз вислизне! — сказав Івась.

— А тобі яке діло?! — гримнув Мордатий.— Тобі треба в книги углибляться! А ти лізеш, куди не слід!

— А справді, не берись! — порадив виснажений, немолодий уже чоловік з сірим обличчям і гострим хворобливим поглядом, одягнутий у набирану, але латану-перелатану сорочку.

Парубок з цікавістю поглянув на хлопчика і підморгнув йому оком:

— Не вислизне!

Мордатий полегшено зітхнув, почувши, що парубок не відмовляється від закладу, витяг гамана, довго перебирав у ньому пальцями і, знайшовши те, що шукав, показав «четвертну».

— Покажи і ти свою,— звернувся він до парубка.

— Поручитесь? — глянув той у бік Кота.

Мордатий зразу ж заперечив:

— Е ні, отець дякон,— деньги на коні!

— Та ви не сумлівайтесь,— запевнив парубок.— Я ж у

них служу! Якраз за двадцять п'ять карбованців. Ще й копійки не взяв.

— Я ручуся за нього,— промовив Кіт.

— Ні-ні,— не погоджувався Мордатий.— Ні-ні! То таке... Гроші на коні!

— Навіщо тобі, Іване, встрявати в це діло? — кинув виснажений.

— А тебе, Латко, як не щипають,— сердито відповів непристойним прислів'ям Мордатий,— то ти ногами не совай!

— Нічого,— похмуро усміхнувшись, відповів йому в тон Латка.— Я подивлюсь, як тебе пощипають...

Навколо загомоніли:

— Навіщо тобі, парубче, ризикувати?

— За що ціле літо робив?

— Він уже в трьох виграв. І в тебе виграє!

— Кинь це діло, Іване,— глянувши по черзі на свого наймита, на гарбуз і на Мордатого, розважливо промовив Кіт.

— Та він що? Малий, чи що? — обурився на всіх Мордатий.

— Дайте, дядьку Петре, четвертну,— промовив наймит.

Той знизав плечима:

— Дивись сам...— і, витягнувши двадцять п'ять карбованців, простяг руку до Мордатого: — Давай сюди й свої.

— Та ти що? Не віриш? Мені не віриш? Хто виграє, тому й будуть.

— Давай, давай сюди,— правив своєї Кіт.

Мордатий зітхнув і віддав гроші.

— Іване,— промовив Латка.— Ти ж ціле літо, як проклятий, робив! Не шкода?

Той, не слухаючи, вивчаючим поглядом озирнув гарбуза, потім, розчепіривши пальці, показав Мордатому чорні мозолясті долоні:

— Голими руками підняти? Так?

— Так.

— Одними голими руками? — повторив Іван.

— Так, оцими голими руками.

Парубок зітхнув на повні груди і зробив крок до гарбуза, що доходив йому чи не до пояса. Всі завмерли. Івась злякано дивився на наймита, який зараз програє плату за ціле літо важкої праці.

— Кинь, Іване,— знову озвався Кіт.

— Зараз кину,— несподівано засміявся той.— Підійму

й кину! — Він враз широко розвів руки з розчепіреними пальцями і з усієї сили вдарив ними у боки гарбуза, так що пальці вгрузли в нетверде м'ясо волоського овоча. Ривком піднявши гарбуза до рівня грудей, він мить потримав його і гепнув об землю так, що жабуриння й кабачки бризнули вище одвірка крамниці.

Вигук полегшення вирвався з багатьох грудей, а Карабутча в захопленні аж роззявило рота.

— Оце так! Оце Іван! Оце сила! — залунало навколо.

— Не було договору бити гарбуза... Навіщо розбив? — похмуро кинув Мордатий.

— Щоб не дурили людей, — спокійно спостерігаючи лють Мордатого, промовив переможець. Потім глянув на Івася і підморгнув йому веселим оком.

— Віддаю Іванові гроші. Дивіться! — звернувся Кіт до людей. — Бери, Іване!

Той узяв гроші і, ховаючи їх, промовив до крамаря:

— Спасибі вам, дядьку. А коли у вас ще є такі гарбузи, то я й за меншу ціну міг би їх побити...

Всі зареготали, а Мордатий тільки злісно блимнув очима. Латка обняв наймита і захоплено твердив:

— Ой молодець ти, тезко! Отак йому, чортові, й треба!

— Ну годі! — суворо кинув Кіт. — Поїхали, Іване.

Парубок відв'язав коней, сів у передку і, почекавши, поки хазяїн вибрався на колиску, вдарив по конях.

Івась з заздрістю і сумом дивився вслід бричці. Бувають же такі щасливі люди, як той Іван! Чому не дав бог такої сили йому, Івасеві?

8

Другого дня була неділя. Нянька відпросилася додому. Івасеві довелось глядіти Захарка та Лізу. Це було особливо прикро, бо саме сьогодні Бражниченята збиралися піти в ліс за Оріль, де було багато диких груш. Івась цілий тиждень мріяв про цей день, а тут — на тобі!..

Захарко був на диво спокійний хлопчик, коли його носили, і Івась аж упрів, гуляючи з братиком по двору, бо варто було його посадити, як він починав ревети.

— Цить! — гримало Карабутча, але Карабутеня не лише не замовкало, а просто заходилося плачем.

— Візьми його на руки! — гукала мати.

Івась брав брата на руки, і той враз замовкав.

Руки хлопцеві боліли, спина нила, і він, нарешті, зрозумів: зваживши на те, що Захаркові нема року і він ще не вміє говорити, а отже, й не розкаже матері про Івасеву вигадку, він ущипнув його за ніжку. Карабутеня зразу ж зайшлося криком

— Забав його! — гукнула мати, що з Лізкою на руках поралась біля Сашка. Він трохи заслаб і лежав з компресом на голові.

— А що я зроблю, як він плаче? — огризнулось Карабутча і щипнуло Захарка знову.

— Ну, давай його сюди, а ти візьми Лізочку.

Карабутча повторило свій експеримент із сестричкою і вже за хвилину подалося на межу нарвати хоч терну, коли не пощастило піти по груші.

Незабаром, почувши, що гукає мати, він повернувся в хату до виконання своїх остогидлих обов'язків. Та вже за півгодини був знову вільний: Захарко, а за ним і Ліза, побувавши у Івася, аж розривалися від плачу.

Мати сполошилася. Вона уважно оглянула немовлят і раптом побачила синці.

— Що це таке? — грізно запитала вона винахідливу няньку.

— Мабуть, щось покусало... — почервонівши, промовило Карабутча і згадало слова Ісуса: «Нехай слово твоє буде «так, так» або «ні, ні». А що крім того, те від лукавого».

— Покусало? — не зводячи сердитих очей з сина, перепитала мати.

— Покусало... — повторило Карабутча, не маючи сили сказати правду, і заплакало, чекаючи від матері ляща.

— Ще й матір обманюєш, безсоромний! Покусало... Вони ж малі! Хіба ж так можна?..

Івась мовчки схлипував.

— Ставай навколішки, негіднику!

Карабутча виконало наказ, з гіркотою констатуючи крах своїх переконань, але задоволене тим, що обійшлося без ляпаса. Постоявши, поки добре-таки заболіли коліна, воно вже стало вбачати в материній карі кару божу, і тут прийшло до слушного висновку: не відмовляючись від своїх поглядів взагалі, тимчасово утриматися від здійснення їх з тим, щоб строго і неухильно додержуватись Христових приписів тоді, коли виросте...

Навесні 1913 року Іоанн Карабут, як було зазначено в документах, склав іспит до першого класу повітової класичної гімназії і був зарахований її вихованцем, ставши, таким чином, єдиним гімназистом серед усіх селян Мамаївської волості, що налічувала понад тисячу дворів. Ця щаслива для його батька подія (самому Карабутчати, що сприймало навчання як неприємний обов'язок, було однаково, де вчитися) сталася внаслідок важливих змін у становищі Юхима Мусійовича. Його як організатора споживчих і сільськогосподарських кооперативів у Мамаївці і навколишніх селах було обрано до повітового правління Споживчого Товариства півдня Росії. І він замість тридцяти карбованців учительської заробітної плати став одержувати півтораєста карбованців.

Влітку Карабут поставив нову хату на чотири кімнати, під залізним дахом. Стара хата була така мала, що, коли взимку з'їжджалася докупити вся родина, доводилося наймати житло в сусідів, бо дома й покотом усі не вміщалися.

Для Івася літо було таке ж важке, як і завжди. Правда, Захарко помер ще взимку, але ощадливий Юхим Мусійович вирішив не тримати няньку з-за однієї дитини, і хлопцеві, коли його не посилали пасти худобу або погоничем до плуга, чи ще на якусь нудну роботу, доводилося глядіти Лізу. А це півторарічне дитинча, очевидно, відчувало, що воно — єдина дочка у матері, і поводитись із своєю нянькою як диктатор, за що Івась щиро ненавидів свою сестричку. Тому навіть на розлуку з рідним домом, коли треба буде їхати вчитися, Карабутча чекало без суму і навіть з радістю.

Одного дня в кінці серпня, рано-вранці, на найманій підводі, бо власні коні Юхима Мусійовича були надто слабосилі для такої далекої мандрівки (до повітового міста було 80 верст), Івась виїхав до гімназії. З ним їхав Хома. Вигнаний за буйну вдачу з духовного училища, він закінчив двокласну «міністерську» школу і тепер вступив до підготовчого класу вчительської семінарії. Їхав і Дреликів молодший брат Пилип. Він закінчив ту саму «міністерську» школу, і Юхим Мусійович виклопотав йому стипендію для навчання в семінарії.

Прощаючись з синами, мати плакала. Івась, що вперше їхав так надовго, не витримав і собі. Все, навіть Лізка,

здавалось йому зараз таким дорогим, а майбутнє,— під час іспитів до гімназії він бачив зухвалих, пихатих паничів, що з неприхованим презирством поглядали на його біднуватий одяг,— виглядало таким нерадісним, що коли б його воля, то він і не поїхав би зараз з Мамаївки.

Юхим Мусійович, глибоко переконаний, що дітей не треба балувати, справив своєму синові гімназичну форму з найдешевшого матеріалу, набравши на шинелю навіть не сукна, а напівсукна. До того ж замовив шити не кравцеві, а кравчисі. Внаслідок цього Карабутчаті припало більше зневажливих поглядів від своїх нових товаришів, ніж воно заслуговувало за своє соціальне походження та сільське виховання. Через свою вразливість воно намагалося триматися в тіні і навіть не сіло на першу парту, як у церковноприходській і земській школі (син учителя!), а вместилося аж на задній, поступившись перед дітьми предводителя дворянства, поміщиків, повітового начальства, власників магазинів, парових млинів та інших великих маєтностей.

Першого дня в гімназії нічого особливого з Карабутчам не сталося, йому не дісталоя жодного зауваження від педагогів, його ніхто не образив, але воно відчуло, що потрапило в чужу атмосферу, і, прийшовши на квартиру, уткнулося в подушку, і довго та гірко плакало.

Другого дня Івась почув, як на другому поверсі, де містилися старші класи, кричав на когось директор — страшний чоловік з орлиним носом і орлиним поглядом великих чорних очей. Вся гімназія тоді завмерла, слухаючи, як він розносить порушника дисципліни, а коли директор, нарешті, кінчив і рішучим кроком попростував до свого кабінету, з кількохсот грудей вирвалося полегшене зітхання.

— Це ще нічого! — сказав учень з випнутою верхньою губою, що сидів у першому класі другий рік. — От коли він тихо говорить, отоді страшно! То обов'язково виженуть з гімназії!

Страшний був і інспектор, рудий, з байдужим обличчям і дивним ім'ям — Ісидор Ісидорович. Карабутча не могло збагнути, що Ісидор Ісидорович — це звичайне Сидір Сидорович, і дивилося на цього звичайнісінького педеля, що відрізнявся від інших лише тим, що ніколи не усміхався, як на щось надзвичайне.

Але найбільше враження справив на Івася класний наставник Михайло Якович — худий, з блідо-оливковим

обличчям і олов'яними, як здавалося хлопчикові, очима. Він викладав історію і на першому уроці почав з фрази, що нею починався і підручник історії: «Тисячу років тому наші предки слов'яни...» А Карабутчати здавалось, що цей педагог і є той предок — слов'янин, що зберігся якимсь чудом з тих часів, коли існували поляни, кривичі, древляни...

Коли хтось із учнів ловив гав чи виявляв неухважність, Слов'янин замовкав і, спинивши на порушникові погляд олов'яних очей, дивився доти, доки учень, збліднувши, не підіймався з місця. У Карабутчати ці сцени викликали жах.

Те, що розповідав Михайло Якович, здавалося хлопцеві дивним. Учитель казав, наприклад, що татари не користувалися виделками, як наші предки, а їли руками, що предки ходили в парчовому одязі і начіплювали дорогоцінні прикраси. А в Мамаївці люди теж не користувалися виделками, і навіть у Карабутів клали на стіл виделки лише тоді, коли приходили гості. І одяг селян був бідний. Карабутча, бачачи такий занепад серед сучасників, ніяк не могло зметикувати, що в підручникові писалося не про всіх слов'ян, а лише про владущі верстви. Спитати ж воно спочатку не наслідувалося, а після однієї спроби розв'язати свої сумніви, що сталася на уроці закону божого, просто боялося.

Законовчитель отець Віктор ставився до Івася прихильно ще з весни, коли хлопчик тримав вступний іспит. Дивний збіг, випадок допоміг Івасеві відзначитися перед отцем Віктором: хтось із членів екзаменаційної комісії задав йому те питання, що його дід Олексій ставив перед Хомою — про службу на «вознесеніє», коли воно випаде у «воскресеніє». Івась, не замислюючись, відповів, і комісія, не знаючи про диспути з дідом Олексієм, була вражена ерудицією хлопчика. Тепер Карабутча вирішило використати добре ставлення до нього отця Віктора і зміцнити свої переконання, які виникли ще в земській школі.

На уроці закону божого Карабутча підняло руку і, діставши дозвіл, спитало, чи можна заслужити царство небесне самими лише добрими ділами, без віри. Це було очевидно цікаво для всіх, бо клас враз затих і уважно стежив за обличчям отця Віктора, яке з благодушного раптом стало похмурим.

Карабутча вже знайшло слова, які воно скаже, коли отець Віктор відповідь негативно на його запитання.

«А що ж, людина, яка праведно жила, а тільки не вірила в бога, потрапить до пекла?» — питає він.

Але отець Віктор не заперечив, а відповів на запитання запитанням:

— Хто тебе так навчив? Хто це тобі сказав? — промовив священик, підозріло озирючи учня.

— Ніхто. Я сам.

— Може, батько тобі таке казав? — ще підозріліше поглядаючи на хлопця, питав отець Віктор.

— Ні, це я сам.

— Сам?

— Сам.

— Дурень. Сядь на місце.

Таке несподіване закінчення диспуту викликало у Карабутчати сльози образи, а після уроку хлопець почув ще й немало глузливих реплік на свою адресу. Та все ж прислів'я про те, що не буває лиха без добра, справдилось і цього разу.

Під час великої перерви до Івася підійшов Аверков, — високий хлопець, що з перших тижнів навчання встиг зарекомендувати себе як перший учень у класі, — і сказав:

— Здорово ти підсік попа!

Карабутча, яке зовсім не збиралося «підсікати» отця Віктора, а лише хотіло ствердити свої погляди, не знайшло сили заперечити Аверкову і сказало впевнено:

— А хіба не моя правда?

— Твоя чи ні — це не має значення, справа не в царстві небесному. Хто твій батько?

— Вчитель.

— А мій — земський лікар.

Аверков був на два роки старший за Івася і вдачу мав тверду, тому Карабутча зразу ж поставилось до нього, як до старшого.

— Скільки з вашого села вчиться в гімназії?

— Я один.

— І з нашого — я один. А решта дітей? Що — вони не хочуть чи такі дурні, що не можуть учитися?

Його слова відповідали напрямкові думок Карабутчати, і воно ствердно хитнуло головою.

— От в чому справа, а не в царстві небесному!

— А як попадеш до пекла?

Аверков засміявся:

— Ти віриш?

Віра була вже роз'їдена сумнівами, і Карабутча чекало, що скаже Аверков далі.

— Коли б пекло існувало, то про нього говорилося б у науковій літературі.

Це був серйозний доказ, Карабутча відчуло полегшення: обіцянка божої кари за гріхи, можливо, лишиться обіцяною...

Пролунав дзвоник, гімназисти побігли до класу. Наступними днями хлопці не брали участі в грищах, а, взявшись за руки, ходили по гімназичному двору, і Карабутча почуло від Аверкова багато такого, про що заборонялося і знати, і говорити.

10

Під час різдвяних свят Юхим Мусійович організував у селі концерти мамаївського церковного хору. Склавши програму з українських народних пісень та пісень на слова Тараса Шевченка, він, знаючи, що таку програму не дозволять, включив кілька церковних речей. Програму було послано катеринославському губернаторові, а через два тижні по тому до Мамаївки завітав становий пристав — поліційне начальство над кількома волостями.

Оскільки Юхим Мусійович був тепер не просто регент церковного хору і вчитель церковноприходської школи, а працівник повітової кооперації, становий намагався бути ввічливим.

— Як ви могли включити в програму концерту «Заповіт» Шевченка?

— Я вважав, що це народна пісня...— прикинувся дурником Юхим Мусійович.— Народ співає...

— Хто співає?— враз оживився становий.— Де ви чули? Хто іменно співав?

Юхим Мусійович зрозумів, що зробив помилку, але швидко викрутився:

— Давно чув... Ще як був малим...

Становий уже забув, що треба бути чемним.

— А ти знаєш слова «Заповіту»?

— Знаю.

— А оці слова знаєш: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте»?

— Я розумію ці слова, як заклик до боротьби з темрявою, розбити кайдани темряви. Я розумію кайдани не

в прямому розумінні, а в переносному,— дивлячись прямо в вічі становому, твердо говорив учитель.

— А от як посадять тебе в тюрму не в переносному, а в прямому розумінні, отоді ти зрозумієш, що означають оці слова.

— Але дозвольте! — обурився Юхим Мусійович.— Я ж не співав «Заповіту»! Я ж тільки просив дозволу. Як не можна, то й нехай...

Становий сердито помовчав, потім подав Юхиму Мусійовичу програму з резолюцією начальства. Було викреслено, крім «Заповіту», кілька українських пісень і додано «Боже, царя храни», «Коль славен наш господь в Сионе» і «Славься, славься, наш русский царь, господом данный нам царь-государь».

— Бажаю успіху! — згадавши, що треба бути ввічливим, похмуро промовив становий.

— Дякую,— напруживши всю силу волі, щоб не всміхнутися, подякував вчитель.

Концерти мали величезний успіх і тривали два тижні, бо приміщення в школі, де вони відбувалися, не могло вмістити більше сотні-двох бажаючих послухати співи. Очевидно, в зв'язку з цим успіхом до Юхима Мусійовича, коли в нього зібралося святами десятків зо два гостей — вчителі, попи, фельдшер, начальник пошти, всі з родинами,— несподівано завітав урядник і, переписавши всіх присутніх, поїхав.

Перелякані гості зразу ж розійшлися, а Карабутча розширило свій політичний світогляд. Воно дізналося, що мова, якою розмовляє вдома, не малоросійська, а українська мова, що українська мова заборонена в школі, що заборонено друкувати книжки і газети українською мовою і що тих, хто працює в поліції, не можна допускати в порядне товариство.

Становище учня привілейованого учбового закладу не поліпшило становища Карабутчати в родині. Після закінчення першого класу Івася зразу ж запрягли в звичайну роботу. Ліза трішки підросла, але на світ з'явилося нове Карабутеня. Так само було нудно поганяти коні в плузі, возити снопи з поля додому, відгортати від віялки, так само не хотілося вставати разом із сонцем і босим по холодній росі гнати корову на пасовисько. Правда, було й деяке полегшення. Одинадцятирічне Карабутча вже не боялося пастухів, а сороміцькі оповідання не лише охоче слухало, а й само інколи розповідало...

Це літо внесло дещо нове у формування його світогляду. Одного разу, заколихавши маленького Андрійка, Карабутча взяло з етажерки том Льва Толстого і тут же, біля коліски, сіло на підлогу і почало читати «Дитинство». Коли Андрійко, проспавши годин зо три, подав голос, Івась відірвався од книги і помітив, що його сорочка мокра від сліз. Хлопець зітхнув на повні груди і усміхнувся сам до себе — це ж він плакав, переживаючи з Ніколенькою всі його неприємності...

Після цього Карабутча стало читати підряд всі романи Льва Толстого, використовуючи для цього кожную вільну хвилинку.

Цього ж літа воно познайомилось ще з одним письменником, твір якого значно розширив його знання з іншої галузі. Якось побачивши на столі книгу Октава Мірбо «Щоденник покоївки», Івась почав читати її. Батько, помітивши це, усміхнувся і спитав:

— Що, цікава книжка?

Івась знизав плечима, бо прочитав лише першу сторінку, але Микола, найстарший його брат, враз вирвав у нього з рук книжку і суворо кинув:

— Рано тобі це!

Коли старші порозходились із хати, Карабутча уважно обстежило етажерку і, знайшовши засунутий під книжки потрібний том, взялося читати. Протягом тижня (бо ж доводилося читати уривками і ховати книжку щоразу, як хтось грюкав дверима), Карабутча дістало повну освіту з сексуального питання.

11

Вчилася Карабутча без великої охоти, вірніше, без усякої охоти.

«На тебе витрачають гроші!» — вчувався йому суворий батьків голос, коли так не хотілося вчити уроки.

«На тебе витрачають гроші...» — згадував він ласкаве материне напучування і, зітхнувши, розгортав підручник.

Особливо важко доводилося весною, коли починала парувати земля, витикалася травичка, а бруньки на вербі розпукувались і викидали запашну кашку, яку в селі діти їли, а тут, у місті, Івась їсти соромився. На цей час завжди чомусь випадало завдання написати домашній твір, і Карабутча, сидячи над чистою сторінкою зошита, бачило рід-

не село, хату, степ і перебирало в пам'яті найнудніші роботи дома — від нянькування до обов'язків погонича біля плуга, коли, махаючи батою і нокаючи, ціліснінький день ходиш то вперед, то назад одноманітною, нудною, без кінця і краю довгою борозною. Писати так не хотілося, що робота погонича здавалася йому зараз насолодою, а нянькування — розвагою. Але у вухах стояло «На тебе витрачають гроші!» — і хлопець з огидою брав у руки перо і починав писати.

Додому на канікули Івась щоразу їхав з великим хвилюванням, і, коли під'їздили до села, у нього починало швидше битися серце, і просто не вірилось, що він побачить зараз маму, братів, рідну оселю. Та вже за півдня по приїзді відчуття щастя випаровувалося, а з другого дня починалася нудна робота, і Карабутчаті здавалося, що куди приємніше було б учити уроки, ніж працювати.

В книжках Івась читав, що учні влітку відпочивають — ходять по гриби та ягоди, купаються, ловлять рибу та плавають на човнах. Він заздрих навіть селянським дітям, певна річ, не своїм сусідам, бо вони теж працювали, а тим, про яких писав Некрасов: «Счастливый народ! Ни науки, ни неги не ведают в детстве они! Я дельвал с ними лесные набеги, раскапывал листья, обшаривал пни...»

Є ж десь такі щасливі!

Правда, бували і в нього щасливі хвилини, як, наприклад, поява в селі ганчірника, але вони тільки підкреслювали сіру, важку повсякденність.

Ганчірник! Скільки радості було, коли з вулиці лунав вигук:

— Ган-чі-ро-о-ок! Ган-чі-ро-о-ок!

Дітвора кидалась шукати ганчір'я, за яке можна було виміняти надзвичайні речі, аж до іграшкового пістолета включно. В гарячковому захопленні Карабутча із своїм меншим братом гасало по подвір'ю, заглядало в комору і в сарай, лазило попід лавами і попід полом, нишпорило під припічком і на печі і, нарешті, з жмутом ганчір'я ставало біля воріт, чекаючи, коли повз них проїжджатиме довгожданий візок, що спинявся біля кожного двору. З надією виміняти пістолет хлоп'ята, хвилюючись, тупцювалися на місці.

Надія майже ніколи не справджувалася. Ганчірок було мало, а ганчірник не питав, чого хоче хлопчик, і давав мідний перстень чи мідний хрестик, а то й одну цукерку, яких на ярмарку можна було купити сім на копійку.

І хоч пістоlet, що коштував п'ятак, залишався мрією, Карабутча сповнювалось радістю: за нікому не потрібну ганчірку, за пішо, йому дали мідний перстень, річ, яку не знайдеш на стежці...

Протяжне «ган-чі-рок» губилося вдалині, радість знахідки поступово вгамовувалась, знову котилися сірі дні, а тим часом десь жив щасливий народ, з яким поет робив «лесные набеги, обшаривал пни»...

Так! Щасливий народ!

А в нього? І нудна наука, і нудна праця, і природа — нудний, одноманітний степ...

Особливо яскраво уявлявся ліс і річка в жнива. Карабути виїздили в степ до схід сонця і після тригодинного трясіння в гарбі починали косити. Івасеві доводилось або загібати, або збирати колоски руками, а інколи навіть в'язати снопи. Хоч останнє було важкувато для одинадцятилітнього хлопця, але ж і цікавіше, ніж одноманітне смикання граблями, бо тут треба було зміркувати, як скрутити перевесло і як його закрутити, щоб сніп держався. Крім того, це була певна операція, яка мала початок і кінець, і, очевидно, завершення операції щораз давало хлопцеві якесь бодай мінімальне задоволення. Загібання чи збирання колосків — робота, що кінчалася не як певна операція, а лише як робочий день.

В обід, коли дорослі лягали відпочивати, Івася з кимось із старших братів відряджали напувати коней. На весь степ був один колодязь, такий глибокий, що коли заглянеш у нього, то й води не видно, просто чорна діра, з якої ішов прохолодний дух. Хлопці зв'язували двоє віжок, і, поки витягали цеберку, половина води вихлюпувалась, тому напували коней довго. Коли закінчували тягати воду, Івась з острахом заглядав у колодязь, у чорну безодню, і йому здавалося, що ось-ось звідти вирине якість страхувище...

А після обіду знову босоніж по колючій стерні... І тільки тоді, як кінчали ділянку, починалося цікаве: з останньої ручки випурхували перепілки. Батько враз кидав косу і шбурляв угору картуза чи бриля; перепілка, не розгледівши, що то зовсім не шуліка, каменем падала на стерню, ховаючись під сніп чи під полукіпок. Юхим Мусійович біг до дичини, а Івась із завмиранням серця стежив, як батько присідав і засовував руку під сніп. Частіше бувало, що перепілка спурхувала з другого боку снопа, але інколи батько підводився з землі, тримаючи в руці здобич.

Івась, коли злітала перепілка, теж кидав картуза вгору, але спіймати її йому не щастило жодного разу. Тільки коли косили ранню озимину і викошували гніздо з перепеленятами, йому доводилося ловити цих маленьких жовтих, з писаними лобиками і спинками, пташенят. Щоразу, спіймавши перепеленя, Івась мріяв, як він його вигодує, але пташка нічого не їла і здихала...

12

На початку 1914 року в Мамаївку було проведено телефон з повітового міста. Ця новина викликала багато бабачок.

— Добром не кінчиться! — сказав старий Каленик. — Раз уже дротом обмотують землю, добра не жди!

Але вичерпне пояснення того, що означає проведення телефону в Мамаївці, дав дід Олексій під час чергового візиту до Карабутів. У діда не було жодного сумніву, що це — певна ознака близького кінця світу. Другим етапом після того, як землю обплутали дротом, буде війна, далі прийде антихрист, почнеться «глад і мор», повстане брат на брата і син на батька, і тут дідів голос набирав загрозливого тону і ставав схожим, як здавалося Карабутчати, на голос самого пророка Ієремії, якого дід цитував, — будуть установлювати закон і порядок і не встановлять!

Коли ця катавасія дійде апогею, вилетить архангел з трубою і оголосить про початок страшного суду. В ту саму мить розверзнуться могили, з них повилазять мерці і стануть перед всевишнім судією.

Карабутча і без діда Олексія знало, що кінець світу настане саме так, але воно не вважало, що поява телефонної лінії в Мамаївці свідчить про недалеку війну, тим більше про близький кінець світу.

І коли невдовзі справді почалася війна, Карабутча, хоч як не силкувався довести дід Олексій, все ж не повірило, що телефон у Мамаївці і війна між Росією і Німеччиною та Австро-Угорщиною — ланка одного процесу.

Для Карабутчати оголошення війни прозвучало як звістка про велике, радісне свято, коли людина дістає змогу показати всю велич своєї душі, поклавши «живіт свій» за віру, царя і батьківщину, а держава — уквітчати себе новою славою перемоги.

Почув Івась про початок війни під час возовиці — без краю нудної операції, яка полягає в основному в тому, щоб сидіти, нічого не роблячи, на гарбі з снопами, які треба перевезти із степу в двір. Степ у мамаївців був далеко, верст за 20, і просидіти без руху чотири години було для хлопця мукою. Війна полегшила цю муку — сидячи на гарбі з снопами, Карабутча мріяло.

Мріяло про те, як, утікши на фронт, воно творить подвиги, як сам головнокомандувач російського війська великий князь Микола Миколайович, а потім і сам цар Микола II нагороджують його георгіївським хрестом і як з захопленням зустрічають юного героя родичі і сусіди. Дорога довга, коні йдуть повагом, і в Карабутчати вистачає часу, щоб перебрати десяток різних варіантів героїчних вчинків, правда, дуже подібних один до одного, зате і однаково солодко-приємних.

У Карабутчати не було жодного сумніву, що в нього вистачило б мужності кинутися першим в атаку, піти проти куль, але, щоб це зробити, спочатку треба було втекти з дому. І коли Івась уявляв скорботне лице матері, а воно поставало перед очима так яскраво, що в хлопця стискувалося серце, він гірко зітхав: на фронт йому не втекти... Кинутись в атаку, переступити через труп ворога — Карабутча зможе, а переступити через материні сльози — ні.

Але мрія, яка не має імовірних підстав, наполовину втрачає чарівність... Тоді з'являвся новий варіант: тато і мама вмирають, і Івась — вільний! Звичайно, шкода батьків, зате яке щасливе життя почнеться — мрія стане дійсністю.

Старший Івасів брат Хома теж мріяв про подвиги, і ці мрії в комбінації з його рішучою вдачею та відверто негативним ставленням до навчання дали йому силу не зважати на сльози батьків. Як тільки йому минуло сімнадцять років, він, скориставшись тим, що батько виїхав у від'їждження по повіту, пішов до армії добровольцем.

Материних сліз Карабутча не бачило, але батькові, коли той повернувся до міста і знайшов лише меншенького, воно побачило. Власне, сліз у батька не було, він не плакав, але дивитися на нього було тяжче, ніж коли б він плакав. Юхим Мусійович, не промовляючи і слова, довго сидів, якимось незвично зігнувшись, і Івась уперше по-справжньому відчув зміст фрази «вбитий горем».

Другого дня Карабут, проконсультувавшись у повітового інспектора народних училищ, подав «прошеніє» на ім'я голови Державної думи Родзянка — найбільшого поміщика Катеринославської губернії, до якої належала Мамаївка, — уклінно прохаючи його високопревосходительство порадити командирові полку, де служив тепер Хома Карабут, відрядити останнього до школи прапорщиків. Незабаром секретар голови Державної думи оповістив Юхима Мусийовича, що таку пораду командирові полку дано, і Карабут заспокоївся, адже принаймні на півроку фронт для Хоми відстрочується.

Та Хома теж не дрімав. Дізнавшись, що йому знову загрожує навчання, він швиденько «влаштувався» в маршову роту і за кілька днів потрапив на передову, в окопи.

Івась, хвилюючись, чекав повідомлень про подвиги свого старшого брата.

Влітку, в дні, коли надходила в Мамаївку пошта, він бігав «у село», тобто до центру села, де біля волосного правління збирався натовп жінок, дідів та підлітків, чекаючи, коли поштар почне «вчитувати», кому є листи, а також роздавати «телеграмки» — зведення про події на фронті.

Івась, читаючи ці «телеграмки», кожного разу ждав, що там буде написано про Хому, але здебільшого повідомлялося про те, що «на фронті без змін» або що «наші війська відійшли на заздалегідь підготовлені позиції». Не було і листів від Хоми. Івась був певен, що брат мовчить, бо ще не трапилось нагоди показати свою хоробрість і відвагу. Батько додержувався іншої думки про мовчанку сина і мав рацію: на свій запит, поданий на початку 1916 року до військового відомства, він одержав відповідь, що «вольноопределяющийся» другого розряду Хома Карабут пропав без вісті.

Це повідомлення надійшло влітку, і Карабутча, побачивши сльози матері, ще раз переконалося, що переступити їх не зможе...

Коли призвали до армії найстаршого сина, Юхим Мусийович поставився до цього спокійніше, може, тому, що Павло був призваний, а не пішов добровольцем, а може, тому, що Павло повнолітній, а Хома — ні, а може, й тому, що любив неслухняного Хому більш за всіх дітей.

З кожним днем війна поверталася своїм несвятковим боком, і Івась все менше й менше мріяв про героїчні вчинки і славу Російської імперії.

Квартирувало Карабутча разом з батьком на околиці міста, поряд з місцевими казармами — довгими, побіленими крейдою, присадкуватими, одноповерховими будинками з важким смородом онуч і карболки всередині. Бородаті, вбрані в цивільну одягу, ополченці проходили тут перше військове навчання, маршируючи під акомпанемент пісень.

З ранку до вечора лунало «Соловей, соловей, пташечка, канарейочка», «Вийшла Дуня за ворота» або «Пише, пише цар турецький». Інколи чулося: «Прокляті японці нас завоювали, руську державу, хрест золотий».

Та найчастіше співали:

Ох ми ж і реб'ята!
Славні ополченці,
Служим батюшці царю!

Івасеві було дивно, що літні дядьки називають себе «реб'ятами», а коли в вечірній тиші від казарм долітали сумні слова старовинних пісень, коли лунало: «За що, боже милосердний, ти завдав ті муки!..» — хлопцеві не вірилось, що ці самі люди могли співати пісні, які він чув удень.

Завжди одна-дві підводи, що привозили з Мамаївки призовників, спинялися в дворі, де квартирували Карабутти, і Івась дізнавався про життя рідного села. Розмови, як правило, точилися нудні, але інколи траплялося і щось цікавеньке, особливо, коли приїздили мобілізовані з їхньої вулиці.

— Чули про вашого сусіду Шинкаренка? — з порога запитав Юхима Мусійовича приїжджий мобілізований з Мамаївки, і Івась, який збирався на прогулянку, спинився, щоб послухати.

У Каленика Шинкаренка покрали пшеницю. Злодій підліз уночі під рублену комору, збудовану на дерев'яних підвалинах, повертів свердельцем підлогу, яка одночасно була і дном засіка, та й наточив кілька мішків, може, й з п'ять, зерна.

Старий Каленик показав на Гуленя:

— Він! Більше ніхто! Три дні тому приходив позичати борошна.

Але трус, зроблений урядником, не підтвердив Шинкаренкової підозри. Та хоч би й знайшли в Гуленя пшеницю, як доведеш, чиє це зерно? Хіба відрізниш Шинкаренкову пшеницю від Гуленевої чи Бражникової?

— Тут тільки собака-шукач зможе знайти злодія,— висловив свою думку урядник.— Та викликати її з города — коштуватиме не менше четвертої!

Каленик лютував:

— Сто карбованців дам, а Гуленя зажену на каторгу! В Сибір!

Привезли з міста собаку. Всіх Шинкаренкових сусідів-чоловіків вистроїли на вулиці, і поліцай повів собаку спочатку до дірочки в підлозі комори, а потім до людей: на кого гавкне, той і злодій.

Та шукач загавкав не на Гуленя, а на двох синів Шинкаренкового сусіди і родича куркуля Мичака.

Мичаченки зразу ж призналися, що везли в Чаричу на базар свою пшеницю, а щоб було за що погуляти, бо гроші за свою пшеницю треба віддавати батькові, вирішили «позичити» чотири мішки у діда Каленика...

Старому Шинкаренкові довелось спекти доброго рака, та ще й дати немалого хабара поліції, щоб та не розпочала справи проти Мичаченків.

— Отаке буває! — сміявся Гулень у вічі Шинкаренкові.— Собака виявилась розумніша за деяких дідів...

Розповідав Карабутам про цю подію худий, кволий призовник, і Івась уже давненько помітив, що під час кожної чергової мобілізації все більше приїздить сивих та лисих, а також або дуже гладких чи до краю худих селян. Війна пожирала людей...

Жити ставало дедалі скрутніше, з крамниць зникали товари, цукор видавали по картках, на ногах у городян можна було побачити сандалі на дерев'яній підшві, замість сірників почали з'являтися запальнички, в газетах, які передплачував Карабут, у звітах про засідання Державної думи все частіше біліли плями — цензурні викреслювання. А в листах з фронту (влітку Івасеві доводилось багато їх читати, бо ж не в кожній родині був грамотний), на всі лади повторювалось одне питання: чи не чути, бува, про мир?

13

Звістка про революцію наповнила душу юного Карабута радістю.

Свобода, рівність і братерство! Які прекрасні слова! Він безперестанку повторював це гасло, і груди йому

розпирало від щастя. І хоч про революцію він взагалі знав не багато, йому здавалося, що чекав її все своє життя.

Завирувала і вся гімназія, незважаючи на те, що вчилися тут переважно діти поміщиків та буржуазії.

Зразу ж, як тільки було скинуто царя, Івасеві товариші вирішили вчинити бучу і показати вчителям, що четвертокласники — вільні громадяни, а не жалюгідні вихованці чоловічої класичної гімназії.

Першим уроком була алгебра, яку викладав сам директор. Михайло Антонович і словом не прокопився про історичну подію, що сталася в країні: алгебра є алгебра, і формула квадратного рівняння не зміниться від того, хто керує державою — цар чи Тимчасовий комітет членів Державної думи. Та все ж не витримав до кінця. Раніше, викликавши до дошки найменшого в класі на зріст Гриця Осипенка, Михайло Антонович, коли той не міг розв'язати задачі, ставлячи двійку, промовляв:

— Маленький, гарненький і навдивовижу дурненький! — або, коли задача була дуже вже легка і тупість хлопця обурювала: — Мала куча, та вонюча!

Сьогодні ж, ставлячи двійку, директор саркастично промовив:

— От так, вільний громадянин вільної батьківщини...

Урок відбувся як і в звичайний день, — у юних «революціонерів» забракло запалу, щоб писнути на уроці директора. Тож з більшим захопленням було вирішено зняти гвалт на уроці латинської мови.

Івась почував себе трохи ніяково від цього рішення, бо латиніст, цей тихий, педантичний чоловік, ставився до нього дуже добре.

— Карабут думає, а ти списав, — сказав він якимось, коли Івасів сусіда по парті одержав двійку за ехтепрогае, в якому не було жодної помилки, а Івась — 4 з мінусом, хоч наробив їх з десяток.

Прізвисько Супіnum, яке дали йому учні і яке означає віддієслівний іменник, дуже пасувало до його образу своїм глухим звучанням. Супіnum ніколи не підвищував голосу, не кричав на учнів, не обурювався з їхньої неспішності. Найбільше, що він дозволяв собі, це, коли учень плутав акузатівус з аблятівус, тихо промовити: «Дуратівус...» Клас сміявся, а Супіnum скорботно хитав головою.

Супіnum зайшов до класу і, вражений абсолютною тишею, що запала з його появою, на якусь мить навіть спи-

нився. Потім він усміхнувся, і Карабутчаті стало враз соромно перед викладачем, який так добре ставився до нього: адже зараз, як тільки латиніст розгорне журнал і назве перше прізвище, йому буде не до усмішок: у класі зніметься такий галас, якого ще не чули стіни гімназії.

Супінум поклав журнал на кафедру і промовив, оглянувши клас:

— Почалась революція. Народ скинув царя! Ця велика і радісна подія має для нас з вами значно більше значення, ніж урок латинської мови, і тому сьогодні замість латині я прочитаю вам газету.

Принаймні двадцять із сорока хлопців роззявили роти, і весь клас захоплено дивився на свого, здавалося, такого педантичного вчителя. А коли закінчився урок, вперше за всі роки свого перебування в гімназії латиніст виходив, оточений юрбою гімназистів.

Під час третього уроку до гімназії підійшла демонстрація вихованців учительської семінарії та жіночої гімназії. Івась учора вперше прочитав слова «демонстрація», «мітинг». Вчора вони були далекі і невиразні, а сьогодні вони стали поряд. Він бачив червоні прапори над натовпом, червоні банти на грудях, червоні пов'язки на руках в учасників демонстрації, і незвичне хвилювання пройняло його всього.

Революція!

Учні посхоплювалися з місць, але класний наставник, що вів урок, закликав до порядку.

— Чому семінаристам і гімназистам можна на демонстрацію, а нам ні?! — гуло в класі, але історик переводив свій олов'яний погляд з хлопця на хлопця, і незабаром настала тиша.

— Ми не маємо права припиняти урок, — сказав він, — якщо вам хочеться на демонстрацію, влаштовуйте її після уроків.

У класі знову заремствували.

— Адже вам хочеться піти на демонстрацію, щоб не вчитися?! Революціонери... — похитав він головою.

В цьому була якась частка істини, та гімназисти знову зчинили галас.

Раптом двері рвучко відчинилися і до класу влетів сам директор. Під поглядом його орлиних очей учні враз затихли.

— Ви знаєте голову Державної думи Родзянка? — спитав він рішуче і, почувши ствердну відповідь, запитав

знову: — А що сказав Родзянко як керівник Тимчасового уряду?

Торік Родзянко відвідав гімназію, як її попечитель. Івась ніколи не бачив таких високих осіб і дивився, мов на якесь чудо, на цього велетенського зросту мужчину, поряд з яким навіть огрядний, одягнутий у шитий золотом мундир дійсного статського радника, Михайло Антонович здався гоголівською куріпкою.

Голова Державної думи!

Родзянко тоді не зайшов до їхнього класу, але відвідав церковну службу в гімназіальній церкві, співав разом з хором «Многая лета» і, — це найбільше вразило Івася, — поклав на тарілку пожертвувань аж десять карбованців. Тарілку обносили поміж рядами гімназистів, і ця десятка серед мідяків і десятикопійчаних марок, якими під час війни замінили срібні гроші, викликала ледве чутний, але виразний гул здивування, що лунав з уст молільників.

Така щедрість! Карабутча знало, що в Родзянка 40 тисяч десятин землі тільки в їхньому повіті, але цих сорока тисяч десятин воно не бачило, а десятка була перед очима...

Що сказав Родзянко як голова Державного Комітету членів Державної думи, ніхто з гімназистів не знав.

— Він сказав, — промовив директор суворо: — «Кожен, хто хоче підтримати революцію, повинен підтримувати порядок!» Хто проти революції, нехай іде на демонстрацію до семінаристів! Хто за революцію, хай сидить на уроці! Хто піде? — По паузі спитав: — Ніхто? Правильно! — і тим самим рішучим кроком, що увійшов до класу, пішов геть.

Учні загули, але ніхто не наважився приєднатися до демонстрації. Івась бачив у вікно, як демонстранти, потупцювавши з півгодини, повернули від гімназії і зникли за будинками.

«Шкода, що не пустили, але коли так хоче Родзянко, то, значить, так і треба для революції», — подумав він з жалем і зітхнув, як це роблять усі слухняні хлопці.

Увечері квартирний господар розмовляв із своїм сусідою — поштовим службовцем.

— Ну, діждалися-таки свободи! — замріяно промовив сусіда, але Сергій Євтихійович не підтримав його:

— Так-то воно так... Але...

— А що ж не так?

Той зітхнув:

— Як після цього можна вірити людям?..

Поштар здивовано дивився на сусіду.

— Давали присягу на вірність! Присягали цареві на вірність до гробу! І зламали присягу, зрадили... Зрадили! Де ж людська гідність? — Він сумно помовчав. — Як можна жити, коли люди не держать слова? Сьогодні зрадили царя, завтра — батьківщину, післязавтра... Не радійте!

Поштар відповів щось невиразне, явно не згодний зі своїм співрозмовником, але на Івася репліка квартирного господаря вплинула. Справді, як же із словом? Слово ламати не можна! У цьому він був певен. Але ж революцію зробити треба було! В цьому він теж був певен.

Ця суперечність неприємною колючкою вп'ялася в його свідомість, і скільки він не думав уночі, так і заснув, не розв'язавши цього питання.

Якщо раніше під час вечірнього чаю, коли всі — і хазяйська сім'я, і квартиранти — збиралися за столом, Сергій Євтихійович розповідав про свої зустрічі і пригоди в магазині сільськогосподарських машин, де він працював прикажчиком, то тепер розмови точилися на політичні теми.

— Свобода, рівність і братерство! — зітхав звичайно Сергій Євтихійович. — Яка може бути рівність? Один — розумний, другий — дурний; один — здоровий, другий — хворий; один — красень, другий — потвора; один — буржуй, другий — пролітайло, — Сергій Євтихійович не міг, щоб не показати свого ставлення до пролетаріату, — один — поміщик, другий — наймит... Де ж рівність? Яка може бути рівність? Навіщо говорити про рівність, коли її нема, не було і не може бути!

Івась не знав, як відповісти хазяїнові квартири, щоб довести несправедливість його слів, і тільки ненавидів його, а той вів далі:

— Братерство! Де ж те братерство, коли йде війна? Кричать «братерство!» і вбивають мільйони «братів німців!» Люди — вовки, а не брати!

— Але будуть братами! — заперечив Івась.

— Хе-хе-хе... Будуть! Чого ж вони будуть братами? І цар казав «війна до перемоги!», і революційний Тимчасовий уряд каже те ж саме! «Убивай «братів-німців!» — кажуть і ті, хто проповідує братерство.

Свобода! — вів він далі.— Недавно я читав у газеті, що дівтора в одному з гімназійних пансіонів ухвалила починати обід не з борщу, а з солодкого, а борщу зовсім не їсти... І що ти їм скажеш? Свобода! Що хочеш, те й робиш! Можеш грабувати, підпалити чужу хату. Вбити сусіду... А заборониш — порушиш свободу...

Після такої розмови в голові хлопця народжувалися сумніви, та, незважаючи на це, гасло «Свобода, рівність і братерство!» не втрачало своєї чарівності і залишалось в його свідомості як прекрасне гасло з чудовими справедливими словами.

Революція наповнила його повсякденним чеканням чогось радісного і надзвичайного. Щодня він відчував піднесення і, коли б міг передати свій душевний стан, просто сказав би: стало цікаво жити. Очевидно, через це в нього прокинулось бажання писати вірші. Правда, вірш був написаний лише один і опублікований у рукописному журналі четвертокласників, який вони ухвалили видавати після революції.

Вірш починався словами: «Замучен на каторге ты за народ...»

Класний наставник, Слов'янин, який керував і літературною творчістю своїх учнів, прочитав вірш Карабута разом із віршем сина колишнього повітового справника Юрка Молодкевича, що починався словами: «Ты пал за веру и царя...»

Ледь усміхаючись, учитель сказав, що кожен поет пише про те, що ближче йому до серця. Івась і Юрко зрозуміли думку наставника, і коли перший глянув на вчителя з подякою, другий подивився на класного керівника з явною ворожістю.

На жаль, душевне піднесення позначилось на навчанні тільки в галузі історії: Івась читав тепер не лише підручник, а й брошури та статті, особливо, де йшлося про революцію. Якось, відповідаючи урок про відступ Наполеона з Москви, він з запалом переказав статтю, де зовсім інакше трактувалася тема, ніж у підручнику і лекції Слов'янина. Івась сипав словами «деморалізація», «демагогія», «буржуазія», «елементи», яких не було в підручнику, підкреслював ті місця, що суперечили позавчорашній лекції викладача і був схожий більш на агітатора, ніж на учня, викликаного до дошки.

Клас слухав його з небаченою увагою, а Слов'янин раз у раз нахилив голову, щоб приховати усмішку. Івась кін-

чив відповідати, і клас з цікавістю чекав, що скаже викадач.

— Та-ак...— протяг той, потім помовчав і промовив рішуче: — Так! Сідай. Молодець!

Аверков підняв руку. Михайло Якович кивнув головою.

— Скажіть нам, чи є бог?

Гімназисти підтримали його запитання схвальним гудінням. Педагог на хвилину зам'явся.

— Розумієте... Це не таке просте питання... Ви знаєте, що таке третє «я» за Кантом?

Ніхто, звичайно, цього не знав, як і сподівався Слов'янин.

— Так от, коли ви знатимете це, тоді ми й поговоримо з вами на цю тему.

Івась зрозумів відповідь педагога як заперечення існування бога. Просто класний керівник не хоче сказати, що бога нема і вдається до хитрощів. Справді, коли б він вірив, що бог існує, він сказав би: бог є. Але решта гімназистів вимагала конкретної відповіді: Кант, мовляв, Кантом, а ви скажіть: так чи ні.

— А що таке бог? — запитанням на запитання відповів Михайло Якович. — Бог філософа чи бог сільського священика? Бог протопопа Авакума чи бог Льва Толстого? Бог римського папи, який за гроші прощає гріхи, чи бог у вашій душі?

Учні розгублено мовчали.

— Це не таке просте питання! — закінчив педагог і суворо додав: — А зараз у нас іде урок з історії.

Пролунав дзвоник, і Михайло Якович прожогом вискочив з класу, щоб не продовжувати розмови про бога.

— Та як же все-таки розуміти Михайла Яковича? — звернувся Івась до Аверкова.

— Михайло Якович досить освічений, щоб уявляти бога таким, яким його нам малюють попи. Але ж якась вища сила є! Вища сила, яка створила світ, дала перший поштовх життю. Бог є, — засміявся Аверков, — але нас з тобою він не знає. Не знає і неспроможний знати, бо бог — це вища сила, а не особа, яка карає грішників і нагороджує праведних. Бога, що творить чудеса в нашому житті, — немає!

— Чому ж нам цього не сказав Михайло Якович? — злизав плечима Івась.

— Очевидно, тому, що отець Віктор вчить нас інакше, що таке бог... І класний наставник не хоче сваритися

з викладачем закону божого. Справді, що б же це було? В одній гімназії один вчить так, а другий — інакше.

— Значить, по-твоєму, бог не втручається в наше життя?

— Звичайно!

— А звідки ти це знаєш? — допитувався Івась, хоч і сам був такої думки.

— Наведи докази такого втручання. Їх немає!

— Чому ж цього не сказав нам Михайло Якович? — дивувався Івась.

— В усякому разі, — засміявся Аверков, — якби Михайла Яковича покарав хтось за вільнодумство, він, я певен, не думав би, що це покарав його бог...

Івась засміявся і потім замріяно промовив:

— От би взнати точно: є він чи його нема...

14

Кожен день висував нові питання, але рідко давав остаточну відповідь на них. Невдовзі Івась сміявся з себе за те, що його мучили такі проблеми, як «зрада» царя, а також те, що він вважав Родзянка захисником революції, і проблема свободи теж стала ясною — не «свободу вбивати і палити», а тільки свободу слова, совісті, друку і зборів обстоює революція. Та все ж ціла злива інших нерозв'язаних проблем вирувала в голові. Ті самодіяльні мітинги, котрі майже щогодини виникали на перехрестях центральних вулиць, де Івась інколи спинявся послухати промовців, які висловлювали найрізноманітніші погляди, частенько не тільки не допомагали хлопцеві «пізнати істину», а ще збільшували сум'яття в його мозку...

До того ж Івасеві ось-ось мине чотирнадцять років, а на вигляд можна дати й шістнадцять, і хоч його дуже цікавили політика і філософія, він частенько сидів перед дзеркалом, розглядаючи своє обличчя, на якому веснянки, на велику радість хлопця, раптом стали світлішати і рідшати. Та все ж лице здавалося йому дуже непривабливим, і він важко зітхав, згадуючи біляву гімназисточку, що про неї він ніяк не міг не думати і образ якої частенько заважав проаналізувати до кінця сумнівний політичний характеру.

Хлопець довго не наважувався познайомитися з дівчиною. Завжди сором'язливий, він тепер зовсім утратив смі-

ливість. Допомога прийшла несподівано... В гімназії ще 1916 року організували загін бойскаутів, і Івась, певна річ, вступив до нього, більше мріючи про походи в ліс, до річки, про «бесіди біля багаття» в таємничих ущелинах гір, ніж про виховання в собі обивательської добропорядності, на чому наголошувала програма скаутів. Його обрали заступником командира загону четвертокласників, і він мав, крім стьожки на плечі, ще й два личка на рукаві. За статутом його повинні були вітати першими всі рядові й нижчі за званням члени організації, хоч би вони й не були з ним знайомі, в тому числі й герлскаути, тобто скаути-дівчата.

І от одного разу, проходячи повз жіночу гімназію, він побачив свою мрію. Дівчинка в формі герлскаута, без жодної нашивки на рукаві, йшла йому назустріч. Івасеві захопило дух від хвилювання, він ішов, землі не чуючи під собою, чекаючи тієї хвилини, що зробить його щасливим, як йому здавалося, на все життя.

І ось вона за крок від нього. Івась зрадів, помітивши, як гімназистка здригнулася, побачивши два личка на його рукаві.

Потім вона байдуже ковзнула поглядом по його обличчю і, байдуже змахнувши рукою, пройшла далі.

Увечері, коли нікого не було в кімнаті, він поставив перед собою дзеркало і довго дивився на себе. Так, хто зацікавиться цим ординарним лицем із звичайною рожевуватою, а не романтично-смаглявою шкірою, звичайним, а не виточеним носом, звичайними, а не якимись особливими губами, із звичайними добрими материнськими блакитно-сірими, а не чорними, що своїм поглядом можуть спалити, очима. А волосся? Стирчить в усі боки, і навіть реп'яхове косметичне масло, яке було популярне тоді серед хлопців його віку, не робило його чуприну слухняною...

Потім, коли його познайомили з цією дівчинкою і він побачив, як вона дивилася на одного з гімназистів, що зграйкою оточували її, Івась відчув себе ще нещасливішим.

Треба прямо сказати, що хоч горе нашого юного героя було дуже глибоким, зате недовгочасним, і коли через кілька тижнів на спільному вечорі двох гімназій його познайомили з чорнявою красунею Сарою, яка вчилася у третьому класі жіночої гімназії, Івась зрозумів, що таке справжнє кохання і справжнє щастя.

Цілий вечір вона ходила тільки з ним. Прийшовши додому, Івась знову сидів перед дзеркалом і дивувався, як

така вродлива істота могла приділити стільки уваги хлопцеві з таким невиразним, буденним обличчям...

Незабаром після цього знайомства сусідська дівчинка передала Івасеві лист від Сари. Вона писала, що покохала Івася і буде вірною йому на все життя. Дізнавшись, від кого лист, хлопець почервонів од радісного хвилювання, але, прочитавши його, раптом відчув порожнечу. Почуття до Сари зникло.

Через тиждень він одержав нового листа, в якому Сара обіцяла, що, як тільки стане повнолітньою, вихреститься, прибере імя Лідії і буде Карабутчаті вірною дружиною до самої смерті. Івась відчув себе дуже ніяково. Невже Сара думає, що для нього має якесь значення те, що вона єврейка?..

15

Мамаївка, вся у вишневому цвіті, здалеку вимальовувалась білою горою на тлі голубого неба. Івасеві здавалося, що він ніколи не бачив свого села таким святково-гарним, а його приїзд додому ніколи не викликав такого радісного настрою.

Користуючись правами гостя, він другого дня по приїзді побіг до Орелі і, щасливий, ходив берегом, мріючи про човен, про вудку, про намет, яких у нього не було і від чого мрії тільки солодшали.

Повертаючись додому, він спинився, побачивши, що біля «волості», як раніше називали волосне правління і де тепер містився ревком, іде сільський сход. Івась став скраю і озирнувся, шукаючи знайомих.

Трохи осторонь від людей, біля самого волосного паркана, стояв отець Павел з церковним старостою та дядьком у чорній чумарці — головою Мамаївської сільськогосподарської кооперації Грищенком. Івась згадав розповідь останнього, частого батькового гостя, про те, як піп сприйняв звістку про революцію. Відбувалося засідання правління кооперативу, на якому був присутній отець Павел. Раптом убіг схвильований соцький і крикнув: «Чули? Царя скинули! Дзвонили з города! Революція!»

«Я зрадів, тільки хотів сказати: «Слава богу! Нарешті!», — коли гульк, а в отця Павла слези з очей тільки кап-кап-кап! Ну, я перезирнувся з іншими членами прав-

ління та й удав, що нічого не помітив...» — розповідав Грищенко.

Вслухаючись у гамір, щоб зрозуміти, про що йде мова, Івась помітив на приступках ганку Котового сина Василя — учня рільничого училища, завжди дуже ввічливого і скромного. Біля нього стояв семінарист Дрелик, брат того скляра, що втік до міста від «божого» гніву. Головував Івасів учитель Лука Федорович, а поруч нього сидів незнайомий молодий чоловік з червоним бантом на грудях, очевидно, приїжджий агітатор.

Виступав Карабутів сусіда Гулень і, видно, зачепив гостру тему, бо досі за вигуками, схвальними і лайливими, Івась не міг почути жодного слова.

Нарешті сход утихомирився.

— Чому називається партія болшовиків? — вигукнув Гулень і, як справжній промовець, зробив паузу.

Івась, з цікавістю чекаючи відповіді, бо не знав походження назви, одночасно дивувався, що неписьменний селянин знає це.

— Болшовики, бо вони дають болші права народу! Болші права дають селянам! От чому називається партія болшовиків! От чому селянам треба стояти за болшовиків!

Він зійшов з ганку, а його слова потонули в неймовірному галасі.

— Правильно! — сміючись, кричав молодий чоловік, що сидів поряд з головоючим.

— Правильно! — аж надривався селянин у солдатській шинелі, який стояв трохи попереду од Івася.

— Правильно! — гуло навколо.

— Неправда це! Кого ви слухаєте! — проривалося кризь могутне «правильно!».

Котів Василь теж щось кричав, але Івась не міг розібрати, що саме, тільки бачив, що завжди згідливі Василеві очі зараз були злі.

На ганок піднявся новий промовець. Міцні губи, твердий погляд, енергійні, упевнені рухи. Івась бачив уже десь цього чоловіка. «О! Та це ж Петро Кіт — Василів батько!» — згадав нарешті.

— Добродії! — почав він поважно. — Кого ви слухаєте? Що вам тут верзли про більшовиків? Хто такі більшовики? Це комуністи! Не права дають селянам, а відбирають у селян права!

Сход невдоволено загув, але Кіт рішуче підняв руку.

— Послухайте, що я скажу, а я послухаю потім, що ви

скажете. Чого ми сюди посходились? Порадитися? Чи на кулаках вирішувати політичеські воприси? Більшовики проти народу, і я вам зараз це доведу. Народ за Установчі збори, а більшовики проти. Вони хочуть, щоб влада належала не всьому народові, а їхній партії. Більшовики проти селян!

— Брехня! — вигукнув незнайомий з бантом на грудях.

— Брехня! — підтримав його чоловік у солдатській шинелі, що стояв перед Івасем. Він оглянувся, шукаючи підтримки, і хлопець пізнав у ньому Івана Латку.

— Стягніть його! — загорлав Латка і кинувся до ганку, але не зміг протовпитися крізь юрбу.

— Стягніть його! — дружно підтримав Латку сход, і кілька чоловіків, скочивши на ганок, турнули промовця вниз.

— Добалакався! — сміялися навколо.— Оратор!

Задоволений Латка, усміхаючись, оглянувся, та, побачивши позад себе гімназиста, спохмурнів.

— Хто той панич? — тихо, але так, що Івась почув, спитав він свого сусіду.

— Карабутенко,— відповів той, глянувши на хлопця.

Латка несхвально окинув оком Івася і відвернувся.

«Який же я панич?» — подумав юнак і відразу ж забув про це, бо на трибуні з'явився новий промовець — Котів син Василь. Івась весь перетворився на увагу.

— Може, мій батько сказав тут щось і не так,— почав він,— таж не мають радії й ті, хто стягає промовця з трибуни, не давши йому договорити...

— Діждалася сучка помочі! — вигукнув Латка, і збори загули сміхом.— Підросло і гавкає!..

Василь почервонів, а очі стали ще лихішими.

Лука Федорович підвівся, щоб утихомирити натовп, але не міг стримати усмішку.

— Громадяни, не заважайте ораторові!

— Нехай гавкає! — гукнув Латка, і збори знову вкрили його слова реготом.

— Тихо, громадяни! — нарешті поборов усмішку голова, і Василь міг говорити далі.

— Громадяни! Селяни повинні підтримувати свою партію, селянську! А така партія є. Це партія есерів, партія соціалістів-революціонерів. Тільки вона обстоює інтереси хлібороба!

Івасеві теж подобалась ця партія, бо що може бути краще, коли ти революціонер, та ще й соціаліст!

— А поміщицьку землю есери дадуть зразу чи чекати до Установчих зборів? — почувся голос Гуленя.

— Установчі збори — це збори всього народу. Тільки вони можуть розв'язати питання про землю. Вони... — та йому не дали говорити.

— А як Установчі збори вирішать не давати землі селянам?

Василь на хвилину зам'явся, але швидко дав собі раду:

— Партія есерів боротиметься. Вона домагатиметься...

Люди загомоніли, хтось знову гукнув:

— А землю як? Безплатно чи за викуп?

— Це вирішать Установчі збори. Вони...

— Не треба нам таких Установчих зборів! — пролунав чийсь твердий голос і потонув у вигуках: «Не треба!»

— Стягніть його! — заволав Латка. — Стягніть!

— Стягніть його! — дружно підтримали Латчину пропозицію збори, але Василь, не чекаючи, поки його стягнуть, зійшов з ганку.

На ганок виліз кременезний чоловік у солдатській шинелі, і Івась зрадів, пізнавши у ньому того Котового наймита Івана Крицю, що колись підняв і розбив гарбуза в крамниці Мордатого.

— Не треба нам таких Установчих зборів! — почав він словами, які перед тим проголосив з натовпу. — Землю треба ділити зразу, як кажуть більшовики. Щоб не було експлуатації людини людиною, щоб не було безземельних, щоб незаможник не працював на хазяїна, як от я, приміром.

— А я тобі платив! — крикнув Кіт. — І годував! Погано тобі було в мене!?

Іван усміхнувся.

— То, може, поміняємось? Передайте мені ваші двісті десятин землі і погніть спину в мене так, як я у вас гнув, — він стиснув у кулаки свої дужі руки і потряс ними в повітрі, — а я працюватиму так, як ви працювали...

Натовп зареготав.

— Міняйтеся, дядьку!

— Міняйтеся! Він вам платитиме! — сміялися люди. — І годуватиме!

— Ти став дуже розумний! — кинув Кіт.

— Не хочуть мінятися... — підморгнув Іван голові мітингу. — «Тобі добре жилося!» — каже хазяїн. — Добре, та не дуже! От у вас, громадянине Кіт, синок вчиться на

агронома, а я їй одружитись не мав часу за роботою... Ви щороку землю прикупували, а я що заробив у вас? Можливо, заробив за десять років хоч на десятину землі? Чи на хату? Чи на власне господарство? Чи хоч на чорний день? А зараз у мене ще й груди прострелені на війні, я вже тепер так і працювати не зможу, як колись у вас... От і я хочу, щоб поміщицьку та куркульську землю поділили серед безземельних. Щоб поділили, не чекаючи, що скажуть Установчі збори!

Його слова вкрили гучні вигуки: «Правильно! Правильно!»

До ганку проштовхувався церковний староста.

— Можна вопрос? — і вів далі на ходу: — Тут докладчик розказував нам, ніби людину сотворив не бог, і світ сотворено не богом, та й самого бога вроді немає...— Молодий чоловік з червоним бантом підвівся і чекав, поки староста закінчить своє запитання.— Все вроді знає цей оратор. Так от нехай він мені скаже, чому кізяк у корови чи, скажімо, у вола не такий, як у вівці?

По натовпу пройшовся смішок:

— Лука Несторович придумає...

Молодий чоловік розвів руками:

— На жаль, не можу задовольнити вашу цікавість...

— А-а, не можеш! — прицмокнув язиком церковний староста і, переходячи з ввічливого «ви» на «ти», крикнув: — Не знаєш! Як же ти смієш говорити нам про бога, а сам і в кізякові розібратися не можеш?! Га?

Сход вибухнув реготом.

Церковний староста хитро озирався, поглядаючи то на доповідача, то на попа, що схвально кивав головою. Та сміх швидко стих, бо доповідач не знітився, а реготав разом з людьми.

Івась широко розплющеними очима дивився на агітатора, не уявляючи, як можна не втратити рівноваги після такого несподіваного і підступного удару.

Коли запанувала цілковита тиша, доповідач перестав сміятися і співчутливо подивився на свого опонента.

— Як же вам не соромно? — промовив він.— Церковний староста, і змішали бога з кізяками!.. Буде вам від священника!

Пролунав новий вибух реготу, а доповідач вів далі вже іншим тоном:

— Цілі покоління селян длубалися в кізяках, знали тільки кізяки. Революція витягла вас з кізяків. Революція

хоче, щоб ви керували державою, тягне вас до світла, до науки, а ви знову в кізяки... Доки ж так буде?!

Гучні оплески вкрили його слова. Лука Несторович стояв ні в сих ні в тих, потім кинувся до попа, але той не став його чекати...

Коли сход кінчився, Івась підійшов до Дрелика. Незабаром до них приєднався і Василь Кіт. У нього знову було привітне обличчя, але в Івасевої уяві ніяк не зникало те інше, зле, і йому здавалось, що Василь відчуває себе ніяково, показавши, яким він може бути.

— Ну, дали тобі! — засміявся Пилип.

— Народ не розуміє... — лагідно відповів Василь і скорботно зітхнув.

— Народ скоро все зрозуміє, — сухо відказав семінарист.

— Коли б то... — удаючи, що до нього не дійшла суть Пилипових слів, зітхнув Кіт.

В цей час повз них пройшов Латка.

— Паничі революціонери... — глузливо кинув він. — Буржуї, понаїдали пики...

Власне, «наїв» пику тільки Василь, бо і в Пилипа, і в Івася обличчя було «в нормі», та образилися всі троє.

— Чого вам треба? — огризнувся Пилип.

— Чого? Пики понабивати! Та нехай уже... — І Латка пройшов далі.

— Чого він так? — знизав плечима Івась, звертаючись до Пилипа.

— У нього восьмеро дітей, а землі півтори десятини, та ще й руку на війні покалічено, — відказав той.

— А ми тут до чого? — обурився Кіт.

Пилип засміявся:

— Ти можеш чекати до Установчих зборів, а йому зараз земля потрібна. От до чого...

— Ну добре. Мені треба йти. Бувайте здоровенькі, — пропустивши мимо вух Дреликові слова, став лагідно прощатися Василь.

— Соціаліст-революціонер!.. — кинув йому вслід Пилип, коли той відійшов далі.

— Я думав, що соціалісти-революціонери за те, щоб зразу і без викупу віддати землю тим, хто її обробляє, — сказав Івась.

— Виходить, треба не тільки думати, а й знати... — засміявся Пилип.

— Як же так? Соціалісти! Революціонери!

Пилип промовчав.

— А як тобі подобається Гулень? «Болшовики», бо «болші» права дають! Вигадають отаке! — не вгавав Івась, сподіваючись посміятися разом з Пилипом.

— Здорово сказав Гулень! — відказав той.— Простий народ уміє побачити, де його партія, а де буржуазна. Здорово!

— Ти співчуваєш більшовикам? — щиро здивувався Івась.— Але ж вони виступають проти Брешко-Брешковської!

— І правильно роблять!

— Але ж Брешко-Брешковська — бабуся російської революції!

— О-ох... — зітхнув Дрелик.— З тобою треба з самого початку говорити... Проти царя були всі, в тому числі й буржуазія. І буржуазні партії називали себе революціонерами, і Брешко-Брешковська називалася революціонеркою. А тепер революція пішла далі, народ виступає проти буржуазії, а буржуазні «соціалісти» та «революціонери», в тому числі й Брешко-Брешковська, виступають проти революції, виступають за «порядок». Зрозумів?

— Але ж,— непевно промовив Івась,— Брешко-Брешковська виступає за народ!

— О-ох... — зітхнув Пилип.— Що таке народ? І Петро Кіт — народ, і Іван Латка — народ! Є класи! Розумієш, класи! Клас поміщиків, клас буржуазії, клас пролетаріату. Ти взагалі знаєш, що є класи?

— Ну,— кивнув головою Івась.

— От тобі й ну! У кожного класу різні вимоги. У пролетаріату — одні, у буржуазії з Брешко-Брешковською — інші.

— Виходить, Брешко-Брешковська — буржуйка?

Пилип засміявся:

— Ти зараз розмовляв з «соціалістом-революціонером» Василем Котом, який стоїть за народ... Хіба Василь називає себе буржум? Він образився, коли на нього сказав — буржуй! Зрозумів? Ну, бувай здоров!..

Івась потиснув йому руку і задумливо пішов через майдан, коли раптом його погляд упав на металеву огорожу пам'ятника Олександрю II. Побите погруддя «царя-визволителя», прикидане сміттям, лежало внизу під постаментом. В 1911 році, коли на відзнаку п'ятдесятиріччя визволення селянства від кріпацтва поставили цей пам'ятник, Івась з побожністю дивився на царські бакенбарди і читав

вирізьблені на мarmorі слова з царського маніфесту: «Осени себя крестным знаменіем, православный народ...»

Він усміхнувся, згадавши недавні часи. Який же дурний він був: ставився з пошаною до цього ката народів, ворога революції!

По дорозі додому Івась намагався відновити своє ставлення до партії соціалістів-революціонерів, порушене сходом, але перед очима раз у раз поставав образ розлюченого Котового сина, згадувалось, що в Кота 200 десятин землі, і хлопець з сумом переконувався, що відновити свою «партійність» йому не вдається.

Непокоїло і Латчине «привітання». В уяві поставало худе обличчя з хворобливими очима. «Що я йому зробив?» — питав він сам себе, коли раптом у свідомості заворушилося щось приємне. Воно було зв'язане з образом Латки, і Івась став перебирати в пам'яті всі враження від зустрічі з цим чоловіком.

Ага! Спіймав! «Карабутенко!»

Той селянин, що стояв поряд з Латкою, назвав Івася Карабутенком. Не Карабутчам, як його звали досі, а Кара-бу-тен-ком! Тобто так, як називають дорослих! Парубків! Дорослий! Так, він тепер дорослий!

Не Карабутча, а Карабутенко!

КАРАБУТЕНКО

1

Віковий стан змінив Івасеве оточення. Коли, скажімо, раніше він грав у м'яча із своїми однолітками, то тепер, як дорослий, потрапив у компанію старших від себе.

На великодні свята мало не щодня після полудня збиралися парубчаки та дівчата і грали в м'яча до вечора. Найстаршими тут були Микита Бражник, що, поранений у голову, повернувся з фронту, та Шинкаренкова наймичка, «доходила» дівка, як тут казали, тобто за 25 років, а до того ж ще й з байстрам. Весела і вродлива, вона бігала прудкіше за всіх і біла гилкою дужче за парубка.

Тікаючи з нею в «поле», Микита й інші хлопці неодмінно хапали її за стан, а вона, відбиваючись, голосно реготала. Івась, відчувши себе дорослим, теж вирішив обняти її, але зробив це, мабуть, дуже не сміливо, і Ганна, замість вирватися, пригорнулася до нього сама, а коли повечоріло

і гра кінчилась, сіла з ним на купу соломи, що лежала біля ігрового поля.

Івась не знав, як треба поводитись, і, поглядаючи на хлопців, що віддалік від нього крутили цигарки, мовчки сидів, обіймаючи дівку.

— Ти, либонь, і цілуватись не вмієш? — лукаво прирнула око Ганна.

— Чого ж не вмію? — промовив Івась, якому щороку доводилось по кілька разів перецілувати всіх своїх рідних, коли він виїздив до гімназії та повертався додому на канікули.

— То поцілуй мене.

Він цмокнув її в щоку.

— А тепер я тебе, — вона обняла його і, міцно притиснувшись грудьми, вп'ялася в його рот довгим поцілунком.

Івась завмер. Йому здавалося, що все зникло і він летить у солодку прірву. Нарешті Ганна відірвалася від його губ і, не всміхаючись, дивилася на Івася потемнілими очима.

— Гарно? — спитала вона тихо. — А тепер ти мене...

Івась припав до неї губами і знову відчув, як солодко горить його тіло.

— А тепер годі! — раптом вирвалася і, відскочивши на крок, удавано засміялась.

Вона побігла додому, а Івась все сидів під враженням її «науки». Що це? Любов?

Вночі він довго не міг заснути. Ганна не виходила з голови, він досі відчував її обійми, смак її губ і пробував проаналізувати свій душевний стан.

Любов?

Івась згадав Сару і біляву гімназистку, що в них був закоханий. Йому хотілося завжди бачити їх, бути біля них, дивитися на них, вигадувати різні ситуації з обов'язковою участю коханої дівчини. Але обіймати, цілувати так, як Ганну, у нього не поставало бажання ніколи...

Особливу перевагу дорослих перед малими Карабутенко відчув улітку. В жнива він тепер не гнув цілоденно спину на одноманітній «легкій» роботі, а скидав з косарки.

Карабути брали машини в сільськогосподарській кооперації напрокат і, оскільки їхні коні, хоч їх було й пара, не відзначалися силою, домовлялися з Бражниками, щоб запрягати в косарку тройку. На своїй ниві скидали Івась або Юхим Мусійович, на Бражниковій — Микита або старший Бражник, тоді Івась поганяв коней.

Хоч скидати було важкенько, зате ця робота вимагала деякої кмітливості, вона була активна, давала хлопцеві певне задоволення, тому здавалася значно легшою, ніж усі роботи, які він виконував, будучи малим. До того ж в обід його не ганяли напувати коней, він відпочивав і, згадуючи своє «щасливе» дитинство, радів, що воно, нарешті, скінчилось.

Події величезної ваги, що сталися в жовтні 1917 року, для чотирнадцятилітнього Карабутенка частково заслонило сімейне горе: в серпні цього року Юхима Мусійовича сповістили, що прапорщик 135-го Керч-Єнікальського імені принца Саксен-Кобург-Готського полку Микола Юхимович Карабут наклав головою за батьківщину. Таким чином, родинне заступило громадське.

Смерть частенько навідувалась до їх родини. За пам'яті Івася померла бабуся й дід, троє малих Карабутенят та, крім того, дід і баба з материного боку, що жили в сусідньому селі. Як не шкода було Івасеві цих родичів, він ні за ким не плакав. Не плакав він і за Миколою. І хоч втрата старшого брата була для нього найтяжчою, ніж усі попередні, бо він дуже любив Миколу, все ж його більше вбило горе батьків, а не особисте.

Особливо позначилось нещастя на Юхимові Мусійовичу. Якщо мати тільки плакала, то в батька навіть змінився характер. Завжди суворий, твердий, певний себе, від якого ніколи не почувеш скарги, він ураз якось ослаб і в Івасєвих очах зійшов з того недосяжного п'єдесталу, на якому завжди стояв. Молодому Карабутенкові було боляче слухати, коли батько нарікав на долю або шукав співчуття у своїх маленьких синів.

Батько не наказував, як раніше, а просив Івася берегти себе, не втручатися ні в які політичні справи, щоб не завдавати нового горя родині. Івась запевнив, що завжди слухатиметься цих порад, а собі дав слово на перше місце ставити спокій батьків.

Першим доказом додержання цього слова було те, що Івась не вступив до Соціалістичної спілки молоді, яка була організована в місті, а бути її членом дуже хотілося йому.

Значно вплинула на погляди Карабутенка в національному питанні весна 1918 року, причому без допомоги мітингів, промов, брошур і відозв. Він з Аверковим стояв на

вулиці разом з іншими громадянами і мовчки спостерігав колону німецьких солдатів, що входили до міста згідно з договором між українською Центральною радою і кайзером Вільгельмом Другим.

Люди в основному зітхали, коли раптом почувся сумний голос:

— От тобі й українська Центральна рада! Продала свою неньку німцям...

Івась озирнувся і позаду себе побачив старенького чоловіка, досить інтелігентного на вигляд.

— Як вам не соромно таке казати! — заперечив йому сусіда — ставний чоловік з вусиками, обличчя якого хлопцеві здалось знайомим.— Німці не додержали договору! Німці обдурили нас. Не Центральна рада винна, а німці!

— Обдурили... Що там діти сиділи в Центральній раді? Обдурили... Продали!

Івась нарешті пізнав ставного. Та це ж той самий корнет, що був начальником міліції за Центральної ради. Потім, коли в місті відновилась Радянська влада, цей тип залишився в міліції, але вже клявся віддати своє життя не за Центральну раду, а за Радянську владу... А зараз? Мабуть, улаштується в німців?..

Івась з презирством дивився на тонкі риси зухвалого обличчя, відчуваючи, як наростає в ньому зненависть до цієї людини. На обличчі Аверкова промайнула посмішка. Дивлячись прямо у вічі офіцерові, він промовив з притиском:

— За шмат гнилої ковбаси ти батька й матір продаси!

— Як твоє прізвище? — спалахнув корнет.

— Шевченко! — відповів юнак.— Тарас Шевченко!

Грюкіт кованих чобіт на бруківці глушив розмову, але кілька чоловік обернулись до них, здивовано поглядаючи на юнака.

— Ха-ха-ха...— засміявся старенький.— Правильно, парубче! Тарас Григорович Шевченко!

— Як твоє прізвище? Я питаю! — просичав корнет.

— Я сказав! — засміявся Аверков, відчуваючи підтримку публіки.

— Ти ще скажеш! — загрозово промовив колишній начальник міліції, і Івась злякався.

— Ходімо! — смикнув він товариша і з ним шмигнув у натовп.

— Більшовик! — почулося ззаду.

— Хо-хо... Більшовик! Який з гімназиста більшовик?.. Та ви знаєте...

Що говорив далі старий, Івась уже не чув, поспішаючи якнайдалі сховатися від небезпечного «опонента».

Незабаром прихід гетьмана Скоропадського, призначеного німецьким окупаційним командуванням, остаточно переконав Карабутенка, що не можна правильно розв'язати національного питання, не розв'язавши класового.

2

Новим моментом, що значно посунув уперед ідейний розвиток юнака, була радісна подія в сім'ї Карабутів, а саме — несподіване повернення Хоми.

Виявилось, що йому дуже не пощастило: він пішов на фронт, щоб задовольнити свою пристрасть до війни, і в перший же день перебування на передовій позиції, жодного разу не стрельнувши, потрапив з усією ротою в оточення і був узятий у полон.

— Чого ж ти нам не написав? — плакала мати, а він розповідав, як вісімнадцять разів тікав з полону, як його били, як підвішували за скручені назад руки, зменшували і без того мікроскопічну пайку харчів.

— Чого ж ти нам не написав? Можна ж було посилку послати. Люди ж посилали...

Хома нічого не відповідав, і Івась розумів його: знести голод Хомі було легше, ніж показати свою слабодухість. Івась і переживав Хомині тортури, і радів поверненню брата, і захоплювався його мужньою поведінкою. Мати, слухаючи синові оповідання, плакала. Батька, здається, зовсім не вражали пережиті Хомою муки, і на його обличчі світилася тільки радість, що син живий.

— Тепер ти навчений життям! — казав Юхим Мусійович після того, як перша радість зустрічі минула. — Побачив, до чого веде непослух!

Хома зітхав і ствердно кивав головою.

«Хто взяв меч, від меча і загине!» — цитатою із святого письма починав батько-педагог другий розділ своєї програми перевиховання Хоми.

Коли син, нарешті, дав слово ніколи не брати в руки зброї, батько заспокоївся і перейшов до третьої теми — про потребу Хоминого одруження.

Івась не придбав в особі старшого брата радника і опонента в суперечках. Коли батько, дискутуючи з Івасем у якихось соціально-політичних чи морально-філософських питаннях, ставився до 14—15-літнього сина, як педагог до учня, і тому інколи дечого не доказував або, не маючи сам відповіді на Івасеві запитання, ухилявся від розмови, замість того щоб подумати вдвох над розв'язанням складної проблеми, то Хома після полону взагалі уникав дискусій.

В дитинстві Хома як старший охоче повчав меншого брата, наставляючи його на путь істини. Саме він, наприклад, роз'яснив, що матюкатися — гріх, і хоч Івась тоді ще не лаявся, та запам'ятав це.

Щодо казок, то Хома не завжди виконував прохання свого братика і, коли йому не хотілося розповідати, частенько запитував:

— Будеш слухати?

Івась забував про підступність цього запитання і простодушно відповідав:

— Буду.

— Жили дід та баба, та була в них коза довговуха...

Івась знімав вереск, але Хома був невмолимий:

— ...довговуха. Дурний той, хто слуха.

Івась ревів, і Хома, щоб заспокоїти його, обіцяв розповісти справжню казку.

— Не плач, я розкажу... А будеш слухати?

Івась, не витираючи сліз, вороже дивився на брата.

— Будеш слухати? — якомога лагіднішим голосом питав Хома.

— Буду, — похмуро кидав Івась.

— Ну от, — починав Хома. — Жили дід та баба та була в них коза довговуха, довговуха...

Хома реготав, а менший заходився слізьми, поки не втручався хтось із старших.

Тепер обидва — і Хома, і Івась — сміялися, згадуючи далекі часи. Та все ж, коли у меншого Карабутенка постала потреба поділитися своїми думками, він звернувся до Хоми з деякою обережністю.

Івась прочитав книгу Максима Горького «Сповідь». До цього все було ясно: бога, що творить чудеса, нема.

І раптом...

Полонений талантом письменника і авторитетом його імені, Івась увірував в ідею твору. Коли до читання «Сповіді» він доводив усім, що бога нема, то тепер він з тим самим запалом переконував своїх знайомих, що бог є.

— Бог — у кожному з нас! Бог — це внутрішня сила народу. Коли народ охоплений єдиним почуттям, єдиним бажанням, він може створити чудо! Так! Звичайне, справжнє чудо! Чудо в прямому розумінні цього слова! Бог — в нас самих!

Івась ходив весь прояснений, радіий, що дійшов, нарешті, правильного розуміння такого важливого питання, як релігія. Справді, яка велика і прогресивна сила — єдність народу, його прагнення до добра!

Натовп, звичайний натовп, але запалений єдиним бажанням, спільним почуттям, творить чудо! Які ще докази потрібні?!

Батько згоджувався з сином, і йому здавалось, що й Хома поділить його захоплення.

Атлетичної сили, але трохи вайлуватий, Хома не поспішав і в розмовах.

— А зможе цей твій бог, скажімо, зробити землетрус? — вислухавши Івася, промовив він після довгої паузи.

Івась зам'явся:

— Розумієш... Це не той, звичайно, бог, що створив світ... Мій бог живе в кожному з нас. Мій бог — це прагнення до духовного самовдосконалення. Сила цього бога виявляється, коли люди об'єднуються в якомусь хорошому бажанні. Розумієш...

— Що таке понеділок? — перебив його Хома. — День тижня, який іде після неділі. Так?

— Так.

— Що таке чобіт? Взуття. Так? Так. А коли назвати понеділок чоботом, можна в нього взутися?

— Я не розумію, що ти хочеш сказати? — знизав плечима Івась.

— Я хочу сказати, що кожне слово і кожний термін має певне значення: бог — це бог, чобіт — це чобіт, прагнення до самовдосконалення — це прагнення до самовдосконалення, а сила народної єдності — це сила народної єдності. Отже, твій «бог» зовсім не бог, а щось інше. Що таке бог? — вів далі Хома.

— Що таке бог? — перепитав Івась і раптом продекламував:

Дух всюду суцільний і єдиний,
Кому нет места и причины,
Кого никто постичь не мог,
Кого мы называем — бог!

— От про такого бога можна говорити, як про бога. Ти віриш у такого?

— Ні,— відповів Івась. Якусь хвилину він помовчав, потім подякував братові.

Повернення Хоми піднесло настрої родини Карабутів. Юхим Мусійович повеселішав і тепер ходив лише коло хазяйства — життя в місті стало зовсім скрутним, і він повернувся додому, кинувши роботу в повітовому кооперативному товаристві.

З найнезначнішої нагоди, а коли проходила чутка, що в село ідуть німці чи гайдамаки, то й без усякої потреби батько з синами їхав на степ і неодмінно з ночівлею: він не забував, що був обраний заступником голови Мамаївського виконкому селянських депутатів.

На степу Юхим Мусійович почував себе безмежно щасливим. Під час перерви в роботі він, підставивши обличчя сонцю, безтурботно застигав і, вдихаючи степове повітря, здавалося, перетворювався на частинку степової природи, зливався зі степом.

Івась уже знав, що після кількох хвилин перебування в цій позі почнеться агітація за неучасть у політиці, і в цю мить ненавидів батька.

— Чого треба людині? Які хліба! Сонце! Повітря! Жити б та жити!.. Так ні... Треба воювати! Вбивати! Палити хати! Ховатися! — починав він ніби до самого себе.

— Щоб не палили хат, щоб можна було дихати вільно оцим повітрям, і треба воювати! — гарячкував Івась, та батько не втрачав спокою:

— Для того, щоб дихати, треба бути живим. А навіщо тобі все, коли тебе вб'ють?

— Це рабський світогляд! Так може говорити лише людина з рабською душею! — відчуваючи насолоду від того, що він ображає татка, аж бліднув Івась.

Батько посмутнів, але не від синових слів.

— А як дітей повбивають? Яка тоді радість від життя?

Івась відчував ніяковість за свою грубість і додавав уже без запалу:

— То була війна імперіалістична... А за свободу треба боротися! Іти на смерть!

— Можна і мирно боротися,— стояв на своєму Юхим Мусійович.— Лютнева революція була безкровна...

— А члени Мамаївського земельного комітету хіба виступали із зброєю? Вони мирно боролися за землю, а нім-

ці попалили їхні хати. А коли б спіймали хоч би й того Івана Латку, то випустили б живого?

— Я ж і кажу, не треба втручатися в політику.

— А хто ж тоді боротиметься за свободу?

— Без нас обійдеться... Ми оброблятимемо землю. Це краще і благородніше.

— Благородніше?! — обурювався син.— Значить, ви сидітимете дома, а хтось за вас покладе свою голову! Це благородно? Благородно! Може, й справді не варто брати участь у політичному житті, не варто боротися за щастя рабських душ?..

Батько починав сміятися, Хома усміхався, а Івась, важко дихаючи, ображений ще й ставленням до нього не як до дорослого, замовкав, злісно зиркаючи на обох.

Івась не забував і про справи суто аполітичні. В крамницях давно вже не було ніякої матерії, або ж вона коштувала шалені гроші, тому, зокрема, проблема одягу для 15-літнього Карабутенка стояла дуже гостро. Юхим Мусяйович вважав основними прикрасами людини її духовні якості і не поспішав вимінювати за хліб чи сало одяг та взуття для свого сина, що відчував себе дорослим... На несміливі Івасеві натяки про те, що йому хотілося б мати коли не галіфе, то звичайні, але суконні, чорного кольору штани і жовті з високими халявами чоботи, батько відповідав докладними промовами про користь ощадливості, необхідність мати запаси хліба, і казав, що краще бути непомітним, аніж вирізнятися модним одягом...

Тому великою радістю для юного Карабута було придбання книги з хвилюючою назвою «Практик-миловар», в якій подавалися рецепти виготовлення домашнім способом мила, юхти, цукерок, браги та інших потрібних у побуті речей.

Івась зметкивав, що, наваривши мила і продавши його, можна одержати багато грошей і придбати собі костюм без батькової допомоги. Розбагатіти було справді дуже легко, бо мила в селі бракувало, а потреба в ньому завжди велика. Та, на жаль, його плани лишилися мрією, бо для варіння мила потрібен був жир. Вартість же сала, з якого можна було б варити мило, перевершувала вартість мила...

Крах ідеї миловаріння спрямував ділову ініціативу Карабутенка в бік чиньби шкір. Проблема сировини постала і тут, але була вирішена швидко і дуже геніально. Собаки! Собачі шкури! Розводити собак або ловити чужих!

Однак полювання на цього звіра виявилось не такою простою справою, і основну увагу довелося приділити розведенню собак. Чекаючи сировини, випуск продукції Карабутенко переніс на 1919 рік.

3

Літо 1918 року проминуло в Мамаївці, розташованій за 80 кілометрів від повітового і губерніяльного центрів, досить спокійно, а надто, коли порівняти з Котівкою, де колишні кріпаки князя Урусова оголосили війну Німеччині і Австро-Угорщині, і їхнє село було знищено артилерією окупантів.

Карні загони німців і гетьманців навідалися до Мамаївки лише двічі. Першу карну експедицію запросив до Мамаївки старий Каленик Шинкаренко, що вступив у «Спілку земельних власників» — куркульську організацію, засновану партією одвертої контрреволюції — каде-тами.

— А ви думали так і минеться? Не буде божої кари на злодіїв? — як навіжений кричав він до кожного, кого зустрічав. — Чужу землю забирати! Ось-ось прийдуть у Мамаївку наші визволителі! Я нагодую вас землею! Так нагодую, що й дітям і онукам закажете на чужу землю зазіхати!

Про прихід «гостей» Карабутам сказав Гулень і порадив Юхимові Мусійовичу поїхати з ним ловити рибу в озерах, що їх багато було розкидано по царині. День був не дуже сприятливий для бовтання в воді — хмарило і накрапав дощ, але Івась, в якого завжди горів мисливський запал, дуже зрадів, коли його взяли носити цеберку з рибою; він навіть не поцікавився, чого це раптом їдуть ловити рибу ранком, а не ввечері, як то буває звичайно.

Затягнувши раз чи два волоком, старші, стривожено прислухаючись, поглядали в бік села. Скоро карасі перестали цікавити й Івася. Над Мамаївкою в кількох місцях поставили стовпи диму, ледь помітний вітрець зносив їх убик, і незабаром над селом попливла величезна чорна хмара, крізь яку то тут, то там зловісно проскакувало полум'я.

— Палять!

— Палять, прокляті!

Всі троє рибалок з жахом дивилися на пожежу, кожен раз здригаючись, коли долітав приглушений далечінню по-

стріл. Івась без пояснень зрозумів, хто палить, і уявив розлючені пики гетьманців та презирливо зухвалі — німців, брудну лайку, погрози розстріляти, ідучий дим пожежі і заплякані обличчя безпомічних жінок і дітей.

— Прокляті! — промовив і він, відчуваючи, як тяжко стає йому на серці.

— Своїм треба дякувати... Шинкаренкові! Він запрошив... — кинув Гулень.

А дим валив і валив, виблискувало полум'я, страшна хмара обволокала всю Мамаївку.

Пізно ввечері рибалки повернулися додому і, нашвидку поділившись рибою, пішли слухати розповідь своїх домашніх.

Гетьманці спалили сім хат, били жінок та батьків сільських активістів, але жодного, слава богу, не спіймали.

Членів «Спілки земельних власників» у Мамаївці було лише чотири, — хто розумніший з куркулів, той не записався... Коли на другий день після наїзду карателів трое з цих чотирьох були невідомо ким убиті, село сприйняло це як справедливую кару за безчесний вчинок. Четвертий «землевласник» — церковний староста Лука Несторович — лишився живий, і хоч ніхто не знав, за чим наказом убито трьох куркулів, селом пройшла чутка, що Луку Несторовича пожаліли, бо він дуже дурний і вступив до «Спілки» через свою глупоту, маючи «власної», тобто купованої (а не надільної) землі усього півтори десятини...

Вдруге карателі наїхали уже без усякого запрошення. Німецька піхота пересувалася на підводах, про її наближення до села довідувалися заздалегідь; і всі, хто мав підстави боятися німців, встигали сховатися. Окупанти спалили десяток хат, але жодного «советчика», як звали гетьманці радянських активістів, не спіймали.

В селі працювала «Просвіта», заснована зразу ж після Лютневої революції. В неділю та інші свята в приміщенні сушарні ремісничого училища, яка була відведена під театр, збиралася сільська інтелігенція та дехто з «простих», палких аматорів сцени і співу. Івась теж записався в члени «Просвіти» і Юхим Мусійович, який не вважав «Просвіту» політичною організацією, не тільки не виказав ніяких заперечень проти такого прояву активності свого сина, а, навпаки, виділив йому, хоч і не без внутрішньої боротьби, два пуди борошна, щоб Івась придбав нові штани, аби йому не було соромно з'явитися на люди.

Юний Карабутенко, скориставшись з okazji, подався до Катеринослава і там на Озерці, як звалась товкучка, виміняв у голодного городянина чорні суконні штани, які сповнили його душу великою радістю.

Ця подорож до губерніального міста запам'яталася йому ще й оголошенням, яке він прочитав і яке забило останній цвях в його розуміння національного питання. Друкована афішка сповіщала:

ОГОЛОШУЄТЬСЯ ДО ЗАГАЛЬНОГО ВІДОМА,
ЩО З 29 КВІТНЯ 1918 РОКУ ВСЯ ВЛАДА НА УКРАЇНІ
НАЛЕЖИТЬ ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНОВІ ГЕТЬМАНУ.

Німецьке військове командування.

Чорні штани, вишивана сорочка і справжній український пояс, збережений дідом Мусієм з його юнацьких років і подарований онукові, давали змогу Івасеві виступати в масових сценах.

Драматичним гуртком керував Опанас Дрелик, що повернувся з Катеринослава до рідного села ще восени 1917 року. Коли його не було на репетиції, це означало, що десь недалеко від Мамаївки перебуває карний загін, і Опанас «поїхав кудись на ярмарок», як звичайно відповідали сусіди, коли гетьманці допитувались про того чи того «советчика».

Івась, який не пропускав жодної репетиції, з побожністю дивився на цього скляра, що мав мужність повиснути з ящиком скла на самісінькому вершечку церкви, тримаючись лише на одній руці, а тепер блискуче грав Гриця в «Сватанні на Гончарівці» і важив життям, працюючи в «Просвіті», адже гетьманці могли наскочити в село і несподівано!

На початку кожної репетиції Івасеві доводилось переборювати страх за режисера: а що, коли зненацька з'являться гайдамаки чи німці! Але на обличчі Дрелика не було й крихти турботи. Завжди захоплено і з почуттям він читав текст п'єси, показував, як треба грати ту чи ту мізансцену, промовляти ту чи ту репліку, і Івась, зрештою, теж заспокоювався.

Однієї неділі травневого дня всі гуртківці сиділи в задній кімнаті «театру» на читанні нової п'єси, коли до приміщення несподівано увійшов незнайомий в офіцерських погонах. Усі завмерли, коли офіцер карбованим кроком попрямував просто до Дрелика.

Івась зблід, злякано дивлячись на режисера. Той,

опустивши книжку, запитливо поглядав на новоприбулого, і Івась з подивом відзначив, що на Опанасовім обличчі не помітно було навіть натяку на страх.

Підійшовши до Дрелика, офіцер узяв під козирок і, пристукнувши закаблуками, подав йому руку:

— Имею честь представиться — штаб-ротмістр Латко.

— Дуже приємно, — відповів той, уважно вдивляючись у незнайомого.

— Я прослышал, что у вас работает «Просвіта». Не мог бы и я чем-нибудь быть полезным?

Раптом обличчя Дрелика розпливлося в усміщці.

— Чи не родич ви нашого Івана Латки?

— Так точно! Родной брат. Никодим Гаврилович.

Опанас глибоко зітхнув, і Івась зрозумів, що спокій Дрелика вимагав від нього нелюдського напруження волі.

— Просимо до нашого товариства, — ласкаво промовив він і непомітно моргнув Семенові Полі, відставному матросові, що грав, як і Івась, парубків, але з словами. Семен зразу ж вийшов геть, а Никодим Гаврилович виструнчувався перед кожним членом драмгуртка і, цокнувши закаблуками, простягав руку:

— Штаб-ротмістр Латко!

— Штаб-ротмістр Латко!

— Штаб-ротмістр Латко!

Останньому він подав руку Карабутенкові:

— Штаб-ротмістр Латко!

Червоне, чисто виголене обличчя Никодима нагадало хлопцеві слова Івана Латки «понаїдали пики». Ось кому треба сказати: «Наїв пику!» — а не йому, синові вчителя, який усією душею відданий революції!

Увійшов Семен і заспокійливо кивнув Опанасові, той усміхнувся сам до себе і, помовчавши, став читати п'єсу далі.

Штаб-ротмістр не досидів до кінця читання і, скориставшись паузою, пішов собі.

— Невже оце Латчин брат? — почувлися здивовані голоси присутніх. — Штаб-ротмістр! Як це могло статися?!

Дрелик сміявся:

— Дуже просто: шкура. Відбув службу в армії і залишився на поверхстрокову, тобто став шкурою, як кажуть солдати. Прослужив вахмістром років п'ятнадцять, а тут війна, відзначився, і от — офіцер, штаб-ротмістр! І вже не Латка, а Латко!.. Ну, налякав мене! Фу-у... — Режисер ще

раз зігхнув на повні груди.— А все ж читайте самі, я підучоч і Латчин брат, а біс його знає... Штаб-ротмістр...

Незабаром Никодима Латку викликали до повітового міста і призначили в сусіднє село, де за царату мешкав становий пристав, начальником поліції, або, як вона називалась за гетьмана,— державної варти.

Івась зловтішався. От тобі й більшовик Іван Латка! А рідний брат — штаб-ротмістр, та ще й поліцай! Зустрітися б з Іваном Гавриловичем, кинути б йому у вічі: «Хто пан? Хто наїв пику?»

4

До гімназії Івась знову, як і п'ять років тому, їхав із своїм старшим братом,— Хома вступив до першого класу вчительської семінарії, з якої вибув у 1915 році.

— Розумію, що треба вчитися,— запевняв він Юхима Мусійовича, а той, зворушений, обіймав синів і плакав. Івася батькові сльози дратували, як дратували поради не втручатися в політику, слухатися гімназичного начальства, берегти здоров'я і добре вчитися. Нарешті, підвода рушила...

До міста прибули пізно ввечері. Після тиші сільських вулиць густий потік людей на міському бульварі здавався таким незвичайним і чомусь хвилював хлопця. Він вдивлявся в сховані темрявою обличчя, прислухався до приглушеного гомону, і всі дівчата здавалися йому вродливими, а юнаки біля них — по-святковому одягнутими і щасливими.

Біля кінотеатру, що називався тоді «електротئاتр-біоскоп», в яскравому світлі ліхтаря це враження зникло. Він побачив звичайні обличчя, звичайно, а може, навіть гірше, ніж звичайно, одягнутих людей. Він ще побачив військового патруля. Трое австро-угорських вояк карбованим кроком пройшли по бульвару, і публіка байдуже розступилася, даючи їм дорогу.

Окупанти! В Мамаївці їх боялися, бо вони палили хати і ловили членів Ради. А тут палити будинки не заведено, і не всі в місті знають, кого спіймано чи розстріляно. Патрулі тут щодня і на всіх вулицях, їх не бояться. Нікого не дивує, що австрійський офіцер веде під руку нашу дівчину... Окупанти стали частиною побуту...

В місті брати розлучилися. Івась оселився в гімназич-

ному інтернаті, Хома — на приватній квартирі, де вже мешкало кілька семінаристів.

Першим ділом для Івася було придбати підручники і з цією метою відвідати книгарню Лама. За традицією, яка встановилася в гімназії, кожен, хто переходив у п'ятий клас, вважав за обов'язок зайти до Лама і запитати:

— Чи є у вас сушені логарифми Пржевальського?

Лам, який не розумів цього жарту, відповідав:

— Є таблиця звичайних логарифмів, а сушених немає... Зайдіть навпроти, до магазину Богомаза.

Івась з деяким острахом запитав про сушені логарифми, боячись, що Лам вилає його, адже протягом двох десятиліть усі п'ятикласники звертаються до нього з цим запитанням.

Але старий Лам не розсердився. Він скорботно похитав головою:

— Нема... Нема... Всі питають... Нема... Зайдіть до Богомаза, може, в нього є...

Старшого брата Івась відвідав на третій день після приїзду до міста. В кімнаті, пропахлій цигарковим димом, крім Хоми, жило ще двоє: Степан Даренко, кучерявий велетень з шахтарського селища, давній приятель Хоми, який тепер уже кінчав семінарію, та Віктор Стоббоватий, що колись учив Івася палити цигарки. Син крамаря, він, коли почалася революція, зрозумів, що освіта — справа надійніша, ніж прибутки від торгівлі, і тридцятилітнім парубком подався в педагоги, вступивши цього року до першого класу вчительської семінарії.

Віктор зразу ж запропонував Івасеві кисет з тютюном:

— Закуримо?

Хома сердито зиркнув на нього, але той, засміявшись, розповів про те, як учив колись Івася ковтати дим. Усі стали згадувати, як училися палити, але ця тема швидко вичерпалася.

Степан Даренко прочитав три строфи переробленої на сучасний лад козачої колискової М. Лермонтова:

Спи, младенец мой прекрасный.
Баюшки-баю,
Тихо смотрит Пуришкевич
В колыбель твою...
Чтоб тебя народ несчастный
Помнил на Руси,
Ты, готовясь в путь опасный,
Розог припаси.

А проснувшись рано утром,
Хлеба не проси —
Обрати глаза к Берлину,
Палец пососи...

— А далі? Далі! — захоплено просив Івась, але Даренко розвів руками:

— Не запам'ятав.

Знову запала мовчанка. Івась не знав, про що говорити, і відчував ніяковість. Старшим теж ні про що було з ним говорити, і вони почали напівголосно про щось своє.

— Ну, я піду, — промовив Івась, пересиливши ніяковість.

З ним радо попрощалися, люб'язно запрошуючи приходити частіше.

Івась розумів, що різниця у вікові не сприяє зближенню його інтересів з братовими, але відвідати Хому хоч раз на тиждень вважав за свій обов'язок. Посидівши з півгодини, часто мовчки, особливо коли дома не було Віктора, він прощався, обіцяючи заходити частіше, як про це просив Хома.

Коли прийшла звістка про революцію в Австро-Угорщині, а потім у Німеччині, в місті було введено комендантську годину і ввечері ходити було заборонено, Івась не дуже шкодував, що рідко бачить брата.

Незабаром пройшла чутка, що німці «тікатимуть», і справді, за кілька днів частина, яка була розташована тут, вирушила в напрямку залізничної станції, де й отаборилася.

Почувши, що австрійки міняють і продають свої речі, юний Карабутенко побіг туди, сподіваючись придбати саперну лопату. Цей інструмент у шкіряному футлярі дуже вабив його, як бойскаутського керівника, що мріяв про походи в ліси і гори.

На колії стояли червоні вагони, з відсунутих дверей яких виглядали вартові, а навколо вирувала товкучка. На пероні, закутаний у плед, сидів на стільці офіцер і похмуро, з неприхованою зневагою спостерігав, як солдати пропонували небагатьом покупцям, що прийшли сюди з міста, різні речі свого вжитку — білизну, шарфи, годинники, бритви тощо. Солдати не звертали на командира ніякої уваги, голосно пропонували свій товар, голосно торгувалися навіть за кілька кроків од нього. Івась усміхнувся, порівнявши веселий настрій солдатів з камінно-суворим лицем офіцера.

Лопатки ніхто не пропонував, а Івась не додумався заглянути в словник, щоб довідатися, як буде це слово понімецькому. Шукаючи потрібну річ, він пройшов повз весь ешелон і несподівано наткнувся на Хому. Із своїм другом, веселим атлетом Степаном Даренком, він торгував у солдата машинку стригти волосся.

— Чого тобі тут? — гримнув Хома на брата, але Степан заступився:

— Чого ти накидаєшся на хлопця? Нехай подивиться.— І знову звернувся до австрійця: — Двадцять карбованців! Цванціг! — і для цілковитої ясності показав на пальцях.

Той заперечливо хитав головою:

— Драйсіг!

— Давай йому тридцять,— моргнув Хома.

Степан витяг з кишені гетьманські півсотні:

— Здачі двадцять.

Солдат зам'явся, потім гукнув товариша, енергійного чорнявого єфрейтора. Той узяв у руки «білет державної скарбниці» і засміявся:

— Фальш, но делал гут, чисто! Чистая работа! — він показував пальцем на якусь закорючку на асигнації і нехвально покрутив головою: — Тут мало-мало... Але бери! Не бійся!

Солдат сховав папірець і повернувся йти.

— А здачі? — промовив Степан.

— Здачі?! — зареготав єфрейтор. — Справжніми грішми?

Покупці презирнулися.

— Ану спитай! — кивнув Степан.

Хома звернувся до єфрейтора по-мадьярському, і той радісно заджеркотів йому по-своєму. Хома сказав ще кілька слів, і мадьяр враз посерйознішав. Хвилину він думав, потім щось промовив Хомі і зник.

— Іди додому! Не стій коло нас! — наказав Хома, і Івась, якому так хотілося дізнатися, про що брат говорить з мадьяром, змушений був сховатися в натовпі. Він тинявся поміж людьми, прислухався до розмов, спиняючись то тут, то там. Виявилось, що продають не лише білизну і різний мотлох, — Івась наскочив на солдата, що продавав револьвер.

«От купити б!» — подумав він, але таких грошей у нього не було.

Чоловік, що купував пістолет, гримнув на нього, і Івась пішов далі, а за кілька кроків знову спинився, почувши

слово «кулемет». Незнайомий йому семінарист питав про кулемет у солдата, і той відповів:

— Яволь.

Карабутенко стояв оддалік, спостерігаючи, як до семінариста підійшли ще два австрійці, покликані солдатом, і між ними зав'язалась жвава торгівля. Потім семінарист кудись зник, і за хвилину повернувся з Хомою і Степаном.

Якусь мить Івась вагався,— підійти ближче послухати чи сховатися від грізних братових очей,— коли натовп заворушився і пролунало сердите:

— Розійдись!

Кілька поліцаїв на чолі з офіцером державної варти енергійно розштовхували народ, кидали праворуч і ліворуч:

— Геть! Геть негайно! Розійдись!

— А що таке? — спробував хтось заперечити.

— Не підеш зараз, то визнаєш, «що таке»! — гаркнув офіцер.

Побачивши, що Хома із Степаном швидко попрямували до міста, Івась поспішив за ними.

Ешелон з австрійським військом простояв на станції ще два дні і попрямував на захід, а вранці на третій день більшовицький підпільний ревком роззброїв державну варту і оголосив у місті Радянську владу.

Того дня Івась, як і завжди, пішов до гімназії. Гамір у класі раптом ущух, коли Карабутенко показався на дверях. Здивовано поглядаючи на учнів, він попрямував до своєї парти і запитав, у чому річ.

— У чому річ? — уїдливо перепитав його Юрко Молодкевич.— Твій брат — більшовик!

— Хто це сказав тобі? — хихикнув Івась.

— А ти не знаєш? Він зараз ходить озброєний по місту! Вони,— Молодкевич показав на двох гімназистів,— бачили!

Десятки ворожих очей дивилися на Карабутенка, і він відчув себе таким самотнім у цьому незатишному класі. Навіть Аверков нічим не підтримав його.

«Буржуї чортові! — лаяв він їх у думці.— Кадетська наволоч! — і одночасно питав себе: — А як же з Хоминими обіцянками? Яким ударом буде це для батька!»

Дома Івась не застав Хоми. З усіх, що квартирували тут, на місці був лише Віктор. Він розповів, що Хома та Степан Даренко — підпільники і що зараз вони патрулюють по місту.

— Підпільники!— вигукнув Івась.

— Жили в одній кімнаті зі мною, а я ні про що й не догадувався!

— Хома вісімнадцять разів тікав з німецького полону, тікав не сам, то навчився берегти таємницю!— з гордістю про брата промовив Івась.

— Чорти! Не сказали, значить — не довіряють,— неспокійно блискаючи очима, вів далі Віктор.

Івась чув про нього, що він петлюрівського напрямку, і нічого йому не відповів.

«Хома був у підпіллі!» Він уявив таємні збори, шифровані записки, слова-паролі і уявив пронизливий погляд офіцера державної варти, що розганяв людей на залізничній станції. Очі йому заблищали гордістю за брата. Підпільник! Який відважний Хома! Про його хоробрість він знав і раніше, але коли брат розповідав про те, як тікав з полону, то ж було оповідання, а тут Івась бачив! Бачив підпільників, бачив тих, проти кого вони готували повстання.

— І ти нічого не знав про брата?

Івась похитав головою.

— А Степан знаєш хто? Уповноважений з центру! Він же привіз валізу гетьманських грошей і позавчора купив у австрійків два кулемети, два револьвери, багато гвинтівок, гранат, патронів... Усякої зброї! Та ще й машинку стригти червоногвардійців... Не везе твоєму братові з навчанням...— з удаваним співчуттям, що більше скидалося на глузування, промовив Віктор і вів далі:— Із семінарії чоловік сорок було в підпіллі, з вашого села ще й Дрелик, виявилось, більшовик. А братове прізвище, знаєш, яке тепер? Крило! Товариш Крило! А Степанове? Скобелев! Мабуть, думає стати червоним генералом, що прибрав генеральське прізвище...

До інтернату Івась пішов через центр міста і на головній вулиці помітив Хому, власне, його чорну смушеву шапку, перев'язану червоною стьожкою, і плече в бобриковій шинелі, пошитій ще тоді, коли він вступав був до підготовчого класу і яка тепер була йому замала. Коли перехожих на тротуарі порідшало, Івась побачив усього Хому. Обперезаний навхрест двома кулеметними стрічками, з ручним кулеметом у руках, обвішаний гранатами, з револьвером і шаблею на поясі, він поважно рухався бульваром.

— Ти ж казав, що не візьмеш у руки гвинтівки! — замість привітання промовив Івась, хоч у душі позаздрив такому багатому наборові зброї.

— Це не гвинтівка, а кулемет,— спробував пожартувати Хома.

— А що скажуть тато?

— Ти що, збираєшся мене вчити? — розсердився брат.— Хтось повинен боротися проти гнобителів?

Івась хотів сказати, що більшовики розігнали Установчі збори, обрані всім народом, що вони проти демократії, але спочатку запитав:

— Виходить, ти більшовик?

— Більшовик.

— Значить, ти проти демократії?

— А ти за демократію для гетьманів і для державної варти? — глузливо запитав Хома.

Івась розгублено замовк, не знаючи, як відповісти на беззаперечний аргумент старшого брата. Звичайно, це дуже добре, що потурили і гетьмана, і його державну варту, але...

Раптом очі його заблищали, і він промовив уже іншим тоном:

— Ти був у підпіллі?

Хома ствердно хитнув головою. Іван дивився на нього зачудованими очима. Щасливий! Робить усе, що схоче, а йому, Івасеві, все заборонено, і не може він переступити через цю заборону, переступити через материні сльози, через скорботні батькові очі... А чому? Чому Хоми можна, а йому — ні?

Брат наче вгадав його думку і суворо наказав:

— Іди додому! І гляди, демократе, нікуди не встрявай! Бо що тоді буде з батьками!

5

Хому призначили начальником повітової міліції, і він на чолі загону виїхав у повіт, щоб ліквідувати рештки гайдамаків і державної варти.

Повернувся він через два тижні і серед «трофеїв» привіз штаб-ротмістра Никодима Латку. Розстріл поліція був неминучий, і це не викликало ні в кого ні жалю, ні сумніву в справедливості такої кари, коли б за два дні до повернення Хоми сюди не прибув, відгукнувшись на заклик повітового ревкому зміцнити обороноздатність влади, невеликий загін мамаївчан, у складі якого був і Іван Латка.

Івась, почувши про повернення брата, зразу ж завітав до нього і там побачив Латку. Латка байдуже ковзнув своїми хворобливими очима по Івасевому обличчі, хоч, видно, й пізнав його.

— Ви мені тільки дозвольте побачитись з ним. Він же мій брат! — очевидно, продовжуючи раніше почату розмову, гаряче просив він Хому.

Той похмуро мовчав.

— Він покається! Я вам ручусь! Це ж мій брат!

— Він і так покається... — кинув Хома.

— То не те! Хай він переді мною покається! Я вам кажу, якщо переді мною не покається, то він вам бреше. І я вам чесно скажу, покається він чи ні. Тільки пустіть мене до нього.

Нарешті, Хома дав згоду на побачення, і Іван Латка тиснув руку йому, Степанові, іншим семінаристам і Івасеві і дивився на нього такими щасливими очима, що той забув — і «панича», і «понаїдали пики».

Другого дня Івась зразу ж після уроків побіг до Хоми довідатися про результати побачення, і Віктор, який був дома, сміючись, розповів, що Іван розмовляв з братом щось близько двох годин, після чого Никодима непритомного відвезли до лазарету.

— Признався і покався! — плачучи з радості, доповідав Іван Латка Хомі. — Тепер буде наш до смерті.

Никодим Латка вийшов з госпіталю через три тижні, його амністували і як військового спеціаліста призначили начальником караульного батальйону в місті.

Якось під час відвідин брата Івась потрапив на палку суперечку між Даренком і Віктором. Степан доводив, що людуство неодмінно прийде до комунізму, а Віктор посміхався і кидав уїдливі репліки, які ще дужче запалювали Степана. Нарешті, він махнув рукою:

— Годі! Тебе не переконаєш! Краще ось що, — він порився серед книжок на столі і подав Вікторові брошуру. — На, почитай!

— Гарна? — спитав той.

— От прочитай, тоді сперечатимешся.

Віктор узяв книжечку, покрутив її перед собою, далі прочитав по складах:

— «Програма партії більшовиків-комуністів»... Гм... Так... Кажеш, гарна?.. — Він ще повертів її в руках і, відірвавши клаптик паперу на цигарку, поміяв його між пальцями: — Гарна...

Степан, спалахнувши, вихопив у нього брошуру:

— Ти дожартуєшся!

— Ну от! І пожартувати вже не можна...— глузливо поміхався Віктор.

Хома мовчки стежив очима за Віктором. Той підморгнув Івасеві, потім повернув голову до Хоми і, зустрівшись з ним очима, перестав усміхатися.

— Гляди, щоб не довелося тобі сміятися на кутні,— промовив Хома.

Віктор злісно блимнув:

— Ви тільки силою та загрозою й берете! І що ви мені зробите? Розстріляєте? В Чека поведете? Вистачить совісті повести в Чека?

— В Чека не поведемо, але є речі, з яких сміятися не можна,— рівним голосом промовив Хома.

— А де ж ваша хвалена свобода совісті? — не здавався Віктор.

— Совість? Треба мати совість, щоб не сміятися з того, що для людини святе.

— Та хіба я що?..— нахилив голову Віктор.

Усі примовкли. Івась попрохав дозволу взяти брошуру додому.

— От-от! — зрадів Даренко.— Візьми й прочитай! Нездоланно прочитай.

— Прочитаю,— пообіцяв Івась.

Потреба вчити уроки, а також читати класичну літературу за шкільною програмою не залишала багато часу для читання літератури політичної. До того ж велика кількість різноманітних книжечок на політичні теми призводила до того, що Івась, вагаючись, за яку взятися спершу, не читав ніякої, обмежуючись ознайомленням із заголовками та девізами на титульних сторінках.

Та цю брошуру прочитати треба було.

Після вечері він ліг на ліжку і розгорнув книжку.

Це був виклад програми РКП(б), написаний рукою талановитого партійного пропагандиста, і Карабутенко, почавши читати, вже не міг відірватися од читання.

Питання, які його мучили, розв'язувалися одне за одним, ясно, просто, з залізною логікою. Захоплений прочитаним, він лежав, утупивши зачудований погляд удалину і мріяв про майбутнє.

Комунізм!

Як можна стояти осторонь боротьби за величне прийдешнє! Людина стане справжньою людиною! Не вовком,

як казали римляни, не нищим створінням, що думає лише про власний шлунок, не рабом речей, не рабом грошей, що спотворюють найкращі людські якості. Справді, навіщо людині більше харчів, ніж вона може з'їсти? Навіщо їй більше одягу, ніж вона може зносити? Навіщо їй більше грошей, ніж вона може витратити?

І чому людина повинна виконувати роботу з примусу, а не ту, до якої в неї лежить душа?

Кожному по потребі і від кожного по здібностям!

Вільна людина! Вільна від експлуатації, від матеріальної скрути, від забобонів.

Суспільство, де праця не виснажує, а дає найбільше задоволення. Суспільство, де люди — брати, де кожна людина — Людина з великої літери. Суспільство сонячного щастя!

Карабутенко зрозумів основне: головна мета людства — комунізм, решта проблем — допоміжне...

Скільки років він вивчав історію, історію стародавню, історію середньовіччя, новітню історію, вивчав історичні факти, а головного — що одна соціальна формація має в собі зародок іншої, що одна соціальна формація перетворюється на іншу і що соціальний розвиток неодмінно веде до комуністичного суспільства, — не знає. Про це, про головне, мовчали і підручники, і викладачі...

Комунізм — це щастя людства, і все повинно бути підпорядковано досягненню цієї мети. І насамперед потрібна диктатура пролетаріату, влада робітників та незаможних селян, бо ж тільки пролетаріат зможе вести народ до комунізму.

Карабутенко повторював у думці слова і фрази з брошури і з задоволенням уявляв, як він розіб'є своїх майбутніх опонентів.

До Хоми Івась ішов дуже хвилюючись. Учора в гімназії відбулися учнівські збори, де незнайомий юнак, що прибув з Катеринослава, розповідав про завдання Комуністичної спілки молоді і закликав вступати до неї. Гімназисти досить холодно зустріли агітатора, хоч трое старшокласників — сини місцевих інтелігентів — записалися до спілки.

«Запишусь!» — вирішив Івась. Він уже готовий був піднести руку. Піднести руку і перейти, нарешті, ту межу, яка завжди стояла йому на перешкоді. Піднести руку і стати вільним, незалежним від батька, вступити до лав борців за ті величні ідеали, про які він читав учора.

Незалежність від батьків! Він згадав матір, як вона плакала влітку, коли вмерла Лізка. Вона плакала завжди якось особливо тихо, беззвучно розтуляючи рот, і в такі хвилини вона здавалася синові такою беспорадною, такою нещасною, що він ладен був піти на все, тільки б заспокоїти, втішити її.

І він не підняв руки...

Але якщо дозволить Хома, то він переступить материні сльози!

Зараз, чекаючи Хому, який повернувся лише пізно ввечері, Івась пробував «просвітити» Віктора і захоплено малював привабливу картину комуністичного майбутнього. Та відповідного почуття у свого слухача він не викликав.

— А у вас у Мамаївці,— ні з того ні з сього запитав Віктор,— бували випадки, щоб сусіда вбивав сусіду за межу?

— Яке це має відношення до теми? — обурився Івась.— Щоб не вбивали за межу, треба боротися за комунізм!

Віктор засміявся:

— Почекай! Чого ж ти зразу гніваєшся? Я тебе питаю: отой дядько, що за один квадратний сажень землі вбиває свого сусіду, отой дядько віддасть своє майно, щоб жити по-комуністичному?

Івась зам'явся.

— Скажи чесно: віддасть? — наполягав Віктор.

— Треба боротися! Треба перевиховувати!

— Ха-ха-ха! — зареготав Віктор.— Перевиховувати! Христос уже 1917 років і одинадцять місяців перевиховує людей у душі любові і братерства, радить віддати ближньому останню сорочку... А наслідки? Убивають за межу, здирають останню сорочку з ближнього, ладні цього ближнього втопити в ложці води. Перевиховання! То вже мрії, фантазія! — закінчив Віктор.

— Мрії, але ці мрії стануть дійсністю! Це — закон. Комунізм — це чергова і обов'язкова фаза суспільного розвитку! — не здавався Карабутенко.

Віктор сміявся.

— Фаза, може, і настане, тільки люди не зможуть жити в такій фазі. Фаза зміниться, а людина — ні!

— І все ж таки вона зміниться! — упевнено промовив Івась.

Івась був не в силі розв'язати протиріччя. Що комунізм

настане, в цьому в нього не було ніякого сумніву, але людина...

— Ох ти ж і агітатор! — глузував Віктор.— Трохи не зробив мене комуністом!

— А ти прочитай програму партії! Тоді побачиш!..— похмуро кинув Івась і замовк.

Пришов, нарешті, Хома і, вислухавши Івася, категорично заперечив проти його вступу до спілки.

— Тобі треба вчитися.

— А тобі?

— Мене все одно мобілізували б...— знайшов аргумент Хома.

— А на ту війну тебе мобілізували?

— Був дурний...

— І я хочу бути дурним! — закипаючи, скрикнув Івась.

Хома змінив тактику:

— Згадай про батьків. Ти думаєш, я їх не люблю? Я прошу тебе, не завдавай їм болю... Прошу...

Лаючи себе в думці за безвольність, Івась пішов додому.

В грудні повітовий ревком оголосив мобілізацію військово-визвольних, а також заклик до всього населення вступати до загонів добровольцями, щоб визволити Катеринослав, захоплений військом петлюрівської Директорії. З Мамаївки прийшла ціла рота колишніх фронтовиків, і Хому призначили їхнім командиром на час наступу.

Якби Івась вступив у члени спілки, то й він був би в лавах бійців. І він одержав би зброю. А дома сказав би, що його було мобілізовано, як члена спілки. Як усе було б чудово! А тепер, коли Хома готувався до бою, він їхав додому на різдвяні канікули, картаючи себе за слухняність.

6

Перше півріччя 1919 року було сповнене подіями, що викликали в Івася надію і радість. Розгром першого походу Антанти і створення Угорської Радянської Республіки віщували перемогу світової революції, та незабаром на політичному горизонті нависли важкі хмари, а влітку денікінські білогвардійські банди захопили Україну і сунули на Москву.

Восени 1919 року Карабутенко їхав до гімназії, сказати б, озираючись: у місті була ворожа влада, а він —

родич комуніста. Оселився він у свого найпершого квартирного хазяїна — Сергія Євтихійовича, двоє старших синів якого були денікінці, а третій — Івасів одноліток — запеклий петлюрівець.

В перший же вечір до Івася підсів Сергій Євтихійович і захоплено розповів про перемоги генерала Шкуро, про мудрість генерала Денікіна та про чарівний моральний образ генерала Май-Маєвського, частини якого брали місто. Івась слухав нахилившись, боячись підвести очі, щоб не виказати своєї огиди до оповідача. А той захоплено, не помічаючи настрою свого слухача, співав дифірамби катам народу.

— Тут у вас на майдані біля собору денікінці одного нашого, з Мамаївки, повісили,— промовив Івась похмуро.

— Може,— кинув байдуже Сергій Євтихійович — Та ти слухай...

— Колишнього царського офіцера, штаб-ротмістра Никодима Латку,— перебив його знову Івась.

— Мало чого не буває... Та ти слухай...— нетерпеливився господар квартири і, захлинаючись, вів далі про благородство захисників «єдиної і неділимої».

Івась не слухав його. Він згадав Івана Латку і як той плакав, коли йому сказали про смерть брата. Іван тоді був головою Мамаївського комітету бідноти і про трагедію комуністичного батальйону, що захищав повітове місто від денікінців, узнав од бійців, які уникли полону і смерті. Тепер Іван Латка далеко, він разом з Хомою десь воює... Може, теж загинув?.. А Хома? Чи живий?..

Івась підняв очі і з ненавистю глянув на Сергія Євтихійовича, але той, захоплений розповіддю, не помітив виразу обличчя свого квартиранта.

В шостому класі з сорока гімназистів залишилося менше половини, деякі поміщицькі синки покинули повіт ще тоді, коли тікали німці, деякі пішли добровольцями з передовими частинами білогвардійців. Кудись зник Аверков. Івася зустріли настороженими поглядами, а другого дня після початку занять на його парті з'явився напис: «Тут сидить комуністична наволоч». Хто це написав? Івась оглянув клас і зустрів ворожі погляди не однієї пари очей. Його сусіда по парті Володя Гавриш, новенький, син залізничника, недавно призначеного на їхню станцію, побачив напис і промовив:

— Яка ж це наволоч написала?

Івась, що досі сидів похмурий, зрадів, відчувши підтримку.

— А чому так написали? — запитав Володя.

— У мене брат у Червоній Армії.

— А ти до чого?..

Відкривати душу в перший день знайомства було б нерозумно, і Карабутенко лише знизав плечима:

— Отож...

У вітрині найбільшого в місті магазину висіла географічна карта Росії, вся уквітчана прапорцями, що позначали fronti. Заголовок сповіщав:

ОТОЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ СОВДЕПІ

Поряд з картою — плакат: три матроси-червоноармійці з бузувірськими обличчями розстрілюють попа, що стоїть на паперті храму, звівши руки до неба. Івась згадав, що їхнього Никодима Латку білогвардійці повісили на майдані біля собору, як розповідали очевидці, під час молебня. Ціла юрба священнослужителів волала церковні піснопілля, благословляючи вбивство людини, що допомагала, по суті, здійснити християнську заповідь про любов до ближнього. Яка іронія долі! Собор, збудований ще за порожцями, як вияв протесту проти царської сваволі, тепер став осередком озвірілого панства!

Івась дивився на плакат і обурювався. Чистий наклеп на червоноармійців! Івась не чув, щоб вони розстрілювали священнослужителів. Він уявив, як змінилося б обличчя попа, якби влада була не в цих матросів, а в нього...

Івась щодня приходив до цієї вітрини і з боєм у серці дивився на карту, де прапорці раз у раз усе ближче й ближче підсувалися до Москви. А дома Сергій Євтихійович доповнював відомості карти розповідями про героїзм і перемогу білих. Івась мовчки слухав і мовчки переживав. І все ж надія жила. Хоч Денікін, Колчак, Юденич, підтримані Антантою, сунули на Москву з усіх боків і на величезній карті Росії залишався тільки невеличкий шматок території, оточений густими шпалерами прапорців, надія жила. Підтримувало її у свідомості Карабутенка те, що до Мамаївки білі не дійшли. На фронтах просунулися далеко, а в глиб повіту йти боялися.

І раптом одного вечора Івась почув кулеметну чергу. Вона долітала з-за Самари, з лісу, що за містом, і в вечірній тиші була чутна так виразно, що можна було визначити,

з якого кулемета стріляють — з «максима», «кольта» чи ручного.

Івась ховав радість, тому знову сидів у класі, опустивши очі, щоб не побачили його радості. А гімназисти стурбовано обговорювали нічний наскок партизанів на приміський пост білогвардійців.

Володя Гавриш стиха штовхав Івася в бік, моргаючи на злякано-стривожені обличчя юних прихильників Денікіна.

Другого дня гімназисти повеселіли: партизани були «розгромлені» і «знищені», прапорці на карті підсувалися до Москви, Денікін перемагав. Але вночі знову пролунали кулеметні постріли, і Івась, прийшовши в клас, зловтішався, спостерігаючи, як посмутніли його однокласники.

На третій день Володя Гавриш, прийшовши до гімназії, розповів, що партизани зіпсували залізницю. Зробили вони це дуже оригінально: розгвинтивши рейки в одному місці, вони прив'язали до залізничного полотна три пари волів і перекинули його шпалами вгору.

— На півтора кілометра перевернули! — хвалився Володя.

Гімназисти обурювалися «некультурністю» партизанів, що зіпсували таку цінність, а Івась ледь стримував радість, захоплений дотепністю повстанців. Тепер бронепоезд, який приходив з Катеринослава і під прикриттям якого білогвардійці заскакували в глиб повіту, вже не допоможе їхнім карним експедиціям!

Кожен день приносив чутки про партизанів, про їхні вдалі наскоки, стрілянина на околицях міста тривала щоночі, і все це навівало на Івася приємні мрії.

Незабаром військове начальство звернулося до гімназистів з відозвою вступати до добровільної дружини, і в класі ще порідшало учнів. Тільки сім-вісім хлопців сиділи на уроці і більше прислухалися до того, що відбувається за вікнами, ніж до того, про що розповідає викладач. Ще за кілька днів була оголошена мобілізація до білої армії викладачів гімназії, і заняття майже припинилися.

Сидячи в порожньому класі, Івась з Володею Гавришем весело розмовляли, ділячись приємними новинами. А новин було! Вже кілька ночей гімназістам-солдатам добровільної дружини, що жили не в казармах, а дома, було запропоновано на ніч іти до свого підрозділу.

Одного разу, проходячи ввечері повз гімназію, Карабутенко зустрівся з викладачем математики в старших класах. Важке підборіддя на чотирикутному обличчі і вуса, як

у кайзера Вільгельма Другого, робили його завжди похму-
ре лице лихим.

Побачивши Івася, він спитав його:

— Ви чому без гвинтівки?

— Я приїхав сюди вчитися, а не воювати.

— Ви повинні захищати порядок! Ви проти порядку?! — загрозово підвищив голос викладач.

— Батько послав мене вчитися, а я не можу не слухати-
ся батька, — промовив Івась, відчуваючи, як огидний холо-
док повзе по спині.

— Наволоч! — з ненавистю прогарчав математик. —
Завтра ти будеш з гвинтівкою! Зрозуміло? — Він підсту-
пив на крок ближче, і на Івася війнуло густим ароматом
спирту. — Зрозуміло?! — перепитав він і, повернувшись, пі-
шов далі.

Івась, як обпечений, побіг на квартиру. Що робити?
З ким порадитися? Єдиний, з ким можна було поговори-
ти, — Володя Гавриш. Але він жив за містом.

Вранці, зустрівшись з Володею, Івась розповів йому про
свою розмову з Кайзером, як дражнили гімназисти викла-
дача.

— Якщо він був п'яний, то це не так страшно, — заспо-
коїв Володя друга.

На Івасеве щастя, за кілька днів після розмови з ви-
кладачем білі покинули місто. Це сталося вночі, а вранці
Івась почув цю радісну новину і, йдучи до гімназії, споді-
вався побачити партизанів.

Та вулиці були порожні, а двері будинку, де містився
штаб добровільної дружини, були зачинені, і біля них не
стояла, як це бувало за всякої влади, збройна варта —
явна ознака того, що в місті — безвладдя.

В гімназії занять не було. Коридорами тинялося з деся-
ток гімназистів і серед них Гавриш. Хлопці радісно кину-
лися один одному назустріч і міцно, ніби вітаючи з пе-
ремогою, потиснули руки.

— Втекли! — усміхнувся Володя.

— Але де партизани? Чому їх нема? — турбувався Ка-
рабутенко.

— Прийдуть! Ходімо погуляємо по місту, — запропону-
вав Гавриш.

Вони вийшли з гімназії і подалися на сусідню вулицю,
де містилася повітова поліція. Ворота були відчинені, і з
глибини двору виднілися будинки управління та казарми,
де жили поліцаї.

Озираючись, хлопці ввійшли у двір. В оточеному високим парканом, за яким ріс садок, дворі було тихо і порожньо. На ганку одного з будинків хлопці побачили німецькі гранати, поставлені сторч. Володя й Івась перезирнулися:

— Взяти?

Вони постояли біля них.

— А що, коли їх покладено навмисне,— сіпнеш, а вона вибухне?!

Звичайно, коли б це були чепурні «лимонки», хлопці не втримались би, а цю з довгою дерев'яною ручкою і не сховаеш...

У приміщенні вони побачили телефон і, наче змовившись, підморгнули один одному:

— Зірвемо?

— Зірвемо і сховаємо до приходу наших.

Відірвати трубку з шнуром було не дуже просто, а важкий жовтий апарат пригвинчено на совість, і хлопці добре впріли, поки відірали його від стіни.

— Не треба, щоб нас бачили, коли ми нестимемо його,— промовив Володя.

Друзі сховали телефонний апарат у бур'яні під парканом і, пересвідчившись, що замасковано його добре, вийшли на вулицю. Вона була порожня, отже, ніхто не бачив їх, коли вони заходили і виходили з двору.

Задоволені вдалою «операцією», хлопці пішли погуляти по місту.

— Алло! Алло! — час від часу сміявся Володя, притискуючи сховану за пазухою телефонну трубку, і Івась відповідав йому веселим підморгуванням.

— Прийдуть партизани, а ми їм — подарунок! Здорово! — сам до себе промовляв Володя і знову повторював, жартуючи: — Алло! Алло!

— Здорово! — в тон йому відповідав Івась, уявляючи, як вони принесуть партизанам телефон і як ті будуть раді, що хлопці зберегли для них таку потрібну річ.

Цілий день проминув у піднесеному настрої і радісно-тривожному чеканні. Але настав вечір, а партизанів не було.

«Завтра прийдуть»,— заспокоював себе Івась, лягаючи спати. Та вранці він побачив щасливе лице свого квартирного хазяїна.

— Повернулися наші! Вночі повернулися! Вони навмис-

не вийшли з міста. Думаєш, у них мало сили? Ні! Навмисне вийшли, щоб побачити, хто радітиме.

Івась слухав його, як завжди, з огидою. Щоб відчепитися від Сергія Євтихійовича, він узяв книжку. Тепер він щодня читав по кілька сторінок з кожного підручника. Зараз це була «Логіка». Івась читав, але не розумів нічого. Думки були далекі від силогізмів, про які писав Челпанов. «Чому не прийшли партизани? Чи справді білі відступили навмисне?»

Він раз у раз зітхав і вдесьте повторював приклад правильного силогізма.

Десь по обіді до кімнати зайшов Сергій Євтихійович:

— Тебе викликає якийсь гімназист.

Івась закрив книгу і вийшов на ганок, там з гвинтівкою за плечима стояв Юрко Молодкевич.

— Здоров! — привітався він і, пильно дивлячись у стурбоване обличчя Карабутенка, додав: — Ти взяв телефонний апарат з приміщення поліції...

— Я взяв телефонний апарат?! — скрикнув Івась здивовано, не вірячи собі, що може говорити так щиро. — Та що ти? — і він, не моргаючи, дивився прямо у вічі Молодкевичу.

— Є відомості, що ти зірвав телефонний апарат. Є відомості! — промовив Молодкевич рівним голосом.

— Це наклеп! — обурився Івась, продовжуючи так само прямо дивитися на Молодкевича.

Той, очевидно, трохи втратив упевненість у тому, що Карабутенко винний, і промовив уже іншим голосом:

— Тоді пройдемось до корнета Коханенка.

Івась нелюдським зусиллям волі стримав внутрішній дроз при згадці про корнета і, кинувши «зараз одягнусь», пішов до кімнати.

Корнет Коханенко! Про його жорстокість говорило все місто. Це був той самий корнет, що колись служив начальником радянської міліції, потім петлюрівської, а тепер командував білогвардійською дружиною і, мабуть, щоб довести свою відданість контрреволюції, при всякій нагоді катував арештованих, що були запідозрені в зв'язках з червоними. А що, коли цей корнет згадає ще й розмову з ним і Аверковим? Яким пронизливим поглядом дивився він тоді і на Аверкова, і на Івася!

На вулиці Молодкевич запропонував Івасеві йти разом, а не попереду.

— А то ще подумають, що я конвоюю арештованого...

— Хто міг звести на мене такий наклеп?..— дивувався Івась.

— Є відомості,— повторив Молодкевич, і від цієї фрази Івасеві знову стало тоскно.

Ось і штаб дружини. Колись тут містилося повітове казначейство, потім цей будинок по черзі займали військові штаби різних влад.

— До корнета Коханенка! — промовив Молодкевич до вартового на ганку.

— Корнета зараз немає в штабі.

— Що ж з тобою робити? — розвів руками Молодкевич.— А коли буде корнет? — звернувся він до вартового.

— Години через дві.

— То я прийду через дві години,— сказав Івась.

— Прийдеш? — недовірливо глянув на нього Молодкевич.

— Звичайно. А не віриш, то погуляємо з тобою ці дві години...

— Ну, добре... Йди. Але через дві години щоб був тут!

— Не турбуйся,— не поспішаючи йти, запевнив його Івась і поволі попрямував додому.

Тільки вийшовши на другу вулицю, він полегшено зітхнув і прискорив ходу.

На квартирі він переглянув підручники, засунув за пояс штанів «Психологію», «Логіку» та «Алгебру» і, не прощаючись, вислизнув з двору. Боковими вулицями він дістався до колишньої Хоминої квартири і попросив дозволу у хазяйки переночувати, а о четвертій ранку, ще затемна, вийшов з міста в напрямку Мамаївки.

Сипав дрібний осінній дощ, ноги грузли в багні, але це були дрібниці, порівнюючи з тим, що могло чекати його в місті.

В першому селі він побачив коло школи знайомого семінариста, що тепер тут учителював. З перев'язаною головою, весь у синцях, він розповів Івасеві, що годину тому білогвардійська дружина на чолі з корнетом Коханенком виступила з їхнього села... Виявляється, білогвардійці сьогодні вночі знову покинули місто і тепер посунули до губерніального центру.

— А оце,— показуючи на перев'язану голову, повідомив учитель,— наслідки моєї розмови з корнетом... Він умовляв мене розповісти, де зараз партизани...

Івась здригнувся, уявивши зустріч з корнетом, якої він

не уникнув би, коли б прийшов до цього села на годину раніше...

Забрюханий до пояса, стомлений до нестями, другого дня ввечері, помісивши вісімдесят кілометрів густого чорнозему, Івась прийшов додому.

7

Він ліг спати на печі, а коли прокинувся і глянув униз, побачив на долівці начищені до блиску свої чоботи, а на лаві — випрасувані, без найменших слідів багна, штани. Він уже намірився злазити з печі, коли почувся постріл, а за ним — гамір і лайка. Знадвору вбігла злякана мати:

— Білі!

За хвилину гучно грюкнули двері, до кухні вдерлися два білогвардійці.

— Ага! Військове майно! — зрадів один з них, побачивши Івасеві штани і чоботи.

Другий миттю схопив речі.

— Це не військове майно! Це мої штани й чоботи! Чоботи пошиті, а не куплені! — крикнув Івась з печі.

— Багато ти знаєш! Сиди на печі, поки живий! — і, побачивши Юхима Мусійовича, що переступив поріг, загорлав: — Де син?

— Не знаю...

— А! Не знаєш?! У Червоній Армії! Ти не знаєш цього!

Юхим Мусійович мовчав, мати потай витирала сльози, менший брат Сашко, роззявивши рота, злякано озирався.

До кімнати вдерлося ще кілька білогвардійців. Старший наказав робити обшук, і за п'ять хвилин на підлозі вже лежала ціла купа «військового» майна — материне пальто, хустки, сувої полотна, рушники і мішок з салом. Один з солдатів, обмацуючи одяг, що висів на вішалці, знайшов у Сашковій курточці патрон від гвинтівки.

— Ось! — вигукнув він до своїх. — Дивіться! Ось! Зброя!

Він схопив за петельки Юхима Мусійовича і загорлав:

— Де зброя? Де гвинтівка? Негайно давай гвинтівку!

— Та то хлопець десь знайшов патрон... Я вперше бачу... — зблід батько.

— Де зброя? Я питаю, де зброя! — кричав білогвардієць і раптом ударив Юхима Мусійовича в лице кулаком.

Той поточився:

— Немає у нас ніякої зброї...

— Нема? Ану виведіть його надвір!

У Івася затремтіло все тіло. Зараз батька розстріляють. Штовханами білогвардійці випхали Юхима Мусійовича з хати і повели на вулицю. Мати, плачучи, вибігла за ним. Два бандити виносили з хати «військове» майно. Помертвілий від страшного чекання Івась механічно стежив у вікно, як білогвардійці вивели із стайні коня і навантажували на нього збіжжя. Минали хвилини. Коня з награбованим вивели з двору. Раптом ушух крик на вулиці, і Івась приготувався до найстрашнішого. Але постріл не пролунав. Минула ще хвилина, і в дворі показався батько, побитий, закривавлений, та живий. Мати, ридючи, вела його під руку.

Зляканий Сашко, відчуваючи свою провинку і сподіваючись заслуженої кари, шмигнув у світлицю, як тільки відчинилися надвірні двері. На нього ніхто не звернув уваги...

— Коли б тільки цим кінчилось...— промовив батько.— А як ще прийдуть?..

На щастя Карабутів, білі поспішали,— їхній зведений загін тікав від партизанів до залізничної станції і на «прощання» з Мамаївкою у них було дуже мало часу.

Івась приготувався слухати батькові скарги на Хому і підшукував слова, щоб довести, що Хома не винен, що «революція жертв іскупительных просит», що історичний процес є історичний процес, що класова боротьба необхідна, що від ворога не можна чекати добра, але Юхим Мусійович не промовив і слова.

Незабаром стало відомо, що білогвардійці спіймали Опанаса Дрелика і з ним двох партизанів і закатували їх. Опанасові різали тіло, наточували крові в склянку і примушували її пити, а потім убили. Кілька хат спалили. А побитих і пограбованих було — не перелічити.

8

Брак штанів і чобіт допоміг молодому Карабутенкові реально взятися до науки за програмою шостого класу гімназії.

З підручника психології він дізнався, що відчуття звуку викликається хвилями повітря, а відчуття кольору — хвилями світловими, і якби не було людини, то звук і світло

не були б звуком і світлом, які ми чуємо та бачимо, а так і залишились би хвилями.

Та найбільше вразила його книжка з біології, що якось потрапила до їхньої книжкової шафи. Походження видів у процесі боротьби за існування було для нього раніше просто фразою, загальником, а тепер він уявив походження видів конкретно. Він побачив світ у його розвитку, зазирнув у його глибини. Про те, що зі зміною економіки змінюється суспільство, він знав з програми партії більшовиків. Тепер він усвідомив, що не тільки суспільство, а й весь світ змінюється; що світ сьогодні не такий, як був раніше; що сучасна картина світу — лише момент у його розвитку, картина, яка була іншою вчора і буде іншою в далекому завтра.

Івась знав, що людина походить від мавпи. Але він не уявляв процесу розвитку, він думав, що одного разу мавпа замість мавпеняти народила людину з її сучасним інтелектом, сучасними почуттями, сучасними думками. Тепер він бачив, що це не так, що в первісній людині не було багато чого, що людина має зараз.

«Людина — власник від природи! З неї ніколи не буде комуніста в побуті!» — вчувалися йому слова Віктора Стовбоватого та інших опонентів у минулих дискусіях, і він тепер тільки посміхався. Тоді він не знав, як відповісти, і посилався на час, хоч і не уявляв, як справді діятиме час. Тепер він був певен, що людина позбудеться власницьких почуттів, бо ці почуття придбані, а не природжені.

Особливо його вразило, що в ембріональному розвитку людина проходить усі стадії попереднього розвитку людства, починаючи з одноклітинного організму, і зокрема, проходить стадію риби. Риба ж не була власником! І ластівка ж, напевно, не має власницьких почуттів? А бджоли?

Ці відкриття сповнили його такою радістю, що він забув навіть, що не має штанів і чобіт.

Годуючи чи напуваючи худобу (мати знайшла дещо із старого одягу, підлатала, доточила, батько ділився чобітьми, поки не замовили нові), Івась мимохіть заглядав, так би мовити, в глибини історії живого і, дивлячись на тварину, уявляв той шлях, що пройшли кінь, корова чи теля, поки не стали конем, коровою, телям. Закінчивши роботу, він виходив до воріт і, позираючи на верхи хат, що виднілися до обрію, думає про те, що от він знає правду, має справжнє уявлення про життя, а оті тисячі, що живуть під

солом'яними стріхами, не знають нічого, вірять у бога і думають, що світ незмінний.

Коли перша радість прозріння минула, Івась помітив прогалину в своїх знаннях. Усе ніби ясно: одна клітина зародка, розвиваючись, перетворюється на людину. А душа? Звідки ж береться душа? Як і звідки вона вселяється в людський організм? Адже у клітині, з якої почався розвиток, душі немає?!

Давно, ще коли йому було років десять чи одинадцять, він бачив кінофільм «Страшна помста» за Гоголем, в якому чаклун викликає душу пані Катерини. Івась ясно, наче сьогодні, бачив, як прозорий обрис пані Катерини за наказом чаклуна відокремився од тіла. І в кожній людині, уявляв Івась, є така прозора копія тіла, в якій зосереджені усі почуття, думки, бажання, пристрасті. І коли душа покидає тіло, людина вмирає. Саме так хлопець уявляв душу, і як не бився над розв'язанням питання, звідки ж береться вона, оця душа, не міг дати відповіді.

Кого спитати? Кого ж, коли на всі п'ять тисяч населення Мамаївки йому одному відкрита таємниця походження видів і людини...

Не розв'язавши цієї проблеми, Івась заспокоїв себе тим, що, зрештою, хоч він і не знає, звідки береться душа, того, що він знає, досить для правильного аналізу життєвих явищ. Усе в розвитку, все змінюється,— оце важливо! І важливо насамперед тому, що людина зміниться, позбудеться рис, придбаних за часів приватновласницького періоду історії. Негативні риси людини зникнуть зі зміною соціальних умов існування. Оце головне!

У своєму лахмітті Івась соромився показуватися на люди, а тут його шкільний товариш, старший за нього на два роки, передав запрошення бути дружком у нього на весіллі. Довелося йти до центру села, де жив цей товариш, щоб відмовитися від почесного запрошення. Одночасно Івась хотів поділитися з ним своїми новими знаннями.

Спроба просвітити батька закінчилася нічим. Юхим Мусійович слухав сина посміхаючись, ніби кажучи: «батька вчиш...», і його, либонь, більше цікавило те, що син захоплюється такими питаннями, ніж суть того, про що розповідав Івась. Та в особі свого приятеля він теж не знайшов уважного слухача, той турбувався про своє весілля, а не про походження видів та про те, що лежить в основі кольору і звуку.

Вийшовши од свого приятеля, Карабутенко спинився посеред вулиці. День був туманний, хати ледве вирізнялися, і село здавалося ніби намальованим якоюсь чудернацькою фарбою. Раптом від Орелі пролунав кінський тупіт, а через хвилину з туману вигулькнули чотири вершники. Вимахуючи оголеними шаблями, вони мчали чвалом до «волості» — ця назва збереглася, хоч влада не раз змінювалася.

Івась інстинктивно кинувся до паркана, але побачив на шапці вершника червону стьожку і спинився.

Партизани!

Зрадільий, він щасливими очима дивився на вусатого парубка, що під'їхав до нього і питає, хто є в селі.

— Нема нікого! Недавно денікінський загін тікав через Мамаївку, — квапився поінформувати партизана Івась.

— Знаємо! Цей загін ми догнали, хлопче. Значить, нікого?

— Нікого.

Вусатий відрядив своїх двох товаришів назад, а сам, удвох з товаришем, поїхав далі.

Через півгодини величезний партизанський загін, щось близько шести тисяч бійців, отаборився у Мамаївці. Це був загін Матяша, що йшов на Катеринослав, звідки час від часу чулася артилерійська канонада, — надійний спосіб інформації про становище білих у Катеринославській губернії, бо ж ніяких газет сюди не доходило, а телефон був давно зіпсований.

Відпочивши у Мамаївці день, загін вирушив на Катеринослав і після невдалого наступу повернувся на Полтавщину, знову через Мамаївку. В загоні чи не половина бійців була хвора на висипний тиф, і через два тижні лежала в тифу вся Мамаївка. Хворіли в кожній хаті, і родина Карабутів не була винятком.

Першим захворів Юхим Мусійович, за ним мати, менший брат — Сашко, старша сестра і нарешті однорічний Дмитрик. Івась лишився сам на хазяйстві. Передусім він запряг єдину коняку, що лишилася в Карабутів після візиту білогвардійців, і поїхав по фельдшера. Рудий, з великими руками, густо вкритими ластовинням, фельдшер сказав, що хоч він і дуже поважає Юхима Мусійовича, але їхати йому і ніколи і нічого, бо всі хворі в Мамаївці — хворі на висипний тиф, що ліків ніяких немає, і єдине, чим він може допомогти Юхимові Мусійовичу, — це дати Івасеві підручник з терапії.

— Ось нате вам цю книжку, читайте і лікуйте так, як тут написано. А оце вам рецепт на аспірин та на проносне. Їдьте в Чаричу, там купите в аптеці. Шлунок неодмінно треба очистити всім хворим.

Івась подякував за книжку і першого ж дня прочитав розділ «Висипний тиф». Він знайшов жінку, самотню біженку, яка взялася доглядати хворих та доїти корову, відвіз мішок житнього борошна відомій на селі самогонниці і одержав у неї четверть двічі перегнаного самогону, бо в підручнику раз у раз нагадувалося про дезинфекцію спиртом. Налитий у блюдечко самогон спалахував від запаленого сірника і горів прозорим блакитним полум'ям: самогонниця не обдурила.

Щодня в Мамаївці вмирало кілька хворих, чоловіки здебільшого лежали в тифу чи були на війні, а тим часом вдарили люті морози, земля промерзла на півсаження, і Івась щодня чув, як бідкалися люди, що важко знайти копача копати могилу. Кілька сусідів, у яких не було коней, приходили до Івася прохати коняки, щоб одвезти труну на цвинтар, і в нього щоразу стискалося серце від важкого передчуття, що і йому доведеться шукати копача й везти труну на кладовище...

Особливо важко було вночі. З усіх кімнат лунав стогін, знесиленими голосами прохали води, кликали бога, мимрили в маячінні. Івась сидів біля каганчика і перерхивав підручник з терапії, відшукуючи описи тих симптомів хвороби, які він помічав у своїх хворих.

9

На дванадцятий день після того, як захворів батько, Івась як і кожної ночі, чергував, переходячи з кімнати до кімнати і прислухаючись до кожного хворого. Всі спали, лише батько стогнав, скрикував і знову чи засинав, чи, може, непритомнів. Івась з острахом дивився на його заросле рудою бородою лице, що з блілого стало червоним, на помутнілі очі, які, на мить блимнувши, повільно заплющувались. Івась зміряв температуру. Тридцять дев'ять і дев'ять десятих градуса! Серце несамовито билосся. Колапс!

Він тільки сьогодні прочитав про це страшне явище, коли серце, шалено б'ючись, раптом спиняється і спиняється назавжди. Що робити? До кого бігти, в кого спитати поради? Сам, серед ночі, в оточенні смертельно хворих, він

відчував свою цілковиту безпорадність і заплакав. Та тільки сльоза покотилася по щоці, вирішив діяти...

Він помацав батькові ноги, вони були холодні. Гарячково дихаючи, хлопець перегортав сторінки. Ага, грілка до ніг, спиртовий компрес... Він налив у склянку самогону, готуючи компрес, коли батько розплющив очі, помітивши в руках у сина пляшку, простогнав:

— Що то в тебе таке?

— Самогон для компресу.

— О-ох... дай...— Юхим Мусійович передихнув, не в силі вимовити за один раз цілу фразу.— Дай, краще я вип'ю...

— Тату! — обурився Івась.

На обличчі Юхима Мусійовича ковзнула посмішка:

— Дай...— щось дитяче було у виразі його обличчя, і Івась відчув свою зверхність перед батьком.

Шістнадцятирічний лікар вірив в усе, що говорили медики, які вважали спирт за отруту. Але батькові очі так благали, що він завагався.

— Батька не слухаєшся...— простогнав Юхим Мусійович.

Івась скорботно дивився на нього. «Може, це останні його хвилини, останнє бажання?» Він притулив до його губів склянку, але хворий знайшов у собі ще досить сили, щоб простягти руку, і випив півсклянки семидесятиградусного самогону без сторонньої допомоги. Він зробив останній ковток, і склянка випала з його рук.

Івась закам'янів. «Що я зробив?!» Якусь мить він дивився на батькове лице, котре було вже не таке червоне і навіть видавалося спокійним. Годинник у сусідній кімнаті пробив дві години ночі. Лікаря! Івась швидко одягся, розбудив доглядальницю і побіг запрягати коняку. До села, де була колишня земська лікарня, двадцять верст, до ранку він добереться туди, а там лікар — батьків приятель — не відмовиться поїхати.

В холодній темряві він протрясся чотири години і, нарешті, вже вранці прибув до лікарні. Лікар, справді, не відмовився поїхати. Івась з завмиранням серця думав, що чекає його дома, і щосили поганяв нещасну конячину, яка вперто відмовлялася тюпачити.

В'їхавши у двір, Івась побачив доглядальницю, що визирнула з сіней, і зрадів: по її обличчю можна було догадатися, що батько живий. Він убіг у хату і переконався, що все гаразд, а Юхим Мусійович почував себе добре.

— Вночі була криза. Тепер можна вітати хворого з одужанням,— сказав лікар, оглянувши Юхима Мусійовича.

Івась мало не плакав з радості і розповів про злощасні півсклянки міцного самогону.

— Чудово! Ви підтримали його серце. Інколи це допомагає! А де ваш еліксир? Покажіть...

Івась витяг четверть з-за скрині.

— О-о!— захоплено промовив лікар.

Він оглянув решту хворих, виписав рецепти, дав кілька порад і заспокоїв хлопця, сказавши, що, на його думку, всі хворі одужають.

Івась вагався — налити лікареві пляшку самогону чи ні? А що, як образиться? Нарешті, наважився і, червоніючи, запропонував самогону, як... засіб дезинфекції. Лікар розуміюче глянув на хлопця і, ховаючи посмішку, подякував.

Не образився! Тоді Івась поклав на віз півмішка борошна і замотаний у чисту полотняну ганчірочку шмат сала.

Вони виїхали з двору десь по обіді, але з Мамаївки вибралися тільки пізнього вечора: чутка про приїзд лікаря розійшлася по селу, і майже біля кожної хати їх спиняли і просили лікаря оглянути хворого. Лікар ішов у хату, а Івась, мерзнучи на возі, чекав його і думав про ті тисячі хворих, яких лікар не міг відвідати.

Вже вночі вони виїздили з села, але біля крайньої хати з темряви вигулькнув парубок.

— Товаришу лікар? Зайдіть, будь ласка, батько вмирають...

— Жар є? — спитав той.

— Є!— чомусь не сказав, а вигукнув парубок, метнувся бігом у хату і, поки лікар злазив з воза, виніс, перекидаючи з руки на руку, жарину: — Ось! Нате, прикурюйте...

— Я не про той жар питаю. У батька жар є, гарячка? — стомлено усміхнувся лікар.

Нарешті, вони виїхали в степ. Гучно торохтів по мерзлій землі віз, було холодно, темно, незатишно. Лікар дримав у задку, і Івась кілька разів обертався до нього, не наслідуючись розбудити свого пасажира, аж поки віз не трусувало на вибої.

— А от цікаво,— почав Івась,— людина розвивається з одноклітинного зародка, це я читав недавно, а душа? Коли ж вселяється в людський організм душа? І звідки вона береться? Адже бога нема?

— Ви певні, що бога нема? — запитав лікар.

— Певен...— невпевнено промовив Івась, здивований таким запитанням.— А ви?

— Я теж,— засміявся лікар.— Душа! Вас цікавить звідки береться душа, але ж душі теж немає.

— Як? — здивувався хлопець.— А хто розмовляє, хто думає, хто відчуває? Не м'ясо ж думає! А дух, що живе в тілі.

— І все ж душі немає, юначе. Що таке психіка людини? Це — продукт роботи мозку. Немає душі, немає, так би мовити, духовного організму, а є продукт тих процесів, в основному хімічних, що відбуваються в мозкові. Як би вам це сказати ясніше? Ну от, скажімо, горить дерево, тобто відбувається процес сполучення деревини з киснем, а в результаті — тепло, світло. Що таке світло?

— Хвилі світлові.

— Правильно. Горить дерево — хвилі ідуть, випромінюються, припинився процес горіння — хвилі зникли, хвилі не випромінюються. Так само психіка: ідуть процеси в клітинах мозку — маємо психічні явища. Припинився процес — психіки нема. Те, що ви називаєте душею, з'являється у дитини, коли починає працювати її мозок. Отже, душа, повторюю, не щось постійно існуюче, не щось ціле, не духовний екземпляр чи копія тіла, а процес.

Івасеві забракло слів.

«Так просто!» А він кілька місяців бився над цим «проклятим питанням»!

— Ви не згодні? — промовив лікар, не чуючи від хлопця ніякої відповіді.

— Ні! Навпаки! Я ніколи не думав, що це так просто! А справді, так воно і є...

Він розповів лікареві про «душу» пані Катерини і про свої муки в розв'язанні цього питання і закінчив:

— Тепер мені все ясно! Все!

— Все? — чомусь із сумнівом у голосі кинув лікар.— Пам'ятаю, коли я закінчив перший клас початкової школи, я сказав батькові: «Я все знаю — умію читати, писати, рахувати. Що ж я робитиму ще аж три роки в школі?» Мені було тоді все ясно... А от тепер — не все... І я вам заздрю...

Івасеві хотілося спитати лікаря, що саме йому не ясно, але він не насмілювався і їхав мовчки, перебираючи в думці недавню розмову і дивуючись, як він сам не міг додуматися до такого простого розв'язання цієї «проблеми».

— Життя щодня ставить нові питання, і ніколи немає цілковитої ясності, юначе...— урвав мовчанку лікар, але Івасеві зараз було ясно все, і він тільки з ввічливості не заперечував.

Батько вже почав вставати з ліжка, щасливо минула криза в матері і брата, поправлялися сестра і найменший братик, але найбільше тішили Івася, примушували жадібно чекати кожного нового дня чутки про наближення Червоної Армії та артилерійський грім від Катеринослава, який доводив, що в денікінському тилу не все гаразд. Невдовзі залунали вибухи й на півночі, і тоді надія перетворилася на певність.

Прийдуть наші! Скоро!

Але радісний день вступу червоних частин у Мамаївку не залишився в пам'яті Івася. За тиждень до приходу Червоної Армії йому довелося лягти в ліжку із знайомим діагнозом — висипний тиф.

Як крізь важку млу він бачив обличчя Хоми, ще якихось військових. Промайнуло обличчя рудого фельдшера, потім знайомого лікаря, якого він привозив був до батька. І завжди скорботне лице матері.

Батько набридав з їжею.

— Випий!— просив він, тримаючи в руках склянку молока.— З'їж! — і підсовував шматок курятини.

Це повторювалось по кілька разів щодня, і кожного разу Івась стогнав:

— Не хочу... Не можу...

Юхим Мусійович не здавався, і Івась на знак протесту склепляв повіки.

Якось батько особливо настирливо пропонував випити молока, Івась не витерпів і плюнув у склянку, коли батько притулив її йому до губів.

— Дурень,— скипів Юхим Мусійович, а Івась, може, вперше за весь час своєї хвороби, усміхнувся.

Та за годину батько знову з'явився зі склянкою молока, і син, відчуваючи провину, змушений був випити.

Два тижні все уявлялося йому як у тумані, а на чотирнадцятий день приснився сон, такий яскравий і такий страшний. За ним гналися, а він тікав, відчуваючи, що ось-ось його схоплять і тоді все буде скінчено. Йому хотілося крикнути, покликати на допомогу, але звук не йшов,

і раптом він з жахом відчув, що ноги не рухаються і що зараз його спіймають. А це — кінець!

Мабуть, він важко дихав, а може, кидався уві сні й кричав, бо коли він розплющив очі, то біля ліжка були всі його рідні, і в їхніх очах він прочитав жах.

— Не спіймали! — промовив він тихо і вмить заснув.

Він прокинувся вранці другого дня, і вперше за два тижні з-перед його очей зник туман.

Через день Івась вирішив устати з ліжка. Мати принесла йому валянки, і він заходився узуватися. Та валянки були замалі, Івась натужився, всовуючи ногу, але так і не зміг натягти їх. Знесилений, він знову ліг, а коли за годину спробував устати вдруге, почув біль у правій нозі і побачив, що вона напухла.

Фельдшер, якого привіз батько, встановив тромбоз вени і наказав лежати, не рухаючись.

— Надовго це? — поцікавився Івась.

— На все життя...

— Як! Лежати все життя?! — скрикнув Івась злякано.

— Лежати місяців зо два, а потім буде видно... Та ви молодий, видужаєте...

Лікар, якого привезли до Івася, підтвердив діагноз, приписав масажі, бинтування і теж попередив, що без дозволу лікаря вставати не можна.

Для Івася потяглися нудні тижні. Він перечитав повне зібрання творів Льва Толстого, в тому числі і філософські твори. Прочитав кілька романів Октава Мірбо, Стріндберга, Достоевського. Він закінчив штудіювати підручник психології і знайшов збірку філософських творів Страхова. Читаючи її, Івась спочатку знаходив докази проти положень цього філософа-ідеаліста, але що далі, то здатність сперечатися з ним стала сходити нанівець. Страхов доводив, що бог є, і є він у вигляді вищої сили, яка дала перший поштовх у розвитку всього суцього, одне слово, яка створила світ.

Він відкидав втручання вищої сили в життя людей. Але не визнати її існування не міг: адже світ хтось створив! Як можна пояснити появу світу, коли немає вищої сили?

А місяць тому все було ясно! Правий був лікар, коли сказав, що життя ставить нові й нові проблеми, і не завжди знаєш, як їх вирішити.

Лікар дозволив Івасеві встати з ліжка лише навесні. Батько справив йому чоботи, такі, про які він мріяв: жовті;

з високими халявами. Купили йому чи, власне, виміняли і штани. Сорочки не були проблемою — полотно ткали самі.

Погожого квітневого дня він уперше пішов до «Просвіти». Тільки-тільки розпустилися верби, і повітря було наповнене тошким ароматом їх цвітіння. Івась ніколи не помічав раніше, як цвітуть і пахнуть верби, а зараз не міг надихатися і спинявся раз у раз біля цих розлогих дерев, милуючись їх ніжними жовтавими листочками. «Яка краса!» — беззвучно промовляла вся Івасева істота. А поряд розпукувалися бруньки берестків, цвів терен, починали рожевіти вишневі садки. «Яка краса!» — казав він уголос і дивувався, що раніше ніколи не помічав цього.

У «Просвіті» було багато нових людей. Івась із сумом згадав Опанаса і його трагічну загибель. Тепер керували «Просвітою» вчитель та його дружина — Нойки, що з'явилися в Мамаївці торік. «Втекли сюди від голоду», — казав Михайло Леонтьович, худий, кволий чоловік років сорока, але з енергійним обличчям. На селі ж ходили чутки, що він був чи не членом Центральної ради і втік, коли її розігнали. Івась не вірив чуткам. Не міг петлюрівець сказати, що «Радянська влада — це плоть від плоті і кість від кості народу». А Нойко, коли повернулися наші, прогнавши Денікіна, саме так сказав на сході, вітаючи повернення Червоної Армії. Про це розповів Івасеві хтось з родини, що був тоді на сході.

З'явилася і нова «артистка» — шістнадцятилітня Оля. Івась з першого ж погляду закохався в неї. У п'єсі «Безталанна» Оля грала головну роль, і Івась страшенно зрадив, коли Нойко попрохав його бути суфлером у цій виставі. Читаючи на репетиціях репліки, в яких місцевий учитель Мирон, що грав роль закоханого, освідчувався Олі в коханні, Івась вкладав усю душу, бо це були його слова до Олі.

Дівчина сміялася і була ласкава до всіх однаково, і Івась потай зітхав, а по дорозі додому верби здавалися йому ще запашнішими, а місячне сяйво особливо ніжним.

Проблема бога була відсунута вбік, і перед Івасевими очима тепер стояла не «вища сила», а образ Олі. Йому хотілося без кінця дивитися на неї, тільки дивитися. Хоч ні... Ще й говорити їй «моя єдина!». Єдина! Яке безмірно містке слово! Ніколи не думав Івась, що в цьому слові стільки змісту! Єдина! Весь світ у цьому слові.

Та коли він зустрівся з Олею, це слово ховалося, Івась тільки дивився на дівчину і розповідав якісь смішні

Історії, щоб їй було цікаво з ним. Це було так у компанії, а коли Івась залишався з нею наодинці, він замовкав,— сказати те, що хотілося, не вистачало сміливості, а інші теми невідомо чому зникали...

Коли репетиція кінчалась увечері, по Олю майже завжди приходив її батько, літній робітник з Катеринославського заводу, коваль Гартований, що оселився в Мамаївці, коли завод спинився. Лише інколи Івасеві щастило провести її додому, але завжди в товаристві Мирона, який грав у «Безталанній» Олиного коханого і на сцені цілував і обіймав Олю. Дівчина з обома поводитись наче однаково, але інколи Івась помічав її погляд, кинутий на Мирона, і йому ставало сумно.

Вистава пройшла блискуче, і режисер — Михайло Леонтьович — хвалив насамперед Івася: суфлер так чудово читав текст, давав такі точні інтонації, що недосвідченим акторам досить було лише повторювати за суфлером. Івася хвалили, дивувалися його здібностям, а для нього це було зовсім просто — він жив життям кожного персонажа п'єси.

Другий спектакль готували за п'єсою «Мы и они», яка складалася з монологів більшовика, взятого в полон денікінцями, та з діалогів між ним і білогвардійським офіцером. Нойко, який дуже неохоче погодився на цю п'єсу, мотивуючи своє небажання ставити її слабкістю драматургії в творі, призначив на головну роль, роль більшовика, — Карабутенка. Для Івася це була приємна несподіванка. Він із запалом взявся до роботи і напам'ять вивчив усю роль, яка складалася з довжелезних монологів, що здавалися Нойкові нудними, а Івасеві напрочуд цікавими, бо його герой висловлював Івасеві думки і почуття.

Більшовика розстрілюють, але він не схиляє голови. Особливо добре виходило в Івася, коли на репліку білогвардійця «Хороший гусь!» він кидав:

— Да, я гусь, а ты свинья! И у нас пути с тобою разные!

Денікінців село пам'ятало, з півдня інколи гуркотіло, нагадуючи про барона Врангеля, і спектакль мав небачений успіх. Оля поздоровила Івася з чудовим виконанням ролі і дивилася на нього захоплено.

— Я проведу вас додому, — запропонував він, радіючи, що Мирона викликали до наросвіти в повіт і його нема зараз у Мамаївці.

Оля погодилась.

Вони йшли городами і біля їхньої левади стали прощатися. Івась затримав її руку в своїй руці. Дівчина не відсмикала руки, і він відчув, яка радість наповнює всю його істоту. Не тямлячи себе, він обняв Олю і притулився до її уст своїми гарячими губами. Завмираючи в незвіданому щасті, він стискавав її в своїх обіймах, і вона ледь відчутно відповідала йому.

Раптом на стежці почулися кроки. Юнак і дівчина відскочили одне від одного,— за мить біля них уже стояв Олин батько.

— А чому не Мирон проводжав тебе? — незадоволено спитав Гартований.

— Його викликали до повіту.

Гартований похмуро кивнув Івасеві і повів дочку.

Івась ішов додому, як п'яний. «Вона любить мене! Моя єдина!» — повторював він у думці. Раптом йому здавалося, що це сон, що не могло прийти таке щастя, що таке щастя просто неможливе.

Цілий тиждень після цього Івась нетерпляче чекав репетиції чергового спектаклю, щоб побачити Олю.

10

За останні роки Мамаївка збагатилася не лише новими людьми, а й новими словами. Крім багатьох політичних термінів, яких селяни ніколи раніше не чули, з'явилися такі слова, як «банда», «самогон», «барахло» та інші. Ніхто не вживав тепер слів «розбійник», «розбишака», «зарізяка», а казали «бандит».

Вночі проти неділі, якої так чекав Івась, щоб піти на репетицію і побачити Олю, було вбито єдиного на селі міліціонера і голову волосного виконкому. А вдень поповзли чутки, що по куркульських хуторах ховається банда Левченка. Залишатися в таких умовах в «Просвіті» до вечора, як це було раніше, не рискнули, і актори розійшлися з театру завидна. В Івася не було нагоди поговорити з Олею, а вона поводитися так, ніби нічого між ними не сталося.

Другого дня до Мамаївки прибув загін для боротьби проти бандитизму. Банди він не спіймав. Загін виїхав з Мамаївки ввечері, а вночі банда заскочила до Карабутів.

Юхим Мусійович, якого в свій час було обрано депутатом волосної Ради, вистрибнув у вікно і сховався у прядиві, що росло за хатою, Івась спав на горіщі в сараї на сіні, і його не знайшли. Слухаючи, як бандити допитуються в матері, де батько, Івась пожалкував, що не приєднався до того десятка сільських активістів, що на ніч залишали Мамаївку, відїжджаючи до сусіднього села, ближче до повітового міста, куди банда не заглядала.

Бандити лаялись, загрожували спалити хату, а мати плакала і казала, що не знає, де чоловік, бо пішов звечора і не сказав куди.

«А коли б я поїхав із своїми,— подумав Івась,— то, може, маму били б, а хату, може, й спалили б?»

Коли черговий загін для боротьби з бандитизмом прибув із завідуючим агітпропом повітового комітету партії Пилипом Петровичем Дреликом, Івась побачив, як посвітлювали обличчя селян після промови завагітпропа. Бійці загону, що були на сході, дивилися на мамаївчан як на радянських людей, а не як на бандитів, отже, й селяни поглядали на бійців з симпатією, як на своїх.

Правда, цю зустріч мало не зіпсував колишній член «Спілки земельних власників». Зворушений промовою Дрелика, Лука Несторович вихопився і попрохав слова.

— Товариші! Громадяни! Друзі! Брати! — мало не плачучи від надміру почуттів, почав церковний староста.— Помиріться! І ви — наші, і ті, що в лісі,— наші! Помиріться! Навіщо лити кров? І ви — свої, і ті — свої!

Всі помітили, як змінилося раптом обличчя командира загону, як у Дрелика поповзли вгору брови. Насторожилися і бійці.

— Не слухайте його, він — дурний! — прийшов на допомогу сходові голова кооперативу Грищенко.— Він у нас, як трава...

— Дурний, як сало без хліба!— підтримав Грищенко чийсь голос.

— А й справді! Згадав! Характеристика абсолютно правильна!— засміявся Пилип Петрович.

Лука Несторович незрозуміло озирався.

— Злазь! — крикнули йому.— Забув, що «свої» коней крадуть! Знайшов своїх!

Люди розходилися із зборів заспокоєними.

Та ось загони з повіту стали найжджати до Мамаївки все рідше й рідше, а свій, мамаївський загінчик, що складався з дванадцяти чоловік сільських активістів на чолі

з Іваном Крицею, заскакував до свого села лише на хвилину, ховаючись у сусідній волості, ближчій до повітового міста і до того ж степовій.

У сусідньому містечку, розташованому в Полтавській губернії, петлюрівська брanda цілком захопила владу і, оголосивши мобілізацію, зросла до тисячі чоловік.

Гриміло на півдні. Врангель наступав на Донбас, підійшов до станції Синельниково, загрожував Катеринославу. Недобре було й на заході — наступали білополяки. Кожен день приносив сумні вісті, і в родині Карабутів було невесело.

З душевним болем спостерігав Івась, як змінюється його батько. Юхим Мусійович, який завжди обстоював необхідність освіти, тепер дійшов до того, що кожної вільної хвилини лаяв себе за те, що дав освіту дітям.

— Не вчив би, то й Павло був би живий. Адже він був короткозорий, до армії його не взяли б, якби не освіта. І Хома був би дома. Я не вчився б, то неграмотного не обрали б до виконкому...

— А чого ж тоді жити, коли не вчитися, не йти вперед? — не витримував Івась.

— Просто жити. Он у Бражника — неграмотні, і всі дома.

На язиці в Івася вже крутилося образливе слово, але він стримував себе і тільки в душі свердлило: «Який сором! Отак низько впасти! І це — людина!» У нього зникла повага до батька, було тільки шкода його, і це страшенно гнітило хлопця. Він згадував, яким був Юхим Мусійович колись. Образ монолітно-твердого чоловіка, до кожного слова якого прислухалися люди, старанням якого вперше в селі організовано кооперативні споживчі товариства, збудовано в Мамаївці ремісниче училище і дві нові земські школи, якого всі поважали, поставав перед Івасем, коли він слухав відступницькі батькові промови. «Невже ж нічого не залишилось у нього від колишнього? — питав він себе і відповідав: — Нічого!»

Якось у будень, коли вся сім'я, обідаючи, сиділа в дворі біля столика, з городів, від терну, що ріс на межі, показався чоловік.

— Петро Кіт! — пізнав Івась.

Про те, що Кіт був у банді, знали всі, і переляканий Юхим Мусійович тільки совався на стільчику, не знаючи, що робити.

Кіт, тримаючи руки за спиною, підійшов до столика,

привітався. Мати запросила обідати, але він, очевидно, заклопотаний своїми думками, навіть не подякував за запрошення, і це ще збільшило переляк усієї родини.

— Я до вас, Юхиме Мусійовичу, з просьбою, — промовив він. — Зараз народ бере владу в свої руки. Ми просили б вас виступити на сході і підтримати нас. Влада тепер, щитай, наша. Будете спокійно жити, не треба буде ховатися, — він усміхнувся, — в прядиві... Скажіть, що повстанці — не банда, що вони борються за самостійну Україну. Та ви самі знайдете, що сказати. Вас люди слухають, вас поважають. Для нас це буде велика підтримка...

Юхим Мусійович хвилину дивився у вічі Котові, потім нахилився і промовив:

— Я в політику не втручаюся.

— Хіба важко сказати кілька слів? Це ж для народу! — незадоволено сказав Кіт.

— Не втручаюся в політику! — твердо промовив Юхим Мусійович і підвів очі на Кота.

Івась аж зашарівся з радості, побачивши спокійний, твердий погляд свого батька, такий, як це бувало колись.

— Подумайте! — в голосі Кота зазвучала погроза. — А то, знаєте, наші хлопці гарячі... Можуть і спалити... Можуть і вбити...

— Двічі не вмирати, — знизав плечима Юхим Мусійович.

— Значить, ні? Питаю востаннє!

Івась не зводив очей з батька.

— Ні, — відповів він.

— Ви, може, боїтеся, що повернуться червоні і вас покарають? Не бійтеся, вони вже не повернуться ніколи!

— Я нічого не боюся, — сказав Юхим Мусійович з твердістю, яка здивувала Івася. Син дивився тепер на батька захоплено, картаючи себе в думці за те, що міг утратити повагу до нього.

Кіт повернувся і, не прощаючись, пішов до тернів. Руки він, як і раніше, тримав за спиною, і тепер всі побачили, що в руках у нього револьвер.

— Що тепер буде? — бідкалась мати.

Юхим Мусійович сидів задумливий.

— Народ! Куркуляка ти, а не народ! — промовив він сам до себе і потім усміхнувся: — Раз вони просять, щоб я їх підтримав, то не вб'ють. Їм не вигідно мене вбивати...

Та все ж батько старався почувати не в хаті: коли не в степу, то в клуні або в садку.

Робота в «Просвіті» завмерла — люди боялися ходити в театр, та й актори не ризикували збиратися вечорами. Тепер центром, де зустрічалася сільська інтелігенція, стала церква, тут ніхто не займе, ніхто ні в чому не обвинуватить, а в той же час дізнаєшся про всі новини, побачишся з товаришами, домовишся про зустріч. Збиралися також у Наталки, члена «Просвіти», що жила біля церкви і в якій можна було зустріти когось з молоді інтелігенції села.

Одної неділі під час служби по церкві пройшла звістка: банда Левченка в селі! Вийшовши з церкви, Івась побачив на майдані загін кіннотників у шапках з різноколірними шликами і прискорив ходу, щоб прошмигнути швидше до дому.

— На сход! На сход!— волав чийсь голос, але бажаючих було небагато. Івась уже був сховався у густій шерезі селян, що, раз у раз озираючись, розходилися по домівках, та його гукнув Нойко:

— Ви що ж, не хочете послухати новини?

Івась спинився.

— Не хочете послухати наших визволителів? — тихо промовив Михайло Леонтійович, коли Івась наблизився до нього.

— Батько наказав не затримуватися...

— Та й батькові не завадило б послухати,— кинув Нойко і повів Івася до приміщення волвиконкому, де завжди відбувалися сходи.

Проходячи повз загін, Івась побачив кількох знайомих куркулєнків, з-поміж них Пилю й Палю. В синіх чумарках, у сивих смушевих шапках з синіми шликами, вони сиділи на баских жеребцях, але попід носами в них обох було мокро. Котів син Василь тримав жовто-блакитний прапор.

— Козаки!— захоплено промовив Нойко.

«Перестріляти їх раніше треба було...» — подумав Івась, а вголос сказав:

— Славних прадідів великих правнуки погані...

— Чому? — спалахнув Нойко.— Це не про них, це про вас сказав поет!

— Я просто так... Згадалося чомусь,— картаючи себе за невтриманість, промовив Івась і раптом дав собі раду: — А чому згадалося? Гляньте, що попід носами

у внуків нашого сусіди Шинкаренка! Цих козаків звуть: «Пиля й Паля — сукини сини».

Нойко глянув і заспокоївся.

На ганку, прикрашеному жовто-блакитним прапором, стояв стіл, за яким сиділи Петро Кіт і чорнявий чоловік років тридцяти п'яти — отаман Левченко.

— Кажуть, — сказав Нойко, — що в Левченка мандат від самого Петлюри!

На сход прийшло чоловік з двісті, — для п'ятитисячного населення Мамаївки — дуже мало. Люди тупцювалися, позираючи то на ганок, то на загін кінноти, що вишикувався стрічкою, ніби оточуючи сход.

До Левченка і Кота піднялося ще кілька чоловік — колишній жандарм Пасічник, який і досі ходив у пласкій, схожій на кубанку, жандармській шапочці, крамар Мордатий і, — це здивувало Івася, — секретар волвиконкому, колишній підпрапорщик, Хмеленко.

Нойко, побачивши когось з учителів свого віку, покинув Івася, і він, похиливши голову, стояв сам.

Незабаром почався сход. Левченко виголосив промову, в якій лаяв Радянську владу, більшовиків і доводив, що всі сили треба скерувати на боротьбу проти них, за «самостійну» Україну.

— Які будуть запитання? — звернувся до сходу Кіт, коли Левченко закінчив.

Люди мовчали.

— Які запитання? — гукнув Мордатий, але ніхто не подавав голосу.

— Холоднокровно! Холоднокровно якимсь воно виходить... — промовив Пасічник.

— А ми ось підітріємо! — похмуро відказав Кіт. — Приведіть! — кинув він до озброєних, що стояли позад його.

Сход затих, чекаючи. За хвилину бандити вивели на ганок закривавленого, всього в синцях, із зв'язаними руками чоловіка.

— Криця! — пролунало з натовпу. — Іван Криця!

Карабутенко пізнав Котового наймита, і в нього стиснулося серце.

— Ось він! — промовив Левченко. — Ось ваш ворог! Він пішов з більшовиками, і за це йому смерть! І кожному, я попереджаю, хто піде проти нас, хто візьме зброю проти нас, — буде те саме!

Паля зліз з коня і, клацаючи затвором гвинтівки, підійшов до ганку. Сход завмер.

— Не слухайте його, люди,— промовив Іван.— Не вірте йому! Правда у нас, а не в них!

— Мовчать! — зарепетував Левченко.

— Перед смертю кажу: правда у нас, а не в куркулів! Правда у більшовиків!

— Та що ви з ним панькаєтесь!— заволав Кіт і штовхнув Івана до стіни.— Годі! Стріляй!

Паля стрельнув з гвинтівки, бандити, що стояли на ганку за Котом і Левченком, стріляли в Івана з пістолетів.

Іван упав. На білій стіні розходилися криваві плями. Перелякані люди кинулися урозтіч.

— Стійте! — горлав Кіт.— Стійте! Спиніть їх!

Кіннотники кинулись навперейми утікачам і знову зігнали селян до купи.

— Так буде кожному, хто піде проти нас! — ще раз попередив Левченко.

Кіт утретє запропонував брати слово та запитувати, що не ясно. Але бажаючих не було. Тоді виступив із запитанням Мордатий:

— А скажіть, що означає жовто-блакитний прапор?

Кіт зрадів:

— Жовто-блакитний прапор означає: блакитний — то небо голубе, блакитне! Жовтий — то нива жовта, зреюща!..

Та його піднесені слова впали, як у порожнечу. Люди мовчали, втупивши очі в землю. Івась дивився на кров на стіні, і в його свідомості спливали слова з пісні: «То наша кров горить вогнем! То наша кров!» Десь Хома на фронті. Може, його вже немає і живого?

«То наша кров!» Так, вона горіла вогнем, і він з ненавистю думав про Кота: «Пригадають тобі колись кров твого колишнього наймита!»

Левченко, очевидно, відчув настрої людей і наказав Котові:

— Відпускайте. Хай ідуть!

Сход — мов вітром змело.

12

Івась ішов до Наталки завжди з солодкою тривогою в грудях: може, зустрине там Олю. Після того вечора з поцілунком він майже не бачив її, тільки в церкві, і чекав

щасливої нагоди провести дівчину додому ще раз і розкрити перед «єдиною» своєю, переповнену коханням, душу. Та Оля чомусь у Наталки не показувалась. Вже дві неділі підряд не було й Мирона.

— О! Ти не чув? — здивувалася Наталка необізнаності Карабутенка.— Мирон тепер у Гартованих. Він же сватає Олю.

— Олю? Сватає? — Івась відчув, як провалюється в безодню весь світ.

— А чого? — не помічаючи, як раптом зів'яв хлопець, вела далі Наталка.— Їй уже сімнадцятий рік, гарненька. Краще, коли буде замужем. Та ще й час тепер такий...

Івась ішов додому спустошений. У нього не було ні задрощів до Мирона, ні ревнощів, його не обурювала «зрада» дівчини, тільки — порожнеча на душі. Весна 1920 року, яка так чудово почалась і в особистому житті Івася, і в політичному житті країни, а останнє мало неабияке значення в самопочутті хлопця, бо він щиро радів кожному успіхові і гостро переживав кожную поразку Радянської влади, весна, сповнена надій, перейшла в літо, яке перевернуло все, поламало всякі сподівання.

Ще недавно Червона Армія була під самою Варшавою, Пілсудського відчай брав, він ладен був накласти на себе руки, в далекій Німеччині майорили червоні прапори Баварської Радянської Республіки, займалася зоря світової революції, а зараз — гримлять бої під самим Катеринославом, і жовто-блакитна банда Левченка чуває себе в Мамаївці, як дома.

Якось у неділю Нойко затяг до себе Івася.

— А чули, що в Чаричі? — захоплено розповідав своїм гугнявим голосом Нойко про сусіднє містечко.— Весь народ узявся до зброї! Розбили цілий радянський полк! У червоних — мобілізовані, а в чаричан — щирі козаки. Чарича — це триумф національної самосвідомості! Ви зверніть увагу, як розквітла активність, сила людей, об'єднаних під жовто-блакитним прапором! А в нас, у Мамаївці! В загоні вже понад двісті чоловік! Я вірю, що і наше село піде шляхом чаричан. Усі! Весь народ візьме зброю!

«Чому ж у загоні Левченка, коли він уперше появився в Мамаївці, були самі куркулі?» — в думці запитав Нойка Івась, а вголос промовив:

— Але ж своєю діяльністю чаричани допомагають Врангелеві, допомагають білогвардійцям!

— З Врангелем ми домовимось,— Нойко допитливо глянув на Карабутенка, чекаючи, що той скаже, але Івась зрозумів небезпеку такої розмови і тільки знизав плечима. «Чого він хоче від мене?» — питав себе Івась, і Нойко, наче вгадуючи його думки, промовив:

— Так! Коли б наша інтелігенція вся була така, як добродій Левченко, давно перемога була б наша! Левченко — вірець українського інтелігента!

Михайло Леонтійович був кволий, слабосильний, а розповідаючи про успіхи петлюрівців, увесь розквітав. Івасеві дуже кортіло подивитися, який би він став, коли б його спитати: «А правда, що ваша дружина — полюбовниця Левченка?» У Наталки хтось розповідав, що Нойкова дружина Валентина Семенівна не раз призначала Левченкові побачення. Розповіли навіть одну цікаву подробицю: одного разу Валентина в нападі палкої пристрасті укусила Левченка за вухо, а емісар Петлюри, цей, за словами Нойка, вірець українського інтелігента, з несподіванки... вилаявся.

— Як же про це могли довідатися? — поцікавився тоді Івась.

— Як? У Левченка ж особиста охорона! Він у садок, а за ним назирці охоронці. Левченко цілується з Валентиною, а охоронець з-за куща дивиться, щоб чого, крий боже, не сталося...

А становище в Чаричі, мабуть, занепокоїло владу. Саме тоді, коли петлюрівська верхівка вважала себе непереможною в Чаричі, великий загін ВЧК несподівано оточив містечко, розгромив постійний кістяк банди, що був на казарменому становищі, і пред'явив ультиматум: або всі, хто підлягає мобілізації, негайно з'являться до повітового військкомату, а чаричани дадуть урочисту обіцянку і надалі виконувати всі радянські закони, або їм буде погано, адже з кожного двору хтось був у банді.

— Можете скликати сход, порадитись,— звернувся до чаричан командир загону.— Потім мені скажете своє рішення.

— А що, коли ми виконаємо ваш наказ, а ви не дотримуєте слова і повбиваєте тих дезертирів, що були в банді? — запитав «нейтральний» представник чаричан — піп.

— Ви нам не вірите, а я вам хочу повірити, бо певен, що не від добра пішли ваші люди в банду, що їх обдурили. Я виведу загін з Чаричі і повернусь тільки після того, як

ви повідомите мене, що всі ваші хлопці в повітовому військкоматі. Строк — 48 годин.

Загін вийшов з містечка, а на третій день чаричани показали командирові загону документ з військкомату про те, що всі, хто підлягав мобілізації, з'явилися на призовні пункти. До того ж чаричани показали розписку продкому про виконання ними продрозкладки, як доказ того, що всі розпорядження Радянської влади вони виконуватимуть без нагадувань, ретельно і чесно.

Кажуть, що на прощання командир загону ВЧК і піп, котрий очолював делегацію чаричан, поцілувалися...

Чарича з найбільш бандитського населеного пункту враз перетворилась на зразковий, і чаричани хвалялися, як добре їм тепер живеться: ніяких загонів для боротьби проти бандитизму, ніяких продзагонів, тихо, мирно, гарно...

А мамаївчан майже щоранку будили кулеметні черги, не минало дня, щоб когось не вбили, не спалили, не побили.

Наприкінці літа через повіт з далекого Сибіру пройшла на фронт проти Врангеля піхотна дивізія. Один з полків проходив через Мамаївку, і тут сталася подія, яка всіх вразила. Червоноармієць зайшов до хати і спитав, чи не можна купити молока, а жінка, до якої він звернувся, раптом почала плакати.

— Чого ви, тьотю? — здивувався боєць.

— З радості! Купити! Молока! Та хіба я так не дам тобі молока? Ти тільки скажи мені по-людському, без крику, без лайки, без погрози!

— А хто має право вимагати у вас молока? — здивувався боєць.

— О дороженький мій!.. Почекай, зараз принесу тобі з льоху холодненького.— Вона поставила хлопцеві молока, піріжків з сиром, і закоханими очима дивилася на нього, раз у раз витираючи сльози.— Пий, пий, голубе... Не треба мені ніяких грошей, тільки по-людському скажи...

Івся зворушила ця сцена, про яку говорило все село, але ще більше він був зворушений і вражений, коли почув, що таких сцен відбулося в Мамаївці кілька десятків за день у різних кутках села.

— Ну, от і повернулася наша влада! — почув якось Кабабутенко від незнайомого селянина.

Час, про який казав батько, зробив своє діло.

Однієї зустрічі з справжньою частиною Червоної Армії було досить, щоб мамаївська банда значно зменшилась. І не тому, що під час сутички було багато вбитих. Змінились обставини, змінився настрій селян, і банда стала такою, якою вона була з самого початку — куркульською.

Тепер Левченко не насмілювався з'являтися в Мамаївці вдень, а коли настала осінь і з дерев у лісі опало листя, банда і зовсім зникла.

Нойко, зустрівшись з Івасем, обмежувався у своїх розмовах тим, що розпитував його про здоров'я членів карабутівської родини, уникаючи дивитися хлопцеві у вічі. Карабутенкові дуже хотілося спитати його, як почуває себе «взірець українського інтелігента добродій Левченко», але його вчили лежачого не бити, і він тільки повторював слова, почуті колись від селянина:

— От і повернулася наша влада!

— Так-так! — поспішив погодитись Нойко, ховаючи очі.

13

Цієї осені, може, вперше за все життя Івасеві схотілося вчитися. Він вирішив кинути гімназію, що була реорганізована чи то в економічний, чи то в ще якийсь технікум, і вступити на останній курс вчительської семінарії. За рік він стане вчителем, самостійною, корисною для суспільства людиною!

Але, щоб учити інших, треба знати, чого вчити і як вчити! І він вперше зрозумів таку просту істину, що знання потрібні не для оцінки, а для життя. Десять років — в першого класу церковнопарафіальної школи, коли він уперше сів за парту, і до сьогоднішнього дня, коли він сів за парту вчительської семінарії, — йому щодня повторювали цю істину, а зрозумів він її тільки тепер. Бо тільки тепер він прийшов до учбового закладу, щоб здобути знання, а не просто «вчитись».

Готуючись до навчального сезону, Карабутенко подумав про матеріальну базу і, крім борошна й сала, що його давали батьки, нарубав півмішка тютюну-махорки, що правив тоді за «валюту». Тютюн він сам садив, сам доглядав, потім сушив і, нарешті, товк у ступі його стовбури, щоб змішати з листям, приготувати кінцевий продукт — «само-сад».

У місті, продавши махорку, він матиме гроші і, коли взяти до уваги, що вихованцям учительської семінарії видавали картки на безплатний обід в їдальнях громадського харчування (вони в товаристві звалися «радянські їдальні»), житиме безбідно. Тим більше, що за квартиру тепер не треба було платити, бо повітовий комунгосп видавав семінаристам ордери на безплатне проживання в будинках місцевої буржуазії.

Оселися Карабутенко разом з мамаївським колегою Андрієм Лебедем та двома семінаристами з іншого повіту — Сергієм Шилом і Петром Пісоцьким — у власника місцевої лазні, заїкуватого Безверхого, який за борошно погодився давати квартирантам чай та сніданок.

Старий Безверхий лаявся при жінці й синові матом; і наші хлопці, почувши це під час сніданку, повітрищали очі від здивування і навіть страху: при дітях, та ще й за столом! Про таке в Мамаївці та й по інших селах ніколи й не чули! Здебільшого Безверхий лаяв місцеву владу, яка націоналізувала його лазню, але, оскільки він заїкався, хлопці ледве стримували сміх, слухаючи його нецензурну мову, а потім у своїй кімнаті реготали до сліз, згадуючи, як він заїкався.

В семінарії Карабутенка вразили взаємини між «вихованцями», як офіційно називали семінаристів, і викладачами. Коли він з товаришем по квартирі, своїм однокурсником Сергієм, вийшов у коридор після першої лекції, — так тепер звалися уроки, — той потяг його до вчительської:

— Ходімо, покуримо там.

Івась, здивований, нічого не сказав і мовчки пішов за Сергієм.

В учительській Сергій поручкався з викладачем, а коли витяг кісет з тютюном, його відразу ж обступили педагоги і стали закурювати, прихвалюючи самосад.

В гімназії Івась жодного разу не бував у вчительській, йому тільки інколи доводилось заглянути туди, коли хтось з викладачів відчиняв двері, заходячи чи виходячи з учительської. Жодного разу Івась не потиснув руки викладачеві гімназії. Викладач! На вельми високому п'єдесталі стояв він, щоб подати руку гімназистові Карабутіві. А тут викладачі знайомляться з ним і тиснуть його руку. Правда, почувши, що він брат їхнього вихованця Хоми Карабута, поглядали на нього з деякою настороженістю.

Поки всі крутили цигарки, до вчительської зайшов Віктор Стовбоватий. Він, як і всі, привітався за руку з педагогами, радісно вигукнув, побачивши Івася, а за хвилину відклав убік викладача історії та географії, сивого Микола Васильовича, і запросив його на преферанс.

Івась вилупив очі. Та педагог охоче прийняв запрошення і вже домовлявся, щоб програв йому платили хлібом, саом чи махоркою.

— Ви, я, Іван,— кивнув Віктор на Карабутенка,— та зі мною на квартирі стоїть преферансист, наш Феофан Сало. Приходьте до мене. Ти,— засміявся він до Івася,— майбутній педагог і повинен добре грати в преферанс!

— Педагог без преферансу — не педагог,— засміявся Микола Васильович.

Івась теж підтримав цю думку, сказавши, що його батько вчитель і частенько грає в преферанс.

Раптом із свого кабінету, що сполучався з учительською, вийшов директор семінарії. Карабутенко виструнчився і вклонився, але решта присутніх семінаристів байдуже кивнула йому головами, а Сергій подав свій кісет.

Івась згадав директора гімназії. Той би дав! Той самим поглядом без жодного слова вимів би учнів з учительської. Та хто й зайшов би туди без виклику? Ніхто й не припарив би до вчительської, не кажучи вже про кабінет директора. Івась сказав про це своїм товаришам.

— Він педагог, і ми педагоги. Чого ж йому дерти носа? — пояснив Віктор.

Але Сергій, який вступив до семінарії ще 1917 року, був іншої думки.

Під час німецької окупації чоловік із сорок семінаристів були в підпіллі, а після того, як німців прогнали, чи не все повітове начальство складалося з вихованців нашої вчительської семінарії. От з того часу й пішла тут «демократія»...

Тепер у семінарії був невеликий комуністичний осередок, трохи більший за комсомольський осередок, але колишнє становище збереглося, і на другий день Івась, уже не соромлячись, заходив до вчительської, сідав на дивані, пропонував кісет з махоркою. (Він таки «навчився» палити, а на суворий батьківський оклик відповідав: «А ви?»).

Микола Васильович грав у преферанс чудово і в результаті пультки приніс додому паляницю, привезену Віктором з дому, а також махорки, якої хлопці дали йому так. На

Івасеву спробу завести розмову на тему «вищої сили» викладач порадив пильніше дивитися в карти і не заважати зайвими балачками. Що ж до «вищої сили», то, на думку Миколи Васильовича, це не нашого розуму діло, і якби не чіпали бога, то, може, й не переживали б такої скрути, як зараз, коли доводиться виграш у преферанс брати олією, махоркою, салом чи паляницями.

Івась примовк, а хлопці очима сказали: «Не займай!» Зніяковівши, він забув про найелементарніше правило преферансу і походив під вістуючого з маленької, через що й залишився без взятки...

— От тебе бог зразу ж і покарав за вільнодумство! — без посмішки промовив викладач, а Івась ледве стримав здивування, що інтелігентна людина вірить у бога, та ще такого примітивного.

Він помовчав, потім сказав:

— Людина походить від одноклітинного організму, від амеби. Чи думала амеба, що її нащадки гратимуть у преферанс?

— І ходитимуть з маленької під вістуючого... — несподівано для Івася засміявся Микола Васильович.

— А я немов зараз бачу, — продовжував Карабутенко, — відчуваю отой мільярд років, що відділяє нас од амеби.

— О господи! — розсердився Віктор. — Ти бачиш мільярд років, а що я б'ю козирем твою чирву, ти не бачиш!

— Так-так! Давайте уважніше! — помирив їх викладач.

Коли Микола Васильович пішов, семінаристи відновили розмову про «вищу силу». Феофан Сало був переконаний анархіст і твердив, що ніякого бога, чи в формі «вищої сили», чи в якійсь іншій формі, немає, що коли б навіть бог і був, то його треба було б знищити.

Віктор додержувався тієї думки, що «щось таки там є».

Івась допитувався у Феофана, звідки взявся Всесвіт, коли нема «вищої сили», але той тільки повторював слова Бакуніна, вважаючи, що цього цілком досить для розв'язання проблеми, і дискусія про бога кінчилась нічим, перейшовши на питання політичні.

— Анархія — мати порядку! — вигукував Феофан Сало. — Знищити все! Залишити голу людину на голій землі! Влада псує людину — знищити владу!

Івась спробував довести, що в основі поведінки людей лежить економіка.

— В процесі виробництва,— переказував він Марксові слова,— групи людей стають у певні взаємини. Треба змінити економіку, і тоді зміняться взаємини і зміняться самі люди.

— Юринда! — вигукнув Феофан знову.— Залишити голу людину на голій землі! Почати весь розвиток людства заново!

Карабутенко запалювався, доводив, сердився. Віктор посміхався, пускав шпильки то одному, то другому, потім запитав Феофана:

— Ти пам'ятаєш, як залишився без двох при восьми? Чому це так сталося?

— Розклалися карти не на мою користь.

— Ні, не тому. Ти походив, не подумавши. Так у тебе і в політиці: ти ж не думаєш, а тільки повторюєш чужі думки.

— А ти — буржуй! — спалахнув Феофан.— У твого батька крамниця була!

Обличчя Вікторові пересмикнулося:

— А я хіба винен, що в батька була крамниця? Так само й ти не винен, що в тебе голова порожня...

— Підлий петлюрівець! — заревів Сало.

— Почекайте! Чого ви? — спробував притишити сварку Івась.— Значить, економіка діє, коли...

— Знищити економіку! — огризнувся Сало.— Залишити голу землю!

— Знищили крамницю у Вікторового батька, а «голий» Віктор залишився петлюрівцем! — пожартував Івась.

— Хто вам дав право називати мене петлюрівцем?! Хіба я служив у Петлюри? — розлютився Віктор.

Всі замовкли, накупившись.

— Ну, я піду,— за хвилину промовив Івась.

Йому мовчки потиснули руку.

На лекціях Івась уважно слухав, підручники сумлінно вивчав, домашні завдання, які звичайно полягали в складанні програми уроків з того чи іншого предмета, виконував з великою ретельністю і мріяв про той щасливий час,

коли, закінчивши семінарію, він увійде в клас і сам почне вчити.

А під час перерв між лекціями і після занять — диспути з анархістами, яких розвелось в семінарії багатенько. Івась відточував у цих суперечках свої марксистські переконання і дивувався, що його супротивники не можуть зрозуміти таких очевидних істин, як «буття визначає свідомість» та «виробничі відносини формують психологію людини».

На різдвяні канікули Івась їхав додому з великою охотою. В ці дні Карабути кололи кабана, і після чотиримісячного харчування в їдальні, де давали здебільшого ріденький куліш, думки майбутнього педагога спрямовувались не так у бік філософії, як у бік гастрономії, а уява малювала не лише сільські краєвиди, за якими скучив наш герой, а й ковбаси, згадка про які аж судомила йому живіт.

В Мамаївці життя гуло. Тут розташувався штаб 14-ї кавдивізії, і вечорами в «Просвіті» влаштувалися лекції, вистави, концерти, диспути. Війна кінчилась, інтервентів переможено, барона Врангеля скинуто в Криму в море, і частини Червоної Армії, чекаючи розформування і переходу на мирне становище, провадили широку культурно-освітню роботу.

Івась зрадів, прочитавши афішу, яка сповіщала про антирелігійний диспут, що має відбутися 7-го січня 1921 року в театрі «Просвіті». Може, він хоч тут, нарешті, з'ясує питання, яке його мучило.

Зал був переповнений. Політкомісар дивізії, який керував зборами, підвівся з-за столу і оголосив, що місцевий священик відмовився виступати на диспуті.

— А чого ж батюшка не прийшли? — почувся голос із залу.

— Батюшка зайве випили ради свята, — відповів, усміхаючись комісар. — Зараз вони лежать і неспроможні в такому стані захищати релігію і бога...

Присутні відповіли стриманим сміхом.

— Але, — вів далі комісар, — у нас є свій «батюшка». — Він кивнув за лаштунки, і звідти вийшов загримований і одягнутий під попа чоловік з червоним носом і довгими патлами. — Оцей товариш буде у нас за батюшку...

Той склав руки на животі й покірливо вклонився. Люди нагородили його оплесками й сміхом.

Та за кілька хвилин, коли «піп» почав ставити перед комісаром питання і парировати його відповіді, публіка

перестала сміятися і з напруженою увагою стежила за боротьбою, що розгорнулася між цими двома чоловіками.

Наголошувалося у диспуті більше на антицерковну тему, це цікавило селян, але для Карабутенка тут не було нічого нового, і він чекав, коли можна буде звернутися з питанням.

Нарешті комісар промовив давно очікувану фразу:

— У кого будуть питання?

Івась, що стояв з боку сцени, спершись на піаніно, підняв руку:

— Філософи-ідеалісти вважають, що бог існує у вигляді «вищої сили», яка створила світ. Коли заперечувати існування «вищої сили», тобто бога, то хто ж тоді створив світ?

Комісар з цікавістю глянув на Карабутенка, а в залі загомоніли.

— А ви вірите, що «вища сила» існує? — запитанням відповів комісар.

— Я вірю, що її немає, — сказав Івась. — Але я хочу не вірити, а знати, — він повторив з наголосом, — знати, що її немає.

Комісар мовчав, обдумуючи відповідь, а зал чекав, що він скаже на таке підступне питання. Адже справді: хто б же тоді створив світ, якби не було бога?

— Ви знаєте, — промовив комісар до Карабутенка, — що не бог створив людину, а людина бога?

— Знаю.

— Як це може бути? — пролунав чийсь здивований голос із залу.

— Розкажіть, як це сталося, — усміхнувся комісар до Івася.

— Предки людини — мавпоподібні тварини. Це доведено наукою, — почав Івась, відчуваючи, як від хвилювання сохне в роті і голос стає хрипким. — Тварина, скажімо, корова чи коняка та й мавпа про бога не думає, бога не знає і питання про створення світу не ставить, — це ясно всім. Отже, був момент у розвитку людини, коли в неї з'явилася потреба пояснити цілу низку явищ, наприклад, чому рухається сонце, чому змінюється погода, звідки з'явився світ. І от тоді людина, яка сама робила деякі речі, вирішила, що є хтось, хто зробив природу, світ. Цей «хтось» схожий на людину, тільки має величезну силу. Спочатку було багато богів. «Хтось посилає нам дощ», — думала

первісна людина і вигадала божка, зліпивши чи вирізавши з дерева ідола, який відає дощем. «Хтось примушує сонце рухатись, сходити й заходити», — і створила бога сонця і нового ідола. А потім людина об'єднала всіх цих богів і прийшла до ідеї єдиного бога. Я так уявляю собі цей процес.

— Чудово! — похвалив Івась комісар. — А тепер ви, освічена людина, не знаючи, звідки з'явився світ, вигадуете якусь «вищу силу», так само, як наші предки вигадували божків, з яких тепер ви смієтесь.

— Але хтось же створив світ? — розвів руками Івась.

— А коли ви скажете, що світ створила «вища сила», хіба ви щось додаєте до своїх знань про створення світу? Адже ви нічогосінько не знаєте про цю «вищу силу»! «Вища сила» — це все одно, що сказати «невідомо що». Невідомо, що створило світ.

Івась уважно слухав.

— Припустимо, що світ справді створила «вища сила». Тоді у вас законно постає питання, а хто створив «вищу силу»? Очевидно, повинна була бути ще якась сила, яка створила цю першу «вищу силу»?

Івась від здивування аж рота роззявив:

— А справді!

— Поставивши на самий початок світу «вищу силу», ви лише обдурюєте себе, бо тільки відсуваєте в глиб віків питання про начало всіх начал. Отже, коли вам хтось скаже, що світ створила «вища сила», ви питаєте: а хто створив «вищу силу»? Якщо буде — нова «вища сила», знову питаєте: а хто цю нову «вищу силу» створив, і так без кінця...

Комісар зробив паузу, і зал мовчав разом з ним.

— Ми знаємо слово «вічність», але ми не можемо уявити вічність, бо наша свідомість конечна. То чи не правильніше буде сказати, що світ вічний, замість притягати якусь невідому «вищу силу», яка нічого не пояснює?

Додому Івась ішов схвильований. Проблема, над якою він стільки бився, вирішується з допомогою звичайної логіки...

«Хто створив «вищу силу»?» — як він сам не додумався поставити цього питання?!

Так, світ вічний!

Але людство! Івась навіть спинився. Все людство, за винятком одиниць, віками вірило в бога, у «вищу силу». Та й тепер переважна більшість людства перебуває під

гіпнозом релігії. А він сам? Тільки сьогодні остаточно вирвався з-під її влади! Але вирвався-таки!

Думки з релігії перейшли на новину, яку він почув сьогодні: арештували Нойка і відвезли до Чека. Сказав йому про це волюєнком — член «Просвіти», той, що грав перших полюбовників, Гриць Калиновий.

— Розстріляють? — спитав Івась.

— Неодмінно! — запевнив Гриць.— Не викрутиться! Він же був зв'язаний з бандою Кота і Левченка!

— В усякому разі, переконань він контрреволюційних, петлюрівських, — додав Карабутенко.

А за хвилину після цієї розмови до нього підійшов Мирон і теж сповістив:

— Нойка взято! Чув? Шкода людини, а з другого боку... — він розвів руками.

— А мені не шкода! — не стримався Івась.— Мені Івана Криці шкода.

15

Штаб чотирнадцятої кавдивізії виїхав з Мамаївки ще на початку 1921 року, але центр громадського життя не перейшов до церкви, як було торік, а лишився у волвиконкомі і «Просвіті». У виконкомі щодня відбувалися засідання, в театрі вечорами влаштовували репетиції і вистави, селяни забули про банди, і літо минулого року згадувалось, як важкий сон, коли несподівано в чистий четвер у Мамаївку заскочили махновці і порубали дванадцять чоловік, що на той час були у волвиконкомі.

Івасеві, який на другий день після цієї трагедії прибув додому на великодні канікули, розповіли, що загинули представник повітового комітету партії та одинадцятьоро селян, котрі зібралися на засідання комнезаму і чекали Івана Латку, свого голову, який запізнювався. Таким чином, випадок урятував Латку, що недавно повернувся з Червоної Армії, од смерті.

Івась побачив його сумного біля трупа представника повітового комітету, що з відрубаною рукою лежав на дворі перед виконкомом. Латка привітався з Карабутенком за руку, спитав про Хому, але дивився на труп, і думки його, очевидно, були далеко. Івасеві здавалося, що, якби зараз спитати його, з ким він оце щойно вітався, Латка не відповів би.

— Починається...— промовив він, нарешті.— Починається... Треба щось робити...

Івасеві хотілось сказати, що банда була чужа, що жодного місцевого в ній не бачили, що вона, зрештою, вже далеко від Мамаївки і, як це стало відомо, не спиняючись, іде на захід.

Але Латка наче вгадав його думки.

— Кіт живий,— сказав він.— І не менше двадцяти куркулєнків, що були в банді, десь ховаються.

Івась роздивлявся Латку, слухаючи його слова. Він став огряднішим, очі втратили колишній хворобливо-гарячковий вираз, стали спокійніші, якісь тверді.

— І Нойка випустили...

— Як?! — аж скрикнув від здивування Івась.

— А так... Дуже просто: в банді не був, з петлюрівськими промовама не виступав...

— Але ж він переконаний петлюривець!

— Свобода, брате, совісті... Немає «состава преступленія»... Чув таке?..

Івась кивнув головою.

— Та тепер, думаю, він буде тихенький,— промовив Латка.

У великодню неділю «Просвіта» вирішила вистави не давати, щоб уникнути неприємностей з п'яними, яких у цей день буде багато... Показали «Борців за мрії» в понеділок, і тут Івась побачився з Нойком.

— Хтось хотів моєї крові,— промовив той, привітавшись.— Але не вийшло! В Чека сидять справжні комуністи, а не саморобні мамаївські діячі.

— А ви ж доводили, що всі комуністи — злочинці,— відчуваючи, як кров приливає до лиця, сказав Івась.

— То донесіть на мене! — дивлячись йому в вічі, промовив Нойко.

— Навіщо доносити? Я можу вголос заявити,— витримуючи його погляд, відповів Карабутенко.

Обличчя Нойка враз змінилося. Ласкаво усміхаючись, він поплескав Івася по плечу:

— Не будемо сваритися... Я мушу вам правду сказати: багато в чому я помилявся... А зараз треба працювати! На повну силу! Гарзд?

Івась опустив очі. «Задушення лагідністю»,— згадав він вислів Леніна з статті, яку йому довелось читати цього року.

— Ми ж тепер з вами колеги, педагоги...

Карабутенко видавив посмішку і, лаючи себе в думці за м'якотілість, мовчки кивнув і відійшов од нього, щоб привітатися з іншими членами «Просвіти».

Минуло кілька днів, і Латчине передчуття справдилось. Банда пограбувала кооператив на Журавці, як звався далекий куток Мамаївки, відокремлений від села ручаєм, і вбила одного незаможника. Сусіда вбитого розповів, що пізнав Петра Кота і ще кількох куркулів і куркуленків...

А коли Карабутенко після канікул повертався до семінарії, його обігнав Латка, що їхав до повітового міста. Як потім виявилось, метою його поїздки було погодити питання про організацію в Мамаївці загону самооборони. Власне, загін такий уже був, йшлося про його склад. Іван Гаврилович пропонував амністувати і включити до загону деяких дезертирів, які, боячись кари за неявку на призовні пункти, ховаються ще з минулого літа. Згоду на це він у повіті дістав, і мамаївський загін, що складався з десятка незаможників, збільшився на півтори сотні бійців.

16

Оскільки іспити в ті часи вважалися пережитком проклятого минулого, випускних екзаменів не було. Та керівництво семінарії знайшло краплину дьогтю, щоб капнути в бочку радощів новоспеченим педагогам: в документах було написано, що такий-то, ім'ярек, «прослухав курс реформованої вчительської семінарії». Не «закінчив семінарію», а «прослухав курс»...

Але це була дрібниця, яка не відбилася на святковому самопочутті Карабутенка. Він — учитель! Він — самостійна людина! Він — сам собі хазяїн!

Своє повноліття Карабутенко відзначив вступом до комсомолу. Його марксистські погляди були всім відомі, бо політичні дискусії провадилися у коридорах семінарії щодня, тому його заяву про вступ було сприйнято як логічний крок. Ніякої внутрішньої боротьби, як бувало раніше, Івась не відчував. Зрештою, він дорослий! Доки ж можна триматися за мамину ручку... Він навіть пожалкував, що не зробив цього раніше, тоді не довелося б йому стати

лише свідком там, де хотілося активно діяти. Він згадав одну свою спробу вирватися з-під батьківської опіки...

Влітку тисяча дев'ятсот двадцятого року він попросив писарчука волвійськкомату, з яким колись учився в земській школі, змінити у військовому посвідченні рік народження з 1903 на 1902.

Товариш виконав його прохання, і тепер Карабутенко мріяв про той щасливий момент, коли мобілізація до Червоної Армії торкнеться народжених у тисяча дев'ятсот другому році. Мріяти він мріяв, а за наказами військкомату не стежив, і одного, як кажуть, чудового дня тисяча дев'ятсот двадцять першого року побачив на паркані старий наказ про призов до лав Червоної Армії народжених у тисяча дев'ятсот другому році, з якого випливало, що він, Карабутенко, дезертир і підлягає судові військового трибуналу.

Івась, зляканий, прибіг до повітового військкомату і розповів, як це сталося, що він — дезертир.

Суворий воєнком вислухав його і, усміхнувшись, порадив:

— Закінчіть свою семінарію і, коли будете вчителем, попередьте своїх учнів, щоб вони не підробляли документів, а особливо військових... До побачення!

Тепер не треба вдаватися до хитроців. Він — повнолітній, і в кишені в нього — призначення до однієї з мамаївських шкіл. Одночасно його призначено і завполітосвітою Мамаївської волості. Він відповідатиме за всю культурно-освітню і політико-освітню роботу волості.

Відповідатиме!

КАРАБУТ

1

На чергових зборах «Просвіти» Івася одногосно обрали головою цієї організації. Тепер він мав турбуватися і про явку «акторів» на репетиції та спектаклі, і про гас для освітлення залу, і про пудру, фарби, вовну і клейстер для гриму, і про музикантів, що жили в різних кутках Мамаївки і по котрих треба було послати підводу, і про виготовлення квитків і, нарешті, про якість вистав, режисером яких він був сам.

Та весь цей клопіт був приємний. Йому подобалась уся

ця метушня, коли до нього зверталися з запитаннями, скаржилися на якесь безладдя, чогось вимагали, щось заперечували, чогось просили, примушували мотатися від театру до виконкому, поки не підіймалася завіса і він не виходив на сцену, щоб оголосити про початок мітингу, який завжди передував виставі чи концертові.

Мітинги ці були завжди дуже короткі й досить одномаїтні: голова виконкому стисло розповідав про нову економічну політику, про заміну продрозкладки продподатком; промова голови комнезаму була ще коротшою і складалася з двох фраз, з яких перша констатувала факт: «У нас ще є бандитизм», а друга закликала: «Бандитів треба бити, бити й бити!» Третім виступав голова кооперації, який доводив знову ж таки дуже стисло, що бути членом споживчої кооперації — корисно селянинові, і закликав записуватися до кооперації.

Після цього Іван Гаврилович Латка голосно командував:

— Оружонні, на сцену!

З півсотні озброєних незаможників виходили на кін і починали «Інтернаціонал». Співали вони добре, від душі, бо гімн був програмою їхніх дій, і з особливим запалом виводили слова:

Ми всіх катів зітрем на порох,
Повстань же, військо злидарів!

Причому трохи змінювали текст і співали не «всіх катів», а «всіх Котів», а інколи просто вказували: «Петра Кота зітрем на порох», і ця погроза куркулеві, отаманові банди, гриміла, як клятва. Півтисячна аудиторія, стоячи, підтримувала незаможників, і звуки пролетарського гімну, вириваючись з приміщення театру, лунали над селом.

Після першої дії лави розсувалися до стін, і починалися танці. Інколи відкривав їх сам Латка, пройшовшись раз по залу з якою-небудь молодницею, але це не був головний номер програми. Публіка чекала іншого.

Із Софіївки, за тридцять кілометрів від Мамаївки, дізнавшись про виставу, прибував сюди інструктор райпродкому товариш Башмак, чорнобривий чоловік років тридцяти п'яти, з довгими козацькими вусами. Він вітався з усіма, але особливо міцно тиснув руку Петрові Самарському, що грав парубків без слів і вважався першим танцюристом у селі. Яка б не була спека, товариш Башмак приїздив у кожусі, і це нікого не дивувало.

І от лави розсунуті, глядачі утворили коло, звільнивши місце для танцю, публіка затихає, чекаючи.

— Грай, музика! Весели спектактіль! — вигукував Іван Гаврилович, і музиканти починали гопак.

На середину залу виходив у кожусі наопашки товариш Башмак і повільно плив у танку. Але вже за хвилину він прискорював рух, відкидав геть на підлогу кожух і, з кожною миттю набираючи швидкості, вже не плив, а летів, вихляючись і вигинаючись, ішов навприсядки, вистрибував, мало не падав, схоплювався і знову садив навприсядки. Музики грали все швидше й швидше, товариш Башмак раптом скидав чумарку, шпурляв її об землю і в шаленому кружлянні виробляв тільки йому відомі вихляси й викрутаси, поки музика, дійшовши до межі можливого, уривалася, і танцюрист спинявся.

Грім оплесків був нагородою інструкторові райпродкому товаришеві Башмакові, а Петро вже був готовий, теж у кожусі наопашки, чекав сигналу і обличчя було серйозне, як перед важливим іспитом.

— Грай, музика! Весели спектактіль! — знову вигукував Латка.

Музиканти шкварили гопака, і на середину залу виходив Петро. Як і Башмак, він починав повільно, а закінчував у скаженому темпі, знаходячи нові й нові варіанти цього старого народного танцю, аж до того, що ходив на руках.

Петра нагороджували такими ж гучними й дружними оплесками, як і його суперника, і ніхто не міг сказати, хто з них танцював краще.

Тепер зал гудів, починалися масові танці, молодь кружляла у вальсі, танцювала краков'як, польку, козачок, а після другої дії, в антракті, знову змагалися Башмак і Самарський.

Вистава закінчувалась десь після півночі. Перевіривши, що все прибрано і замкнено, Івась ішов додому, випивав глечик молока з шматком хліба і швиденько лягав трохи поспати, бо зі сходом сонця треба було вставати і робити щось по хазяйству. Хлопець не скаржився, що його будили рано, адже ті кількасот селян, що разом з ним були в театрі, теж не сплять до обіду, а встають із сонцем, працюють цілий день і вважають це цілком нормальним. Щоправда, цього літа важкої роботи майже не було, — посуха спалила посіви, не кожному ниву косили, а там, де щось

не вигоріло, збіжжя було так мало, і було воно таке злиденне, що не треба було дуже напружуватися, щоб покосити чи перевезти.

2

В політико-освітній роботі Івасеві все було ясно, а от як виконати головне доручення — організувати комсомольський осередок, — він не знав.

Виявилось, що в нього немає товаришів його віку. Всі, з ким він приятелює, зустрічається, дискутує, старші за нього коли не на п'ять, то й на всі десять років. Завжди якось так виходило, що в його оточенні всі були старші. Навіть у сільському господарстві він звичайно виконував роботу дорослих, коли йому було ще лише п'ятнадцять чи шістнадцять років. Відробляючи, скажімо, «біля машини», — селяни, що молотили молотаркою, де потрібно було не менш як два десятки робітників, не наймали робочої сили, а одне в одного відробляли, — він носив солому рожном. І хоч потім у нього болів живіт, він не кидав цієї важкої, але почесної, справді парубоцької роботи; і господар садовив Івася снідати, обідати, вечеряти не з парубітками, що відгрібали зерно та половину чи поганяли коней, а з солідними дядьками.

Ті, з ким він колись пас худобу, відійшли од нього, зустрічався він з ними рідко, а зустрівшись, не знаходив теми, що викликала б спільний інтерес.

А ті, з ким учився в земській школі? Вони всі старші за нього, бо ж він пішов до школи семи років, а вони — дев'яти, а то й десяти.

Почати з учнівської молоді? Але один сімнадцятилітній семінарист — анархіст, другий — родич куркуля, третій — боягуз... Дівчатка з просвітянського хору? Вони тільки хихикають та переморгуються, коли Івась починає з ними якусь серйозну розмову.

З ким порадитися? Та й самолюбство не дозволяло Кабабутові звертатися по пораду, — що ж він, сам не зможе?

Був, на перший погляд, дуже простий засіб — звернутися з промовою на зборах. Скликати молодь на збори і звернутися з промовою. А коли після його заклику ніхто не запишеться? Що тоді? Як пережити сором такої пораз-

ки? А головне, яким же чином виконати тоді доручення — створити комсомольську організацію в Мамаївці?

Та іншого шляху не було. Івась сказав голові волвиконкому, що хоче скликати збори молоді і просить сповістити про це населення.

— Хто ж виступатиме? — поцікавився голова.

— Я.

— Склічемо, — чомусь запитливо дивлячись на Івася, промовив голова.

— Чого ви так дивитесь? — спитав Івась.

— А як не запишуться?

Карабут у відповідь зітхнув.

В неділю содькі пішли по селу, вигукуючи, що по обіді в театрі відбудуться збори сільської молоді, і в Івася тривожно стискувалося серце. Адже можуть не прийти й на збори! Або збереться два десятки підлітків... Він крутився біля театру, то заходячи всередину, то вибігаючи аж на майдан, поки не показали кілька хлопців. У Івася трохи відлягло від серця. А за годину в театрі аж гуло, і Карабут, блідий від хвилювання, оголосив збори відкритими.

Звичайно, треба було обрати президію і таке інше, але організатор не подумав про це і почав доповідь.

Революція відкрила перед молоддю широкі шляхи. Тільки за Радянської влади молодь може здійснити своє право на навчання, на вільну працю, на щасливе життя. Але це життя треба будувати, треба допомагати партії, треба захищати свою владу. Тут доповідач підійшов до головного — треба організуватися, треба створити комсомольський осередок...

— Правильно! Правильно! — пролунало кілька голосів з різних кутків залу.

Карабут не тямив себе від щастя. Він замовк, шукаючи очима тих, хто вигукнув це чудове слово «Правильно!», і потім з новим запалом продовжував доповідь, закінчивши її словами Леніна на III з'їзді КСМ:

— Вчитися, вчитися і вчитися!

Записалося аж шістнадцять юнаків! Перші збори призначили на чергову неділю, і він, хвилюючись, думав, яке питання поставити, про що говорити на перших зборах осередку, щоб зацікавити хлопців.

Івась в який уже раз передивлявся свою бібліотечку, перебрав з десяток брошур, залишених Хомою, коли той заїжджав додому, йдучи з фронту взимку 1919 року, але

нічого гостро злободенного не знайшов. Він потримав у руці книжечку в червоній обкладинці з незрозумілою йому назвою «Про діалектику» і поклав на місце. Потім узяв її вдруге і байдуже став проглядати. Та байдужість ураз зникла, як тільки він прочитав перші сторінки. Він і раніше знав, що вода кипить, коли нагріти її до 100 градусів за Цельсієм, але що тут діє закон переходу кількості в якість, він цього не знав, як не знав і самого цього закону.

Це ж страшенно цікаво! Справді, нагрій воду на один градус — вода залишається звичайною водою, на два — теж, на три, чотири, десять, на дев'яносто дев'ять градусів — вода, і раптом, коли додається ще один градус, кількість переходить у якість! Вода стає парою! І так в усьому!

Він читав і через кожні кілька сторінок спинявся, продумуючи ті чудесні відкриття, що їх давала ця маленька книжечка в червоній обкладинці. Революція — не щасливий випадок, а залізний закон суспільного розвитку, перемога пролетаріату — не випадковість, а закон розвитку, прихід комунізму — не випадковість, а закон розвитку!

Він пригадував десятки випадків, коли не міг подолати своїх опонентів у політичних суперечках тільки тому, що не знав діалектики. Закінчивши читати, сидів з широко розплющеними очима і дивувався, як він міг жити, сперечатися, обстоювати свої погляди, не знаючи основних законів буття? Тепер він знає все! Він — у повному озброєнні. Раніше він вірив, тепер — знає!

На перших зборах комсомольського осередку він розповість про це своє відкриття хлопцям і, чекаючи наступної неділі, він підбирав у своїй пам'яті приклади, щоб зробити лекцію залізно переконливою, але...

У вівторок до Карабутів прибіг соцький і сповістив, що Івась викликають до волвиконкому:

— Негайно!

Карабутенко сполошився:

— Що сталося?

— Вашого одного вбили сьогодні вночі. Комсомойла.

— Вбили? Кого? — з жахом запитав Івась.

— Комсомойла, Кажу. Грицька Наріжного. Єдиний був у батька. Вбили, прокляті... Кіт! Котова банда.

Івась запам'ятав цього охайно одягнутого хлопця, з розумними, трохи наївними очима, який учора після зборів

запитав, чи є в Карабута книга про комунізм, якщо є, то добре було б почитати її на чергових зборах.

Івась біг у село, гарячково обдумуючи, що тепер робити. «Єдиний син»,— раптом згадав він слова соцького і уявив свою зустріч з Грицевим батьком. Він, Карабут, загітував хлопця вступити до комсомолу, отже, Наріжний вважати-ме Івася винним у смерті свого сина...

Проклятий Кіт! Доки він не даватиме жити людям!

А як поставляться до цього випробування комсомольці? Чи не поховаються по кутках? Адже вбивство вчинено з певною метою — залякати молодь. Це ясно!

У виконкомі зібралось все керівництво волості. Івась уклонився. Йому мовчки відповіли. Голова виконкому кивнув на стілець. Карабут сів.

Нарешті голова виконкому порушив мовчанку:

— Що ж будемо робити?

— Прочешемо ще раз хутори,— сказав Латка.

— Банда в лісі,— кинув голова виконкому.

— В ліс не підемо. В лісі за кожним кущем може бути засідка,— похмуро промовив Латка.— Тільки людей своїх погубимо...

— Треба сьогодні прочесати хутори! — сказав воєнком.

— Сьогодні жодного бандита на хуторах не буде,— заперечив Латка.— Що, вони дурні? Після наскоку ховатимуться по домівках?

Ніхто не підтримав його, і він промовив по паузі:

— Коли така ваша думка, прочешемо... Добре. До того ж у мене є одне невелике дільце на хуторах... Добре. Прочешемо сьогодні.

— Треба озброїти комсомольців,— запропонував Івась, а в серці зашкребло: «Озброїти? А що, коли вони поховуються, злякаються?»

— Я давно хотів дати тобі гвинтівку,— сказав Латка.— Та все якось не було нагоди.— Він показав рукою на куток у кабінеті, де стояла гвинтівка.— Це тобі. Бери!

Івась схопився з стільця, взяв гвинтівку і, спаленівши з радості, сів, потім знову схопився і подякував Латці:

— Спасибі.

— О-хо-хо...— зітхнув Латка.— Коли вже ми будемо дякувати тим, хто скаже: «Хлопці! Здавайте зброю на склади! Кінчилася війна!»

Голова виконкому підвівся перший. Усі встали і пішли до виходу.

На ганку Івась побачив комсомольців. Занепокоєні, вони стояли зграйкою, чекаючи свого керівника.

«Прийшли, значить, не злякалися»,— заспокоївся Івась.

— Революція вимагає жертв!— замість привітання промовив до них военком.

Хлопці на згоду кивнули головами.

— Ось і вони хочуть у комсомол,— звернувся до Карабута один з комсомольців.

Від гурту відокремилосся двоє.

— Ми сусіди Грицеві... Ми чули, як убивали його... Запишіть нас у комсомол і дайте нам зброю... Кіт сказав, ми чули: «Треба ж якось відзначити заснування комсомолу в Мамаївці. Щоб запам'ятали! Тепер пам'ятатимуть!»

Садиба Наріжних виходила городом до Орелі, бандити за кілька хвилин зробили свою чорну справу і зникли в лісі на тому боці річки. Поки хлопці бігали сповістити Латку про напад, від банди вже не лишилося й сліду.

— Ми помстимось за товариша!— урочисто промовив Карабут, стискаючи гвинтівку.— Ми помстимось!

Невдовзі загін вирушив із села. Проминувши смугу селянських наділів— порізаної на маленькі клаптики приорільської заплави,— бійці вийшли до хуторів, що ховалися по лісах, серед зарослих очеретом озерець.

Сонце нещадно пекло, і Івась, весь мокрий від поту, міцно стискаючи зброю, біг до першого хутора, що виглядав з берестового гайка почорнілими покрівлями.

Клацаючи затвором, Карабут разом з молодим неможником Полікарпом, що звичайно був у Латки за зв'язкового, ускочив у двір. Зблідла від страху господарка хутора заклякла біля хати.

— Де бандити?!— крикнув Полікарп беручи куркульку «на бога».— У вас сховався бандит!

Жінка дико дивилася на бійця.

— Де бандит?— ще голосніше вигукнув Полікарп.

З вікон виглядали злякані дівчачі обличчя. Синів у цього куркуля не було, самі дочки, господар у банді не був, але тим більше було у бандитів підстав ховатися на цьому хуторі, і Івась підтримав Полікарпа:

— Де бандит?!— заволав він.

Господиня тільки заперечливо хитала головою, неспроможна щось вимовити. Нарешті вона оговталась:

— Нікого не було... Ніхто не ховався...

Підійшла решта бійців, що, оточивши хутір, тепер заходила в двір з усіх боків. Оглянули хату, комори, повітку, клуню, пройшли через гайок і, знову розсипавшись цепом, посунули до іншого хутора.

Як і сподівався Латка, ніяких слідів перебування банди на хуторах не виявилось. Не оглянули тільки хутора самого Петра Кота, розташованого аж у кінці мамаївських земель, на межі з Полтавщиною. Івась ніколи там не бував, і йому було цікаво побачити лігво цього куркуля. Він згадав сход, важкі щелепи, вгодовану пику Кота і його піднесе «то нива жовта, зреюща!..».

Коли піша частина загону підійшла до Котового хутора, Латка на тачанці з двома десятками кіннотників був уже там. Серед двору огрядна Котова жінка божилася, що не бачила свого чоловіка вже кілька місяців, що вона просила його кинути банду, що вона нещаслива через нього, що й син її, мабуть, загинув, бо вже рік, як поїхав з дому і нічого про нього не чути... Говорила вона рівно, без хвилювання, очі її пильно обстежували то того, то того бійця, наче вона хотіла запам'ятати, хто до неї приходив; і Івась бачив, що Латка їй не вірить. Полікарп глянув на Івана Гавриловича і підскочив до Котихи. Замірівшись прикладом, він загорлав:

— Де чоловік?! Кажи, бо так дам, що не встанеш!

— Не треба,— спинив його Латка.— Невоспитаний який ти!

Івась оглядав подвір'я, велику, трохи присадкувату, вкриту рогозом хату, рублені комори, саж, стайню. За причілком хати починався ставок з берегами в очеретяних заростях, видно, глибокий, бо не висох, як ті озера, що їх бачив Івась по дорозі сюди. «Таких коропів, як у Котовому ставку, ніде нема!» — спали на думку дідові Мусієві слова, який, полюбляючи ловити рибу, більше знав, де вона ловиться, ніж міг похвалитися здобиччю.

— Ну що ж, як нема, то й нема...— промовив Латка.— Прощайте, тітко.

Він глянув на спітнілого Івася і запропонував йому сісти до нього на тачанку.

— Та й ти, Полікарпе, сідай. А ти, хлопче,— звернувся він до бійця, що поганяв коні — пройдешся пішечки...

Він підкликав командира загону товариша Шпака і наказав повертатися до Мамаївки.

— А ми з товаришем Карабутом та Полікарпом проїдемо тим краєм, заглянемо на ті два хутори,— він показав

рукою вдалину, де за діброгами ковався хутір двоюрідного Котового брата, тестем якого був Карабутів сусіда Шинкаренко.— Дай нам двох з твоєї кавалерії, а то, дивись, стрінеється хто...

Тачанка заторохтіла по сухому, неїждженому, зарослому, вигорілою травою шляху. За нею лунав рівний цокіт чотирьох пар кованих копит.

— У мене тут є один секрет,— підморгнув Іван Гаврилович до хлопців.— Та й підкріпитися час уже. Голодні?

— Та є...— посміхнувся Івась і додав:— Син цього Кота Паля розстрілював Івана Крицю.

— Його вже вбито,— повідомив Латка.— Ще торік. А другого знаєш?

— Це ж онуки нашого сусіди: «Пиля й Паля — сукини сини».

— Як, як? — засміявся Латка, і Івась розповів йому про першу зустріч з Котенками.

Хутір цього Кота був майже такий самий, як і в Петра — велика хата під рогозом, рублена комора, інші будівлі, міцні, солідні. Зарослий очеретом ставок починався чи не від порога. Тачанка спинилася серед двору, і з хати вийшов Кіт. З-за його плечей виглядала жінка, — після того, як зарізали Лукію, він незабаром одружився.

— Дайте коням сімця,— попросив його Латка, йдучи з Карабутом і Полікарпом до хати.— А ви,— звернувся він до кіннотників,— побудьте тут, поглядайте.

У світлиці приїжджі сіли до столу.

— Чим пригощатимете? — підкреслено ввічливо промовив Латка.

— Нічого нема...— похмуро кинула хазяйка.

Увійшов Кіт. Тривожно презираючись з дружиною, він спробував завести розмову на нейтральну тему:

— Спека... Все вигоріло... Як житимемо?

— Живі — житимуть,— похмуро глянувши на нього, промовив Латка.— А хлопець Наріжного, якого сьогодні вночі вбив твій брат Петро, не житиме...

— Я за брата не відповідаю. Та він і не рідний мені...

— А твої сини? Чи, може, й за синів не відповідаєш?

— Не слухалися сукини сини батька... Та їх уже й немає. Одного вбито, а про другого не чути, де він...

— Не чути? — з недоброю посмішкою спитав Латка.— Про Пилипа, про Пилю, не чути?

— Не чути,— витримав його погляд Кіт.

— Ходімо подивимось, чи не ховається хто у вас в оселі.

Всі вийшли на двір.

— То нікого з банди тут немає? — ще раз перепитав Латка господаря, пронизливо дивлячись йому в вічі.

— Нікого, — чомусь з тривогою в голосі запевнив той.

— А як знайдемо? Тоді що? — стежачи за виразом обличчя куркуля, допитувався Латка.

Кіт мовчав.

— Тоді що? Чого ж ти мовчиш?

З хати вибігла Котиха. Вона презирнулась з чоловіком, ніби радячись, що робити, і впевнено промовила:

— Нікого нема. Відповідаємо!

— Не вірю куркулям, — розвів руками Латка, звертаючись до Карабута та Полікарпа. — Хоч убий, не вірю...

Хлопці зацікавлено дивилися на голову комнезаму, відчуваючи, що веде він цю розмову неспроста.

— Значить, нікого нема? — знову повернувся до господарів Іван Гаврилович. — А як знайду, то ви головами відповідаєте? Га? Головами! Домовились?

— Домовились, — повторила його слова Котиха.

— Може, зброя є схована? — питав далі Латка.

— Нема ніякої зброї! — запевнив Кіт.

— Нема у нас ніякої зброї! — в тон чоловікові промовила й дружина.

— Нема, то й нема... — зітхнув Латка. — А поки що будемо починати. — І, витягши наган, він попростував до повітки.

Хлопці, взявши зброю напоготів, пішли по обидва боки Івана Гавриловича, стривожений Кіт і Котиха, злякано перезираючись, попленталися за ним.

В кошарі Латка спинився. Прислухаючись, він простояв з хвилину і вже підняв ногу, щоб ступити далі, коли з-під повітки пролунав ледве чутний стогін.

Голова комнезаму повернувся до господарів, питаючи поглядом: «Чуєте?»

Котиха впала навколішки і заводала:

— Помилуйте! Він хворий!

— Помилуйте... — видавив із себе Кіт.

— Зніміть його з сідала, — наказав Латка. — Полікарпе, допоможи та подивись, чи нема там ще когось.

Кіт знайшов драбину і за хвилину спустив з горища Пилю, якого внизу підхопили Котиха з Полікарпом і поклали на солому. Івась побачив знайоме, червоне від жару,

заслинене обличчя, запалені очі і, як завжди, брудний ніс.

— Що будемо робити? — ні до кого не звертаючись, промовив Латка.

— Пустити в розход? — запитав Полікарп, кладнувши затвором.

— Помилуйте! Він же в мене один тепер... — скиглив Кіт.

— І в Наріжного був один, — кинув Полікарп.

— Де його зброя? Давайте її сюди! — наказав Латка.

Кіт кинувся в куток повітки і, вилами покопавши гній, а потім землю, витяг акуратно загорнуті в промаслені ганчірки гвинтівку, кинджал і кілька обойм набоїв.

— Все? — спитав Латка.

Кіт якусь мить думав, далі повернувся до другого кутка і викопав наган і пістолет системи «Стеєр».

— Все?

— Все, — відповів Кіт.

— Який тобі більше до вподоби? — звернувся Іван Гаврилович до Карабута. — Бери, який тобі до смаку.

Той радісно заблищав очима:

— Дякую! Дуже дякую! Я «Стеєра» собі візьму.

— А ти, Полікарпе, бери наган...

— Дякую вам, Іване Гавриловичу! Тепер я козак у повній формі! — зрадив Полікарп.

Кіт і Котиха стояли похнюпившись. Латка з огидою глянув на Пилю, потім перевів свій погляд на його батька:

— Домовились головою відповідати?

— Він не винен! То все Петро! То дядько його спантеличив!

— Значить, винен не батько, а дядько?

— Він, він, проклятий! Петро! — переконував Латку куркуль.

— Значить, не ти, а Петро мусить відповідати головою?

— Він, він, проклятий!

— Значить, ти згоден, що Петра треба вбити? — допитався Латка.

— Згоден! Згоден! — квапився погодитися Кіт.

Латка, замислившись, мовчав. Івась дивився на Пилю — хворий, він здавався ще огиднішим. Чи міг би Карабут його розстріляти? Розстріляти зараз, хворого? Він аж здригнувся від цієї неприємної думки. В цю мить Іван Гаврилович теж обернувся до Пилі, але глянув і зразу ж одвернувся:

— Не хочеться руки бруднити...

— Спасибі вам,— уклонилася Котиха.

— Вирішимо так...— голова комнезаму знову помовчав.— Ви, хлопці, йдіть до тачанки, а я з хазяями зайду в хату. Хворого стріляти не будемо.

— Бог вам віддячить,— заплакала Котиха.— Хоч і не рідний він мені, а шкода...

— Бог вам віддячить,— повторив за нею Кіт.

Полікарп загнуждав коней, під'їхав до хати, а незабаром показався на дверях і Іван Гаврилович. Сідаючи на тачанку, він повертів перед хлопцями держальце від свіжопереламаної фарбованої дерев'яної ложки.

— На пам'ять собі взяв,— задоволено усміхнувся він.

— Чому саме це взяли? — здивувалися Івась та Полікарп.

— Потім узнаете,— підморгнув їм Іван Гаврилович.— Поганяй, Полікарпе, поганяй! Уже не рано... Ось так-то, племінничку...— промовив Латка по паузі. Після того, як Івась став завполітосвітою, Іван Гаврилович чомусь почав називати його племінничком.— Ось так-то, племінничок... А я ж тебе колись паничем обзивав... Дурний був... Спасибі, в Червоній Армії трохи просвітили, розтлумачили, що до чого. А то ж я думав так: як чоловік у панській одежі, то й пан! Учитель — пан! Лікар — пан! А воно, виходить, куркуль у мужицькій одежі, а він — пан, буржуй, ворог! А твій батько чи, скажімо, брат Хома, хоч і в панській одежі ходили, а наші... А чому я тебе називаю племінником знаєш?

— Ні.

— Революція нас зріднила. Інтелігенцію і незаможників поріднила революція наша Жовтнева! І я на тебе дивлюсь тепер як на родича!

3

Кінчався серпень. У суботу надвечір Івась збирався на репетицію, коли прийшов Полікарп і передав наказ Латки з'явитися в загін з гвинтівкою.

— Просто так, на всякий випадок,— пояснив Полікарп, помітивши стурбованість на обличчі Карабута.— І поспішати не треба, іди собі спокійно, як завжди, Іван Гаврилович попередив, щоб не біг!

— Чого він приходив? — спитала мати.

— Сказав, що сьогодні ввечері збори комнезаму...— за-
спокій Івась матір.

Тоді, коли він уперше прийшов додому з гвинтівкою, мати зустріла його без сліз, а батько розпитував про операцію на хуторах, сприйнявши вступ сина до загону КНС як цілком закономірне явище.

«Сміливішим треба було бути!» — картав себе в думці Івась, згадуючи, скільки втратив він через свою слухняність. Так, сміливішим!

Недавно йому про це сказала й Оля... Він навіть почервонів від згадки про цю розмову. Під час однієї репетиції Мирон і Оля, які побралися ще торік, чогось посварилися. Чутки про те, що живуть вони не дуже щасливо, йшли давно, але тільки зараз Івась побачив, з якою ворожістю дивилася на свого чоловіка Оля. Репетиція відбувалася вдень, Мирон відразу ж по її закінченні кудись побіг з «Просвіти», і Оля, оглядаючи себе перед дзеркалом, залишилась з Івасем, який замикав шухляди, наодинці. Вони вийшли з театру разом і спинилися біля воріт, прощаючись.

— Ви нещасливі? — наважився запитати її Івась.

Оля глянула на нього і опустила очі.

— Коли б ви були сміливішим...— зітхнула вона і додала вже сміючись: — «Но я другому отдана и буду век ему верна!..»

Івась нічого не встиг тоді сказати, та він, правда, і не знав, що сказати. Виходить, той єдиний поцілунок був не випадковий? Який же він тютхтій!.. Тоді, 1917 року, не записався до Соціалістичної спілки молоді, чекав три роки, поки вступив до комсомолу, а тут ще й дівчину прогавив... Тютхтій!..

Але чого це раптом його покликали до Латки з гвинтівкою? Він прискорив крок, та, згадавши попередження не поспішати, знову пішов звичайною ногою.

Загін квартирував у гуртожитку ремісничого училища, поряд з театром, і першого побачив Івась Івана Гавриловича.

— Що сталося? — спитав Івась голову комнезаму.

— Поки що нічого. Роби своє діло, а там, коли що, я скажу...

Карабут прийшов до театру, розпочав читання нової п'єси, але думки весь час поверталися до Латки. «Поки що нічого...» — спливали його слова. А що може бути? Чого він чекає?..

Коли добре стемніло і вже засвітили лампу, до театру ввійшов Іван Гаврилович. Він кивнув Івасеві, і той, передавши п'єсу одному з акторів, вийшов з приміщення. Латка, загадково посміхаючись, чекав Карабута біля дверей театру.

— Ось чого я викликав тебе з гвинтівкою.— І він витяг з кишені дерев'яну ложку з відламаною ручкою. Івась згадав, що місяць тому Латка показував йому й Полікарпові держальце від ложки, але не розумів, до чого це, і тільки дивився на голову комнезаму.

— Не змикитив?

— Ні.

— Це знак, що цієї ночі Петро Кіт ночуватиме дома.— Він склав уламки ложки до купи.— Бачиш, прийшлося, помилки бути не може. А тепер ходімо до штабу. Смерклося добре, можна рушати.

Наскочити на хутір треба було абсолютно несподівано, а щоб Кота не сповістив хто про виступ загону, вирішили виїхати із села зовсім у протилежний бік, а вже в степу повернути на куркулівку.

Не доїжджаючи з добрий кілометр до Котового хутора, бійці позлазили з підвід. Тим часом кіннота зайшла в тил і стала на шляху до Орелі, за якою починався ліс і куди могли тікати бандити.

— Тихо! Щоб ані звуку! — пошепки наказав Латка.

Ніч була темна, але хоч очі й звикли до темряви, інколи то той, то той боєць спотикався на дорозі, і Івасеві здавалося, що зараз здійметься собачий гавкіт і Кіт вислизне з пастки. А справді, чи можна непомітно зайти в двір? А коли там собаки? Треба було їх знищити заздалегідь. Чи подумав про це Латка? Спитати? Таж попереджено, щоб ані звуку...

Проминули гайок, і Івась побачив обриси Котової оселі. За хатою починався великий, глибокий ставок, тікати тепер Котові нікуди, тільки на незаможників, які, розсипавшись цепом з гвинтівками напоготів, тихо підступали до хати, що біліла своїми стінами. Вікна були зачинені і, очевидно, ще й запнуті зсередини, але одна шпаринка залишилась, і звідти пробивався ледве помітний промінчик світла. Було вже недалеко до півночі і, якби Котиха була сама, то давно спала б... Отже, той, хто передав Латці уламок ложки, не помилився.

Полікарп і ще двоє, що йшли попереду всіх, мали завдання першими вскочити в хату і схопити бандитів. Вони

були вже посеред двору, коли раптом загавкав собака, і майже в ту саму хвилину хряпнули двері і три постаті метнулися з хати. Івась натиснув гашетку, але не почув пострілу своєї гвинтівки, оглушений стріляниною своїх товаришів. Бандити кинулися до ставка. Один з них повернувся і стрельнув з револьвера, але тут же упав, поцілений Полікарпом. Два зникли в очереті. Хлопці і далі стріляли навмання в зарості, поки Латка не дав наказ припинити даремне витрачання набоїв.

— Гелдиного бандюгу поцілив! — крикнув Полікарп, нахилившись над убитим. — Котяра втік!

Латка на якусь мить замислився.

— Ходімо, племінничку, попросимо в хазяйки чогось, щоб присвітити...

Світло в хаті було потушено, але в печі горіло, і Івась побачив багато накритий стіл і три склянки та одну чарочку серед мисок з варениками, сметаною, печенею. Пляшку господиня встигла прибрати, очевидно...

— Не дали вам і повечеряти... — з удаваним співчуттям промовив Латка і, взявши жмут соломи, якою топилося, зробив віхоть і запалив його від печі.

— Присвітити треба...

Він вийшов надвір і підніс огонь до стріхи. Сухий рогіз спалахнув, і за хвилину було вже видно в ставку кожную очеретину.

— Туди! — Латка показав очима і сам націлився й стрельнув з гвинтівки в те місце, де зарості загойдалися.

Залунали постріли. Латка підняв руку:

— Годі! — і з кількома бійцями вибрався на горбочок, звідки було видно не лише берег ставка, а й його плесо за очеретом.

Хата палала, полум'я аж гуло, і на подвір'ї було видно, як удень. Івась теж пішов за Латкою і пильно стежив, чи не сколихнеться де густа рослинність у ставку. Бійці напружено вдивлялися в зелену стіну очерету, інколи позираючи вбік, на Котиху, що виносила з хати майно — сувої полотна, смушки, одяг.

— Сплеску не чули, — промовив Латка, — а втім, могли й нечутно перепливти на той бік ставка...

Бійці простояли на горбку з чверть години, але не помітили в заростях жодного руху.

— Я полізу туди! — вихопився Полікарп.

— І я! І я! — пролунало кілька голосів.

Бандити бігли прожогом, і там, де вскочили в ставок,

потолочили трохи очерет. З револьвером у руді Полікарп сміливо ступив у воду, за ним полізли ще троє, решта примовкла, напружено прислухаючись до хлюпання під ногами бійців. Раптом пролунав вигук:

— Є!

А за хвилину другий:

— Обидва готові!

Незабаром трупи лежали на березі.

— Він! Петро Кіт! — полегшено зітхнув Латка, що підійшов до вбитого. — Пізнаєш? — звернувся він до Івася.

Той глянув на мертвого куркуля, і перед його очима постав Іван Криця, його лукавий погляд, коли, піднімаючи гарбуз, дивився він на Мордатого, і потім скривавлене Іванове обличчя на ганку волосного правління і кров на стіні.

— Лежиш, проклятий! — промовив хтось із незаможників, оглядаючи труп бандита.

«Проклятий!» — повторив у думці Івась і згадав простодушне лице Гриця Наріжного, а за Грицем спливали обличчя десятків інших знайомих, убитих Котовою бандою, і вимовив уголос:

— Проклятий!

В цю мить підійшла до них Котиха.

— Проклятий! Проклятий! Проклятий! — чула вона, як промовляла бійці, підходячи глянути на труп ворога, і стояла нахилившись, наче соромилася підвести очі на тих, чий друзі загинули від руки її чоловіка.

— Збирайтеся, хлопці! — гукнув Латка. — Час додому! — Він обернувся до Котихи: — Ви вже самі, тітко, його поховайте... Прощайте...

Підводи під'їхали до хутора, коли почалася стрілянина. Івась сів з Іваном Гавриловичем на тачанку. Полікарп на козли. Якийсь час вони їхали мовчки. Латка був задумливий. Потім лице його проясніло:

— От і закінчилася громадянська війна в Мамаївці! Закінчилась, товаришу Карабут, мій племінничку!

— Мабуть, що так! — відповів той. — Але попереду ще боротьба, боротьба й боротьба...

— Не легко буде боротися... Це так! Але громадянська в нас закінчилась... — Він глибоко зітхнув і ще раз повторив: — Закінчилась! Тепер до мирної праці!

ОПОВІДАННЯ

— Моє нещасне,— тихо промовила мама, і Вустимко відчуває, як йому на голову капають сльози. Вся злість на маму враз проходить. Він пригортається до неї і глибоко зітхає.

— Не я тебе била, злидні тебе били,— плаче мати і притуляється мокрою щогою до його обличчя.

Вустимкові це не зовсім зрозуміло. Як же так? Мама ж била сама, а каже, що злидні... Потім він догадується: мати не хотіла бити, а Мичаки напустили на неї злиднів, і вона тоді побила.

— Ходімо в хату,— каже мати лагідно і бере його, великого, на руки.

Вустимкові стає так гарно на серці. Він обнімає маму за шию і каже:

— Не плачте, мамо! Я як виросту, так ми з татком дамо! І злидням, і Мичакам!

БОЧКА

Петро Іванович, доктор філологічних наук, сидів коло столу і скуб качку. На столі, збитим із простих дощок і фанери, серед розсипаного тютюну лежали галети, цукор, монографія про мови палеазіатських народів і шматок солоної рибини.

Вчений доскуб качку, кинув її на купу галет, доповнивши тим мальовничий натюрморт, і зітхнув з таким полегшенням, як можуть зітхати тільки діти після довгого і гіркого плачу.

Його обличчя відразу втратило той надто зосереджений вираз, який завжди буває при незвичній роботі, і вся його постать виявила безмірну нудьгу. Два місяці Петро Іванович живе в пустельній бухті Охотського моря вдвох з ікрянником рибальні, людиною пустою, малокультурною, грубою, не здатною не тільки на високий безкорисливий порив, а й на те, щоб зрозуміти такий порив у іншого. Їх закинули сюди з району на собаках ще по зимовому шляху. Нетерпляче, хвилюючись, учений чекає, коли прибудуть кочівники, щоб розпочати дослідження тонкощів їхньої мови.

Річ у тому, що Петро Іванович переклав ороцькою мовою кілька оповідань класиків, але йому треба уточнити

і перевірити деякі місця, щоб закінчити переклад і цим, по суті, зробити величезної ваги справу: прилучити ороців до безсмертних зразків російської культури.

А тим часом він живе у товаристві людини, якій боїться не тільки прочитати свій переклад, а навіть сказати про нього, бо певен, що у відповідь побачить зневажливу усмішку або почує якусь брутальність.

Чого варта людина, яка не має іншої теми, як соління ікри, заробітки і підкреслювання непрактичності вченого? Краще жити зовсім самому, аніж з тим, хто тебе не розуміє і не може зрозуміти.

І неприязнь до Куба, так звали ікряника, наростала з кожним днем. Учений ховав її під маскою легкої іронії, але боявся, що от-от нерви не витримають, і тоді він з ікряником стануть одвертими ворогами. Хіба можна сподіватися чогось доброго, коли двоє людей, які ненавидять один одного, живуть на рибальні пустельного узбережжя? А як би хотілося, щоб поруч була звичайна, хай най-посередніша, людина, перед якою можна було б відкрити душу, не соромлячись сказати про свої звичайні, людські, хороші почуття!

Але зараз весна, і шляхи до людей відрізані. В бухті є тільки доктор філологічних наук Петро Іванович, ікряник Куб і безмежна, як море, нудьга.

Чорний від сажі чайник несподівано і голосно заявив про своє існування. Учений зняв його з пічки, всипав чаю, поставив на стіл і відчинив двері. Сонячний промінь упав на жмути чорних пухнастих хвостів білячого хутра, заграв на червоних, з чорними хрестами на спинах, лисячих шкурах, розвішаних по коричневих, блискучих від звірячого жиру, рублених стінах. Петро Іванович, глянувши на хутра, подумав, що вони досить провітрилися і їх можна ховати в мішки, і хотів вийти покликати свого товариша, як почув знайомі кроки.

Грюкнули двері, і Куб увійшов до хати. Він повісив рушницю, оглянув невеселу сервіровку стола і сказав:

— Звір ляканий — нема спасу!

Справді, звір, відомий більше під назвою дика качка, був наляканий безперестанними пострілами двох мисливців, які не завдавали собі клопоту підлазити до дичини, а йшли на весь зріст.

Доктор, вдоволений з невдачі Куба, поблажливо всміхнувся і порадив:

— А ви до звіра підповзайте.

— Підповзати до качки? — обурився ікряник, причому не так суттю поради, як тоном ученого. — Я не знаю, про що пишуть у ваших книжках, але твердо знаю, що качок на Охотському узбережжі б'ють не підповзаючи.

— То чому ж ви їх не б'єте? — уїдливо спитав Петро Іванович.

Мисливець удав, що відповідати на це питання — нижче його гідності, і мовчки сів до столу. Потім замислено глянув на вченого і щирим тоном, якого вже давно не було в їхніх розмовах, сказав:

— А в нас новина. На морі плаває бочка.

— Бочка? Яка бочка?

— Яка? Принесло море.

Петро Іванович був дуже зацікавлений. Два місяці вони живуть без усякого зв'язку з зовнішнім світом і раптом — бочка в морі! Може, її зміло з невідомого чужого берега, а може, вона з розбитого корабля... Вчений уявив собі людний берег, корабельні трюми, затишну кают-компанію і до болю відчув свою самотність. Поява бочки схвилювала його, як давно очікуваний лист.

— Звідки вона тут узялася? — палко запитав він.

Його товариш спокійно відповів:

— Це мене найменше цікавить. Мене цікавить — з чим вона? — Він трохи помовчав і, як людина, що зважила всі «за» і всі «проти», твердо сказав: — І я вам скажу — та бочка із спиртом! Ось із чим та бочка!

Вчений відчув приступ неприязні, і радість, викликана новиною, зникла. Він спитав байдуже:

— Чому ви так думаете?

— Чому я так думаю? Тому що бочка плаває поверх води на одну п'яту.

— То, може, вона з гасом?

Це припущення викликало зневажливий сміх.

— З гасом? Слово честі, я не знаю, чому вас учили у вашій академії, але, бачу, не тому, що потрібно в житті. Хто ж держить у таких бочках гас? У таких бочках держать тільки спирт!

Доктор, стримавши роздратування, дивився повз ікряника. Він уявив собі бочку і бачив фабричну марку, написи на ній, позначку комірника, і за цими літерами й цифрами відчував людей. Нервово збудження знову охопило вченого, і йому хотілося зразу ж вийти в море.

Співрозмовники засперечалися: чекати, поки хвилі приб'ють бочку до берега, чи відкопати з-під снігу човен і ви-

ловити її. Петро Іванович горів нетерпінням і пропонував зараз же братися до роботи; ікряник покладався на доброзичливість моря.

— Знаєте що? — сказав ікряник. — Давайте вип'ємо ту останню пляшку, яку ви ховаєте на пороховому складі, і тоді поїдемо ловити бочку.

Вчений завагався. В нього справді була пляшка спирту, але він тримав її на всякий нещасний випадок.

— Давайте вип'ємо її! Адже незабаром у нас буде ціла бочка, — переконував ікряник. — Давайте вип'ємо, і тоді я готовий іти не тільки в море, а хоч на край світу.

Петро Іванович замислився, а ікряник, побачивши, що твердість ученого похитнулася, добив його одним ударом:

— Як хочете: або давайте пляшку, або я не поїду в море.

Вчений мовчки встав і вийшов з хатини. Через кілька хвилин він повернувся і похмуро поставив на стіл пляшку.

Поява спирту викликала в ікряника таку широку і сонячну усмішку, що, здавалося, посвітлішало в кімнаті. Він швидко дістав порожній літр, додав до спирту води з розрахунку на сімдесят градусів і, постукавши по пляшці нігтем, весело констатував:

— Справжній камчатський розчин!

Приятелі витягли мисливські ножі і відрізали по шматку риби. Потім ікряник ще раз постукав нігтем по пляшці. Почувши дзвінкий звук, він обережно налив стакани.

— Вип'ємо за море! — сказав він, вихилив і зразу ж налив удруге.

— Вип'ємо за нашу бочку!

Він широким жестом перекинув качку з галет на цукор і, витерши з галети краплину качиної крові з присохлим пір'ям, звучно хруснув нею і весело сказав:

— Бочка! Бочка в морі — це не те, що бочка в дворі. Мені щастить на бочки.

Вони випили за море, і вчений, якому жвавність ікряника здавалася зухвалим цинізмом, поцікавився, що слід розуміти під словами: «Мені щастить на бочки».

— Хіба я не розповідав вам? Та про це знають на всім західнім узбережжі Камчатки! Я попереджаю — ви зомлієте з подиву, коли почувете мою пригоду.

Доктор висловив сумнів щодо погляду ікряника на міцність нервів, але той не звернув на це уваги.

— Я був тоді комендантом міліції і ікряником у бухті на західному узбережжі. Ви, може, думаєте, що я був

мільйонером? Я знаю, вам не забракне освіти для такого припущення. Ні, я був комендантом! У мене був магазин, дванадцять кращих їздових собак з нартою і пороховий склад з бочкою спирту. Не з пляшкою, як у вас, а з бочкою! І влада на всю бухту! Одне слово, я жив один у бухті, наглядав за порядком і чекав, як оце ми з вами тепер, поки з'їдуться кочівники з гір. Що, по-вашому, мав я робити, живучи один за триста кілометрів від живих людей?

Доктор висловив припущення, що комендант, очевидно, в основному пив спирт. Ікряник здивувався догадливості вченого, але алкоголь настроїв його на мирний лад, і він сказав поблажливо:

— Ви не дуже помилились, та не про це річ. Якось у травні, як почала танути крига, я вийшов на берег і побачив у морі бочку. Скажу відверто, до свого відкриття я поставився байдуже і, оглянувши свої володіння, пішов до хати. Раптом чую: «Поть! Поть! Поть!» — команда «праворуч» для собак, а через хвилину — шерех полозків по снігу, і до хижки заходить поштар. Він дає мені два пакети з сургучними печатками, просить для собак риби, а для себе спирту і розповідає новини. Ми випили по два стакани, і тоді поштар звертається до мене з проською. Він дуже поспішає, а шлях важкий, і його собаки зовсім пристали. Він уже покинув по дорозі сім штук і ледве тягнеться на п'яти. «Дай мені шість перших собак і передового Сокола, — каже він, — бо інакше доведеться повертати додому пішки». Хіба може людина, якщо вона півроку живе самітня і півроку не чує людського голосу, відмовити другій людині? Коротше кажучи, ми випиваємо ще по добрій чарці, і я допомагаю поштареві підпрягти своїх сімох собак з Соколом і бажаю щасливої путі.

Ікряник на хвилину змовк, заглибившись у спогади, потім продовжував з піднесенням:

— Ви б збожеволіли з радощів, якби у вас був такий собака, як Сокіл.

Учений запевнив ікряника, що він байдуже ставиться до собак і не збожеволів би, маючи навіть двох Соколів.

Куб сумно похитав головою і серйозно сказав:

— Ви просто нічого не чули про Сокола. Це був справді сокіл! Ви знаєте, як загинув цей собака? Він помер на перевалі Серце-Камінь, коли я зробив на своїх собаках п'ятсот кілометрів за дві доби. Сокіл вів перед у запряжці і на самім перевалі у нього від натуги вискочили із орбіт

очі і повисли, наче два страшні, великі гудзики. Але перевал він узяв! Я плакав за Соколом, як дитина за матір'ю, і тяг на собі наргу, бо не міг покинути мертвого друга в горах. Я привіз його додому і поховав коло своєї хати. Ви — книжна людина і не здатні зрозуміти справжні людські почуття,— це я вам скажу одверто. Повторюю. Я плакав за собакою! Смійтесь, коли хочете, але це так.

Учений мовчки дивився на Куба широко розплющеними очима.

Ікряник, зітхнувши, мотнув головою, ніби відганяючи спогади.

— Але ближче до діла. Віддаю я своїх собак, кладу листи під голову і лягаю відпочити. Вранці прокидаюсь, беру листи, в першому пишуть про пильність в охороні кордону. А в другому що? В другому — категоричний наказ: всі бочки, помічені в морі, негайно ловити, мобілізувавши громадськість, і без затримки відправляти в район. «Ну,— думаю,— є в мене бочечка». І збираюся йти до своєї громадськості, що складалася з сторожа, який жив за шість кілометрів угору по річці. Це був підозрілий тип і, коли я його не мав за шпигуна, то тільки тому, що тут він нікому не міг передати відомостей. Я одягаюся, беру вінчестер, виходжу з хатини і бачу... Ви б умерли з розпачу, якби були на моєму місці! Я бачу, як шпигун-сторож на своїх дванадцяти собаках мчить від берега в гори і на нарті в нього — що б ви думали? — бочка! От вам лист про пильність на кордоні! Я з опалу розряджаю в нього вінчестер, але він повертає за кущі, і тільки його й бачили. Що могло бути в бочці, про яку йдуть листи з сургучними печатками і яку підозрілі особи ловлять з ризиком для життя і везуть у гори? Признаюся вам — я злякався вперше в житті. Але що робити? Доганяти? Чим доганяти, коли мої сім кращих собак повезли пошту? Я йду до хатини і проклинаю поштарів, шпигунів і свою добрість, що позбавила мене моїх собак. Що я мав робити? Я вас питаю, що я мав робити?

Вчений, вражений оповіданням, мовчав, позираючи на Куба новим, теплим поглядом. Той, не дочекавшись відповіді, повів далі:

— Я зважив все і вирішив, що найкращий спосіб зарадити лихові — лягати спати. Бо найважче — це чекати. Але от тут і починається справжня трагедія. Я ж вам сказав, що допив після поштаря все. Я знову одягаюся, йду до порохового складу, де стоїть бочка з спиртом і...

Жах! Ви б двічі вмерли, якби побачили цю картину! Двері складу відчинені навстіж, і на складі, де стояла бочка з спиртом, порожнє місце. Немає бочки з спиртом! Мене мало не розбив параліч. В ній було майже сто літрів! Тоді я, наче сновида, йду до моря і бачу, що та бочка плаває і хвилю її все ближче й ближче підганяє до берега. Це мене трохи заспокоїло, але не дуже.

— Ну і що ж?

— На моє щастя, через годину повернувся поштар. Ми запрягли всіх своїх собак і на сімнадцяти шугнули в гори. Злочинця наздогнали кілометрів за сто двадцять від берега, і він би міг багато розповісти про нашу зустріч, якби лишився живий.

Оповідач вилив усе з пляшки, випив і сказав:

— От який був у мене випадок.

— А як же бочка? — поцікавився учений.

— Бочку я покинув у горах. Негідник зустрів кочівників і встиг розтринькати майже все. Залишилось літрів двадцять, і я їх перелив у менший посуд.

— Я питаю про ту бочку, що плавала в морі.

— А-а... Я думав, що про цю. Що було в тій бочці? Правду сказати, мене теж цікавило це. Її прибило до крижини, і ми з поштарем вирішили взяти її без човна, бо вітер погнав кригу до берега, і проїхати до чистого було неможливо. Бочка була близько. Я накинув на неї петлю і дав тягти поштареві, поки погрію руки. У мене померзли руки, бо вірówka була мокра, а на дворі морозило. І от поштар понатужився і, підсковзнувшись, шубовснув у воду. Я не встиг ойкнути, як він зник під водою, а коли виринав, то вірówki в його руках уже не було. Поштар поринав і виринав, і я бачив, що йому кінець, бо він не вмів плавати, а вода холодна. Кухлянка його надулась пухирем, і я, зрозумівши, що він хоч і знепритомніє, та плаватиме зверху, кинувся на берег за вірówkaю. Коли я повернувся, мені здалося, що поштар був уже готовий. Його прибило до бочки і віднесло в море метрів за двадцять. Правду сказати, я не люблю купатися в Охотськiм морі та ще в травні, коли повно криги. Але зважати на свої смаки, коли гине людина, не доводиться.

Вчений не відривав очей від Куба і, спочутливо киваючи головою, промовив:

— Так.

— От вам і так. Я закріплюю вірówka до тороса, беру другий кінець у зуби і, подумки проклинаючи дурня, бо

рот зайнятий, лізу в воду і пливу до поштаря. Тіло моє враз задубіло і я відчув, що в цій ванні можна лишитися назавжди. Але мені пощастило зачепити вірьовкою і його, і бочку і притягти до крижини. Поштар опритомнів швидко, але мені довелося нести його аж до своєї контори, бо ноги в нього залякли. Потім, години через дві, ми витягли бочку і другого дня відвезли в район. І що ж ви думаете було в бочці? Це була бочка з контрабандитської шхуни, яку потопила наша морська охорона. В ній було триста консервних банок, а в кожній банці по три шкурки камчатського соболя...

Ікряник широко позіхнув і переліз із стільця на ліжко — То як? — спитав учений. — Підемо готувати човна?

— А чи варто? — відказав ікряник і, ще раз позіхнувши, додав: — Може, то і не бочка? Навесні в морі всякого сміття плаває...

Він ліг і, намагаючи рукою позад себе куртку, щоб укритися, широко усміхнувся. Вчений побачив цю усмішку, ясну і щирю, як у дитини, і здивувався сам собі: як він до цього часу не міг зрозуміти цієї людини? Як він міг за зовнішньою лузгою грубості не побачити в Кубові справжньої людини, здатної і на самовідданий подвиг, і на ніжну товариську чуйність?

Професор відповів ікряникові теплим поглядом і, рішуче відкривши чемодан, дістав звідти свій переклад.

ДВАНАДЦЯТИЙ СОБАКА

Коли Петро Іванович зайшов до ікрянки*, Куб приступив до найвідповідальнішої частини своєї роботи — виїмання ікри з розсолу. В солінні ікри, здається, немає нічого складного, але посолити так, щоб її можна було їсти, дано не кожному. Ікру тримають у тузлуці не менше трьох і не більше вісімнадцяти хвилин, залежно від сировини. Везли рибу в човнах чи, нанизавши на вірьовку, тягли берегом по камінню, лежала риба одну годину чи десять після того, як була піймана, — досвідчений ікряник вже по цьому вгадує, скільки їй треба пробути в тузлуці. Коли ікру не дотримати в розсолі хоча б одну хвилину — вона зашумує, і її викинуть на місці, а як перетримати, —

* І к р я н к а — приміщення, де солять ікру.

вона буде солона, наче огонь, і її викинуть далі від місця лову.

Куб куштував ікру, м'яв у руді, пробував твердість її на зуб, на язик і губами, а два помічники з побожністю стежили за кожним його рухом.

Петро Іванович хотів розповісти, що прибула пошта, але, уgliedівши замислене обличчя Куба з ікринкою на губах, спинився на півслові і стояв, як і Кубові помічники, пройнятий важливістю моменту.

Нарешті, відповідне число секунд минуло, і ікрюник, владно моргнувши помічникам, привітно посміхнувся до вченого. Хлопці кинулися вибирати ікру плетеними кошиками, ставлячи їх на дошку, щоб стікав тузлук.

— Я так чекав пошти, — сказав Петро Іванович, — і що б ви думали вона привезла?

Куб глянув на помічників і, визнавши, що вони працюють з достатньою швидкістю, повернувся до Петра Івановича.

— Спеціально відрядили катер, щоб привезти обов'язкову постанову райвиконкому — про що б ви думали? Проте, щоб прив'язували собак! Ну, чи не дурниці?!

— Дурниці? — перепитав Куб ученого і глянув на нього так, як дивиться знавець на недосвідчену людину, коли та збирається викинути з рук, як непотріб, необроблений і нічим не відмітний камінець алмазу. — Слово честі, я ніколи не був високої думки про вашу кмітливість, але такою і я не сподівався.

Оскільки Куб був перший, хто давав таку оцінку розумовим здібностям доктора філологічних наук Петра Івановича, останній не образився і навіть не кліпнув очима.

— Я не знаю, що ви побачили важливого в цій постанові? — сказав він, однак вже не так сміливо.

— Читайте постанову! — звелів Куб тоном учителя до учня, який не може вирішити найпростішої задачі.

Петро Іванович витяг папір і прочитав:

«1. Зважаючи на чергове прибуття з тундри до моря оленячих табунів і щоб запобігти шкоді, якої можуть завдати оленям іздові собаки, ставиться в обов'язок власникам собак пильно стежити, щоб усі собаки були міцно прив'язані.

2. Всіх неприв'язаних собак дозволяється безкарно вбивати на місці.

Голова РВК Уяган
Секретар Іванов».

25 червня 1932 року

— Тепер зрозуміло? — спитав Куб.

— Мені зрозуміло, що треба прив'язувати собак, — відповів учений.

— А мені зрозуміло, що собака може відв'язатися, — надаючи якнайбільшої уїдливості тонові, сказав ікряник. — На узбережжі навряд чи знайдеться людина, що проміняла б одного доброго собаку на коня. От я й думаю, що для того, хто живе на Охотським узбережжі і має їздових собак, ця постанова дуже важлива.

Хлопці закінчили перебирати ікру. Жовто-червона й волога, вона, здається, світилася і блищала, як золоте намисто. В кошиках її держать шість годин, поки зовсім стече розсіл, а тоді вкладають в бочки.

— Звичайно, — продовжував Куб, — і для оленеводів ця постанова має деяке значення. Оленярство на Охотському узбережжі не знає собаку як сторожа або пастуха табунів. Собака і олень — тільки вороги. Коли собака спритний і неледачий, він може за іграшку задушити за один день двісті оленят і десятків зо три старих оленів, а сотні їх порозганяти так, що пастухам доведеться шукати їх до зими. Але йдеться не тільки про це. Справа тут значно глибша. Ви, мабуть, чули, як позбувся своїх собак Рудий Гнат?

Ні, Петро Іванович не чув. Куб здивувався обмеженості ерудиції вченого і додав, що про цей випадок знають усі від бухти Нагаєво до Петропавловська на Камчатці.

Він глянув на хлопців, що стояли, дивлячись йому в рот, потім на ікру, на годинник і, трохи подумавши, дозволив помічникам поки що йти додому.

— Коли хочете, я вам розповім про цей випадок, — сказав Куб і витяг із схованки півлітра, стакан і шматок хліба.

Вчений кивнув на знак згоди і сів на перекинуту бочку.

— Тягніть до себе ікру і знайте, що такої, як оця, на материку не буває. Покуштувати такої ікри можна тільки на рибальні. — І, поставивши цілий кошик з ікром перед Петром Івановичем, взяв на гачок двері і налив стакан.

— Це було ще в двадцять сьомому році. Я тоді працював ікряником в бухті Строкатих Скель, — почав Куб, — а засолював рибу Гнат, або Рудий, як звали його на узбережжі. Це був першорядний жмикрут, жаднючий, як ніхто. Він тоді жив у тій самій бухті, трохи вгору по річці, в лісі. Риби того літа йшла сила, і я ледве вправлявся, бо працював однією рукою. Вивантажуючи пароплав, я впав

з ящиком, і ліве плече у мене опухло і набрало кольору оленьчої печінки.

Але ближче до діла. Минуло кілька днів, і з району приїздить верхи наш місцевий фельдшер, або, як ми його звали, доктор. Я дуже поважав його, бо ми з ним пройшли всю Камчатку, визволяючи її від білогвардійців. Людина тверда, сильна і принципова, він мав одну тільки хибу: всі хвороби лікував банками. Він це якось науково обгрунтовував, і я навіть погоджувався з ним. Але коли він зайшов до ікрянки, і я почув брязкіт банок у його торбі, мені стало млосно. Плече вже було чорне, як казан, і від найменшого дотику боліло так, що інший на моїм місці знепритомнів би. Тому я замість привітатися схопив у здорову руку великий гайковий ключ і глянув на доктора такими очима, що той одразу зрозумів мене і забрав руку з сумки, на якій був намальований червоний хрест.

«Поклади ключ,— сказав він лагідно,— і слухай, яка постанова вийшла в районі».

І він розповів, що привіз отаку саму постанову, як оце читали ви. Ми сиділи з ним довгенько, згадуючи знайомих, коли раптом лунає постріл, і до ікряжки вбігає хлопчик з вигуком: «Убили Рудого!» Ми вискакуємо до засольного сарая і бачимо, що Рудий Гнат стоїть, нахилившись над купою риби, похмурий і злий, а орочі тягнуть до нього забитого собаку. Орочі обступили Гната і, ніби це могло зробити йому велику приємність, раділи з влучного пострілу, палко обговорювали технічні деталі полювання і вправність мисливця, який поцілів собаку на бігу. Ми з лікарем підійшли до Гната і, хоч він був колишній купець і тільки випадково залишився тут після звільнення Камчатки, доктор все ж висловив своє співчуття. Він сказав:

«От досада! А я їхав сюди і думав обов'язково виміняти в тебе оцього собаку на свого коня. Шкода! Тепер попрошу тебе продати мені з нього хоч шматок шкури на рукавиці».

Гнат мовчав, а орочі зареготали й сказали, що з собачого хутра рукавиці дуже теплі. Ми посміхнулися і порадили міцніш прив'язувати собак.

Це сталося в обід, а надвечір чуємо другий постріл. Орочі кинули здавати пійману рибу і позирали за пагорбок, звідки йшов Мача, продуваючи гвинтівку від диму.

«Погано в'яжеш своїх собак,— звернувся він до Гната і так доброзичливо глянув на нього, як мисливець на вов-

ка, коли той, нарешті, потрапив у капкан.— Погано в'яжеш! За день у тебе відв'язалося два собаки!»

Це дуже звеселило рибалок, що майже всі були оленеводами. Дехто з них розповів Гнатові про способи прив'язувати собак, відомі і немовлятам, і Гнат тільки скреготів зубами. Я спитав, хто вбив першого собаку.

«Мача!»

Е, думаю, цікаво! Я знав, що Мача років два тому позбувся своїх оленів і тепер не кочував, а ловив куріпок на злитті двох рік. Але як він втратив оленів, я не знав. Ви б подивилися на цього Мачу! Це був справжній красунь і міцний, як пружина. Він міг дві доби без відпочинку гасати на лижах за дичиною і ніколи не приходив з порожніми руками. Коли починалася пурга, він міг просидіти мовчки вісімнадцять годин у юрті, виставивши руки до багаття і втопивши погляд у вогонь. І так щодня, поки не випогодиться. Ви розумієте, що, коли така людина береться до якоїсь справи, вона доводить її до кінця.

Коли я прокинувся на другий день, перша думка в мене була про Гнатових собак. Мені сказали, що Мача захворів і не вийшов з бригадою ловити рибу. Зранку йому поставили банки, а через півгодини не стало третього собаки. Після цього Мача сказав, що йому наче полегшало, і пішов рибалити.

Мача не кидав берданки й на хвилину, а його восьмеро дітей стежили за територією промислу, як справжні вартові. І через три дні з дванадцяти Гнатових собак лишилось у живих тільки шість. Я бачив, що тут іде якийсь старий рахунок, але на всі розпитування чув одне: «Постанова, закон. Орочі люблять виконувати закони».

Як тільки число вбитих перейшло за половину запряжки, орочі перестали сміятися і дивилися на Гната трохи з острахом. А коли Мача вбив восьмого, я бачив, як у Гната затрусилась рука і посипалась між пальцями сіль, яку він тримав у жмені. Тут я вирішив випробувати, на що здатний Гнат, і сказав йому весело:

«Тепер у тебе є вісім собачих шкур, тобі вистачить на два спальних мішки. Мені здається, що в тебе ще будуть шкури — то чи не продав би ти і мені на мішок?»

Всі примовкли, а я чекав — ударить мене Гнат чи стерпить.

«Твоє право», — процідив він крізь зуби.

«Та ні, — кажу, ніби не розуміючи, — право твоє: хочеш продавай, хочеш — ні».

Мача уважно прислухався до нашої розмови і зробив свої висновки. Другого дня не стало дев'ятого собаки, а через день десятого. Гнат зовсім спав з лиця. Усіх дивувало не те, що Мача вбиває собак, а як вони відв'язуються щодня. Гнатові дружина майже невідлучно сиділа біля них, а тільки йшла до хати по їжу чи ще за чимсь, як собака або зринає з петлі, або виривав пакіл, або перегризав вірвовку. Просто якась нечиста сила. Я сам ладен був повірити, що хтось чаклує. Нарешті, був убитий одинадцятий собака, і в Гната залишився тільки один. Другого дня після цього вся рибальня піднялась на дві години раніш, щоб не пропустити заключного акту. Але Гнат не вийшов на роботу. Він ліг у куцах біля собаки і вирішив лежати там цілий день, поки не піймає того, хто відв'язував собак.

— А може, це сам Мача відв'язував або його діти? — спитав учений.

Куб кинув на нього безнадійний погляд і налив стакан:

— Краще зайве випити, ніж зайве спитати. Пийте і мовчіть. Хіба ороц здатний на такий вчинок? На Мачу і Гнат не думав. Мачу всі знали. Так от, Гнат лежить у куцах, а Ольгу, свою жінку, послав на промисел сповістити, що він хворий.

Це була молода і вродлива жінка. Ні. Я б сказав, дуже-таки вродлива жінка... Запевняю, що ви по одній волосинці вирвали б собі бороду від заздрощів до Гната, коли б побачили, як Ольга, стоячи на одній нозі, летить на нарті, запряженій дванадцятьма собаками.

Петро Іванович висловив сумнів щодо такого прояву своїх почуттів, але Куб рішуче махнув рукою, ніби стверджував, що вчений реагував би тільки так.

Одне слово, вона взяла лікаря і пішла з ним до себе додому... Я вийшов з ікрянки, провів їх поглядом і побачив, що на березі аж до лісу, як печериці, сидять Мачині діти.

Ольга відвела лікаря до Гната. Той без особливого задоволення зустрів медичну допомогу і, вилізши з кущів, дав руку помацати пульс. Я досить знав нашого доктора, щоб вгадати ліки.

«Треба кинути банки», — сказав той і повів Гната до хати, залишивши прип'ятого до пакола собаку самого. Вони зайшли в хату. Гнат гукнув жінку, але вона зникла і прийшла хвилин через десять з грибами в подолі.

«Біжи до собаки!» — гримнув на неї Гнат. Але фельдшер заперечив — йому потрібен помічник. Ставити банки

доктор, як я вже казав, був великий мастак. Не минуло й трьох хвилин, як уже банки стирчали в Гната на спині.

«Можна йти?» — спитала Ольга, коли в цю мить пролунав постріл. Гнат, мов скажений, зірвався з ліжка і кинувся з хати. Доктор, який вибіг за ним, казав мені потім, що готовий був убити хворого, угледівши, як банки одна по одній відскакували від спини, падали на камінь і розбивалися щент. На місці, де був прип'ятий собака, залишилась тільки дірка від пакола. Гнат упав на землю і, мов несамовитий, почав гребти руками гравій і битися головою об камінь. Поки він так побивався, лікар зняв три банки, які ще лишились на спині, і побачивши, що його лікарські засоби зведені нашівець, оскаженів.

«Вставай і йди на роботу! — крикнув він. — Бо я зараз випишу тобі такий бюлетень, що ти не забудеш його по-вік».

Засолювач зрозумів, що з ним розмовляють серйозно і, вставши, послав жінку оббілувати собаку, а сам пішов на рибальню.

Увечері до мене зайшов Мача і, попивши чаю, спитав, чи по закону він убив собак.

«По закону», — кажу я.

Тоді він розповів мені, що два роки тому Гнат їздив у гори і, зустрівшись там з Мачею, трохи з ним випив. Мачі хотілося випити більше, і тоді Гнат став давати йому по чарці за кожного оленя. Ранком Мачина дружина сказала, що він випив вісімнадцять чарок — рівно стільки, скільки у нього було оленів.

«Мені здалося, — сказав Мача, — що це дуже дорого. Але якщо Гнат такий ненаситний, то я прикинув йому до моїх оленів дванадцять собачих шкур».

«Чому ж ти не заявив про це голові своєї кочової Ради або в район? — питаю я Мачу. — Ми так скрутили б Гната, що йому нудило б від самого вигляду оленів».

«Як я міг скаржитись, — каже Мача, — коли оленів віддав йому сам? Адже немає такого закону, що заборонив би мені розпоряджатися своїми оленями? А зараз у мене думка була така: показати Рудому, що коли хочеш жити між людьми — не можна поводитися так, як він».

— А ви кажете «дурниці», — закінчив Куб і позіхнув.

— А хто ж усе-таки відв'язував собак? — спитав учений.

— Мабуть, Ольга, — сказав Ікряник. — Бо він же і її вміняв на рибу у ороців ще за царя. А така жінка, як

Ольга, не могла йому цього подарувати,— додав він по паузі і змовк, очевидно, уявивши Ольгу, як вона, стоячи на нарті, мчить тундрою.

Куб устав і потягся своїм міцним тілом.

Приятелі вийшли з ікрянки і пройшли до берега по дрібному камінню, між яким де-не-де стирчали зелені стеблини жорсткої трави. Починався приплив, вода в гирлі підіймалася і від ледве помітних випарів блищала тьмяно і м'яко, як срібло, відшліфоване сукном.

— А все ж шкода собак,— промовив учений замислено.

— Собаки плодяться швидко,— зневажливо кинув Куб.— А от чесність у вчинках... виховується важче.— Він побачив ороців, що тягли рибу берегом, і докірливо сказав: — Знов ікра буде бита. Бачите, як тягнуть рибу?

«ТЕГІ-ТЕГІ»

Ріка Воркута тече серед тундри. Можна пройти десять, двадцять і тридцять кілометрів по безкрай хвилястій рівнині і не побачити жодного деревця. Тільки повзуча полярна береза стелиться по горбах і болотах та в долинах річок і ручаїв ростуть кущі лози, вільшини і топольника.

Навесні над Воркутою стоїть гамір від гусячого гелготання. Тисячі гусей прилітають з теплих країв і виводять гусенят у долині Воркути та по берегах тундрових озер і струмків.

Мені багато доводилося чути про те, що дикі гуси легко приручаються, і я вирішив дістати собі пару гусенят.

Наприкінці липня в мене видалася вільна ніч. Я працював на кар'єрі, з якого брали гравій і пісок для залізничного насипу. Залізниця тільки будувалася, після весняної поводи насип у багатьох місцях розмило, і ми працювали день і ніч, щоб швидше підсипати залізничне полотно і налагодити рух робочих поїздів.

У липні ночі зовсім світлі, а в ясну погоду навіть опівночі можна читати без лампи. Я взяв рушницю, рюкзак і вирушив до озер, що лежали кілометрів за вісім від будівництва.

Це були неприємні і страшні озера, з чорною водою і чорними торф'яними берегами. Брили торфу, розсічені тріщинами, виступають з берегів, і здається, що ступиш

Ми всі нетерпляче ждали появи нового покоління гусей, але мені особисто так і не довелося їх побачити: залізниця в основному була закінчена, і частину інженерно-технічних працівників перекидали на нове будівництво. Серед них був і я.

ЧЕРЕЗ ХАЦІ

Ідучи в темряві або лісом без стежки, людина мимохіть робить коло, і трапляється, що й перетинає свій попередній шлях, хоч їй здається, ніби вона ніде не збочила.

Це пояснюється тим, що людське тіло не зовсім симетричне. Правий бік звичайно буває більш розвинутий, отже, кроки правою ногою хоч трішки, а більші, ніж кроки лівою, і людина під час руху непомітно завертає ліворуч.

Так от, коли інженер Іванов побачив перед собою свіжий слід людської ноги, він у першу мить страшенно зрадив. Але вже через хвилину його охопив розпач. Це був його власний слід. Іванов зрозумів, що зробив коло і остаточно заблудився. Він відчув себе раптом безсилим і безпорадним серед багнистого ялинового лісу, що в туманних передвечірніх сутінках тягся на сотні кілометрів. Щось первісне було в цій гнітючій тиші, в холодних випарах навколишніх боліт і розмірених шерехах крапель.

Іванов сів на повалений стовбур. Мовчазні ялини, оброслі брудно-зеленим волокнуватим мохом, що патлами, мов нечесане волосся, звисав з гілля, стояли в похмурій задумливості.

— Що робити?

Думка працювала надто гарячково й безладно, щоб спинитися на якому-небудь рішенні. І, тільки кваліфікувавши свій психічний стан як стан паніки, Іванов зміг більш-менш спокійно обдумати, що йому робити. Йти назад по своєму сліду? Ні. Він уже принаймні годин десять блукає лісом. Ще десять годин іти назад, голодному і стомленому?! Ні, до того ж сніг лежить де-не-де, скоро ніч, і в темряві неодмінно зіб'ється. Та й ішов Іванов, як йому здавалося, в напрямку до своїх палаток. Може, десь тут, зовсім близько, його експедиція, що прокладає трасу нової залізниці серед нескінченних лісів Печори.

Тільки б вийти до ріки. Тоді все стане ясним і зрозумілим, і ліс втратить свою гнітючу таємничість. Інженер

втяг компас і довго міркував, куди йти. Він розумів, що тому, хто не знає, де опинився, компас мало допоможе, але все ж, зробивши приблизні підрахунки, обрав найвірніший, на його думку, напрям.

Кожна хвилина здавалась вирішальною, і Іванов трохи не бігом рушив уперед. Перший осінній сніг майже розтанув і тільки де-не-де лежав білими плямами на підвищеннях ґрунту та мокрим цукром сірів в улоговинах. Морозу не було, а захована теплота мохових товщ і гниючого дерева збільшувала відлигу. Холодна волога осідала на чорних стовбурах і гіллі дерев і скупими краплями падала на інженера, коли він продирався через гушавину навпростець, щоб не збитися з узятого напрямку.

Незабаром ліс порідів; на тлі сірого неба вималювались обриси окремих дерев, і Іванов повеселішав.

— Невже ріка?

Почуття власної безсилості зникло і гарячковий неспокій заступила впевненість.

Інженер поправив на плечі рушницю і пішов тихше. Проминувши останні куші, він вийшов на узлісся і з жахом відсахнувся. Перед ним, гублячись у туманному вечеровому присмерку, лежало мертве, з чорними горбами торфу і страшними вже замерзлимими «вікнами» води безживне болото.

Іванов безсило опустився на мох і зітхнув. Гучно, ніби ламаючи куші, знявся великий глухар і важко пролетів над інженером. Блиск чорно-синього пір'я, зубчастого, як лускуватий панцир доісторичних потвор, якась первісна незграбність птаха надали краєвидові ще більшої таємничості, наче він постав з минулих геологічних епох.

Раптом згадка про те, що сьогодні ранком, ідучи берегом, він бачив болото, яке підходило до самої Печори, викликала у інженера надію. Може, це те саме болото? Туман ховає його край. Може, воно не таке вже й велике? Напевне, за цим болотом ріка. Як би це було добре!

Знову прокинулась радість сьогоднішньої удачі. Ні, він не марно поневіряється серед цих боліт. Сьогодні він знайшов родовище такого ґрунту, з якого тільки й можна робити залізничний насип в цих розкиселілих від надмірної вологи північних хащах. Хрящ! Так називають будівельники цей грубозернистий, як гречка, пісок з домішкою дрібних вугластих камінців гравію.

Він засунув руку в кишеню і, здавлюючи пальцями ма-

ленький мішечок, з насолодою слухав, як хряскотять від тертя піщинки.

— Хрящ!— сказав він уголос і знову пережив те хвилювання мисливця, як тоді, коли в непролазних лісових нетрях побачив довгу кучугуру гравію.

Інженер Іванов уже з місяць розшукував по хащах і сьогодні, нарешті, знайшов те, чого так уперто шукав.

— Хрящ!

Це родовище розв'язувало основне питання будівництва цієї багнистої дільниці траси: матеріал знайдено! Тепер залізниця може бути закінчена своєчасно.

Зрадівши, повний мрій, палаючи бажанням швидше оповістити товаришів про свою знахідку і сьогодні ж розпочати розвідку родовища, він, всупереч своєму досвіду геолога, пішов навпростець до палаток. І от тепер...

Але, може, за цим болотом ріка?

Тамуючи неприємне почуття, він ступив на болото. Мохова покрівля ввігнулася пружно і глибоко, під ногою забулькала вода. Він зробив ще кілька кроків і прислухався. Трясовина випростувалась слідом за ним з тихим пухканням. Раптом нога прорвала кору моху, і в обличчя бризнули вода і мул. Інженер загруз в багні вище коліна і похвипився власти всім тілом вперед, щоб збільшити площу опори і витягти ногу.

«Треба йти швидше, тоді мох не прориватиметься»,— майнула думка.

Бігом, раз у раз падаючи, коли загрузала нога, він добрався до першого торф'яного бугра і сів перепочити. В густому вже примерку виднілася сіра латка замерзлого вікна, що підходило до самого пагорба. Іванов знав походження вікон. Протягом століть озеро з країв заростало поверх мохом, знизу запливало мулом і тільки посередині та на глибоких ямах залишалися відкриті цятки води. Він зняв з плеча рушницю, спробував міцність криги і, ступивши на неї, спочатку обережно, а далі сміливіш і сміливіш пішов уперед.

Після важкої ходи по пружній трясовині йти було легко, і Іванов швидко дістався до другого горба. Темрява вже вкрила болото, сірі плями криги ледве вирізнялися на темних площах моху. Інженер запалив цигарку і, перевіривши напрямок по компасу, знову пішов кригою.

Раптом, вже коло самого горба, його слух обпекло дзвінке тріщання льоду. Він рвучко повернув назад і в ту ж мить по шию пірнув у холодну смердючу безодню.

Він відчув, що ноги не торкнулися дна, і, не пам'ятаючи себе від жаху, кинувся, ламаючи кригу, до торф'яного горба. Рідкий мул бризкав йому в обличчя, забивав дух соледкуватим смородом гниття. Вода полилась за комір і в рукава, проходила, обпікаючи холодом, через ватяні штани. Іванов напружив всі сили і вчепився задубілими пальцями за мерзлий шматок торфу. Потихеньку, щоб не відломити його, підтяг своє тіло до берега і на животі виліз на горб. Тремтячи від холоду, гарячково дихаючи, він, як загнаний звір, вдивлявся в густий морок, що вже вкрив болото.

Непевна, страшна трясовина оточувала його звідусіль, і йти назад було тепер страшніше, ніж уперед. А що, як він знову провалиться? Хіба полізти рачки по немерзлому моху? Він здригнувся на саму думку про те, що йому доведеться пересувати неслухняні заклаклі коліна і вгрузати по лікоть руками в холодний мул. Краще вже йти, важачи життям, по замерзлому.

Позад нього тихо заплющало. Пухирці газів підіймалися з глибини і лопались на поверхні. Потім все стихло. Інженер враз уявив повільну смерть у холоднім мулі болота, якщо провалиться вдруге і не зможе вибратися на суше. Скільки мук, поки тіло втратить останнє тепло і безсило затихне, як оте плющання в п'їтмі. Його окопив новий напад безпорадності й страху. Лякала не смерть, а довга повільна агонія в багnistій безодні. Смерть! Іванов спіймав себе на думці, що це, може, був би найлегший спосіб припинити муки холоду і втоми. Та тільки подумав про це, як ураз почервонів від сорому. Хіба можна так ставити питання, коли він один знає місцезнаходження дорогоцінної копалини? Ні, треба, неодмінно треба, вибратися до свого табору.

Ледве розправивши змерзле тіло, він ступив на кригу. Ще двісті, триста метрів, і він, можливо, підійде до ріки. А як провалиться і не зможе вилізти з багна? Ну що ж! Зараз війна, а він солдат, хоч і за тисячу кілометрів від фронту.

Хода не зігрівала його, ноги були, мов дерев'яні, і він ішов, зігнувшись і ковзаючи на слизькій поверхні.

В темряві він не помітив, як наблизився до торф'яної брили. Певно, була якась закономірність в тому, що з одного боку пагорба крига міцна, а з другого тоненька.

Іванов почув тріск льоду. Мов очманілий, кинувся впе-

ред і вискочив на горб. Важко переводячи дух, він дико озирнувся.

В розпачі підвів угору обличчя і протяжливо крикнув:

— У-у-у-у!

— У-у-у...— пролунало у відповідь ліворуч.

— У-у-у...— донеслося згодом позад.

Минуло кілька секунд, і глухе, ледве чутне «у-у-у» долетіло з правого боку. Звук відбивався від стіни лісу і повертався назад. Це була звичайна луна, але вона підбадьорила Іванова. Інженер крикнув удруге і знов почув жадану відповідь: ліворуч, ззаду й праворуч. Попереду болото таємниче мовчало, доводячи свою безкраїсть.

«Чорне болото!» — жажнувся Іванов.

Тепер він зрозумів, куди потрапив. На карті було позначене недосліджене Чорне болото, що тяглося на десятки кілометрів, і він, виходить, ішов у глиб цієї страшної невідомої трясовини.

Але луна збудила нову надію. За відгомоном власного голосу він уявив голоси своїх товаришів — робітників і техніків. Інженер знав, що його не чекають в експедиції. Він сам сказав, що, можливо, повернеться лише завтра: коли він зайде далеко від палаток, то переночує в топографічному загоні трасувальників, який стоїть на 15—20 кілометрів спереду по трасі. Так, Іванов добре пам'ятає, що попередив свого помічника не турбуватися, коли він не повернеться до ранку.

Спогад про робітників надав Іванову бадьорості. Почуття самотності, що так пригнічує кожного, хто заблукався, зникло.

Інженер крикнув ще раз і, відзначивши по луні, де ліс був найближче, уникаючи замерзлих вікон, рушив до берега. Мохова покрівля щоразу проривалася, і, зробивши десять кроків, інженер відчував, що не в силі витягти ногу з багна. Що довше витягав він одну ногу, то глибше грузла друга. Тоді Іванов став на коліна і поліз рачки. Він виповз на якийсь горб і хотів випростатись, але не зміг, — ноги задубіли в колінах, пальці на руках негнулися.

Нелюдським напруженням волі він виправився і, хитаючись, перейшов горб. Сили залишили його. Нервово напруження прогнало відчуття голоду, але виснажене тіло відмовлялось працювати. Чи зможе він вибратись принаймні до лісу? Іванов згадав, що в кишені куртки лежить вбитий

ним ще вранці рябець. Він витяг його і почав скубти. Задубілі пальці не слухались, і тоді Іванов здер з птаха шкіру, вирвав і викинув геть тельбухи і швидко, як споживають ліки, став їсти сире м'ясо. Скінчивши вечерю, інженер здивувався, як враз побільшало сили. Тіло ожило швидко, наче вогонь у потухаючій світильнику, коли туди налити гасу.

Перевіривши криком правильність напрямку, Іванов спробував йти, але нога зразу ж загрузла, і він знову поліз на чотирьох. Він проповз з сотню метрів і, почувши, що ґрунт ніби став твердіший, підвів голову.

— Ф-у! — вирвалось йому з грудей, і, не встаючи, він доповз до ялини.

Іванов намацав у боковій кишені розмоклі сірники і, викинувши їх геть, вибрав вільну від снігу площину і ліг на мокрий і холодний, але пухкий, як перина, мох. Він сховав у комір своєї куртки обличчя, засунув у пазуху руки і, підібгавши аж до підборіддя коліна, спазматично дихаючи від тремтіння, кілька хвилин нерухомо лежав. Навіть мокрий, в холоді, він відчував невимовну насолоду відпочинку.

— Спати!

Ноги, тіпаючись, підстрибували на чверть метра від землі, але бажання спати зростало навально і непоборно, і Іванов почував, що не в силі перемогти його. Нелюдським напруженням волі він висунув обличчя з коміра куртки. Сон зараз — це смерть! Збираючи останні сили, він примусив рухатися суглоби пальців, ступнів, колін. Тільки б не припинився рух крові в охололому тілі! Не було нічого страшного в цій смерті уві сні. Навпаки, яка насолода безвільно розпустити м'язи і віддатися забуттю. Але він солдат. Він солдат! З цією думкою він раптом засинає, суглоби перестають рухатись, і тільки десь в підсвідомості, породжуючи страхітливі жахи, свердлить, шалено крутиться, вискочивши з станини, якесь колоче, неуявне колесо: «Ти солдат! Ти солдат!»

Іванов прокинувся ніби від поштовху і хвилину лежав, не розуміючи, де він. Невже заснув? Він спробував, чи ворухатись пальці ніг. Перемагаючи біль, переборюючи бажання спати, примусив їх розім'ятися і став працювати м'язами ступнів, литок, стегон. Не розплющуючи очей, продовжував цю боротьбу з холодом і солодкою смертю, але, не втримавшись, засинав на кілька хвилин, потім прокидався і знову напруженням волі рухав і рухав суглобами ніг.

Раптом Іванов відкрив очі. Ніжні фіолетові кольори ранку наповнювали ліс.

Іванов схопився на ноги, але, зробивши крок, упав. Ноги були дерев'яні, ступні не гнулися. Він знову встав і знову впав. Лише після десятка падінь тіло розім'ялося, і він міг йти. Перший промінь сонця блиснув на верхів'ях дерев. Патлаті ялини враз утратили свою вчорашню похмурість.

Він глянув на болото. Сонце розігнало туман, і безкрая мертва рівнина виднілася аж до обрію. Так, це Чорне болото, але тепер воно допомагало знайти шлях до експедиції, бо Іванов знав, де він зараз був. Він витяг компас і, легко визначивши потрібний напрямок, рушив до своїх.

Через годину почув далекий дзенькіт заліза об залізо і усміхнувся: це били коло палаток ломом об сталю трубу, подаючи знак Іванову.

А ще через півгодини він побачив палатки експедиції і, ніяково усміхаючись, пішов назустріч робітникам, що стурбовано поспішали до нього. Не скидаючи мокрого одягу, накреслив на плані місце відкритого родовища, дав завдання технікові і, тільки вирядивши робітників, переодягся.

Молода рисувальниця експедиції, якій інженер Іванов частенько давав поради розкласти багаття, коли б їй вночі довелося заблудитися в лісі і чекати ранку, а не витратити сили на марне блукання, побачивши скинуту мокру одягу інженера, сказала:

— Можна подумати, що ви провели ніч без багаття.

Іванов якось особливо пильно глянув їй у вічі і нічого не сказав.

ДОРОГОЦІННЕ ВИДАННЯ

Галієнко шпурнув гранату і в ту мить, як вона вибухнула, зірвався з місця і кинувся вперед.

«Будував академік Бекетов»,— вдарив йому в вічі забризканий кров'ю напис, вирізьблений на стіні. Галієнко, машинально повторюючи про себе цю фразу з тією гарячковою поспішністю, ніби від того, скільки разів устигне її вимовити, залежить — перебіжить він вулицею чи буде вбитий, мчав, стріляючи на ходу, до будинку.

— Будував академік Бекетов! — несамовито вигукнув він на весь голос і впав під захист стіни.

Сержант Кучугура плюхнувся рядом з ним і, здивовано глянувши на товариша, обережно спитав:

— Що з тобою?

Галієнко дивився на сержанта, не розуміючи запитання. Раптом кулі ясним віялом скажено зацокали над головами об стіну, і він, пригнувшись, став відшукувати, звідки стріляють.

— Це наша Державна бібліотека, — сказав він нарешті. — Її будував архітектор академік Бекетов.

— А я думав, ти того... — полегшено зітхнувши, відповів сержант і, визначивши, звідки йдуть кулі, увесь напружився і дав чергу. — Тепер, брат, не до книжок, — додав він у паузі між двома чергами.

«Так, тепер не до книжок», — подумав Галієнко, натискуючи і собі гашетку автомата. Але в уяві йому вплив розкішний вестибюль бібліотеки і та особлива затишність читального залу, де чути тільки тихе шелестіння перегортуваних сторінок. Напівзруйнований будинок бібліотеки, виляски мін, ядучий запах пороху і диму навколо будили давні згадки і викликали щемлячий біль. Руїни бібліотеки, які захищали його зараз від куль, здавалися йому покаліченим, скривавленим солдатом, що безпорадний лежить серед поля.

— Все знищили! Все! — з притиском прошепотів він і з ненавистю застрочив по зеленкуватому кітелю, що виткнувся з-за рогу.

Ранком другого дня Галієнко, взявши увільнюючу записку, ходив по знайомих вулицях свого міста. Рідні давно виїхали на схід, і він з сумом постояв біля будинку, де жив до війни. Двірник і кілька сусідів оточили його і розповідали про жах окупації.

— А архітектора, що жив з вами поряд, німці повісили, — згадав двірник.

Це повідомлення нагадало Галієнкові про вчорашній бій під стіною бібліотеки, і йому схотілося глянути на це місце сьогодні. Він швидко попрощався і пішов на вулицю Короленка.

На одвірках під'їзду несподівано, — як зелений листочок, що зворушливо виткнувся при корені обгорілого, знівеченого дуба, — висів папірець:

Бібліотека працює
з 10 ранку до 5 години вечора

Галієнко, зрадівши, ввійшов досередини і, ступаючи по купах цегли і штукатурки, знайшов, нарешті, живу кімнату. Сива бабуся, з таким щасливим обличчям, що Галієнкові стало аж ніяково, сиділа біля ящика, накритого газетою, на якому лежали стопки книжок і журналів. Два офіцери, обидва, очевидно, короткозорі, читали стоячи, тримаючи книжки біля самих очей. Галієнко відкозиряв. Офіцери, опустивши книжки, відповіли йому з тією старанністю, як це робить тільки нестройовий начсклад.

— Що вам? — радісно усміхаючись, пошепки спитала бібліотекарка.

— Мені... — Галієнко уважно придивився до жінки і тільки тепер впізнав її. Це була незмінна співробітниця бібліотеки. Але яке сиве стало її волосся і як почорніло лице. Він помітив старанно вчищені нігті на порепаних, з чорнотою у тріщинах, пальцях і, згадавши, яка вона була два роки тому, знову відчув прилив того щемлячого болю, який був учора, коли стріляв під стіною бібліотеки. Йому хотілося сказати цій жінці щось дуже тепле, зворушливе, але не знаходилося слів.

— Я б хотів Пушкіна, поеми... — сказав Галієнко таким схвильовано-приглушеним голосом, що обидва офіцери підняли голови і поверх книжок глянули на нього.

— Є! Є! — радісно сказала жінка. — Є чудове ювілейне видання.

Вона нахилилась до ящика і витягла з середини книжку в розкідній оправі.

— Я весь час ховала її під цеглою. Майже два роки я ховала її під цеглою і сміттям... і от тепер... — Вона не договорила фразу і, ковтнувши повітря, нахилилась, ніби шукаючи щось у ящику.

Галієнко розгорнув том, але не бачив тексту, а тільки порепані руки бібліотекарки і сторінки книжки з жовтими затьоками від дощів і непогоди. Коли він зирнув на жінку, вона вже посміхалася повними сліз очима.

— Ви, мабуть, з нашого міста? — сказала вона. — Ви бували тут раніше?

«О, я знаю, яка була ця бібліотека до війни!» — хотів сказати він, але, щоб не виказати хвилювання, тільки, стверджуючи, кивнув головою.

Запах цегляного порошу і недавнього бою ще стояв у кімнаті, і Галієнко згадав той особливий аромат бібліотеки, що був колись, — запах книг, змішаний з ледве чутними пахощами парфумів і дорогого тютюну від наскрізь

прокурених вчених. Галієнко знає і цю жінку, завжди строгу і уважну. Вона нагадувала йому чомусь Софію Перовську, Віру Фігнер...

Галієнко усміхнувся. Вона не пам'ятає, як колись два дні шукала йому потрібну статтю в старому збірнику, точної назви якого Галієнко не знав. Він і досі пам'ятає її щасливе обличчя, коли вона знайшла цю статтю. Тоді Галієнко тільки усміхнувся на таку некорисливу старанність. Тепер він по-новому зрозумів внутрішній світ цієї жінки, яка на другий день після визволення міста прийшла в зруйновану бібліотеку і поставила столик з книжками, які зберегла від загарбників.

— Я хотів би взяти цей томик з собою,— сказав Галієнко.— Я поверну його на кінець дня.

Обличчя бібліотекарки раптом похмурило.

— Але... тепер такий час... Розумієте, товаришу, це єдиний примірник поем... Може, ще хтось схоче почитати...

— Я поверну. Ви можете не сумніватися,— м'яко сказав Галієнко,— людина, яка зайшла в бібліотеку зразу після бою, знає ціну книжці. І поважає того, хто відкрив бібліотеку зразу після бою...

— Це так,— відповіла жінка,— я вірю вам, але ж... ваша частина може несподівано піти далі... Мені буде дуже прикро... Я стільки вимучилась, щоб сховати ці книжки від фашистського вогнища! Ви не повірите, але фашисти палили наші книжки на вогнищах!.. Мені хотілося б, щоб ця книжка належала всім, а не одному... Ні, я не можу дати вам книгу...

Галієнко зітхнув.

— Знаєте що?— раптом повеселіла жінка.— Сідайте на мій стільчик. У вас стомлений вигляд... Ви читаете тут... Правда?..— м'яко, як до дитини, сказала бібліотекарка.

Галієнко чомусь згадав свою матір, і йому залоскотало в горлі. Він прокашлявся і сказав:

— Я, власне, чому так наполягаю? Мене просили бійці прочитати їм щось хороше. Я прошу цю книжку для цілого взводу червоноармійців.

— Що ж робити?— безпорадно промовила бібліотекарка.— Я, їй-богу, не знаю, що робити... Ну, добре, беріть...— Вона зітхнула, і Галієнко відчув, що зараз принесено велику жертву.

— Я не маю права залишити навіть документа. У мене тільки військові документи,— сказав Галієнко.— Але даю вам слово честі, що поверну. Слово честі солдата!

Обидва офіцери глянули поверх книжок на Галієнка з тим восередженням і суворим виразом обличчя, що буває у людей, коли вони, дивлячись на когось, думають про щось зовсім інше.

— О ні! — серйозно сказала бібліотекарка. — Це надто велика обіцянка. Краще буде, коли ви не даватимете цього слова. Я вірю вам і так... Щоб довести це, я запишу на вас книжку тільки після того, як ви повернете її, — сумно усміхнулась жінка.

— Ну, от і добре. Ви працюєте з десяти до п'яти? Це буде такий подарунок бійцям! — Галієнко вклонився, винувато всміхнувшись.

...Бібліотекарка просиділа до шостої години, але книга не була повернута. Такі чесні, хороші очі були у бійця, а от слова не дотримав. Вона намагалася знайти виправдувальні обставини, але сум і образа не вгамовувались.

«Ну що ж тут, зрештою, такого? — питала вона сама себе. — Загибло два мільйони томів. Загибло двісті тисяч людей в нашому місті від голоду. Що таке одна книжка в порівнянні з цим?»

Та серце старої бібліотекарки не заспокоювалось. І не тому, що за цей том Пушкіна вона ризикувала життям, ховаючи його від фашистів. Ні. Навіщо він так легковажно дав слово честі воїна?

Вночі вона довго не могла заснути. І не тому, що десь на околиці міста стріляли. Йї ввижались очі бійця, такі хороші і чесні, вчувався його зворушений голос. Може, він принесе книжку завтра?

Не відпочивши за ніч, стомлена, вона ранком поспішила до бібліотеки. Сіро і незатишно було в обшарпаній кімнаті з оббитою штукатуркою і брудно-червоним порошком, що за ніч грубим шаром осів на ящику, на підвіконні, на книжках.

Заходили солдати, офіцери, цивільні, і жінка трохи заспокоїлась. Загальна радість впливала на неї, і тільки десь у глибині свідомості муляла неприємна згадка.

Вже втративши надію, бібліотекарка все ще придивлялася до кожного, хто заходив до кімнати.

Ні, не він...

Раптом до ящика, накритого газетою, підійшов військовий у формі сержанта і, розгорнувши папір, у який була замотана книжка, поклав томик ювілейного видання Пушкіна. У бібліотекарки захопило дух від радості.

— Товариш Галієнко прохав передати вам оцю книгу,— сказав сержант і побачив, як засвітилися очі і розцвіло обличчя жінки.

— Передав,— зашарілася вона вся.— О, як чудово! Скажіть товаришу Галієнкові, що я дуже, дуже вдячна йому. Я не знаю, як я вдячна йому... Обов'язково передайте йому ці слова...

Сержант потушив очі і глухо промовив:

— Галієнко загинув учора ввечері при виконанні бойового завдання. Він прохав мене обов'язково передати вам оцю книгу ще вчора ввечері. Але я не приніс її вчора, бо ми читали її всім взводом цілий вечір.

Сержант звів погляд на зблідле, скам'яніле обличчя бібліотекарки. Відкинувшись на спинку стільця, вона сиділа непорушно, і її невидючі очі швидко наповнювались сльозами.

— Може, він вам рідний? — злякано сказав сержант.

— Рідний,— беззвучно промовила вона і закрила обличчя руками.

Сержант ніяково потоптався на місці, зітхнув і потишеньку вийшов з кімнати.

ХАРАКТЕР

Не можна стверджувати, що Олексій Сидорович Чабаненко не любив кореспондентів. Але як тільки він чув перше запитання і уявляв, що знову, в який уже раз, доведеться йому викладати курс агротехнічних заходів по вирощуванню кукурудзи, його починало трохи канудити і замість розповіді хотілося сказати представникові преси щось уїдливе.

Тому на запитання кореспондента: «Як ви добилися високого урожаю?» — Олексій Сидорович робив спочатку паузу, щоб узяти себе в руки, і, тільки переборовши внутрішнє роздратування, починав розповідати.

На цей раз він теж не відступив від виробленого вже порядку і, помовчавши, почав заученою фразою:

— Перше, звичайно, оранка. Хочеш мати добрий урожай, то орати треба...

— Підождіть ви з своєю оранкою! — перебив його кореспондент.— Я вас питаю: як ви добилися високого уро-

жаю, а ви мені — лекцію з агромінімуму! Всі голови колгоспів, бригадири і ланкові знають, як треба обробляти землю, щоб одержати високий урожай. Чому ж у вашому колгоспі зібрали по вісімдесят центнерів з гектара, а в інших, де теж знають, як треба орати, сіяти і доглядати, не одержали й половини вашого? Чому?

Олексій Сидорович з несподіванки розгубився. Але йому сподобалось це. Сподобався навіть гострий тон кореспондента.

— А справді! — промовив він. — Чому? Так зразу і не скажеш... Чому? — за звичкою він почухав потилицю і став розглядати кореспондента, який для нього був тепер не взагалі кореспондентом, а певною індивідуальністю. Зрозумівши, що журналіст весь час тримає ліву руку в кишені, бо то — протез, і щоб заповнити паузу, яка надто вже затяглась, він спитав:

— На війні?

Той кивнув головою і з ввічливості теж поцікавився:

— А ви були на фронті?

Голова махнув рукою, мовляв, і не питайте!

— У мене ж що вийшло? — сказав він, і кореспондент по його тону відчув, що Олексій Сидорович любить розповідати про воєнні дні.

— Що ж у вас вийшло? — поблажливо повторив приїжджий, готуючись вислухати черговий бойовий епізод, яких чув уже тисячі.

— А от що. Як переганяли худобу на схід, то мій син, парубчак, гнав табун коней. А в табуні був лошак, жеребчик чистокровний, і от син мій якось необережно підійшов до нього, а той дав задки і розбив хлопцеві голову. Я до лікаря, звичайно. Лікар каже: «Тільки лежати, інакше — не ручусь за життя». Що тут робити? Порадилися з дружиною, та й залишив я її з хворим у лікарні, а сам погнав худобу далі.

Жену скотину на схід, оглянувшись назад — багряніють пожежі, палають наші міста, палають села, горить наша праця. І так мені боляче, і така лють закипає на ворога! Доки ж відступати? Невже не можна спинити фашиста, стати на смерть, але спинити! Кинути б мені корів та коней, взяти в руки гвинтівку! Але ж маю наказ евакуювати колгоспне майно...

Потім, уже за Волгою, здав скотину в колгосп, а сам до військкомату. Так і так, кажу, запишіть у добровольці.

— Ні, — відповідає воєнком. — Старий дуже.

— Який же я старий? П'ятдесят років!

— Не беремо таких. Зараз ви в колгоспі потрібніші. Ідіть. Працюйте.

Повернувся я в колгосп, взявся ярма робити. Коней мобілізували в армію, робота перейшла на волів, то я ото і стругав ярма. Ще раніше це діло знав. Роблю ярма, а думки — на Україні. Як там жінка та син, чи живі? Коли я їх побачу? Коли... А наші все відступають та відступають... Вірю, знаю, що не надовго все це, що закурить ще і за отими, як підемо вперед, а зведення як послухаеш, ну, жити не хочеться... І здається мені, коли б я сам узяв гвинтівку, то враз спинив би фашистів. А душа до того болить, що й сон пропав...

Майструю од ранку до вечора, а з голови не йде думка — яким способом потрапити на фронт? Може, поїхати до обласного военкомату? Чи податися на захід та пристати до якоїсь військової частини? А час іде. Наступив уже 1942 рік. Ні, думаю, сидіти в тилу тепер не можна. Іду ще раз до райвоенкомату. Прийшов. Був, кажу, торік, тепер знову проситимусь у добровольці. Военком зрадив, не те, що минулого року: «Таких патріотів побільше б!» — хвалить мене. Зразу ж оформили і, як і належить, послали мене до запасної бригади. Ну, радію, повчать місяць чи скільки там, помуштрують — і на фронт! Аж тут стрілецькі змагання. Я — раз! — вибиваю сорок дев'ять очок з п'ятдесяти можливих! Мене — в снайпери. За тиждень бригадні змагання з стрільби, і я займаю перше місце. Рука в мене тверда, око бачить добре, і характер такий, що як візьмусь за що, то вже осічки не буде. На другий день після змагань ставлять мене снайпером-інструктором. Вчу молодь, а душа мліє від радості: ось кінчиться навчання, і на фронт. Чого ж я, снайпер, і сидітиму в тилу?

Нарешті минає строк навчання. Тих, що прийшли зі мною — до маршової роти, а мене не беруть. Я до командира батальйону:

— В чому справа?

— Ти тут потрібен.

— Та ви що, — кажу, — смієтесь? Я для цього добровольцем ішов, а ви мене в запасній бригаді держатимете?

— Нічого не можу зробити, — відповідає.

Я до командира полку — та сама ситуація. Тоді я до самого командира бригади, до полковника.

— Чого тобі, Чабаненко? — полковник мене знав особисто як кращого стрільця, та й віком я серед рядових

найстарший. Так і так, кажу, душа рветься на фронт, для того і добровольцем пішов.

— Ти тут потрібний, Чабаненко.

— У мене,— кажу,— товаришу полковник, жінка і діти на окупованій території. Може, там фашисти знущаються з них, бо ж я був головою колгоспу. Я ж комуніст. Самі знаєте, що роблять фашисти з родинами більшовиків. Не можу я сидіти тут. Я повинен бити ворога! Пустіть мене, прошу вас, на фронт!

— А хто більше дасть вогню — один снайпер чи сотня? — питає полковник.

— Сотня, звичайно,— відповідаю.

— Ти за місяць навчив сто снайперів, вони підуть на фронт, і це буде корисніше, ніж ти підеш один. За другий місяць ти ще навчиш сотню, і ще, і ще. Зрозумів?

Зітхнув я і побрів до намету.

Минає місяць. Знову відправляють маршову роту, знову я іду до полковника. Знову та сама розмова.

Що ж робити? Болить душа. Знаю, розумію, що потрібен тут, а не можу себе пересилити. Як почую, що знущаються фашисти над нашими людьми, як згадаю заграви над містами і селами, висаджені в повітря заводи, спалені ферми, зруйновані вокзали, ну така злість закипає, що аж серце заходиться. Не можу тут сидіти, хоч прив'яжіть! Сам, своєю рукою хочу бити проклятих.

Не витримав і втретє добиваюсь до полковника. Вислухав він мене і розсердився.

— Ти,— каже,— Чабаненко, комуніст і будеш там, де тебе поставить партія. Зрозумів?

— Зрозумів, товаришу полковник.

— І щоб я більше не чув про це! Все!

Прийшов я у свій підрозділ, ліг, і так мені гірко на серці, що й не знаю. Думаю, не зможу спати, але заснув. А прокинувся, чую, неначе мені недобре якось. Сержант підійшов до мене, глянув:

— Чого це ти, Чабаненко, наче опух?

Подивився я в дзеркальце,— так, обличчя набрякло й пожовкло. На другий день — гірше, весь почав пухнути. Я до лікаря. «Нирки»,— каже. Ніколи не хворів на нирки, а тут — на тобі! Ну що ж, п'ю ліки, вчу снайперській справі солдатів, а мені все гірше й гірше. Минає кілька днів, і лікар забороняє мені виходити на навчання. «Погані твої діла, Чабаненко»,— каже. Я й сам почуваю, що погано, а нудьга така, що на світ не хочеться дивитись. Лежу

я біля намету, це було восени, гриюсь на сонечку і думаю, доведеться, мабуть, тобі, Олексію, умерти тут і подзвонить по тобі повар об казан...

Як подумав я про смерть, блиснула ідея.

— Однаково мені вмирати, — кажу командирові батальйону. — Пошліть мене, поки ще можу ноги переставляти, на фронт. Краще я там загину, а перед смертю хоч одну кулю та дам ворогові прямо в серце!

— Добре, — каже, — доповім командирові бригади.

Не пройшло й двох годин після цієї розмови, аж гульк! Іде до мене сам полковник.

— Що, Чабаненко, знову ідея?

— Чую, що вмру, то й прошусь...

— Ну от, чого тобі вмирати? Видужаєш!..

— Ні, — кажу, — чую, що не одужаю... Пустіть на фронт.

— Ну, біс з тобою! — розсердився полковник. — Іди! — і пішов геть.

— Спасибі, товаришу полковнику, — а сам, хоч як тяжко мені від недуги, мабуть, засяв.

Полковник зробив кроків п'ять, потім вернувся, підійшов до мене, подав руку, а в самого сльози на очах:

— Бажаю тобі щасливо воювати! Одужуй!

— Спасибі, товаришу полковнику, — дякую йому, а серце ледь не вискочить з грудей від радості.

Другого дня сіли в ешелон і посунули на захід. І так легко мені, що здійснилось бажання моєї душі. Як не доведеться жити на світі, то хоч умру за Батьківщину, за своїх рідних. До фронту тільки б дотягти! «До фронту дотягнеш», — заспокоює лікар. «От і добре! Чого ж мені ще?» — думаю, а всередині все аж сміється, що їду, що встигну випустити свою снайперську кулю.

Днів через п'ять чи шість під час чергового огляду лікар, дивлюсь, знизує плечима:

— Ти знаєш, Чабаненко, що ти одужуєш?

— Та, — кажу, — наче краще себе почуваю.

— А ти віриш, що був безнадійний?

— Догадувався...

— А знаєш, що тобі допомогло одужати?

— Та, мабуть же ж, ліки? — кажу.

— Ліки? — сміється. — Всім дають ці ліки, і нікому вони не допомагають, а тобі допомогли... В чому ж секрет?.. І здається мені, що ось у чому: дуже тобі хотілося доїхати до фронту. А коли людина дуже чогось хоче, то, як бачиш,

і отаку хворобу перемагає... Характер у тебе щасливий: всі сили, всю душу вкладаєш у ту справу, яку надумав зробити.

А за кілька днів зійшов з мене весь опух, і в вагоні зібрався начальство всього медсанбату. Дивляться на мене лікарі, як на якусь дивину.

— Підвезло тобі, Чабаненко, — каже начальник медсанбату. — З такою хворобою, як у тебе, не видужують, а ти — переміг її!

— Він захворів, — каже мій лікар, — від того, що його на фронт не пускали, а тепер одужав від радості, що здійснилось його бажання.

— Он воно що! — дивується начальник і до решти лікарів: — От вам сила психіки. У підручниках про це вчив, а на практиці бачу вперше...

Ну от, прибуваємо ми на фронт, і мене зразу...

Але кореспондент уже не слухав. Він швидко нотував собі до блокнота і, скінчивши, перебив оповідача:

— Тепер, Олексію Сидоровичу, мені все ясно. Як же ми сформулюємо висновок.

— Який?

— Як ви домоглися високого врожаю?

— Мм... — Голова допитливо глянув на кореспондента і несміливо, навіть боязко промовив: — Тепер не знаю, як вам і відповідати... Все ж... як не крути, а треба починати з оранки...

— Знову ви з своєю оранкою! — з докором, але вже без серця, прохопився журналіст. — Цілеспрямованість! Розумієте? Всі сили на те, щоб виростити високий урожай! Здатність усього себе віддати справі, як тоді, коли ви йшли на фронт!

— А-а... Ви з цього боку?..

— Тільки з цього. Тільки з цього, Олексію Сидоровичу! Сила матеріалізованої ідеї! Цілеспрямованість! От де причина успіху.

— Та то було, було... Але ж я недоказав. Поставили мене снайпером...

Кореспондент слухав, кивав головою, та очі його були не тут. І коли через півтори години Олексій Сидорович кінчив свою розповідь про фронтіві справи, гість резюмував, хоч це зовсім не в'язалось з розповіддю:

— Виходить, справа не тільки в агротехніці, — головне в тому, хто береться за неї.

Голова колгоспу, весь ще у полоні спогадів про війну, мовчав, не вловив, до чого ці слова кореспондента.

— А тепер, коли я відчуваю, бачу, як бралися у вас до роботи, розкажіть і про агротехніку.

— Значить, гаки з оранки починати? — засміявся голова, та за мить його обличчя було серйозне.— А ви знаєте, що таке оранка? — промовив він, тільки не тим нудним тоном, яким розповідав звичайно, а так, наче вийшов у широкий колгоспний степ, а за ним дружними лавами орачі, весь колгосп,— міцний, згуртований, повний бажання боротьби і перемоги.

ЗАКЛАД

Сонце палило так, що жовта стерня на обрії здавалася розтопленою міддю. Марево наближало горизонт, і склалося враження, ніби десь зовсім недалеко кінчалася земля, а далі було тільки вирування розтопленого металу.

— Проклята країна! — пробурчав німецький солдат років тридцяти і розстебнув френч, брудний від масних плям поту.

Другий німець, ще зовсім молодий, нічого на це не відповів і, збивши долонею краплі поту, які рясно висіли на білих бровах, витяг сигаретки й мундштук.

Солдати сиділи під дубом, що самотньо стояв на високих березі Дніпра, і лінивими поглядами озирали місцевість. Але навколо не було ніякого руху. Все, здавалося, застигло від спеки — порожній степ, напівспалене село на березі, широка ріка. І навіть кібець, що, розпластавши крила, висів у повітрі, здавався нерухомим. Тільки внизу, коло каменя, бралась живими миготливими зморшками вода.

— Як вам подобається, Мюльнер, ця штучка? — спитав молодший солдат, тримаючи в руці мундштук, в прозору пластмасу якого був хитро вправлений малюнок голої жінки.

— О! — гукнув із захватом Мюльнер, через силу відводячи спину від дуба, на який він спирався.— Дайте-но мені в руки.

У нього навіть спала сонлива байдужість, і, пожвавішавши, він довго мовчки розглядав мундштук.

— Що ви за нього хочете? — спитав він нарешті.

— Я не збираюсь його продавати. А втім, що ви могли б запропонувати?

— А що б ви хотіли?

— Відпустку додому на два місяці,— засміявся Франц.

— Без жартів, що вам дати? — не відриваючи погляду від малюнка, промовив Мюльнер.

— Коли б не така спека, я запропонував би вам виграти його в карти.

— Гаразд! — охоче погодився Мюльнер.

На сході пролунав ледве чутний далекий гуркіт. Обидва солдати замовкли і, дивлячись з німим запитанням один одному в обличчя, якийсь час зосереджено прислухалися.

— Бомби? — роздумливо мовив Франц.

Мюльнер заперечливо похитав головою і, зітхнувши у відповідь неприємним думкам, сказав:

— То зіграємо? — І витяг колоду.

— Ні, не в таку спеку,— відмовився Франц. Він сидів розімлілий, з напівроззявленим ротом, не витираючи поту, що стікав з брів, збирався на кінці носа в слизуваті краплі і падав на підборіддя.

— Проклята країна,— знову буркнув Мюльнер і з нудги став розкладати карти.

В цей час на порожній вулиці села показалася постать. Жінка, підтримуючи рукою клунок на плечі, вийшла з крайньої хати і подалась до Дніпра. Незабаром, здіймаючи хмари куряви, побіг, доганяючи матір, хлопчик років п'яти.

Солдати лінним поглядом стежили, як жінка пружною ходю спустилася до річки, розв'язала клунок і, підтикавши картату спідницю, зайшла у воду. Вона намочила білизну і прала її на камелі, що виступав з води. Час від часу жінка, не розгинаючись, поглядала на хлопчика, який те й робив, що брів у воду, і сварила на нього пальцем.

— Скільки буде звідси туди? — спитав раптом Мюльнер, кивнувши головою на жінку.

Франц примружив око і в'яло відповів:

— Метрів двісті.

— Ні, всі триста, а то й чотириста,— рішуче заперечив Мюльнер.

— Може,— байдуже погодився Франц.

— Зараз я виграю у вас мундштук,— повеселілим голосом сказав Мюльнер.

Франц здивовано підвів брови і мовчки глянув на солдата

— Коли я попаду звідси в жінку, ви віддаєте мені ваш мундштук. Згода?

У Франца враз зникла млявість і заблищали очі.

— Оце цікаво! — мовив він і, подумавши, додав: — Та що ж тут важкого?

— Я стрілятиму з парабелума! — рішуче сказав Мюльнер.

— З парабелума? — недовіжливо перепитав Франц. — Ставлю мундштук. Але умова: з одного пострілу!

— Гаразд! — погодився Мюльнер і, витягнувши пістолет, підняв прицільну рамку на відмітку «300».

Жінка, закінчивши прати, викручувала білизну. Мокра від бризок одяга обліпала, чітко окреслюючи форми, коли жінка нахилилась над каменем.

Мюльнер, поклавши пістолет на лікоть лівої руки й затримавши дихання, від чого обличчя його почервоніло ще дужче, а приціл на щоках стали фіолетовими, повільно націлявся. Другий німець не зводив збудженого погляду від схиленої над водою постаті.

В ту мить, коли жінка, напіврозігнувшись, взяла однією рукою чергову річ для викручування, а другою насварилась на хлопчика, який аж по коліна забрів у воду, пролунав постріл. Жінка без звуку упала наперед, головою у воду, і зникла з очей.

— Є! — з важким видихом, викликаним надмірним напруженням, гукнув Мюльнер.

— Ма-а-а-мо! — долетів від Дніпра дитячий зойк.

— Ви виграли, — розгублено промовив Франц.

— Давайте мундштук, — задоволено усміхнувся Мюльнер і, одержавши заклад, переможно глянув на Франца.

— Ма-а-а-м-о! — лунало від ріки.

Німці повернули голови до Дніпра. На воді, надувшись пухирем, повільно пливла картата спідниця, і течія відносила її все далі і далі від берега. Хлоп'ятко раз у раз кидалось у воду, намагаючись наблизитись до матері, але, влякане глибиною, з плачем поверталось назад.

— А коли я відіграюсь? — збуджено запропонував Франц.

— Як?

— Я поцілю в нього, — і кивнув на дитину.

Мюльнер уважно глянув униз. Хлопчик підбіг кілька кроків берегом, щоб бути напроти матері, яку течія помалу

зносила вниз по річці, і з криком: «Мамо!» — зупинився, простягаючи до води ручки.

— Хе,— задумливо промовив Мюльнер,— хлопчик наближається до нас. Він ближче вже метрів на двадцять. Навіщо мені ризикувати?

— Це нечесно! — обурився Франц.— До того ж мішень менша.

— Нечесно?! — загрозово заревів Мюльнер.— Може, ви вчитимете мене чесності? — І, кинувши презирливий погляд, по паузі додав:— Добре. Стріляйте. Але як хлопчик пробіжить ще двадцять метрів, я не визнаю вашого пострілу!

Німець, хвилюючись, став цілитись. Лягнув постріл.

— Ха-ха-ха! — зареготав Мюльнер, побачивши, як хлоп'я кинулось тікати до села.— Виграв ваш пістолет, який вам доведеться сьогодні почистити.

— Чорт! — вилаявся Франц.

Маленьке хлоп'я стояло на шляху і з жахом дивилося, як все далі і далі відпливає від берега картата спідниця.

— Запалимо, чи що? — зухвало зареготав Мюльнер, беручи в рот мундштук.

Раптом солдати захвилювались і стали швидко застібати френчі. Від схованої в кущах землянки простував до них офіцер. Він ішов, часто і швидко повертаючи то в один, то в другий бік гостре обличчя, і своїм довгим, майже без талії, тулубом на коротких ногах дивно нагадував пацюка, що виліз з норі на світло.

— Що за стрілянина? — спитав він сердито.

Мюльнер розповів, у чім справа, і показав мундштук.

— О, Мюльнер відмінний стрілець серед військ «СС»,— сказав офіцер до Франца,— даремне ви погодилися на такий заклад.

— Я теж не останній стрілець, пане лейтенанте,— відповів Франц.

— На яку відстань ви ставили прицільну рамку? — цікавився офіцер.

— На двісті метрів.

— От, ви на цьому і програли. Ви стріляли вниз? Так? Але відстань скрадається, коли дивишся вниз. Вам слід було б поставити на триста метрів.

Хлоп'я тим часом знову повернулося до Дніпра і, не відвертаючи обличчя від картатого пухиря, що ставав усе меншим і меншим, спотикаючись, ішло вздовж берега. Раптом булькнула вода, і картата пляма зникла.

— Мамо! — дико скрикнула дитина і, схопившись ручками за голову, зупинилася.

— Дайте мені ваш пістолет, Франц, скоріше! — не спускаючи очей з берега, простяг руку офіцер і, одержавши, швидко націлився і стрільнув.

— Ось як треба стріляти, — сказав він, відводячи очі від хлопчика, що корчився на піску.

— Пан лейтенант відмінний стрілець, — улесливо сказав Мюльнер і подав офіцерові мундштук.

— О ні. Ви чесно виграли його, Мюльнер, — промовив офіцер і, поляскавши солдата по плечі, пішов геть.

Обидва німці витяглися і стояли так, поки лейтенант не зник у кущах.

— Оце великодушний вчинок. Вчіться, Франц, — серйозно промовив Мюльнер. Потім витяг мундштук, глузуючи, поводив ним перед носом у Франца і взяв у рот.

На сході виразно і гучно гриміла канонада. Вона наближалась, росла і ширилась, непереможна і грізна. Здавалось, караюча рука здіймалась над вигорілим степом, і мерзенні недолюдки в чорних мундирах лякливо поглядали на схід.

ПАСІЧНИК

Каленик Петрович Дзябура не боявся своєї дружини. Він просто не міг слухати її дорікань, скарг і інших уїдливих балачок, що мають загальну назву «пиляння». Щоб не порушувати власного спокою, він згоджувався з своєю дружиною, хоч би вона й не зовсім була права.

І тепер, згадавши, що він залишив у садку вулик з бджолами, Дзябура чекав нагоди непомітно від дружини повернутися до села і схвати вулик хоч би в льох.

Ранком заскочили гітлерівці і, загрожуючи розстрілом на місці, наказали всім негайно перебраться до сусіднього села. Люди покинули хати, але, почувши з другого краю селища стрілянину, спинилися в балці і з тривогою ждали кінця бою.

Каленик Петрович сидів на клункові з борошном і, слухаючи зітхань своєї старої, думав про вулик. Два роки ховав його від німецьких окупантів. Два роки планував відновити після війни довірену йому колгоспну пасіку і от сьогодні, як на гріх, забув схвати.

Дружина, з гускою в кошику, сиділа поряд, журно спершись щокою на руку.

«Хіба сказати їй про вулик? — подумав Каленик Петрович і зразу ж одігнав цю думку: — Вчепиться! Вчепиться, як навіжена, і не пустить».

Він так розтривожився, що готовий був просто на очах у жінки встати і піти в село. Але, уявивши, який лемент зніме стара, або, ще гірше, побіжить за ним, Каленик Петрович продовжував похмуро сидіти

Навколо точилися сполохані розмови. Тривожний настрій наростав, і окремі буденні балачки, що проривалися серед розмов про той жах, який доведеться пережити людям, коли наші не виб'ють гітлерівців із села, збільшували тяжкий неспокій.

У сусідки гітлерівці забрали мішок квасолі, і Каленик Петрович чув, як вона, підвищивши голос, розповідала другій бабусі:

— Забрали, іроди, а там така квасоля, така квасоля!

Каленикова стара прислухалась до розмови, підбрала кошик з гускою і протиснулась до сусідки довідатись докладніше про цю квасолю.

Як тільки жінка загубилась у натовпі, Дзябура встав, повагом спустився в глиб балки до ручая, і тоді понад самим очеретом, пригнувшись, побіг до села.

Перша вулиця була зовсім порожня. Дзябура перебіг її і городами, ховаючись у садках та поза сояшничинням і кукурудзою, вийшов до другої вулиці. Поповзом він доліз до тину, щоб глянути, чи порожня вона, і, висунувши з густого бур'яну голову, закам'янів на місці: майже поряд, під тином, у високих заростях лободи він побачив пару очей, що напружено дивилися на нього. Дзябура зазмер з несподіванки, не в силі рушити з місця і відвести погляду від тих очей.

— Іван! — нарешті впізнав він.

Це був син його сусіди — комсомолец-підпільник.

Рухом голови Іван підкликав до себе Дзябуру і, коли той підповз, спитав:

— Що ви тут робите?

Він не звернувся до нього з звичайним «дядьку Каленику», а сказав тільки «що ви тут робите?», і тому запитання прозвучало офіційно і навіть суворо. Каленик Петрович побачив у Іванових руках кінець дротинки, що губилася в густім шпориші вулиці, і, багато чувши про те, як

партизани висаджували в повітря транспорти окупантів, зрозумів, що тут робить Іван.

«Ось як захищають народне добро!» — різонула думка. Він опустил очі і промовив невиразно:

— Та так, хотів дещо переховати.

Іван, здається, не чув відповіді і уважно вдивлявся в проміжок між кущами жовтої акації, якою був обсаджений цей бік вулиці.

— Дивіться! — сказав він пошепки Дзябурі.

Праворуч, за півкілометра від них, метушилися гітлерівці, складаючи на автомашину телефонний дріт, якісь ящики, кулемети.

— Тікають. Ви, може, пішли б назад, дядьку Каленику?

— А хіба що? — спитав Дзябура, не розуміючи, хоче Іван, щоб він пішов звідси, чи хоче, щоб залишився.

— Можуть убити, — сказав між іншим Іван і з захопленням додав: — Он бачите отой валочок соломи на шляху? — він кивнув на оберемок соломи, що лежав, ніби загублений недбалим хазяїном, кроків за двісті від них. — Як машина наїде на нього, то вона теє...

Дзябура запитливо глянув на Івана, але той зосереджено дивився на машину, в яку сідав шофер і похапцем лізли солдати. Каленик Петрович зітхнув, здається, усім нутром, ніби стверджуючи цим, що залишати зараз Івана самого не годиться, і сказав:

— Та чого ж іти? Удвох охотніш!

Іван швидко повернув голову і хвилину мовчки дивився на Дзябуру. Потім його обличчя розплилося в щасливу, зовсім дитячу усмішку. Ця усмішка нагадала Дзябурі сина, вбитого на початку війни, пригнуту горем нещасну дружину з гускою в кошику, і він, із стогоном зітхнувши удруге, нахилив скривлене мукою обличчя до землі.

— Їде! — схвильовано прошепотів Іван.

Каленик Петрович підвів очі. Машина повільно викотилась з двору і, раптом набравши швидкості, пішла шляхом. Чотири автоматники, щохвилини озиралась назад, бігли за машиною, тримаючись протилежного боку вулиці.

Відстань до оберемка соломи блискавично зменшувалась, і Каленик Петрович відчув, як солодко-млосна хвиля проймає його тіло.

— Тягни! — скрикнув він, і в ту ж мить стовп вогню і диму шугнув перед його очима і пролунав вибух.

Крізь дим було видно, як автоматники з усієї сили ки-

нулись до машини, але, побачивши, що там їм робити вже нічого, побігли вздовж вулиці.

Іван схопив гранату і торопко, зиркаючи то на автоматників, то на руки, вставляв запали.

— Давай мені гвинтівку,— сказав Дзябура.

— Тільки ви не стріляйте, поки я не кину,— не спускаючи очей з автоматників, прошепотів юнак.

Дзябура просунув рушницю між акаціями і застиг. Раптом майнули чотири постаті і, озираючись, спинилися коло повітки, майже напроти нього. Він почув, як заворушився Іван, почув звук від вибуху запалу і побачив, як раптом стрепенулися, підбравши автомати, гітлерівці, і, розкотившись у різні сторони, попадали на землю. Не чекаючи вибуху, Дзябура стрельнув раз, удруге, втретє...

В цю мить вибухла граната.

— Отак треба ховати вулик! — вголос подумав старий і, не довіряючи гранаті, випустив ще два патрони.— Отак! Отак!

Важко перевівши дух, він запитливо глянув на Івана.

— Оце й усе,— сказав юнак.— Тепер давайте, дядьку Каленику, гвинтівку. Мені треба йти.

— Та й я, мабуть, піду. А то стара там турбується,— мовив Дзябура і поповз у глиб городу.

— А у вас же якась справа була? — промовив Іван.

— Та була...— усміхнувся Каленик Петрович.

Дзябура благополучно вибрався з села до балки і, час від часу ховаючись в очереті, дійшов до того місця, де отаборилися люди.

Тітка Параска побачила чоловіка, подерті поли його піджака, чорну від пороху полотняну сорочку і вже хотіла накинутись на нього з черговими докорами, але її спинив якийсь особливий, урочистий вираз обличчя Каленика Петровича, і вона розгублено спитала:

— Де ти був?

Каленик Петрович усміхнувся і відповів:

— Де? Вулика ходив ховати.

МАТИ

Про те, що значно приємніше не запивати горілку содовою, як ведеться в Сполученому Королівстві, а закушувати її огірком або, найкраще, свіжим помідором, містер Джонс довідався не так давно. В 1945 році, служачи в королів-

ській авіації стрільцем на літаку, Джонс брав участь у човникових польотах. Дізнавшись там про новий спосіб закушувати, він додержувався його з постійністю, гідною справжнього англійця.

Саме через те сьогодні, одержавши заробітну плату, Джонс не поїхав додому трамваем, а пошкутильгав пішки, щоб захопити по дорозі пляшку і купити на закуску свіжого помідора, що вже почали з'являтися в продажу. Віскі він купив зразу, але помідорів у магазині не було. Він зайшов до кількох дешевих харчевень, та бажаних овочів не було і там: сезон на помідори ще не настав.

Порипуючи протезом і спираючись на щіпочок, Джонс ішов шумливою вулицею, заглядаючи в вітрини магазинів і передумуючи, а вірніше — відганяючи думку про те, що годину тому відбулося в конторі фірми «Девіс енд компані».

Чи правильно він зробив? Звичайно, ні. Але... Але з кожним днем цих огидних «але» стає все більше й більше...

Сьогодні після роботи його викликали до контори і управитель фірми, кістлявий рудий містер Майкел, мав з ним коротку розмову.

— Ви інвалід, містер Джонс,— сказав містер Майкел.— Але ми тримаємо вас на роботі, хоч є тисячі здорових робітників, які мали б за щастя зайняти ваше місце на фабриці.

— Я втратив ногу не під трамваем і не будучи п'яним, містер Майкел,— відповів Джонс похмуро.

— Я саме про це й кажу. Багато таких, як ви, що втратили ноги і руки не під трамваем і не будучи п'яними, стоять на тротуарах, тримаючи в руках коробочок сірників. І не тому, що вони не можуть або не хочуть працювати. Але вас фірма тримає на роботі...

Містер Майкел зробив паузу, Джонс теж промовчав...

— Ми сподіваємося, що ви віддячите нам і підете назустріч у зовсім незначній справі,— сказав Майкел і запитливо глянув на Джонса.

Джонс підвів голову і подивився управителеві просто у вічі.

— В якій саме? — спитав він і відчув, як неприємний черв'ячок заворушився десь глибоко всередині.

Управитель блимнув очима, але витримав погляд Джонса.

— Нам було б приємно,— сказав він,— коли б ви не

поставили свого підпису під комуністичною Стокгольмською відозвою проти атомної бомби.

— Ви хочете, щоб я голосував за війну? — гостро промовив Джонс і, переступивши з ноги на ногу, ненароком рипнув протезом.

— Я нічого не хочу сказати, крім того, що сказав, — незадоволено промовив містер Майкел. — Зрештою, це ваша особиста справа...

Джонс втопив зір у підлогу і хвилину мовчав. Потім, не підводячи голови, повернувся і вийшов з кабінету.

Одержавши зароблені гроші, він похмуро, намагаючись не зустрічатися з товаришами, попрямував до виходу.

— Хелло, Джонс! А на мітинг? — гукнув хтось за його спиною.

Джонс не обернувся. Нахилившись, він пошкутильгав швидше і зник у прохідних воротах фабрики.

Звичайно, він зробив паскудно. Але кому приємно стояти на вулиці з коробочком сірників або парою шнурків для взуття в надії, що якась жаліслива місіс подасть милостиню під виглядом купівлі? Правда, у Джонса на грудях орденська стрічка. Та хіба не старцюють інваліди і з орденськими стрічками? Скільки завгодно!

«Зрештою, від того, що одним підписом буде менше, справа не зміниться», — заспокоїв себе Джонс і притиснув рукою пляшку з горілкою. Незабаром він причвалає додому, вип'є, і всі неприємності підуть під три чорти.

Він шкутильгав далі, і його настрої в міру наближення додому гіршав. І тільки, коли він відчував у кишені пляшку віскі, обличчя йому веселішало. Все-таки треба сказати, що віскі — прекрасна річ: воно зогріває душу навіть тоді, коли ще тільки в кишені, не кажучи вже про те, коли потрапляє до шлунка.

З властивою йому впертістю Джонс заходив до кожної харчовні і оглядав убогий набір закусок. Але помідорів не було ніде. Нарешті в одному багатому магазині він побачив те, чого шукав. Ціла гора чудових помідорів лежала на полиці. Джонс зрадів.

— Скільки за фунт? — спитав він і, почувши відповідь, враз зів'яв. Він не капіталіст, щоб платити такі скажені гроші за фунт помідорів.

— Пробачте, сер, — звернувся він знову до продавця. — Я не Антоні Іден, щоб купити цілий фунт помідорів.

Скажіть, будь ласка, сер, скільки може коштувати один помідор.

Продавець, поважний, як лорд хранитель печаті, неохоче зважив один помідор і назвав Джонсу цифру.

Ні, для Джонса і це задорого. Хвилину він вагався, але вихована роками ощадливість перемогла. Джонс зітхнув і вийшов з магазину.

Він зазирнув ще в дві харчевні і раптом у третій знову побачив помідори. Вони були значно гірші, ніж у магазині, але ціна на них не дуже відрізнялася від магазинної.

«Пошукаю ще», — подумав Джонс.

Він продовжував іти вулицею, та помідорів більше не траплялося. Зголоднілий Джонс, апетит якого все більше й більше роз'яструвався від запаху страв у харчевнях, куди він раз у раз заходив, уже жалкував, що не купив помідора в магазині. Зрештою він не так уже часто випиває. Має ж він право витратити більше, ніж звичайно, на закуску, якої йому так хочеться зараз.

Він навіть подумав, чи не повернути назад, щоб заплатити нехай і астрономічну, з його погляду, ціну, аби задовольнити своє бажання. Саме в цей момент він помітив у ніші воріт одного з будинків стару жінку, яка тримала в руці два помідори.

— Чи не продаєте, місіс? — спитав Джонс, зрадивши з такої знахідки.

— Так, містер, — сказала вона несміливо. — Я не торговка. Але життя таке важке, містер, що я змушена продати ці два помідори.

— Скільки ви хочете, місіс, за один помідор?

Жінка назвала цифру втричі меншу, ніж у магазині.

— Половину! — сказав Джонс весело, торгуючись більше для годиться, ніж з необхідності. — Візьміть половину, місіс.

Жінка уважно подивилася на Джонса, співчутливо зітхнула і сказала:

— Добре, містер, беріть... Для вас можна...

— Чому для мене? — сторопів Джонс, вражений тим, що жінка відразу зробила таку неймовірну знижку.

— Чому? — сумно зітхнула жінка і, не спускаючи очей з протеза, промовила якимсь чужим, неприродним голосом: — Для матері кров її дітей ніколи не охолоняє.

Джонс здригнувся так, наче на прямій дорозі побачив перед собою безодню. Він стояв нерухомо, немов закам'янілий, раптом відчувши до самих глибин страшно трагедію

цієї невідомої йому матері. Недавня війна, тяжка і страшна, але про яку Джонс уже став забувати, для цієї жінки була непоправним горем на все життя. Що в порівнянні з цим горем його каліцтво!

Джонс уже не дивився на помідори. Слова жінки опалили його немов вогнем, і вся кров, яку він бачив на війні, здавалася йому зараз гарячою кров'ю її дітей.

— Беріть, містер, беріть. Нічого...— промовила жінка, і Джонс відчув, що коли вона скаже ще хоч слово, голос її затремтить.

Джонс вигріб із кишені всі гроші і вклав у руку жінці. Боячись глянути їй в обличчя, він швидко пішов геть. Та, зробивши кілька кроків, не витримав і озирнувся. Жінка схилилася на ворота, і плечі її здригалися. Помідор випав у неї з рук і лежав на землі.

Джонс відчув, як важкий клубок підкочується до горла.

— Прокляття війні! — прошепотів він із стогоном, розуміючи, що треба не шепотіти, а крикнути на весь голос, на весь світ, так, як могла б крикнути зараз тільки оця жінка.

Він раптом рвучко повернувся і швидко пішов назад до фабрики, високо підкидаючи протезом. Перед його очима стояла, схилившись на ворота, осиротіла матір у старій, що втратила свій первісний колір, одяжі, а біля її ніг лежав на землі помідор — червоний, як кров.

В ЯБЛУНЕВОМУ САДУ

Жартуючи, Іван Іванович любив говорити, що він порівняно з багатьма іншими чоловіками мав хоч ті незаперечні якості, що не палив цигарок серед ночі і не пив горілки зранку. При нагоді він не соромився розказувати товаришам по взводу про такі випадки з власного, довгенького-таки родинного життя, які викликали загальний сміх і змальовували Івана Івановича не з найкращого боку. Але про те, що він і його дружина люблять одне одного, про моменти справжньої дружби між ними, Іван Іванович розповідати соромився. Взагалі він уникав говорити про свої високі почуття і пориви, а коли й заводив про це мову, то з іронією, пояснюючи їх якими-небудь обивательськими міркуваннями.

Наприклад, він не пішов писарем до штабу полку, куди

запрошували Івана Івановича, зважаючи на його чудовий почерк, бо хотів виконати свій патріотичний обов'язок з гвинтівкою в руках. Але бійцям пояснював цей вчинок тим, що для здоров'я корисніше бути на свіжому повітрі і що, мовляв, писареві багато мороки. І хоч у людей практичних ці мотиви Івана Івановича викликали сумнів, він щиро гадав, що цілком переконав їх своїм поясненням.

Коротше кажучи, він оберігав від інших внутрішній світ чистих почуттів і вважав, що найкращий спосіб для цього — виставляти себе гіршим, ніж був він насправді. Все, що могло показати його з кращого боку, він намагався звести на жарт, і тому мали його за трохи легковажного. Така репутація Івана Івановича спричинялася до того, що бійці ніколи не консультувалися в нього у важливих справах, як-от: визначити якість чобіт, з'ясувати, чи досить добре вичищений автомат, які рукавиці тепліші — з заячого чи кролячого хутра і тому подібне, зате охоче звертали-ся в питаннях, що мали для них суто академічний інтерес, приміром: чи можливе міжпланетне сполучення, з чого робиться маргарин та інші.

В глибині душі Іван Іванович заздрив Павлюкові — похмурому бійцеві з твердим поглядом спокійних очей.

У Карповича, — так звали Павлюка в частині, — що б він не говорив, все звучало дуже переконливо. Може, причиною була тут ще й особлива здібність Карповича до практичних справ, якою, попри всі намагання, не відзначався Іван Іванович. Коли Карпович казав, що черевики з вивернутою шкірою на передах кращі за звичайні, всі мимоволі сповнювалися повагою до шевця, який пошив такі черевики. А що переважна більшість людей, щоб укріпитися у своїх поглядах і оцінках, потребує моральної підтримки інших, до Павлюка завжди зверталися за такою підтримкою.

Кожен боець, діставши нову річ із обмундирування або зброї, обов'язково показував її Карповичу.

— Носитимеш, — впевнено казав Павлюк, і солдат був переконаний, що одержав найкращу гімнастюрку.

— Стрільтимеш, — і цього одного слова було досить, щоб у бійця зникли будь-які сумніви щодо гвинтівки.

До Івана Івановича Павлюк ставився з недовір'ям і виявляв це тим, що ніколи не сміявся, слухаючи його веселі оповідання і жарти. Свою образу на це Іван Іванович виказував тим, що принципово не звертався до Карповича за порадами. Обидва вони сторонилися один одного, а що

були в різних відділеннях, це не позначалося на їхніх відносинах.

Але командир взводу вважав їх обох за кращих бійців, ось чому сьогодні вони опинилися вкупі в садочку, за лінією ворожої оборони.

Вчора ввечері взвод пішої полкової розвідки одержав бойове завдання. Вже те, яким способом було дане завдання, свідчило про його важливість. Командир полку сам з'ясував обстановку. Завтра о 22.00 почнеться наступ. Треба проповзти в розташування ворога і знищити без усякого шуму два-три кулеметні гнізда, щоб відкрити прохід для несподіваного наступу.

— Ворог так густо прострілює підходи до лінії своєї оборони,— сказав майор,— що розвідників з цього боку аж ніяк не чекає. Але ви пройдете. Я посилаю двадцять чотири найкращих бійці із взводу, і коли з вас пройде хоч два, цього буде досить. Я надіюсь, що ви це зробите!

Вони повзли цілу ніч, і з двадцяти чотирьох тільки троє — Павлюк, Іван Іванович і червоноармієць з чудним прізвисьмом Недайборщ — аж на світанку дісталися до першого двору в розташуванні ворога. Вони залягли в яблуневому садочку — іти далі в глиб ворожої оборони було небезпечно.

Непомітні, в білих халатах серед білого снігу, вони лежали в молодому садку, і Іван Іванович, відпочиваючи від важкого переходу, думав: чому, коли сидиш у кімнаті, ранок буває фіалковий, а коли зустрічаєш його надворі, він просто сірий.

З садочка було видно кулеметне гніздо, повз яке вони пройшли годину тому, а перед самими очима — причілок і задня стіна хати. Із стріхи звисали крижані бурульки, жовто-коричневі, як палений цукор, і чомусь викликали спогади про дитинство.

Вулицею пройшов німецький солдат, і це збентежило Івана Івановича. Але кроки скоро затихли, і він став думати, що, повзучи сюди, спітнів і тепер починає мерзнути, а лежати йому аж до вечора.

Обережно повертаючи голову, Іван Іванович уважно оглянув кулеметне гніздо, що було позаду, кроків за триста від них, і побачив друге гніздо, трохи вбік від першого.

Хряпнули двері, і через хвилину коло причілка показався заспаний солдат. Іжачись від холоду і не розплющуючи очей, він став «до вітру» і потім швидко зник у хаті. Через

невеликий час ще троє повторили те саме. Вулицею все частіш і частіш стали проходити ворожі солдати. Раптом двоє вийшли з хати і попрямували в садок, де лежали розвідники. Іван Іванович стиснув у руках автомат. Голосно розмовляючи, гітлерівці пройшли так близько, що довелося затамувати подих.

Провівши цих солдатів поглядом, Іван Іванович зрозумів, що лежить коло стежки, яка веде від кулеметного гнізда до квартири кулеметної обслуги. Повзучи вночі, ні він, ні Павлюк, що лежав за п'ять кроків від нього, цієї стежки не помітили.

Іван Іванович підвів голову, щоб подивитися, чи не можна переповзти на другий край садка, коли ззаду почувся тушот ніг. Два інших кулеметники поверталися з поста. Вони пробігли повз розвідників і зайшли у двір. По тому, як хрюкнули двері, можна було зрозуміти, що кулеметники стоять у «їхній» хаті.

Розвідники лежали в центрі садочка, але проклята стежка несподівано підсунула їх до страшної межі. Іван Іванович зустрівся поглядом з Павлюком і Недайборщем, що саме озирнулися. Мовчки всі троє зрозуміли один одного: треба змінити місце. Раптом на тому краю садка, ближче до якого слід було б переповзти, виринула з-під снігу постать, за нею друга. Сніговий замет враз ожив і перетворився на закисне прикриття мінометної батареї.

Розвідники зітхнули і опустили голови. Переповзати ближче до батареї не було ніякої рації: стежкою гітлерівці проходять раз на дві години, а коло батареї сидять увесь час. В надії, що Павлюк або Недайборщ знайдуть якийсь вихід, Іван Іванович ще раз глянув на товаришів, але вони лежали нерухомо, накривши голови капюшонами і сховавши ноги в валянках під сніг.

Тільки б пролежати непоміченими до вечора!

Вже давно піднялося сонце, давно пробігли вулицею кілька солдатів з казаночками, очевидно, по сніданок. Змінялися дві пари кулеметників. Була, мабуть, година дванадцята дня.

Час від часу обережно поводячи головою, Іван Іванович слостерігав, що робиться коло батареї, біля кулеметного гнізда, у дворі напроти садка. Коли пощастить пролежати непоміченими до ночі,— а Івану Івановичу якесь внутрішнє почуття підказувало, що пощастить,— вони зроблять стільки, що їм не сподівалися. Ніби сама доля обрала для них це місце. З однією парою кулеметників вони впораю-

ться на стежці і підійдуть до гнізда, коли друга пара, не сподіваючись небезпеки, чекатиме зміни. Так само зроблять вони і з мінометниками. Ні, місце таки не погане.

Раптом, саме в ту мить, коли вулицею проходили кілька німецьких солдатів, Іван Іванович відчув нестримне бажання кашлянути. Він напружив усі сили, щоб загнати кашель всередину, але гостре свербіння вібрало в грудях, підіймалося до горла. Роблячи короткі видихи, як тяжко хворий, Іван Іванович занурився в сніг і глухо, зі стогоном, бухикнув. Він не побачив, як солдати повернули голови в його бік і тільки через хвилину, зустрівшись поглядом з Павлюком, зрозумів, яка небезпека щойно проминула. Іван Іванович винувато опустив очі і знову відчув, як новий напад кашлю охоплює тіло. Смертельна блідість залила йому щоки: він зрозумів, що застудився і що тепер кашель не припиниться до самого кінця.

Дійсно, кашель повторився знову і знов.

Гітлерівці ходили вулицею, виходили з двору за хату, сиділи по той бік садка, коло батареї, проходили стежкою в десяти кроках від цього. Іван Іванович безсило занурив голову в сніг. З граничною ясністю він зрозумів, що бойове завдання виконане не буде і що вони всі троє живуть останній день.

З байдужістю приреченого він оглянувся навколо, спинив свій погляд на батареї і подумав, що всі його спостереження не мають тепер ніякого значення. Мов крізь сон, він помітив і те, чого не примічав раніше: горобців, що, зрадивши сонцю, давню цвірінькали на стрісі; спалахування крапель, що падали на сніг з пригрітих сонцем крижаних бурульок на яблунах, і важка, незнана досі млюсть обволокла його тіло.

Чекаючи нового нападу кашлю, він лежав без жодної думки, здавлений, спустошений усвідомленням невблаганного кінця. Раптом його обпалила свідомість, що він буде винуватцем загибелі своїх товаришів. Йому здалося, що Павлюк і Недайборщ проклинають зараз його, і сам почував, що заслужив це прокляття. Яке щастя було б кинутись на верога і загинути, тільки б врятувати товаришів! Але права на це він не мав, бо, кинувшись сам на смерть, лише наблизить останню годину тих двох.

А в грудях знов і знов лоскотало. Іван Іванович відкривав рот, намагаючись так видихати повітря, щоб полегшити нестерпне свербіння, але лоскіт наростав, підіймався все вище і вище по бронхах, підступав до горла. Беззвучно

хапаючи повітря, Іван Іванович напружував усю свою волю, щоб стримати судорогу, тоді безсило заривався в сніг і кашляв.

Напади кашлю частішали. Вже кілька разів якісь півхвилини рятували розвідників від неблаганної розв'язки. Смерть просто зволікала. Вона підступала до розвідників, здрібнюючи і здрібнюючи свої кроки, і це ставало нестерпним.

Думки гарячково стрибали. Що робити? Відповіді не було, а десь глибоко в грудях народжувався лоскіт, зростає, охоплює, здається, все тіло. Іван Іванович здавлював руками шию, затримував дихання, ковтає повітря, аж поки спазми не стискали горлянку. Тоді, занурившись обличчям у сніг, зі стогоном бухкає і, не підіймаючи голови, чекає, що ось-ось залунають торопкі кроки, і повітря наповниться пострілами. Вже двічі якимось чудом його кашель не збігався з тим моментом, коли кулеметники проходили через садок. Але щодалі паузи між нападами ставали коротші й коротші. Ще години чотири тому гітлерівці лише випадково могли викрити розвідників. Але тепер ніщо не могло врятувати розвідників.

Скоро кулеметники знову пройдуть до свого гнізда. Тепер кашель наставав через одну-дві хвилини. Іван Іванович здригнувся від гуркоту хатніх дверей, і в ту саму мить непереборний лоскіт охопив груди. Кулеметники вийшли з хати і повагом попрямували в садок. Іван Іванович лежав знесилений, спазматично дихаючи. Ще протриматись хоч тридцять, хоч двадцять секунд... Непереможний, невтримний лоскіт стояв коло ключиць. Ось-ось судорога стисне горлянку...

Іван Іванович занурив голову в сніг і нелюдським напруженням волі стримував спазму. Глухий стогін виривався з грудей.

— Все!

Він прислухався, не підіймаючи голови. Ні. Кулеметники голосно сміялись. Значить, не почули. Але це тільки відстрочка на якихось двадцять хвилин. Зараз пройдуть інші два гітлерівці. В мозку видзвонювали слова командира полку: «Я на вас надіюсь... Я на вас надіюсь...»

Не було думки про себе, про своє життя. В гарячковім вихорі почуттів обпалювало одне: через нього не буде виконане завдання. Він намагався обміркувати своє становище, знайти вихід, але тільки починав зосереджуватись, як щось лоскітно-гаряче навалювалось на мозок, важка

млюсть охоплювала тіло, і він бачив перед собою страшний наслідок свого несподіваного захворювання.

Рипіння снігу віддавалось, але незабаром воно пролунає ззаду і наблизатиметься.

Іван Іванович підсвідомо, до краю загостреним чуттям, зрозумів, що та межа, до якої з неухильною поступовістю йшли події, буде перейдена зараз. І в цю мить він раптом побачив вихід.

Щаслива думка осяяла його, і він враз відчув, як зникли млюсть і болісний неспокій. Він почув у собі ту ясність мислі і твердість волі, коли відпадає все побічне і перед духовним зором залишається тільки велике і величне.

Коли кроки кулеметників затихли зовсім, Павлюк почув позад себе шерех. Він скосив зір і мимоволі здригнувся: Іван Іванович устав і пішов до стежки.

На якусь частину секунди широко розкриті, нерозуміючі очі Карповича і Недайборща зустрілися з блискучими очима Івана Івановича, що двома алмазами сяяли на його загостреному, схудлому обличчі.

Іван Іванович кивнув товаришам головою і насунув капюшон. Потім спокійно пішов стежкою до хати, перейшов двір і попростував вулицею. Тримаючи автомат так, щоб не помітно було круглого, не схожого на німецький, магазина, він дійшов до повороту, не звертаючи на себе нічної уваги. Білий халат ховав його форму радянського бійця.

Побачивши на перехресній вулиці біля одного будинку вартових і легкову машину, він попрямував просто туди.

Павлюк лежав немов прибитий. Він навіть не почув, як поверталася зміна від кулемета. Раптом з глибини села донеслась автоматна черга і один за одним два вибухи гранат. Через хвилину безладна стрілянина з гвинтівок і автоматів злилася в суцільний гуркіт. Несамовито мчали вздовж вулиці в напрямку пострілів німецькі солдати. Потім враз, так само несподівано, як і почалася, стрілянина вщухла.

Тепер Павлюк зрозумів усе.

В навалі думок і почуттів до болю яскраво виникла картина: перепелиця-мати, черкаючи крилом землю, падаючи і знову злітаючи, біжить перед мисливцем, відводячи його від своїх дітей.

Беззвучний стогін, стогін сильної людини, вирвався з грудей Павлюка.

Минуло кілька довгих годин. Давно заспокоїлися гітлерівці. Безтурботно проходили туди й сюди кулеметники.

Нарешті на вікнах хат запалали червоні барви заходу. Павлюк нервово потягся, почувавочи, як тіло наливається лоскитною тривогою близької боротьби.

Діждавшись, коли зовсім посутеніло, Карпович обережно поповз до товариша. Недайборщ рушив йому назустріч. Павлюк великими очима мовчки дивився на ровідника.

— Ми живі, а він...— глухим голосом сказав Недайборщ.

— А він — безсмертний!

Недайборщ відповів мовчанкою, суворою і урочистою.

— А тепер...— мовив Павлюк пошепки і, глянувши в бік кулеметного гнізда, з такою силою стиснув кулак, що аж хруснули пальці.

БІЛИЙ КОСТЮМ

Ця думка, вірніше мрія, виникла у молодшого лейтенанта Петра Сергійовича зовсім випадково, але щодалі набирала все більшої яскравості і сили.

Під час одного важкого переходу Петро Сергійович, стомлений, давно не митий і не голений, з неприємним ниттям у суглобах від багатьох безсонних ночей, згадав своє місто. В степу крутила віхола, і в холодній темряві виконуючи наказ, нескінченною колоною йшли стомлені до нестями солдати. Молодший лейтенант ішов із своїм взводом, кожен раз напружуючи волю, щоб ступити крок, знаючи, що зупинка буде не раніше, як через 46 кілометрів, коли не бреше карта. Страшно подумати! 60 тисяч кроків і кожен — з напруженням волі.

На хвилину він забув про свій взвод, в якому кожен борець рухався, збираючи рештки сил, і який треба довести до місця призначення, не загубивши по дорозі жодного солдата. Він уявив алеї міського саду, каштани і тополі в зливні сонячного проміння. Зелень і сонце! І він, Петро Сергійович, у бездоганно випрасуванім білім костюмі, в начищених до блиску туфлях, вимитий і поголений, безтурботно йде під руку з своєю майже дорослою дочкою. Це було так неймовірно прекрасно, що здавалося неможливим взагалі. В контрасті з сьогоднішньою нічною ця картина стояла перед очима молодшого лейтенанта яскрава, як дійсність, і він не в силі був її прогнати.

— Який підрозділ? — пролунав з темряви оклик вершника обабіч шляху, і Петро Сергійович враз відчув і втому, і віхолу, і незатишність безмежного донецького степу.

— Залізний! — серйозно відповів хтось із бійців, і весь взвод дружно зареготав.

— Третій стрілецький четвертої роти, — поспішив відповісти Петро Сергійович, упізнавши по голосу начштабу полку.

— А, «наймолодший» лейтенант! — пожартував начштабу, натякаючи на сорокалітній вік молодшого лейтенанта. — Підтягніть ваших залізних! — і проїхав уперед.

По взводі знову прокотився сміх, і бійці пішли бадьоріше, ніби відпочивши.

...Петро Сергійович пам'ятає жахливі години, коли він лежав на снігу з розтрощеною осколком снаряда ногою. Чим кінчиться бій, було невідомо, і Петро Сергійович, прислухаючись, як усе вище і вище насичується кров'ю холоша ватяних штанів, раптом уявив себе, одягненого в святковий білий костюм, у міських саду, залитим весняним сонцем, і тут з усією гостротою відчув жах неминучої смерті.

Ворожа контратака була відбита, і Петро Сергійович залишився живий.

У госпіталі Петро Сергійович, в напруженій боротьбі за життя, сприйняв як полегшення, коли йому ампутували по-чорнілу, охоплену гангреною ногу.

Пізніше, перевезений у спеціальний госпіталь, серед сотень безіогих, що оточували його, Петро Сергійович звик вважати майже за нормальне, що він має лише одну ногу. І тільки коли він уперше вийшов на милицях між люди, він відчув глибокий жаль за своє каліцтво. Це була тільки хвилина, одна мить гострого усвідомлення, що він без ноги. І вона пройшла, потонула в рівному, як і до здорових, ставленні до нього дружини, дочки, товаришів по роботі. Помалу він навіть звик байдуже сприймати співчуття людей, часто зовсім чужих.

Хоч частенько Петро Сергійович серед своїх товаришів говорив, що страшенно незручно, проходивши 40 років на двох ногах, раптом опинитися на одній, але все ж звикав до свого становища і, коли йому занадто вже співчували, запевняв, що він відчуває себе на милицях, як на крилах.

Незабаром після Дня Перемоги Петро Сергійович одержав нового протеза. Він здавався йому зручнішим, ніж

пспередній, і Петро Сергійович всерйоз вирішив стати на дві ноги.

Сонячний промінь блиснув на нікельованій шині протеза, і обличчя Петра Сергійовича раптом застигло в згадці.

— Любасю! — гукнув він до своєї дочки. — Чи не хочеш ти з своїм батьком піти погуляти до міського саду? — і з внутрішнім тремтінням чекав відповіді.

— Тільки з батьком і тільки до міського саду! — весело відгукнулась з-за дверей Люба і додала діловим тоном: — **Що** тобі приготувати?

Петро Сергійович попрохав дати йому білий костюм.

Через півгодини він ввійшов до доччиної кімнати, трохи шкутильгаючи, спираючись на щіпок, але елегантний, бадьорий і помолоділий.

— Татку! — скрикнула Люба, дивлячись на батька закованим поглядом. — Та тебе женити можна!

Петро Сергійович усміхнувся і манірно запропонував дочці руку.

Він ішов вулицю з стрункою, синьою дівчиною, ледь-ледь спираючись на її руку і, зустрічаючись з її поглядом, повним захоплення, любові і гордості за свого батька, розумів, що таке щастя. Десь з глибини пам'яті виринала холодна буряна ніч у донецькому степу і потім спомини, як все вище і вище по холошій ватяних штанів підіймається кров. І зараз, в цю хвилину, Петру Сергійовичу здавалося неймовірним, що все те було.

Вони зайшли до саду. Все було так, як давно уявлялося. Каштани в цвіту, з смарагдовим листям, яке ще не встигло припасти порохом, запашні тополі і сонце! Ціла злива сонячного проміння!

Петро Сергійович ішов повільно, але стомився з незвички. До того ж протез трохи мулив і порипував. Але Петро Сергійович намагався не помічати цього. Він тільки трохи більше шкутильгав, ніж коли виходив з дому, та помітніш напружував обличчя, ступаючи протезом. Було надто радісно на серці і надто схожа була мрія на дійсність, щоб звертати увагу на такі дрібниці.

Спереду, де головна алея пересікалася боковою, група молоді, стоячи під деревом, весело реготала. Вибухи сміху щоразу голосно розлягалися навколо, і Петру Сергійовичу було приємно, що всі щасливі в цей сонячний святковий день.

Та коли Петро Сергійович зрівнявся з групою хлопців і

дівчат, що так весело і голосно сміялися, сміх раптом урвався. Молодь затихла, і від цього рипіння протеза лунало гучно і страшно, як виказ несподіваного свідка. Петро Сергійович підвів очі. Він побачив зніяковілі обличчя хлопців і дівчат, що спостерігали його шкутильгання, його напружений при кожному кроці вид, ніби підкреслювали важкою мовчанкою недоречність своєї веселості.

Петро Сергійович зблід і, похитнувшись, міцно схопився за доччину руку.

— Тобі боляче? — промовила Люба, намагаючись вкласти в ці слова тільки ніжність до батька, але не витримала, і в її голосі забриніли сльози.

Петру Сергійовичу хотілося крикнути. «Так! Мені боляче! Я — каліка! Каліка!», але він тільки важко передихнув і зміненим голосом тихо сказав:

— Нічого, доцю, це пройде... Ходім додому.

Вони підійшли до виходу і сіли на лаві. Петро Сергійович запалив цигарку і кілька разів глибоко затягся. Він глянув на дочку: вона, безперечно, зрозуміла все і тепер сиділа сумна і до жалю безпорадна.

— Цікаво, звідки возьять пісок посипати алеї? — промовила вона удавано байдуже, та Петро Сергійович помітив, як на останнім слові у неї затремтіли куточки губ.

Він узяв її за руку і ласкаво сказав:

— Ну, от і пройшло... Заспокойся, моя люба. Це була хвилина тільки. А зараз мені знову гарно.

— Правда? — і дівчина вся засвітилася радістю.

Петро Сергійович замріяно дивився на дочку і в її синіх очах бачив і весну, і сонце, і зелень каштанів, і все навколо знову було таке прекрасне, як мрія тієї буряної ночі у засніженому, холодному донецькому степу.

ЗУСТРІЧ

Хоч яка в мене погана пам'ять на обличчя, але цього хлопця, що сидить у вагоні навпроти мене, я впізнав. Так, це безперечно він! У кого ж іще такі чесні, хороші, сірі очі? Тільки як його ім'я? Павло? Ні, здається, Петро... А може... Торік я побував у Казахстані, в районах освоєння цілих земель, і познайомився з стількома новими людьми — з трактористами, комбайнерами, бригадирами,

причіплювачами, що запам'ятати всі їхні імена для мене було справді важкувато.

Ага, згадав! Анатолій. Так, його звать Анатолієм! Пам'ятаю, як усі сміялися з нього, і кожен — хто з добором, а хто з похвалою — говорив:

— Ех, Анатолій, Анатолій...

— Ну, й Анатолій!

Це було на березі Ішиму. Весною ця сибірська річка перетворилася на величезну ріку і довго не входила в свої береги. В безкраїх, ніколи не ораних степах молода поросль ковили вже піднялася над побілілим торішнім старником, у прибережних сухих очеретах з'явилися качки і різні болотяні птахи, а вода в Ішимі все ще стояла така, що ніяк не можна було навести місток.

Переправлення пального для тракторів, продуктів і всього іншого на човнах завдавало багато клопоту і відбирало немало часу та праці. Майже цілу добу на березі Ішиму товпилися люди, «навігація» не припинялася навіть і вночі.

Якось ранком на тому березі ріки показався великий табун коней.

— О, кумис приїхав! — пожартував хтось з колгоспників.

Цілу зиму кумисні кобили паслися на далеких відгінних пасовиськах, за чотириста кілометрів від колгоспу. Тепер їх пригнали сюди, щоб налагодити виробництво кумису — цього чудового напою з кобилячого молока.

Кілька пастухів верхи, з довжелезними батогами в руках намагалися загнати кобил з лошатами в холодну воду. Пастухи оточували коней з усіх боків, підганяли до річки, але табун, на якусь мить збившись у щільне коло, раптом починав витягуватися у стрічку. А ще через хвилину кобиліці мчали геть від берега, розсіпаючись по широких ішимських луках.

Уже кілька годин змарнували пастухи, зганяючи табун до берега. Та коли їм здавалося, що ось-ось вже доб'ються свого, коні розбігалися, і доводилося починати все знову.

Анатолій, який з іншими трактористами переправляв човном пальне, раптом з рішучим виглядом звернувся до бригадира:

— Зараз я переведу табун на цей бік!

— Ха-ха! — не повірив бригадир. — А проте спробуй. Сідай, поїдемо до табуна.

— А мені не треба туди їхати. Я їх покличу звідси, і вони перепливуть сюди самі.

Почувши розмову, всі оточили Анатолія.

— Ну, ну! Давай, давай! — заохочували молодого тракториста.

— Я колись у драмгуртку грав роль лошати. За сценою, звичайно, — сказав Анатолій. — Коли я заіржав, наш нічний конюх вискочив із стайні і прибіг до клубу — думав, що якась лоша втекло і заблудилося.

Анатолій раптом так заіржав, що всі позатикали вуха, а кобили на тому березі неспокійно попідводили голови і стали прислухатися.

— Ігі-гі-гі... — надривався Анатолій, бачачи, як хвилюється на тому березі табун.

Дітвора, що зібралася тут, як і завжди в таких випадках, вторила йому на різні голоси:

— Ігі-гі-гі! Ігі-гі-гі!

Та кобили, хвилину послухавши Анатолія, знов поопускали голови.

Напруження в людях, що чекали результатів з Анатолієвої вигадки, спало.

— Хе-ге, кобила — це не конюх з вашого колгоспу, — засміявся хтось з місцевих колгоспників.

— Анатолію! Глянь он, ота гніда кобила сміється! Йй-бо! — жартували трактористи.

Табун розсипався по степу, і Анатолій зрозумів, що він програв.

— Якби це було вночі, вони перепливли б... — роздумливо промовив хлопець.

— То почекай до ночі, час є! — сміялися навколо.

Хлопець, не звертаючи уваги на глузування, стояв замислений. За хвилину він сів у човен і сказав рішуче:

— Сміятися будете потім!

Анатолій повернувся через годину, але не сам. У трьох човнах лежало по двоє зв'язаних лошат. Перелякані до краю, вони тільки поводили своїми великими променистими очима. Та коли їх порозв'язували, вони зняли таке несамовите іржання, що Анатолій міг їм позаздрити. В ту ж мить їхні матері пішли в воду, а за ними і весь табун. Повітря навколо наповнилося важким храпом, сотні коней, попіднімавши морди, пливли в холодній, бистрій воді. За кожною кобилою, поклавши голівку на круп матері, плило лоша.

Ті, хто годину тому насміхався з Анатолія, тепер дивилися на нього з пошаною, а трактористи говорили місцевим колгоспникам:

— А що ж ви думали? Хіба на цілинні землі пошлють так собі кого-небудь? Сюди найкращих послали! Щоб з головою був!

Коні благополучно перебралися через ріку і тепер, вислизуючи мокрими боками, вигравали коло базу.

Із степу повернувся голова колгоспу. Коли йому розповіли про все, він відшукав Анатолія і замість подяки сказав:

— Тепер ти забезпечений кумисом на ціле літо. Пий досхочу! За мій рахунок.

Ледве промайнула в мене згадка про цю подію, як хлопець, відірвавшись від вікна вагона, помітив мене.

— О! — радісно скрикнув він. — Це ви! Така зустріч!

— О! — в тон йому відповів я. — Хто б міг думати! — І тут мені здалося, що голос у мого знайомого не схожий на голос того тракториста, за якого я його вважав.

Але невпевненість у моєму тоні хлопець зрозумів по своєму:

— Дивуетесь, що зустріли мене під Харковом? Мабуть, думаєте, що я покинув цілинні землі? — говорив він весело.

— А що ж сталося? — спитав я.

— Про себе потім! Розкажіть, як ви тоді доїхали додому. Як живете? — говорив він збуджено, і його голос все більше і більше мене турбував.

Невже це не Анатолій? Я придивлявся до його обличчя. Очі безперечно Анатолієві — чесні, хороші, сірі... Правда, Анатолій, здається, був трохи молодший...

— Пам'ятаєте, як переправляли через Ішим кобил? — спитав я, щоб перевірити свої сумніви.

— Аякже! О, Анатолій молодець! Знаєте, як він пішов угору?

Значить, переді мною сидів не той Анатолій...

— Вгору, кажете? — безнадійно перепитав я, намагаючись пригадати, хто ж мій співрозмовник.

— Вгору! Його трактор перший на всю область підняв першу тисячу гектарів цілини. В усіх газетах — Анатолій! Шоки від кумису червоні, ледь не репнуть, очі сміються... Та чого й не сміятися? І слави через край, і хліба кілька тонн одержав, і одружився з такою дівчиною, що... — Мій знайомий так багатозначно крутнув головою, що в мене не

лишилося жодного сумніву в перевазі Анатолієвої дружини перед усіма іншими жінками.

Я порадив за Анатолія, але мені було дуже ніяково, що я не можу пригадати ім'я цього чудового хлопця. А обличчя таке знайоме!..

Стій! Та це ж бригадир четвертої тракторної бригади! Михайло Олексійович! І очі його! Такі, що нічого не злякаються! Це ж він! Коли навесні одержали нові трактори і їх не можна було переправити з залізничної станції в колгосп, бо річка Джабайка розлилася, оцей Михайло Олексійович рискнув перегнати трактори вброд.

Не так страшно провести трактор через ріку, але для цього треба знати її глибину, бо коли вода потрапить у вихлопну трубу, мотор заглухне.

Усього день-два як зійшла крига, але Михайло Олексійович вирішив перебрести річку, щоб виміряти її глибину. Степ уже почав підсихати, завтра можна починати оранку. Невже трактори чекатимуть тут, поки вода спаде настільки, що можна буде перекинути міст?

Михайло Олексійович роздягся і пішов у воду. Обпекло шкіру, захопило дух, але бригадир не спинився. Ось вода вже по пояс, по груди, по шию. Здається, спазма схопить груди і замкне їх назавжди. Зараз треба вже пускатися вплав, ноги ледве дістають дно. І раптом річка починає мілішати. Від радості Михайло Олексійович забуває і про холод. Глибше як по шию немає — значить, можна переправляти трактори вброд.

Трактористи пускають свої машини в воду і з завмиранням серця прислухаються до чаккання моторів. Невже заглухнуть? Ні! Трактори нові, зроблені з любов'ю, перевірені, бо ж на цілину призначені!

Машини благополучно переходять річку, і юнаки кидаються до свого бригадира, гріють його, закутуючи в свою одягу. А він сміється:

— Ви гляньте — тіло не посиніло, червоне. Значить, не змерз. Та це що? Дрібниця. На фронті мені довелося якось півдоби пролежати в крижаній воді... І нічого! Навіть грипу не було... А тут зараз теж фронт!

— Пам'ятаєте, як переганяли трактори через Джабайку? — спитав я, бажаючи переконатися, що переді мною бригадир четвертої бригади.

— Аякже! Хіба таке забувається? Наш Михайло Олексійович — герой! — промовив він з піднесенням, а я зітхнув... — Безстрашна людина! Літом, знаєте, що він

зробив? У жнива сталося страшне — почалася степова пожежа. Ви бачили оту ковилу! На сотні кілометрів, як море, переливається шовкова трава. Вона спалахує, мов порох, і полум'я, хоч би навіть зовсім не було вітру, мчить з шаленою швидкістю. А в степу сотні стогів сіна, тисячі гектарів стиглої пшениці, отари овець, табуни коней, череди корів! Під загрозою вся наша праця. І тут Михайло Олексійович не розгубився. Він сів за кермо і, давши команду бригаді поспішати за ним, повів трактори навпереріз пожежі. Це був великий ризик — могли вибухнути баки з палиним... Тоді — смерть! Але він проскочив за кілька десятків метрів від вогню, проорав борозну і спинив пожежу.

Оповідач зітхнув так, наче зараз тільки минула небезпека від пожежі, і потім продовжував уже іншим тоном:

— Тепер родина його приїхала, колгосп допоміг йому збудувати хату. «Нікуди звідси не поїду, — сміється Михайло Олексійович. — Тут водою і вогнем хрестили, тут і житиму!» Та й чого ж не жити? Колгоспники поважають наших механізаторів. І є за що поважати. Ми ж їм за один рік посівну площу вдвоє збільшили. Так-то!

Я пригадав, як колгоспові нарізали з державного фонду нову ділянку — рівно десять тисяч гектарів. Ті десять тисяч гектарів, що їх повинні були підняти за літо новоприбулі трактористи. І тут я, нарешті, полегшено зітхнув. Коли відміряли ту ділянку, я сів у кабінку до того тракториста, якому доручили провести першу борозну. Ми проїздили не одну годину, — борозна була завдовжки десять кілометрів! Цей тракторист і був тепер моїм співрозмовником. Чому я пам'ятаю цього хлопця? Тому, що ми сиділи поруч кілька годин і весь цей час раділи спільним radoшам.

— Пам'ятаєте, як відміряли ділянку? — сказав я.

— Е, ви бачили її зеленою, а я бачив її вже чорною, виораною. — І, розповідаючи, хлопець назвав мені тракториста, з яким я сидів у кабінці. — Наші трактористи своїми двадцятьма ДТ-54 закінчили оранку за п'ятдесят днів. А пам'ятаєте, голова колгоспу розповідав, як довелось би орати цю «діляночку», коли б не було тракторів? Як колись, до революції, орали?

Забути цю розповідь було важко: безмежний степ і на ньому тисяча чотириста пар круторогих волів, запряжених у плуги. В кожному плугі п'ять пар волів, біля кожного плуга — двоє погоничів, ззаду — плугатар.

— Гей! Гей! — починає один погонич, і його вигук підхоплюють інші — п'ятсот п'ятдесят дев'ять погоничів і двісті сімдесят дев'ять плугатарів.

Скреготіння колішень, бренькіт лемешів, що розривають віковичне плетиво коріння трав, рипіння тисячі ярем зливаються з великим хеканням тварин і стоголосим людським гомоном:

— Агей, воли! Цоб-цоб, воли! Цабе, воли!

За цілий день, від сходу до заходу сонця, ці тисяча чотириста пар волів з вісьмастами сорока погоничами і плугатарями виорали б двісті гектарів цілини, — рівно стільки, скільки піднімуть за добу двадцять тракторів ДТ-54 з вісімдесятьма трактористами та причіплювачами.

— От що значить наша техніка!

Я вже не надіявся згадати ім'я мого співрозмовника і вирішив просто спитати, як його звать. Та спочатку поцікавився врожаєм.

— Засипали зерном усі державні склади. А в колгоспників скільки хліба! Коли б не продавали державі, то нікуди було б і зсипати. Мені-то вже відомо, скільки в колгоспі хліба! Ви ж знаєте мою спеціальність?

Я почервонів від ніяковості, але кивнув головою: «Як не знати!»

— Пам'ятаєте, як ви вперше сіли до мене в машину?

Нарешті! Таки Анатолій! Тільки не тракторист, а водій колгоспної машини! Ми з ним зробили не одну чудову подорож по безкраїх степах Акмолінської області.

— Тепер моя машина наїздила вже понад два десятки тисяч кілометрів! Щодня хліб переправляю на станцію. Це не те, що в нас, — осінь ще не настала, а хліб уже весь у засіках. Там зерно лежить цілу зиму в степу на токах. Щодня автомашинами і тракторами возили, а ледве встигли до весни закінчити. Тепер оце взяв відпустку, щоб матір до себе забрати. Так що скоро знову буду на березі Ішиму. Хочу до початку весняних робіт встигнути.

Анатолій тільки-но почав розповідати про новий радгосп, у якому йому довелось побувати в справах, як кондуктор оголосив, що поїзд підходить до чергової станції.

— Приїхав! — радісно промовив Анатолій.

Через кілька хвилин він уже обнімав свою матусю, що з заплаканими від радості очима цілувала свого сина.

Поїзд рушив.

— Вітайте всіх! — крикнув я Анатолієві з підніжки вагона.

— Приїжджайте до нас! В Казахстан! Обов'язково! — гукнув Анатолій, махаючи мені рукою, потім щось сказав матері, і вона теж привітно замахала рукою.

ДРУЗІ

Вони працювали на цьому заводі років десять і до війни часто їздили вдвох на Донець ловити коропів. Як люди, що познайомилися і потоваришували на схилі літ, вони хоч і були на «ти», але називали один одного по батькові.

— А чи не поїхати, Петровичу?..— підморгнувши позмовницькому, кивав Дмитрович у бік ливарного цеху, дарма що той містився у протилежному до Дінця напрямку.

Зосереджене обличчя зварювача, з настобурченими, кольору його брезентової куртки вусами, враз ніби розгладжувалось. Він примружував око і, стримуючи усмішку, яка вперто не хотіла ховатися, питає:

— Звечора?

— Давай звечора, Петровичу. Заходь за мною зразу після роботи.

Коли Петрович з вудками і кошиком, де акуратно власними руками було складено все потрібне для подорожі, заходив до Дмитровича, там зчинявся справжній гармидер.

— Яке ти мав право брати коробочку для черв'яків? Де вона? — тоном слідчого в надзвичайних справах допитував Дмитрович сина-школяра.— Де вона? Шукай! Шукайте всі, бо я не знаю, що вам зроблю!

Коробочка не знаходилась і, щоб заспокоїти главу дому, спорожняли бляшану баночку з-під чаю або висипали на стіл гудзики, які теж зберігалися в бляшаній коробці.

— Стій! — раптом згадував Дмитрович.— Поплавок біля вудки поламаний! Олько! — гукав він на дочку.— Знайди де-небудь корок і поклади мені в кишеню!

— А жито? Жита напарили? Чи може ви думаєте, що ради вас коропи братимуть на черв'яка?

— Стій! А харчі? Харчі!.. Ну й організація...— знесилено зітхав він, розігнавши всю сім'ю шукати спорядження для експедиції.

Тільки через годину приятелі з вудками і кошиками виходили від Дмитровича і, заглянувши до крамниці, від чого вантаж їхній збільшувався рівно на п'ятсот кубічних сантиметрів, бесідуючи про «кльов» і «скид», ішли до вокзалу.

Перед світанком над річкою підіймався ледве помітний туман, і від ранкової прохолоди вода в ній здавалася зовсім теплою. Рибалки любили цей час тиші, порушеної тільки хвилюючим сплеском риби на ямах, коли вода ще не порожвіла і прибережний ліс відбивається в ній невіразно, мов у тьмянім дзеркалі.

Але найкраще було, як підіймалося сонце, і рибалки, блаженно потягаючись, підставляли свої обличчя під теплий промінь. Тоді особливо міцно пахла прим'ята трава, в очеретах прокидався птах, і коли б не дві лінії, що розходились від нерухомого поплавка, можна було б подумати, що річка спинилася.

Закидаючи вудку, Дмитрович за давньою, ще з дитинства, звичкою плював на наживу, та це не приносило йому щастя.

— Не туди плюєш! — усміхався Петрович і радив глибше пускати гачок.

Але Дмитрович був тієї думки, що коли риба є, то вона візьме і на цій глибині, і вперто чекав кльову.

Коли Петрович підсікав і витягав першого коропчука, Дмитрович з удаваною байдужістю оглядав рибу і зневажливо казав:

— Хіба це короп? От я в Дніпрі коропа піймав! Ото був короп! Знаєш, скільки він важив?

Петрович ще з першого дня знайомства з Дмитровичем знав усі подробиці про цього коропа, але з ввічливості щоразу питав:

— Скільки ж він важив, той короп?

— Скільки? — Дмитрович витримував паузу. — Пуд!

Показавши на руді довжину того історичного коропа і довівши його вагу посиленням на розмір луски, яка, зростаючи з кожною черговою розповіддю, вже стала перевищувати мідний п'ятак, він витягав вудку і перестроював її за порадою Петровича.

— А давай я тобі закину, — усміхаючись у вуса, казав Петрович і по-своєму насаджував на гачок розпарене жито, врегульовував поплавок, після чого риба враз починала клювати.

Витягши і собі коропчука, Дмитрович уже не згадував про дніпровського велетня і не виголошував образливих промов на адресу Дінця, як рибного басейну, а прикинувши на руді здобич і помилившись у визначенні ваги приблизно на сто процентів, хвалив золоті руки Петровича.

І коли після війни товариші знову зустрілися на своєму заводі, який лежав тепер зруйнований, Дмитрович згадав і про Донець.

— Не про це тепер думати,— мовив Петрович.

— Не той час...— згодився Дмитрович.

— Поїхати не важко, та яка втіха? Думки не там...

— Не той настрій...— зітхнув Дмитрович.— А пам'ятаєш, як я витяг коропа на пуд?

— Витягнем ще й не такого, Дмитровичу! Ось відбудуємо завод, тоді гайнемо й по рибу!— промовив Петрович.

Вони, може, надто урочисто, потиснули один одному руки і розійшлися кожен до свого діла.

Іноколи в кінці зміни, особливо коли треба було натиснути на виконання програми цеху, Дмитрович підходив до свого товариша.

— Кортить рибки?— кивав він у бік ливарного цеху.

Зосереджене обличчя Петровича не розгладжувалось тепер усмішкою.

— Я свої двісті процентів, та ще й з хвостиком сьогодні дав,— відказував він серйозно.— Затримка за тобою.

— Золоті в тебе руки, Петровичу... А в мене щось не тее... Та я після зміни залишусь, щоб хоч до ста двадцяти донгати. А як ти? Може, разом додому підемо?

Петрович хвилину мовчав.

— А чого ж? Давай. Електрозварювачі з другої зміни зовсім слабенькі.

І, замість іти додому, Петрович одягав захисну маску.

Одного разу, скінчивши роботу, Петрович присів на ящику з-під деталей і замислено почав спостерігати, як друга зміна зварювачів приварювала ріжки до каркасів. Зварювачі працювали так само, як і Петрович, хіба що трохи повільніше, бо бракувало їм його майстерності і його золотих рук.

Раптом замисленість з обличчя Петровича зникла. Тільки зараз, тільки в цю мить він зрозумів, що бачить свою власну роботу збоку. І він помітив ті зайві руки, які роблять зварювачі, які робить щодня він сам.

Хвилину Петрович сидів вражений. Потім якимсь новим поглядом обвів весь цех. Його гострі колючі очі затримав-

лись на верстатах, що чомусь час од часу спинялися, на руках робітників, на постаті Дмитровича. Дмитрович виключив верстат і, докірливо хитаючи головою, почав розглядати різець. Потім порився в шухляді з інструментом і, не знайшовши, очевидно, потрібного, витяг кисет, одірвав папір, старанно зібгав його, щоб вийшов рубчик, насипав одну пучку махорки, тоді досипав ще трошки і нарешті скрутив цигарку. Ще раз глянув на різець і, так само докірливо похитавши головою, витяг запальничку. Креснувши кілька разів і упевнившись, що «апарат відказує», Дмитрович з цигаркою в одній і з різцем в другій руці підійшов до сусіда по верстату припалити. Хвилини зо три він стояв, показуючи різець робітникові. Петрович розмови не чув, але по руках і по виразу обличчя свого друга вгадував, що той когось обвинувачує.

Раптом Петровичу пригадалося, як його приятель завжди збирався рибалити. Але тепер ця згадка викликала не усмішку, а злий вогник неприязні.

Дмитрович пішов до кладової, і зварювач, озирнувши його самотній нсрухомий верстат, замислився. Думка про те, як можна уникнути зайвих рухів при електрозварюванні, знову захопила його.

Не спускаючи ока з верстата Дмитровича, він планував свій завтрашній робочий день. Ще не все було ясно, але старий майстер почував, що основне ухопив. Треба тільки подумати деталі.

Дмитрович повернувся з новим різцем хвилин через двадцять, вставив його, запалив цигарку і, помітивши Петровича, підійшов до нього.

— А ти що? Не зостаєшся сьогодні? — спитав Дмитрович.

Петрович мовчки дивився на токаря, як оцінювач, що раптом побачив дефект на давно знайомій речі.

— Ні,— щось думаючи, сказав він.— Не залишаюсь.

Дмитрович здивовано зиркнув на товариша:

— Чого ж це ти? Цех завдання сьогодні не виконав.

Зварювач стримав роздратовання проти свого друга і, намагаючись бути спокійним, відповів:

— Цех? То нехай виконує, якщо не виконав!

— Не думав я, Петровичу, що ти такий несвідомий,— лагідно, ніби умовляючи, промовив токарь.

У Петровича холодним вогником блиснули очі. Він зробив паузу, щоб не показати своєї образи, і, удавано усміхнувшись, сказав:

— Несвідомий?.. Гм... Отож хочу стати свідомішим. Піду сьогодні в клуб! На лекцію піду! Газетку прочитаю, плакати... Я сьогодні свої триста процентів дав, а тепер піду, свідомість підвищувати... У клуб піду!

Удавши, що не зрозумів натяку, Дмитрович вирішив закінчити розмову висновком:

— Значить, не залишаєшся? Не хочеш рибки?

Петрович знову поглядом оцінювача зміряв токаря.

— Ти, Дмитровичу, думав коли-небудь про соціалізм? — спитав він раптом.

— Як?.. — непевно промовив Дмитрович. — Думав...

— Ну і що ж ти надумав?

— Що?.. Ну... гарно всім... взагалі...

— Взагалі... — хитнув головою Петрович. — А от не взагалі, а про себе? Ти думав?

— Чого це ти?.. Я на заводі днюю й ночую, — образився Дмитрович.

— Не думав ти, Дмитровичу... — замислено промовив зварювач. — Ти ж уже при соціалізмі живеш! А днюєш і ночуєш на заводі тому, що працюєш не по-соціалістичному. Часу заводові віддаєш багато, а от серця і розуму всього не віддаєш. Мало віддаєш.

— Я, Петровичу?! — уже вкрай образився токарь. — Та я не те що серце і розум, — я за соціалізм все життя віддам.

— Життя? — І Петрович гостро глянув на співрозмовника. — Як треба буде, віддавай життя, а от зараз його з толком треба витратити на діло. Ти по різець півгодини ходив. А коли б ти думав про соціалізм, то б з десяток їх заправив ще до початку роботи. Ти п'ять хвилин цигарку крутив! Завтра ти разів десять по матеріал ходитимеш, та з десять разів по інструмент, та щоразу з сусідом поговориш, та... — Петрович сердито махнув рукою.

— А ти? — дійнятий до живого, роздратовано мовив Дмитрович. — А ти? Коли б ти думав, то залишився б після роботи.

— Ех, — зітхнув Петрович, — темний ти чоловік, Дмитровичу. — І, втрачаючи рівновагу, додав: — Іди! Іди, а то норми й до ранку не виконаєш.

Петрович відвернувся, запалив цигарку і, нервово попихкуючи нею, став дивитися на роботу зварювача. Той, піднісши до каркаса ріжок і приладнавши його, сів, брав апарат, примощувався, а зваривши, вставав і йшов по другий ріжок.

Посидівши з півгодини, Петрович підвівся і, повеселилий, попрямував до виходу. На порозі він зустрівся з ображеним поглядом Дмитровича і, усміхнувшись у вуса, вийшов з приміщення.

Дома старий зварювач цілий вечір про щось думав, похитував головою, перед тим як лягати спати, відсунув шухлядку, де акуратно були складені гачки, волосінь і інше рибальське приладдя.

— Чи не по рибу? — здивувалась дружина.

— Завтра я таки витягну коропа, — відповідаючи не жінці, а своїм думкам, промовив Петрович.

— Чи не з Дмитровичем знову? — не розуміючи, жартує чоловік чи каже правду, несміливо спитала стара. — І день же не вихідний...

— З Дмитровичем багато не наловиш, — знову скорше до себе промовив зварювач і став скидати чоботи.

Ранком, коли Петрович увійшов у цех, йому здалося, що вчорашня образа не зникла з токаревого обличчя, але, помітивши особливу зосередженість і радісну схвильованість зварювача, Дмитрович не витримав і став частіше поглядати в бік свого товариша.

Зварювач приніс зразу всі потрібні для двох каркасів рижки, поклав кожен на місце і тільки тоді взяв апарат. Зелене світло розлилося по цеху. Воно гасло тільки на мить і знову загорялось, гасло і загорялось. Робітники повертали від верстатів голови, здивовані незвичними темпами електрозварки.

Дмитрович спочатку тільки поглядав, далі не витримав, кинув свій верстат і підійшов до зварювача.

Петрович уже скінчив два каркаси. Він витер піт з чола і, ховаючи усмішку, спитав:

— Ну як?

— Крепко! — з таким виразом, ніби Петрович витяг з Дінця пудового дніпровського коропа, мовив Дмитрович. — Денна норма! За годину — денна норма! Це ж за день ти вісімсот процентів даси!

Петрович запалив цигарку, пригладив вуса і озирнувся на цех. Помітивши спинений верстат Дмитровича, кивнув головою:

— А в тебе не клеє...

— О, рибалки знову про коропів! У кого не клеє? — почувши кінець фрази, підійшов змінний майстер.

— Та це я розповідаю, — хитро примруживши око, сказав Петрович, — як колись з одним приятелем ловив рибу.

Скільки, бувало, йому не кажеш: «Пусти глибше гачок, начепи як слід припаду, спробуй так, спробуй с'як, бо бачиш? — не клює». Він — ні. А як я витягну коропа, тоді й мій приятель перестроє вудку...

Він повернув обличчя до Дмитровича, який уже витяг кісет і, відірвавши папір, згинав його, щоб зробити рівчачок.

— А ти кажеш, що про соціалізм думаєш...

У Дмитровича зібралися на чолі зморшки. Він поклав одну пучку тютюну, досипав ще трошки, подумав і висипав махорку назад у кісет.

— Голова у тебе, Петровичу! — сказав він і, ховаючи кісет у кишеню, з рішучим виглядом подався до свого верстата.

* * *

Коли Дмитрович напередодні вихідного підійшов до приятеля і моргнув у бік ливарного, зморшки на зосередженому обличчі зварювача вперше за кілька років знову ніби розгладились. Стримуючи усмішку, яка вперто не хотіла ховатися, спитав:

— Звечора?

— Давай звечора, Петровичу...

Вперше за багато років вони знов прийшли до свого улюбленого місця на Дінці. Зарослий бур'яном окіп і розбитий німецький танк, що з ущербленою гарматою виглядав з заростів, нагадали про чорні, важкі дні.

Приятелі мовчки сіли на березі. В передсвітанковій прохолоді неприємно тхнуло мокрим іржавим залізом.

— Ех-хе-хе... — сумно зітхнув Петрович.

— Ех-хе-хе... — у тон йому відповів Дмитрович.

Але ріка спокійно котила свої води, і стіна очерету по той бік стояла мовчазна й таємнича. Помалу вирізьблювалися відображення дерев на тьмяному плесі ріки. Перший промінь кинув рожеві фарби на воду, і хвилюючий крик водяного птаха розбудив тишу.

— Так скільки в тебе вчора клюнуло? — спитав Петрович.

— Двісті процентів! — відказав Дмитрович.

Сонце підіймалося над обрієм і відкривало степові далі; гасли блискучі краплі роси; терпкі пахощі нагрітої трави уже перебивали припах іржі, і яснішали, освітлені сонцем, обличчя друзів.

ВЕРХІВЦІ
ЗАСНІЖЕНИХ
ТУНДР

НАРИСИ

ВІД БУХТИ НАГАЄВО ДО ГІЖІГІНСЬКОЇ ГУБИ

16 вересня 1932 року пароплав «Фенг-Пу», зафрахтований Радторгфлотом для вивозу риби з промислів західного узбережжя Камчатки, відходив з бухти Нагаєво. Пароплав ішов вузьким і довгим коридором між строгих гір, прикрашених цятками снігу, який не встиг розтанути за літо. Безіменне місто, не позначене ще на географічних картах, тануло в серпанку легкого туману. І тільки нові будинки та розкидані безладно намети на схилі гори ясніли поодинокими плямами білого полотна, бурштином свіжого дерева.

П'ять років тому люди з пароплавів, загнаних тайфунами відстоюватися в найкращу на Охотським узбережжі бухту, не бачили жодного будинку на березі. Тільки модрини, тоненькі й хворобливі, ніби злякані і прибиті суворими холодами, тиснулися до скель.

Дерева на березі однобокі. Зимові вітри обкусали їх, скрутили вузлами, покривили, неприродно спрямували в один бік ніжне гілля. Скрючене, воно простяглося на південь.

А поряд прибережні скелі, вогкі й сиві, неначе вбрали в себе важкий туман холодного моря, стоять оточені внизу срібною мережкою прибою.

Контраст між похмурими скелями і ніжними модринами надає особливої мальовничості краєвидові.

Люди зробили будинки з товстого дерева, привезеного пароплавами, і порубали модрини на дрова. Спочатку було сім будинків Східно-Евенської культбази — школа, лікарня, факторія для обслуговування кочівників. Потім схил гори розкреслили на прямокутники кварталів, а в бухті пароплави день у день вивантажували матеріали, машини, щоб дати життя, соціалістичний розквіт занедбаному раніш напівпустинному краєві.

1932 року на вулицях міста, що зросло в бухті Нагаєво*, можна було побачити автомобілі і трактори. І в той же час у центрі міста, в Колимському провулку, де друкарня і радіостанція, ще стоять оброслі мохом пеньки і стелеться біло північної ягоди. І тут-таки, у центрі міста, між двоповерхових будинків, стоять намети, в яких живуть

* Пізніше воно дістало назву Магадан.

не мисливці і не тільки учасники дослідних експедицій, а й діловоди, рахівники, референти, економісти установ. Коло наметів і будинків провітрюються болотні чоботи, хутрянні торбази, ковдри, зшиті з хутра білого зайця.

Будинки густо збилися вкupu коло берега і щодалі на гору їх усе рідше й рідше. Вулиці кінчаються заростями покривлених модрин, кедрового сланця, полярної повзучої берези.

І коли на будинку проставлено номер 202, то це ще не значить, що по вулиці стоїть 202 будинки.

Голова окрвиконкому Охотсько-Евенської національної округи в 1932 році на звітнім засіданні міської Ради казав, між іншим:

— Зараз у місті живе більше людей, ніж рік тому в усій окрузі (округа тягнеться вздовж берега на 3500 кілометрів, і її територія дорівнює території Франції й Великобританії, взятих разом). Це так. Але от, приміром, на Колимській вулиці є будинок № 202, хоча, крім цього будинка та наметів, ви не знайдете на всій вулиці жодної будівлі. Те саме і на деяких інших вулицях. 10—15 будинків, а номери не нижчі як 150. Можна подумати, що в нас тисячі будинків.

Річ у тому, що починали забудовувати той край вулиці, де якраз нумерація будинків закінчувалась.

Але не минуло й року після виступу голови окрвиконкому, як на порожніх клітинках дворів, ще зарослих чагарником і мохом, вирости світло-жовті, повні смолистого аромату дерева, будинки.

* * *

Пароплав виходить у відкрите море, тримаючи курс на схід. Горяні береги на якийсь час зникають з очей.

Спардек пароплава відокремлений від палуби залізними ґратами. Офіційно це пояснюється тим, щоб під час розвантаження не попусвати надбудови спардека, неофіційно — ґрати зроблено на випадок бунту. Адже це пароплав з Шанхая і комсклад на ньому — норвежці, а команда — китайці. Хазяїн же пароплава — якась мішана фірма, де, безперечно, основний процент капіталу європейський або японський.

Трюм, чорний від вугільного пилу, холодний і слизький, повний веселої молоді. Вони їдуть на Камчатку вчителюва-

ти, керувати партійними і комсомольськими організаціями, будувати рибні промисли й електростанції, приймати хутро, досліджувати надра.

Пісні і шахи, танці і диспути про літературу, мисливські оповідання і музичні вправи на народних інструментах приваблюють сюди з кубриків таких же мовчазних, як і усмішливих матросів, вихідців з південного Китаю, легеньких, як пробка, і міцних, як сталева пружина.

Осіньне сонце пригріває залізу обшивку пароплава. Швидко розсікаючи повітря крилами, носяться над морем чорні уріли, ніби змагаючись, хто з них пролетить над самим пароплавом. Майже в кожного пасажера дробовик, а уріли — надто приваблива мішень. Коли підстрелена птиця падає на палубу, мисливець відразу ж здирає з неї шкуру і викидає м'ясо за борт. Чорний пух, ніжний, як найдорожче хутро, так міцно приріс до шкури, що не викубеш. Мисливець збирається забити сорок уріл і пошити з шкурок куртку. Всім раптом хочеться пошити куртки з пташиних шкурок, і палуба наповнюється озброєними людьми. Брудний рибальський пароплав стає схожий на чорний піратський корабель, що готується взяти на абордаж мирну торговельну шхуну, навантажену хутром, китовим вусом, дорогоцінними іклами мамонтів.

Зробивши зупинку в Ямську, пароплав іде близько берега. Серед хвилястих гір, одноманітних, завуальованих прозорою млою, темніють ліси, зарості кедрового сланця, червоніє осіння тундра.

На третій день пароплав кидає якір за п'ять-шість миль від берега, щоб висадити нас, вісім чоловік радянсько-партійних робітників, у Наяхані — центрі Північно-Евенського району. Серед нас три вчителі, райкомсорг, райпарторг, інструктор окрвиконкому у справах культури та робітники кооперації. Це підмога для місцевого радянсько-партійного активу.

З п'яти ороченьсько-евенських районів, що розкинулись по узбережжю від Гіжіги до Ніколаєвська-на-Амурі, цей самий північний. У ньому, як і в кожному з п'яти цих національних районів, на кожні 100 квадратних кілометрів площі припадає тільки дві людини. Отже, середня родина з п'яти осіб посідає територію в 250 квадратних кілометрів, або 25 тисяч га. Іншими словами, на одну родину припадає стільки землі, скільки займає місто Москва.

Як і на всім Охотським узбережжі, від Гіжіги до Ніколаєвська основна людність — тунгуси. Їх 9,5 тисячі з 14

тисяч усієї людності узбережжя. В Північно-Евенському районі тунгуси називають себе орочелами. Так само називають вони себе і в сусідньому Ольському районі. Далі від Охотська на захід — південь вони звать себе евенами.

Гори піднялися коло Наяхана вище. В сірій млі вони губляться десь на обрії. Ми восьмеро, що маємо висадитись тут, щоб працювати хто рік, хто два, а хто три, вдивляємося в сизі гори, серед яких одна, правильної пірамідальної форми, високо піднялась, ніби відзначаючи місце Наяхана серед безмежної навали гостряків, бань, нерівних контрафорсів гірського пасма.

Штурмує. Коло самого берега, де бовваніють якась будівля та кілька наметів, здіймаються високо вгору, як від вибухів мін, білі бризки.

Ми сідаємо у кунгас *, і катер буксирує його до берега. Осіння прохолода і безмежний гірський краєвид незнаної місцевості якось бадьорять і хвилюють. Через годину ми ступимо на землю, щоб замінити тих чотирьох, які працювали тут два роки, організуючи культурно-політичну роботу.

Катер рівно чахкає, то зариваючись носом у воду, то високо злітаючи на хвилях. Великий кунгас повторює його рухи. Але білі бризки на барах і відмілинах злітають вище й вище. Вони стають страшні, коли ми підходимо ближче до них. Катер повертає ліворуч, до маленької бухточки, де море здається спокійніше і де хвилі на барах не такі високі. Та це тільки здається. В міру наближення до них хвилі і тут наростають, кидаючи нас в усі боки.

Нараз катер замовкає. Він черкнув кілем дна і відразу ж виключив мотор. Хвилі зеленими потворами кидаються на наш човен, такий безпорадний і безсилий серед могутнього моря. Втративши керування, ми опиняємося під владою стихії. Хвилі здіймаються горами, ніби лізе велетенська гусінь, вигинаючи зелену спину. Кунгас нестримно наближається до завмерлого катера. Жінки бліднуть і хапаються руками за борт. Лунає зойк і зараз же гасне, заглушений тріском. Ніс кунгаса розщеплено об сталеву обшивку катера. Бліднуть чоловіки. На катері обрубують буксир, але хвилі женуть знову наш кунгас до катера. Це одна зустріч з металевим бортом — і вода залле човен. А море вигинається, пухне, кипить і несе нас до страшних

---

* Великий вантажний човен.

білих фонтанів на міліні. Кунгас стає лагом — і солона холодна хвиля, знявшись над бортом, падає на людей.

На березі метушаться люди, але в них немає човна. Вони здійснюють угору руки, бігають по берегу, хвилюються, бачачи, як кунгас неухильно несе на бари. Раптом запроцював мотор. Катер повертає до пароплава, і віддалення між ним і кунгасом більшає й більшає.

Що це? Катер тікає від нас, кунгас несе на міліну. Ще хвилина-дві — і наш човен буде перекинутий, розтроснений стовпом води вагою в кількасот тонн. Ми гукаємо, намагаючись перекричати ревіння хвиль.

Нарешті катер дає задній хід. Кінець падає в кунгас. Швидко в'яжемо буксир і пливемо до пароплава.

Люди на березі перетворюються на ледве помітні крапки. Сріблом виблискують хвилі на барах, але вони вже не страшні. «Фенг-Пу» приймає нас на борт і, вибравши якір, пливе до Гіжіги.

В серпанку марева¹ зникає гострий пірамідальний пік невідомої гори. Хвилясте пасмо гір посувається на захід, а з сходу з імли виходять нові й нові гори.

За шість годин «Фенг-Пу» кидає якір в Гіжігінській губі, цій мілкій затоці Охотського моря, де народжуються холодні морські течії і несуть крижані поля на південь.

Ріка Гіжіга розрізає високі береги, і в отворі долини вона здається ворітьми в безмежну, рівну, без жодного горбка тундру, так, ніби за прибережним платом послалось знову море.

Пароплав стоїть за 25 кілометрів від берега. Ближче не можна підійти, бо дуже мілко. Починається вантаження риби з Гіжігінського промислу. За розрахунками суперкарго^{*}, ця робота забере не менше двох тижнів, бо вантажити можна тільки під час припливу. За відпливу морське дно оголюється на кілька кілометрів і дістатися берега зовсім неможливо.

Припливи починаються з вечора, і вантажать, отже, вночі. Але майже щовечора бліде море раптом зеленіє з берегів — починається вітер. Зелень наростає і наростає, захоплює всю губу, навколо пароплава здійснюються вже

---

* Помічник капітана, що відає вантажами на пароплаві. На чужоземних пароплавах, зафрахтованих радянською організацією, суперкарго є представник цієї організації. На «Фенг-Пу» це єдиний з усієї команди радянський підданець.

гори хвиль, і катер злітає вище борту пароплава. Вантажити припиняють до другого вечора.

А ранком, коли повний відплив, море спокійне, як дзеркало. На рівній поверхні бавляться білухи, перекидаючись у воді білими колесами. Ці великі дельфіни, кожен понад тонну вагою, заповнюють усю бухту. Молочно-білі колеса виринають щохвилини з олов'яної води, їх тут сотні, тисячі. Білухи підпливають до пароплава, і тоді видно, що в деяких з них на спинах сидять малі білушенята, сіренькі і блискучі.

Дельфінів-білух ловлять спеціальними неводами. Два катери тягнуть двокілометровий невід, заганяючи білух у самий куток губи. Коли починається відплив, звір обсихає в твані, і тоді його стріляють і витягають на суше. Промисел морського звіра організований тут тільки рік чи два тому. Зараз якісь неполадки з катером «Звірпрому», і тому ловів не провадять.

Серед білух зринають, показуючи вусаті морди, тюлені, сірі і плямисті, і пасажирів стріляють їх просто з пароплава.

Більшість пасажирів встигла побувати на березі, пополювати на качок, оглянути рибний промисел, устаткування салотопного заводу, виходи кам'яного вугілля, назбирати червоних брусниць на високій тундрі.

Вантаження відбувається дуже мляво. Коли закінчать брати рибу, нас обіцяють відвезти катером до Наяхана. Та коли закінчать? Шість годин їзди відділяють нас від нашого місця роботи, а доводиться чекати тижні. Ми, власне, «дома», бо тут по річці Гіжіга проходить межа між Північно-Евенським районом і Коряцькою національною округою. Гіжіга — межа між землями тунгусів, що заселяють горяну країну на захід узбережжя, і землями коряків, що живуть на схід, посідаючи північну половину Камчатки і південь Чукотки.

Всі, крім нас, їдуть до Коряцької округи, і їм можна чекати. А ми нудьгуємо, будучи майже дома і не маючи змоги дістатися до місця своєї роботи.

Стали вантажити, незважаючи на шторм. За ніч катер встигає привезти один раз повні кунгаси і відтягти їх порожні до промислу. Крізь бурю лунають вигуки старшини катера, чутно брязкіт ланцюгів, скреготіння лебідки, коли підіймають катер на пароплав.

Одного дня далекі гори на півострові Тайгонос, що праворуч Гіжіги, вкриваються снігом, білим і чистим, як пелюстки конвалії.

Міцнішає мороз. Точаться розмови про шугу. З дня на день з річки може нанести тонкої криги — шуги, яка змерзнеться в цілі поля, і тоді вантаження буде неможливе, бо крига поріже дерев'яні борти кунгасів. А ще треба брати рибу в Камінному й інших промислах Пенжінської губи, такої ж мілкої і незручної, як і Гіжігінська.

Наяханська колонія вирішує не чекати катера, а перебратися на берег і суходолом дістатися до свого району. Тут тільки 100 кілометрів горяної тундри. Речі якимось перевеземо кіньми, а самі підемо пішки. І вже коли зовсім вирішили їхати, одержали радіограму, що незабаром прибуде пароплав «Орочон», який має скинути в Гіжізі, в Наяхані і далі на захід по узбережжю постачання для людності.

Через кілька днів показується «Орочон», і ми переїжджаємо на нього. Тільки попавши в каюти радянського пароплава, ми побачили, в якому бруді ми жили на «Фенг-Пу». «Орочон» — рейсовий пароплав. Він обходить восени узбережжя, скидаючи в населених пунктах харчі і все потрібне. Крім нього, ходять ще два рейсових пароплави — один навесні привозить сіль і робочу силу на промисли і другий восени забирає рибу й сезонних робітників з промислів.

Постачальницька експедиція на «Орочоні» виписує накладні, фактури, ордери. Кунгаси, навантажені мішками, ящиками, бочками, тюками, плывуть до берега. Пароплав постачає прибережній людності все, крім риби й м'яса, бо ж на березі немає жодної фабрики, а в Північно-Евенському районі — і жодного гектара обробленої землі.

Нарешті, на п'ятнадцятий день нашого перебування в Гіжігінській губі «Орочон» знімається з якоря і йде в Наяхан.

Поволі вирисовується пірамідальний пік невідомої гори, а за ним показуються з імли щогли нааяханської радіостанції.

Щасливо прибуваємо на берег. Замість трьох днів дорога забрала 19 днів.

Прибережна коса, де збудовано склеп кооперативу і будинки рибальського промислу, захрясає найрізноманітні-

шими товарами, привезеними з пароплава. А з берега катер везе на «Орочон» лише кілька десятків брезентових мішків, запечатаних сургучем і олов'яними пломбами. Хутра.

«Орочон» швидко вправляється із своєю роботою і дає відхідні гудки. Він поволі віддаляється від берега і зникає за горяним мисом. Це останній пароплав у цьому році.

* * *

Сонце сходить у Наяхані на 9 годин раніше, ніж у Москві, на кожна родину в районі припадає територія, що дорівнює Москві, і єдиний зв'язок з «материком»* після відходу пароплава — радіостанція.

КОЧУВАННЯ У ВІДРЯДЖЕННЯ. КАМЧАДАЛИ. НАЯХАН — РАЙЦЕНТР

Стояв жовтень, і каміння на схилах гір ледь-ледь було притрушено тонким шаром снігу. На небі в хмарах, блідих і злих, ховалося сонце. Рідкі куші вільшини червоніли сиротливо на сірім полотні тундри. У волохатих чубах купини позастрявав сніг. Було холодно і незатишно.

Такої пори виїхав я з районного центру Північно-Евенського району, з села Наяхан, у відрядження. Під мною був волохатий якутський коник, поряд їхав провідник-перекладач на такій же коняці, в кишені в мене — мандат і в саквах — речі. Речі складалися з комплекту хутряної одяжі — від рукавиць до хутряних чобіт, з аптечки, вінчестера, книжки і запасу харчів на п'ять днів. В мандаті було написано, що я їду в найдальшу кочову Раду району для проведення політично-громадських кампаній і що строк відрядження двомісячний.

Сніг ще не зрівняв купин, не замурував ямок між ними, і коні спотикалися на замерзлій, дзвінкій тундрі. Ми посувалися з швидкістю важкої артилерії на дерев'яному містку.

Позаду лежало олов'яне море. Спереду сивіли з туману гори. Ми простували до чорної скелястої сопки, що встава-

---

* Материком місцева людність називає Владивосток і взагалі всю територію СРСР на захід від узбережжя.

ла перед нами з сивого присмерку і що від неї починався перший «хребтик», або, просто кажучи, перевал.

Узбережжям можна було їхати, тільки викреслюючи складні трикутники. Увесь шлях ішов трикутниками: від моря в гори по річці, далі через перевал на сусідню річку, нею вниз до моря, потім 5—6 кілометрів понад берегом, і, як скелі підступлять до самої води, знову вгору по річці, через перевал на другу, вниз і так далі без кінця. Важко сказати, яка віддаль між Наяханом і гирлом річки Віліги, але провідник знає точно, що ці трикутники треба викреслювати п'ять днів.

Треба забути звичку виміряти віддаль кілометрами. Тут її міряють часом. Скільки днів, тижнів, місяців їхати — оце важливо. А скільки кілометрів — це, зрештою, відіграє дуже малу роль для подорожнього.

Найважче було переїжджати річки. Вони пообмерзали з берегів, і коні сковзалися на кризі. На весь район є тільки одна підкова, прибита на порозі будинку колишнього спекулянта. Коваля немає жодного.

Пригадалася фраза секретаря окрпарткому в бухті Нагаєво:

— У нас у відрядженнях сімдесят п'ять процентів часу витрачається на переїзди і тільки двадцять п'ять процентів на саму роботу.

Тоді це дивувало, тепер — первувало. Але, крім п'яти днів їзди узбережжям, ще два тижні треба їхати в глиб району, в гори, шукати людей кочової Ради, які в цей час мають бути вже десь по той бік Колимського пасма. Де саме — про це треба було розпитувати. Ніхто ніколи не їздив у ті місця, і два тижні, що їх дав мені райвиконком, були тільки припущенням. Заступник голови райвиконкому з олівцем, географічною картою і сантиметром вираховував, що я зможу дістатися до центру кочових груп за два тижні.

Розмови провідника зводилися в основному до того, що коні — варварський засіб пересування. В Наяхані було четверо чи п'ятеро коней, і провідник вперше їхав конем. Я оглянувся на болотяну, купинясту тундру, зриту струмками, на гори, балки, горби, на осипи чорного каміння, і мені здалося, що на таких шляхах найкраще, найшвидше і найлегше пересуватися — це ходити пішки. Проживши три дні в Наяхані, я констатував, що, крім цього останнього способу пересуватися, не користуються більш ні з якого.

— Не їзда, а мука! Невже ви завжди їздите кіньми?
— А на чому ж тут можна поїхати швидше? — спитав я роздратовано, пригадавши єдину підкову і образившись за всіх коней світу.

— Ми — на собаках. Хльостко!

Собаки? Поки що я чув тільки їхнє жакливе квиління. Щодня о шостій вечора, о дванадцятій ночі і ранком протяжно й сумно починає один. До нього пристають інші, і за хвилину тужне квиління кількохсот псів стоїть над виселком. Від цього виття у новака стискується серце й холоне шкіра. Здається, туга всього світу виливається в цей жакливий концерт, виконуваний серед голих сопок і холодної замерзлої тундри. Місцеве населення називає собак «камчатськими півнями». Їхнє виття, як спів наших півнів, до деякої міри заміняє годинник.

На собаках їздити ще рано — мало снігу. Коли зимові метелиці зрівняють тундру, заметуть кущі, округлять косогори, а морози скують бистрі річки,— настане час для собак.

А зараз? Зараз аборигени вважають за краще зовсім нікуди не їздити. В Наяхані п'ятеро коней, а в усьому районі, що розкинувся на 500 кілометрів уздовж моря і на сотні неміряних кілометрів у глиб суходолу, не більше як п'ятнадцятеро коней. Ними їздять тільки літом і тільки верхи. Всі перевози на узбережжі обслуговуються собачою силою.

Пізніше, коли мені довелося самому поїздити на собаках, я цілком зрозумів мого провідника. Це справді-таки, як він казав, «хльостко». Але зараз уява про їзду на собаках була для мене не більш реальна, як для мого провідника їзда в трамваї.

За «хребтиком» вітер стих. Прибережна тундра закінчилась. У вузькій долині, оточеній каменястими сопками, густо сплівся зелений повзучий кедрівник. Серед покручених і нагнутих до землі вітром і морозом стовбурів ішла ледве помітна стежка. Інколи, стиснута стіною кущів, вона зовсім зникала, і тільки прим'яте гілля та обідрана кора на ньому говорили за те, що сюди лежить шлях.

Переливалась і дзюрчала на відшліфованім камінні річка. Перелітаючи з куща в куш, якась пташка лушила кедрові горішки.

Просто на стежці провідник побачив перший ведмежий слід. Він доводив безперечно, що звір годується брусниця-

ми і кедровими горіхами. Слід був свіжий. У провідника раптом прокинулись вокальні здібності. Він заспівав, м'яко вимовляючи шиплячі звуки, як і всі камчадали:

Ты мой конь вороной,
Вороная грива.
Если любис ты меня,
Собирайся живо.

Сліди траплялися частіше й частіше. І разом з цим голос провідника наростав з форте до фортіссімо. В нього швидко вийшов весь запас пісень, і він заохочував співати мене. Приятелі оцінювали мої вокальні здібності звичайно так: якщо хочеш бути чарівливим — ніколи не співай. І все ж, щоб установити «добросусідські відносини», я змушений був здатися на прохання і проспівати декілька середин, кінців і початків пісень, бо, як виявилось, жодної цілої пісні я не знав.

Провідник хвалив мене:

— Ви просто мастера співати!

«Мастера» — це був я один.

— Справжні мастера. Якби тільки голосніше!

— Навіщо?

— Тоді ведмеді тікатимуть. А то можуть кинутись на нас, як зненацька близько під'їдемо.

Я зняв з плеча вінчестер і перестав співати. Я також помітив, що провідник давно вже їде не спереду, а ззаду мене і сторожко оглядається на всі боки.

Вечоріло. Чорні крючкваті стовбури кедрівника дивовижними примарами витикались з завуальованих темрявою гілочок, вже нахилених до землі першими морозами. Сутінки наблизили до нас гори, зробили їх вищими. Поволі зникала гостра нерівна межа між чорним камінням сопки і зеленню кедрівника.

Стали на ночівлю. Була та дивна вечірня тиша, коли зникають найменші шерехи. Тільки річка гриміла ритмічно і приглушено, ніби десь у глухому степу підходив до станції далекий нічний поїзд.

Провідник настругав тоненької стружки, наколов тоненьких дрівець і підпалив. Огнище спалахнуло і раптом згустило темряву. Вона враз ніби полилась з оксамитово-чорних гір, заслала густим покривалом кущі і пагорки, обступила вогнище.

Червоні язика полум'я в'їдалися в дерево, випромінюючи тонкий аромат смоли.

Було невимовно приємно припалити цигарку просто від жарини.

Як не схожа ця перша ночівля у відрядженні на сотні попередніх у готелях, у вагонах, у задушливих селянських хатах. Пригадалося, як моя нова квартирна хазяйка в Наяхані запитала:

— Ви надовго покочуете у відрядження?

Саме не поїдете, а покочуете. Тут не ходять, не їздять, не пересуваються, — тут кочують. Службовець «кочує» щоранку до установи, хатня господиня — по воду, ми, група радянських робітників, «прикочували» з Владивостока пароплавом.

Було легко й гарно. Ясно снувалися думки. Бадьорістю наливалася свідомість. Здавалося, природа, могутня в своїй мовчазній величності, випромінювала якісь чудодійні ферменти, надаючи людині впевненості, бадьорості і твердого спокою.

Закипав чайник. Вода булькотіла і хлюпала з носика, сіючи чорні плями на червоному жару. Провідник заметушився, готуючи заварку.

Провідника звать Катон. Сорок років тому очманілий від нудьги і п'янства піп зірвав злість на Катонових батьках, давши їхньому синові ім'я славетного ворога Карфагена, ім'я, яке через необізнаність місцевої людності із стародавньою історією вважалося за собаче.

Катон — яскравий представник осілих аборигенів «камчадалів».

Колонізація узбережжя почалася в сімнадцятому столітті. Вона привела сюди збірну дружину козаків, які, поріднившись з тубільцями, дали початок племені камчадалів.

Відвідини контрабандистських суден, рибпромислових шхун, окремих шукачів щастя і легкої поживи, різних промисловців, купців і т. д. — примішали цьому племені японської, американської, китайської і невідомо ще яких націй крові.

Чорне волосся і смуглява, аж синя шкіра. І поряд з цим — жовтолиці. Носи вдавнені посередині і носи орлині. Обличчя з буйною рослинністю і зовсім безволосі. Все це говорить про заплутаність генеалогічного дерева сучасної людності узбережжя. Але всі вони однаково не вимовляють «ш» і «ж», всі вони замість «с» кажуть «ч», а замість «ч» — «с» і взагалі надають такого колориту російській мові, що інколи зовсім не розумієш нічого. Треба пожити не один місяць з ними, щоб зрозуміти, що «чуска»

і «сонокок» означає «сучка» і «щеночек», а «сучіт» не що інше, як «шутит».

Дві народності населяють Північно-Евенський район, що розкинувся на північній частині берега Охотського моря: орочили (тунгуси) і камчадали.

Основа добробуту перших — олень, хутра і риба, основа добробуту других — собака і риба.

Камчадали осіли на гирлах річок, орочили кочують у горах, прибуваючи на гирла влітку наготувати риби й обміняти хутро.

Катон живе у Наяхані.

Наяхан — районний центр. Щоб ясніше уявити собі Наяхан, треба знати, що на всім узбережжі Охотського моря — від мису Лопатка на Камчатці до Шантарських островів — на протязі багатьох тисяч кілометрів немає жодного камінного будинка. Наяхан теж не є виняток з цього. Це — перше.

Друге. Інструктор окрвиконкому, пробувши рік у Північно-Евенському районі, знав кожного мешканця всього району не тільки в обличчя, а на ім'я й по батькові. А я за три дні запам'ятав усіх наяханських людей в обличчя і знав хроніки кожної родини не менш як за три покоління.

В Наяхані 21 будинок, вірніше — 21 хата, враховуючи приватні, державні й кооперативні будівлі.

Живе в них 26 родин тубільного й зайшого населення, знову ж враховуючи сюди робітників радянського, партійного і кооперативного апаратів.

І коли нас вражає така мікроскопічність районного центру, то місцеве населення не може собі уявити нашого міста.

Мене якось спитав один ороч, звідки я приїхав. Я відповів, що з Москви.

— Е, так ти тоді знаєш Наседкіна. Він теж з Москви.

Наседкіна я не знав.

— Як не знаєш? Він же з Москви? Хіба ти не знаєш своїх московських людей?

Скільки я не пояснював, що в Москві населення надто багато, щоб знати хоч частину його, довір'я до себе в ороча я не повернув.

— Спитай першого-ліпшого з Гіжіги, і він тобі перелічить усіх гіжігінських людей. Спитай туманця — він теж знає всіх людей у Туманах. Раз ти не знаєш Наседкіна, то ти, мабуть, живеш не в Москві.

Наяхан — найбільше селище в районі. На 600 кілометрів вздовж моря є ще двоє селищ: в одному — 5—6 родин, у другому — 8—10. Все інше населення, а його близько 1500 чоловік, мандрує по району, возячи з собою на оленях свою «житлову площу».

Життя Катона, як і кожного камчадала, іде за певним порядком. В кінці жовтня, як тільки замерзнуть річки, він запрягає своїх собак у нарту і випрягає їх тільки в кінці травня. Він возить пасажирів, перевозить кооперативні вантажі, возить пошту, возить дерево для ремонту будинків, воду з річки додому, рибу з гирла і т. д. За цей час він покриває тисячі кілометрів простору. Він спить у хутрянім мішку на снігу, коли тиха погода. Відсиджується два і три тижні в наметі серед пустельних гір, коли задме пурга. Зустрічається з каюрами* ольськими, кам'янськими і петропавловськими, що живуть за тисячу кілометрів від Наяхана.

Сім місяців Катон і всі його сусіди їздять на собаках і довгими зимовими ночами розмовляють тільки про собак. Вони згадують дивовижно-розумних і витривалих, ледачих і лукавих собак. Пригадують генеалогію особливо видатних псів, оцінюють якість своїх собак і сусідських, розповідають тисячі пригод, обов'язково зв'язаних з собакою. Собака, собаками, собак — це слово відмінюється в найрізноманітніших відтінках і інтонаціях сім місяців.

І коли Катон кожній новій людині розповідає про свого найвірнішого на все узбережжя пса Гогеля, в якого при переїзді через перевал від натуги вискочили з орбіт і повисли на черв'ячках нерви очі, то розмови радянських працівників про собак мають зовсім інший характер. Вони виливаються у форму газетних статей і дебатів на тему, який транспорт кращий — оленячий чи собачий.

У травні річки зламують лід. На пагорках з-під снігу виглядають жовті мохи і чорне каміння. Собачий шлях зламався. Собак випрягають і прив'язують ланцюжками коло якогось струмка. Катон, як і інші, підправляє свій будинок, трохи відпочиває, лаштується до путини, полює на качок, на стрімких прибережних скелях дере чаїні й іншої морської птиці яйця.

Але вже в кінці травня йде оселедець, у червні — лосось-горбуша, в липні — основа добробуту всього узбережжя — кета. Починається гарячка. Коли оселедець ловлять

* Собачий візник.

тільки на вивіз і не все населення бере участь у ловах, то з приходом горбуші і кети — на річці малі й великі. Катон перебирається до самого гирла річки. Він підпирає дрючком двері своєї хати і з усією родиною живе в наметі. Він не вилазить з води майже до кінця серпня. Його дружина, мати, сестра не випускають з рук ножів, розчиняючи рибу. Рибу солять для вивозу, солять для себе, солять, сушать, в'ялять і квасять для собак. Все пропахло рибою, як взимку псиною.

Хід кети закінчився. Вже йдуть окремі великі екземпляри, що не встигли вчасно виметати ікру. На «кошці» — камінній косі, нанесеній з одного боку морським прибоєм, а з другого — річкою, стоять бочки й мішки з рибою та ікрою, чекаючи пароплава. Щодня зникає то один, то другий намет і оживає Наяхан. З коминів уже стелеться дим, з хати до хати ходять люди. Думки камчадала знову про собак. З лісу, від струмків, собак переводять в селище, прив'язують коло хат. Ремонтують нарти.

Інколи Катон бере рушницю постріляти гусей під час перельоту чи підпливти на човні до качок, що вже покинули річки й таловини і висипали на море, готуючись до відльоту.

Ударили перші морози. Катон з товаришами піде на тиждень-два до лежбищ морського звіра. Щоб не полахати сіро-блакитну нерпу і плямисту ларгу (тюленя) пострілами, камчадали б'ють їх дрючками.

Стали річки. Сніг товстим шаром прикрив тундру. Катон запряже собак, махне «апостолом»*, гукне «хак-хак»**, і дванадцять псів понесуть вузьеньку легку нарту по пухкому снігу.

У камчадала свого — тільки риба та інколи собача шкура на одержу. Все інше привозять з інших районів Союзу. Промисловість у районі тільки рибна, з сільськогосподарських рослин — брусниці і гриби, з тваринництва — собака і олень. Правда, пароплав з Владивостока привіз недавно кілька корів, і діти п'ють уже не тільки консервоване, але й свіже молоко.

Камчадал не знає хліба в формі зерна, а овочі він бачить тільки сушені й солоні. Яка причина цьому? Клімат? Грунт?

---

* Коротка міцна палиця з залізним наконечником з одного боку і багатом з другого.

** Так поганяють собак.

Почасти так. Незважаючи на суворість клімату, можна було б культивувати деякі овочі. Але це потребує величезної витрати праці. І праці влітку. В усьому районі в 1932 році осілого населення налічувалось 48 родин. І в районі того ж таки року вловлено 235 тисяч штук кети і 400 тисяч штук горбуші. Щоб обробити цю сировину, потрібно далеко не 48 родин.

А оселедець ловлять тільки з 1932 року і ловлять, може, тільки одну соту процента тих колосальних мас його, що підходять до берега.

Є така маленька рибка, завбільшки з кільку, що зветься уйок. Цього уйка щороку море викидає сотні тонн просто на берег. Прекрасна риба гине не використана.

Всі — і кочівники, і осілі, і сотні робітників із «суходолу», привезені на сезон, — гарячково працюють коротке літо коло лосося — кети і горбуші. Але тепер прибувають нові переселенці, і на узбережжі скоро будуть і свої овочі.

«ГАРЯЧІ ДЖЕРЕЛА». ТАВАТУМА

Друга наша ночівля була у гирлі річки Уйкани. Глухо гриміло море. Бризки прибою високо злітали, окропляючи похмурі скелі. Три камені стирчали з моря темними привидами. Коли відплив оголить підшови цих скель-острівців, на гравії залишаться нерпи і плямисті тюлені, сотні їх лежатимуть, гріючись на осінньому сонці. Уйканські лежбища одні з найкращих у Північно-Евенському районі. Але промисел звіра поки що організований мало і щоосені його здобувають тільки 200—300 штук. Багато шкодить промислові те, що часто близько від берега проходять катери, а одного часу не було достатнього догляду, і дехто, полюючи на звіра з гвинтівкою, розполохав його.

1931 року на лежбищах поставили сторожа. Ми сподівалися переночувати у нього. Але замість сторожа знайшли десяток дерев'яних хатин, що стояли вздовж річки на півкілометра одна від одної. Сторож — ороц. Він недавно перестав кочувати, але звички до кочового життя побороти не зміг. А оскільки робота сторожа на незаселенім гирлі ріки зовсім не відбирає часу, то він будував хатки і переїжджав з однієї до другої, створюючи собі ілюзію кочового життя.

Знову ночували під відкритим небом на замерзлій землі. Хутрянний спальний мішок — кукуль — такий теплий, що

я навіть роздягся до білизни. Правда, ранком, хоч мороз був не більший 10 градусів, перескочити з мішка в штани і чоботи було не так-то легко.

Знову шлях іде вгору маленькою річкою, що звивається серед гір. Вітри зірвали з топольника і вільшини листя. Деревя, покривлені і низькі, мертво сіріють у долині. Крок за кроком підіймаємось угору. Дрібніше дерево. В сіру гушавину листвяного чагарника вривається зелений кед-ривник. Схили гір — чорне пожарище. Камінні осипи без цятки рослинності. Навіть лишай — і ті не можуть узяти цього гостробокого, чорного, як обпалені черепки, каміння. Воно наступає на куші, на траву, на мохи. Рослинність тиснеться до самої річки і, парешті, зникає зовсім. Скрізь — чорний, гострий камінь. Коні залишають на ньому краплі крові.

Надвечір виїжджаємо до «Гарячих джерел». Хрести й могили навколо них досить перекопливо говорять про невміння користуватися джерелами. Кожний хворий — ревматик чи сифілітик, чи просто з тією невідомою, але поширеною хворобою, що зветься «болить усередині», — вважає, що чим більше він сидітиме у природній гарячій ванні, тим швидше видужає. Катон розповідає, що декого з дуже покvapливих переносили з ванни просто в домовину. Але хто не поспішав, лікування давало гарні наслідки.

Я віддаю коня Катонові і йду до джерела. Пара густими хмарами обкутала скелю, з-під якої дзюрчить струмок. Навколо смердить аптекою і хімічною лабораторією. Опустивши руку в джерело, я зразу ж її висмикую. Гаряче. Катон каже, що, коли кинути в струмок рибину, вона звариться, як в окропі.

«Гарячі джерела» — прояв незгаслої вулканічної діяльності. Хотілося б залізити на гору, з-під якої тече струмок і на якій, кажуть, є діра така глибока, що, скільки не пробували, не могли дістати дна. Але вечоріє, і треба поспішати до Таватуми.

В майбутньому «Гарячі джерела» — безперечно, курорт. Це той фонд району, що покаже себе, коли зміцніє все узбережжя. До цього часу залишилось небагато.

«Гарячі джерела» вливаються в Таватуму. У Таватумі — перший після Наяхана пункт осілости. 5—6 ороцьельських родин збудували землянки й хати в цій чудовій долині, найтеплішій з усіх долин узбережжя.

Часто можна почути такий вираз: «Наяханська труба», «Вілігінська труба», «Туманська» і т. д., але ніколи не

почуєте «Таватумська труба». «Труба» — це образний вислів для визначення вітру, що дме з долини річки, неначе з якоїсь демонської труби. Ці вітри досягають колосальної сили; вони рвуть усе по дорозі, виривають каміння, змітають начисто весь сніг. Недосвідчений каюр, що задумає переїхати на собаках річку в такий вітер, навряд чи розповість про свої переживання. Разом з собаками і нартою його, як пір'янку, покотить по слизкому льоду вниз по річці, де злітають над поламаною кригою білі бризки розбурханого моря.

Таватума — не «труба». І тому кедрівник тут високий, не такий покручений, як в інших місцях, і не пригинається так низько до землі. І тому з давніх-давен осідали тут, позбувшись оленів, орочели. Влітку сюди прикочовують з оленями гірські орочели ловити рибу. Тут стояли старости першого Уяганського і другого Долганського роду. Тут піп збудував церкву, а представник торговельної фірми — будинок. Представник фірми завів худобу й коней, в теплій долині садив капусту й інші овочі. Осілі орочели доглядали задарма його скот і грядки, а кочові орочели за безцінь віддавали хутра йому та за незрозуміле «господи помилуй» — попові.

Купець умер, застудившись під час п'янки з білобандитом полковником Бочкарьовим, який в 1923—1924 роках окупував був район. Умер і піп — ієромонах Нифонт, залишивши щоденник, повний скарг і люті проти віроломних камчадалів, які з приходом Радвлади ухвалили перетворити «храм божий» на дім «для веселого розговору», тобто на клуб, і проти орочелів, які стали дуже скупко давати лисиць і білку, норовлячи дістати перепустку до царства небесного за поганий, з рижою рідкою шерстю випороток*.

Тепер замість старости першого Уяганського роду став голова Таватумської кочової Ради, а осілі орочельські родини організували колгосп. У просторій, з дебелого дерева купецькій хаті райвиконком намітив відкрити школу. Вона відкрилася 1933 року восени, і кочові орочели залишили своїх дітей в школі, довірили своє найцінніше добро радянському вчителю, а самі покочували за півтисячі кілометрів у гори в пошуку хутра і пастівників для оленів.

У Таватумі чекали пароплава промислові робітники, завезені сюди на один риболовецький сезон. Ранками вони

---

* Випороток — хутро маленького (абортивного) оленяти.

обходили бухту подивитися, чи не обсохла де нерпа або тюлень, не встигнувши за відпливом, і щоразу поглядали на море, очікуючи довгожданого димка пароплава.

Переночувавши в Таватумі, я попрощався з Катonom і поїхав далі з провідником-орочем Дмитром Духіновим. Він відмовився їхати на коняці і згодився провести мене до Віліги тільки пішки. Дмитро не знав і слова по-російськи, а я знав по-орочельському тільки двоє слів і один вираз: «аушкі» — куди, «харкілі» — почекай і «он бісенди» — як живеш.

Дві доби ми креслили трикутники серед гір по річках, під пронизливим вітром на гирлах і в глибокій чудовій тиші у верхів'ях Ми спали коло вогнища в хутряних спальних мішках, слухали ритмічне гримотіння річок і провадили беззвучні розмови на пантомімах.

На п'ятий день мого подорожування пізно вночі ми побачили зелений огонь. Пароплав на промислі Віліга забирав рибу. Мене зустріли завідувач Вілігінського агентства коопспілки, єдиний осілий — сторож кооперативу та промислові робітники, що ватажили рибу на пароплав.

ПРОМИСЕЛ ВІЛІГА. ОРОЧЕЛЬСЬКА ЧЕСНІСТЬ

Віліга — річка. І в гирлі річки Віліги — рибний промисел. Всі будівлі промислу складаються з одного барака, однієї дерев'яної хатки і однієї, також дерев'яної, комірчини, що має назву магазин. Навколо будівель сила-силенна «вішал» — жердок, на яких орочели в'ялять кету та горбушу для власного вжитку і на корм собакам. Три дерев'яних будинки з'явилися тільки торік. А промисел існує вже багато років. Брезент і тонка жердка — це й усе, з чого робилося житло, склади і господарські приміщення. Закінчувався сезон — брезенти знімали і вантажили на пароплав, а з жердок складали вогнища, щоб сигналізувати катерові вночі під час вантаження. Восени гирло річки ставало таким порожнім і необжитим, наче тут ніколи нікого не було.

Але цього року промисел не залишиться пустелею. Тут є три будинки і в одному з них усю зиму житиме завідувач кооперативу, щоб, коли з гір прибуде ороч, дати йому потрібні продукти.

Наяхан — найбільше селище в районі. На 600 кілометрів вздовж моря є ще двоє селищ: в одному — 5—6 родин, у другому — 8—10. Все інше населення, а його близько 1500 чоловік, мандрує по району, возячи з собою на оленях свою «житлову площу».

Життя Катона, як і кожного камчадала, іде за певним порядком. В кінці жовтня, як тільки замерзнуть річки, він запрягає своїх собак у нарту і випрягає їх тільки в кінці травня. Він возить пасажирів, перевозить кооперативні вантажі, возить пошту, возить дерево для ремонту будинків, воду з річки додому, рибу з гирла і т. д. За цей час він покриває тисячі кілометрів простору. Він спить у хуторнім мішку на снігу, коли тиха погода. Відсиджується два і три тижні в наметі серед пустельних гір, коли задме пурга. Зустрічається з каюрами* ольськими, кам'янськими і петропавловськими, що живуть за тисячу кілометрів від Наяхана.

Сім місяців Катон і всі його сусіди їздять на собаках і довгими зимовими ночами розмовляють тільки про собак. Вони згадують дивовижно-розумних і витривалих, ледачих і лукавих собак. Пригадують генеалогію особливо видатних псів, оцінюють якість своїх собак і сусідських, розповідають тисячі пригод, обов'язково зв'язаних з собакою. Собака, собаками, собак — це слово відмінюється в найрізноманітніших відтінках і інтонаціях сім місяців.

І коли Катон кожній новій людині розповідає про свого найвірнішого на все узбережжя пса Гогеля, в якого при переїзді через перевал від натуги вискочили з орбіт і повисли на черв'ячках нерви очі, то розмови радянських працівників про собак мають зовсім інший характер. Вони виливаються у форму газетних статей і дебатів на тему, який транспорт кращий — оленьчий чи собачий.

У травні річки зламують лід. На пагорках з-під снігу виглядають жовті мохи і чорне каміння. Собачий шлях зламався. Собак випрягають і прив'язують ланцюжками коло якогось струмка. Катон, як і інші, підправляє свій будинок, трохи відпочиває, лаштується до путини, полює на качок, на стрімких прибережних скелях дере чаїні й іншої морської птиці яйця.

Але вже в кінці травня йде оселедець, у червні — лосось-горбуша, в липні — основа добробуту всього узбережжя — кета. Починається гарячка. Коли оселедець ловлять

---

* Собачий візник.

тільки на вивіз і не все населення бере участь у ловах, то з приходом горбуші і кети — на річці малі й великі. Катон перебирається до самого гирла річки. Він підпирає дрючком двері своєї хати і з усією родиною живе в наметі. Він не вилазить з води майже до кінця серпня. Його дружина, мати, сестра не випускають з рук ножів, розчиняючи рибу. Рибу солять для вивозу, солять для себе, солять, сушать, в'ялять і квасять для собак. Все пропахло рибою, як взимку псиною.

Хід кети закінчився. Вже йдуть окремі великі екземпляри, що не встигли вчасно виметати ікру. На «кошці» — камінній косі, нанесеній з одного боку морським прибоєм, а з другого — річкою, стоять бочки й мішки з рибою та ікрою, чекаючи пароплава. Щодня виникає то один, то другий намет і оживає Наяхан. З коминів уже стелеться дим, з хати до хати ходять люди. Думки камчадала знову про собак. З лісу, від струмків, собак переводять в селище, прив'язують коло хат. Ремонтують нарти.

Інколи Катон бере рушницю постріляти гусей під час перельоту чи підпливти на човні до качок, що вже покинули річки й таловини і висипали на море, готуючись до відльоту.

Ударили перші морози. Катон з товаришами піде на тиждень-два до лежбищ морського звіра. Щоб не полахати сіро-блакитну нерпу і плямисту ларгу (тюленя) пострілами, камчадали б'ють їх дрючками.

Стали річки. Сніг товстим шаром прикрив тундру. Катон запряже собак, махне «апостолом» *, гукне «хак-хак» **, і дванадцять псів понесуть вузьку легку нарту по пухкому снігу.

У камчадала свого — тільки риба та інколи собача шкура на одержу. Все інше привозять з інших районів Союзу. Промисловість у районі тільки рибна, з сільськогосподарських рослин — брусниці і гриби, з тваринництва — собака і олень. Правда, пароплав з Владивостока привіз недавно кілька корів, і діти п'ють уже не тільки консервоване, але й свіже молоко.

Камчадал не знає хліба в формі зерна, а овочі він бачить тільки сушені й солоні. Яка причина цьому? Клімат? Грунт?

---

* Коротка мідна палиця з залізним наконечником з одного боку і багатом з другого.

** Так поганяють собак.

Віліга — промисел. Де ж засольні сараї, чани? Знову той же брезент. Рибу солять просто на землі, складають у штабелі, пересипають сіллю і накривають від дощу й сонця брезентом. Роба з риби масними струмками витікає з-під штабеля і всмоктується землею.

Зараз вантажать рибу, витрушуючи з неї сіль і скидаючи просто в кунгаси, щоб звідти зсипати її, суху, тверду, до безтями солону, в трюм пароплава. Це найгірший з усіх способів солити рибу і зветься він японським. До цього часу на узбережжі застосовували цей спосіб — спосіб хижака. Японці заготовляли тут тільки сировину, яку треба ще вимочувати, маринувати, обробляти на консервній фабриці, щоб мати більш-менш пристойний продукт. Японці, звичайно, не думали про те, щоб розвинути промисловість на далекій окраїні Радянського Союзу. Кілька років радянським організаціям доводилось солити рибу теж японським способом. Але 1932 рік був останнім роком японського посолу. Та про це далі.

З Віліги починається моя справжня командировка. Кірчан, куди я маю їхати,— найглухіший куток району, зовсім не вивчений.

Я мав завдання від райвиконкому організувати постачання кірчанській людності продуктів харчування, вивчити соціальний стан населення і провести серед нього політично-виховну роботу.

120 транспортних оленів мали дати мені куркулі в порядку виконання твердого завдання.

Перекладачем райвиконком призначив голову Вілігінської кочової Ради Пилипа Ковальова, що сім років жив осіло і вивчив трохи російську мову. Зараз на гирлі не було ні куркулів, ні їхніх оленів, ні самого голови кочової Ради. Скориставшись з того, що кілька ороцьких родин не встигли відкочувати, я надіслав в усі кінці посланців шукати Ковальова.

Хотілося зразу ж взятися до роботи. Але стояв пароплав, і на березі йшло гарячкове вантаження риби. Нечисленні пасажири з пароплава скаржились на завідувача крамниці, що не видавав їм нічого з магазину, лаялися без всякої причини моторист і старшина катера. Хотілося, щоб швидше відійшов пароплав і розпочати ту роботу, для якої приїхав.

До кооперативу прийшов ороць купити продуктів. Він ви-

ніс їх з крамниці і, поклавши просто надворі, зібрався йти вгору по річці, щоб спіймати своїх оленів і другого дня приїхати по ці продукти. Сталося так, що він затримався на гирлі і, проходячи випадково коло того місця, де поклав речі, він побачив, що вони зникли. Ороч розпитував усіх, чи не брав хто клунків, чи не переніс хто їх в інше місце.

Клунки хтось переніс — це було очевидно, але так само очевидно було й те, що їх треба шукати, а не розпитувати про них. Кооперативний сторож метнувся на кунгас, що ось-ось мав відійти до пароплава, і знайшов там клунки, старанно прикриті ряднинкою. Їх віддали хазяїнові, сказавши, що кидати речі надворі не можна, бо їх украдуть.

Ороч під радісною посмішкою намагався сховати здивовання.

— Як так украдуть? Як можна красти?

Адже він, кочуючи в тайзі, часто залишає просто на дорозі, повисивши десь на сучку, вінчестер, лижви, чайник, харчі. Після нього пройде багато людей, кожен побачить його речі і знатиме, що ось такий пройшов тут і довго обговорюватимуть, з яких причин залишено майно, куди, чого, на який час пішов господар. А зустрівшись через рік або й через два, вони згадають про це, і той, хто знайшов покинуті речі, докладно розповість, як він їх побачив, де, що він подумав і т. д. А той, що залишив їх, усміхаючись, розповість, як було справді.

Кидаючи речі в тайзі, кочівник знає, що він, повернувшись, знайде їх. Але що сталося б, коли ороч, повернувшись, не знайшов би, приміром, лижв або зброї? Це може бути просто великою неприємністю, але може загрожувати і смертю, бо що він робитиме в глибокім снігу без лижв, як дістане їжу, не маючи зброї, що одягне, коли вкрадуть одежу?

Чужої речі не можна брати. Загублену річ треба повісити на видному місці, щоб її побачив господар. Це обов'язкова умова життя ороча. Інакше кочувати в сніговій пустині не можна. Інакше скрізь чатуватиме на кочівника голод, холод і смерть. Це так елементарно, так зрозуміло кожному, що навіть не потрібні суворі закони. Просто ніхто не переступає цих правил спільного життя.

З цієї чесності і довірливості трудящого ороча користується ороч-куркуль для своїх шахрайських комбінацій.

Куркуль знає берег, йому часто доводилось стикатися з купцем, продаючи хутра, виміняні за оленів. Куркуль знає ціну на хутра і на продукти. Куркуль стає посередником

між торговельною організацією і наймитами, середняками й біднотою, яким ніколи поїхати на берег до крамниці і які до того ж бояться, що іноплеменник їх обдурить. Вони доручають свої хутра «своєму». І «свій» куркуль, який не затаїть знахідки, бере з бідняка за кирпич чаю не п'ять білок, як платив сам, а сорок, а купивши дрібнокаліберний дванадцятизарядний вінчестер за двадцять п'ять білок, продає наймитові свою стару кремнівку за триста білок.

Куркуль мав з шахрайства ще й іншого порядку зиск. Коли його викривали орочели, він казав: «Мене, ороча, обдурив американець, японець, руський». Він узагальнював, роблячи непомітне пересмикування: «Ороча обдурюють іноплеменники. Орочелам треба триматись тільки своїх. Всі інші нації — ворожі орочелам».

Коли прийшла Радянська влада і замість американської фірми Свенсена, замість комісіонерів та різних приватних крамарів-спекулянтів став кооператив, невикритий куркуль говорив бідноті й середнякам: кооператив торгує дорого, кооперативний прикажчик обдурює. Він — ваш ворог. Орочелам треба триматися купи. І куркуль, умудряючись сховати від Радянської влади свою соціальну приналежність, купував у кооперативі кирпич чаю вже не за п'ять білок, а за дві білки, а в горах продавав цей кирпич за п'ятдесят білок. Так куркуль розпалював національну ворожнечу і збагачував свою кишеню.

НЕРПА. ЗУСТРІЧ З ОРОЧЕЛАМИ. КУЛЬТ ВЕДМЕДЯ

Штабелі кети на березі швидко танули. Пароплав закінчував вантаження. Вночі пролунали відхідні гудки.

Ранком у гирлі було тихо і трохи самотньо. Нас залишилось троє, і на березі здавалося якось надто просторо. Посланці не вернулися, і приступити до організації транспорту не можна було.

Надвечір, коли почався приплив, річка поволі повнішала й повнішала, аж поки не стала звичайною затокою. На гладенькій поверхні води показалася вусата голова нерпи. Нерпа пливла за водою, то поринаючи, то знову показуючи морду з сивими відвислими вусами. Я взяв гвинтівку з магазину і, почекавши, поки знову висунеться голова, пальнув поміж круглих очей, що уважно дивилися на бе-

рег. Нерпа сплеснула хвостом, піднявши стовп води, і туго надутим пузирем сплила на поверхню. Сторож кооперативу швиденько спустив на воду душогубку, і за кілька хвилин нерпа лежала на березі, а сторож звичними рухами знімав шкуру і сало. На оголенім від рожевого жиру темно-синім м'ясі ще пробігало нервове тремтіння. Маленьке орочення з блискучими очима і закривавленими руками вовтузилося коло туші, чекаючи, поки батько дасть шмат м'яса, щоб віднести матері варити.

У нерпи темно-сіра, без плям шерсть, зуби травоядної тварини. Вона живиться морськими рослинами і тому її м'ясо й жир не мають того неприємного присмаку риби, що в плямистого тюленя-хижака «ларги». Мерзлий жир нерпи можна назвати делікатесом, але, покладений в тепле, він швидко псується і нагадує той риб'ячий жир, що його ми маємо з аптек.

Невідомо, скільки доведеться чекати голову кочової Ради і куркульських оленів. Щоб не гаяти марно часу, ми вирішили піти до бухти «Пестрая Дресва», де нерпи вилазять на берег. Вони ідуть з припливом до берега, і, коли вода повільно спадає, залишаються на сухому. Це буває в жовтні місяці. Тепер саме був жовтень, і ми з завідувачем, взявши берданки та чайник, пішли до бухти.

Зарості кедрівника змінювалися жовтою купинястою тундрою, тундра переходила в озера, а за озерами знову куші кедрівника, тундра, струмки й нові озера. Тільки ввечері показалося море. Та береги були порожні. Знявся вітер. Хвилі набігали на берег, і олов'яні гребені, зрізані вітром, рвалися білими бризками, ніби горів вибуховий шнур. Нерп не було.

На бруднім осипу схилу тяглися якісь білі смуги. Чи вапняки пройшли по глині й каменю, чи щось інше. Ми довго вдивлялися в ці смуги і зрештою зрозуміли, що це — дим з юрт. Три брудно-жовті конуси диміли. Ми були не далі як півкілометра від них, але, поки помітили їх, роздивлялися не менше години. Здавалося, юрти ховалися, як і люди, боячись непривітної, грізної природи.

— Підемо до юрт!

Чоботи дзвінко стукають на чистій гладенькій кризі бухти, яка ще не захрясла крижаними торосами.

В юрті ми знайшли голову кочової Ради.

Круглий намет з оленьчої замші, жовто-зеленої від диму внизу і почорнілої вгорі, ледь тремтів від сильних подувів вітру.

Піднявши запону, що заміняла двері, я на карачках уліз всередину.

Десяток людей різних статей і віку, чорноволосі, смугляві, з вузьким розрізом очей, швидко повставали.

— Здорово! — промовив я.

Десяток рук простяглися до мене вітаючи:

— Тарова, тарова, тарова.

Коло вогнища на зеленій підстилці з кедрівника лазили замурзані діти. З запалених від диму носів текло.

Попіл і бруд облямовували все обличчя дитини так, що тільки блищали чорні очиці.

Поздоровкавшись зі мною, присутні вже не звертали на мене ніякої уваги, принаймні намагалися удавати, що я не викликаю в них ніякої цікавості. Високий стрункий красунь з тонко окресленим носом і насмішкуватими очима, весь одягнутий в продимлену жовтувату замшу, відстебнув шкіряну гамашу і уважно розглядав її, шукаючи паразитів.

Огнище диміло, і жінки сиділи коло нього, низько схиливши голови й насунувши хустки, щоб захистити роз'ятрені димом очі від не менш шкідливого світла. Інколи вони виходили з юрти, щоб принести й підкинути в огнище дров.

Ми розмовляли з головою кочової Ради, а вся юрта незрозуміло дивилася на нас, бо ж ніхто з них не знав російської мови. Звичайно, і голова кочради знав російську мову тільки умовно. Вірніше, він розумів те, що я говорив, але я ніяк не міг зрозуміти його, коли він розповідав.

— Чи заходив до Віліги пароплав і чи привіз він поставання?

— Так, привіз.

— Борошно є?

— Є.

— Американське?

— Ні.

— Чорне?

— Ні, біле.

— Чайники є?

— Є.

— Американські?

— Ні, радянські.

— Черкаський тютюн є?

— Є.

— Американський?

Я не витримав і засміявся. Пилип образився.

— Чого ти смієшся?

Ця людина, яка, крім борошна, чаю й тютюну, не бачила на своїм березі нічого з продуктів сільського господарства, а виробі промисловості знає тільки в формі чайника, зброї і пароплава, для якої багатопверховий будинок — це фантастична «юрта на юрті», — звідки в цієї людини такий смак до американських товарів? Згодом, навесні, коли стало відомо, що адміністратори рибного промислу Віліга заарештовані як шкідники, а вони провадили тут на Вілізі господарську і політичну роботу серед орочелів, мені стало все зрозуміло.

Тепер я розповідав Пилипові, що в СРСР виробляють не тільки чайники, а й... мені хотілось сказати «блюмінги», але, подумавши, я сказав «пароплави» (бо це єдина машина, яку він бачив і міг уявити), що в СРСР виробляють усе. Будування пароплавів його вразило мало, це також не вмщувалось в його уяві, але невже виробляють чайники?

— Радянські чайники, мабуть, погані? Таких немає? — і він вказав на свій почорнілий від сажі мідний чайник. Придивившись, я побачив на ньому фабричне тавро з написом: «Завод в Кольчугино».

— Гарний чайник? — запитав я.

— Первай!

Я попросив його перекласти усім мешканцям юрти, що це чайник радянський, а той, хто, продаючи, сказав, що чайник американський, очевидно, навмисне хотів знизити в очах орочелів радянську промисловість.

Вечоріло. Більшав мороз. В обличчя пекло полум'я вогнища, а спина жакливо мерзла. Їдкий дим примушував плакати і щохвилини витирати носа. Плакали й мешканці юрти.

Між розмовою Пилип демонстрував свою любов до дітей. Спіймавши найменшого сина, що копирсався в попілі коло вогнища, він знайшов на його чорному від бруду обличчі чисту плямку і поцілував. Але витерти носа дитині і не подумав. Я сказав про це. Він узяв сірникову коробочку, поламав її і обережно, щоб не забруднити рук, неохоче обскріб нею бруд на обличчі дитини.

— Коли я витиратиму йому під носом, то він сам ніколи не навчиться бути чистим.

Звичайно, надбання корисних звичок можна було б полегшити, але суворі умови життя викликають, очевидно, і відповідні методи виховання...

— Як справа з транспортними оленями?

— Частина їх тут, частина десь недалеко. За три-чотири дні всі олені будуть біля гирла.

Розмова вичерпалась. Пилип сидів замислений. Випнуті надбрівні дуги робили його обличчя суворим і черствим. Але варто йому було чимсь зацікавитись, як лице раптом мінялося. Воно ставало одночасно дитячим, лукавим і навітьним.

Пилипові очі сховалися у вузьких щілинах зіниць. Знову обличчя стало лукавим:

— Знайшов нерпу?

Я в свою чергу спитав, чому немає нерп на березі.

— Їх розігнав ведмідь.

Орочели знайшли одну нерпу, вбиту ведмедем. Його сліди, так схожі до людських, можна побачити на твердому, утрамбованому прибоєм піску.

— Ви взяли шкіру і жир?

— Як візьмемо?

— Що — як?

— Як візьмемо чуже?

— Чому чуже? Вбита нерпа. У вас немає жиру, і кожному треба подошов на унти. Чому ж не взяти зовсім свіжого звіра?

— Як можна брати чужу здобич? Ведмідь убив — це його нерпа. Хто хоче мати за ворога ведмедя?

Хвилину я сидів мовчки. Просто було незрозуміло. Але потім пригадав про культ ведмедя, про залишки тотемізму.

— Як візьмемо нерпу? Голошокий * знає, хто взяв його здобич, і потім спіймає і вб'є винного.

Коли я сказав, що це дурниця, що треба взяти шкіру й жир, на обличчях відбився жах.

— Ми живемо в тайзі і часто зустрічаємося з ведмедем. Як можна з ним сваритися? Ти сядеш на пароплав і поїдеш звідси, тобі нічого боятися ведмедя.

Ніхто не сказав мені, де лежить убита нерпа. Страх, що частина вини впаде на них, був такий великий, що вони воліли промовчати.

Пилип, розмовляючи зі мною, дещо перекладав орочелам. Вони дивувалися: як може людина не знати таких простих речей?

Оленяча шкура, що правила за двері, піднялась, впустивши до юрти фіолетовий присмерк вечора. Чоловік

---

* Згадувати ведмедя вважається за своєрідний гріх, тому орочели вживають різних синонімів. Голошокий — один з них.

з виснаженим обличчям, на якому, як дві вуглинки, блищали чорні очі, вліз в юрту і, крекчучи, випростався. Він скинув шапку, і довге чорне волосся розсипалось по плечах. Всі в юрті швидко повставали і з пошаною простягли до нього складені долоні рук. Чоловік, ткнувши свою правцю кожному в простягнуті руки, сів коло вогнища. Хто він такий?

Але, як тільки чоловік сів, ніхто не звертав більше на нього уваги. А він, довідавшись від Пилипа, хто я, сидів і палив люльку, інколи спідлоба зиркаючи на мене. Хто він такий? Напевно, шаман.

Це був не шаман і не родовий начальник. Це був звичайний наймит одного великого куркуля. А пошана до нього — це пошана до віку, бо він найстаріший з усіх у юрті і кожен молодший за звичаєм повинен подати йому, вітаючись, дві руки.

Церемонія вітання відбувається в юрті щодня. І хоч люди бачились уже надворі, але, як хто заходить до юрти, він обов'язково повинен сказати «здорово» і потиснути всім руку.

Треба було збиратися йти. Я спитав Пилипа:

— Коли ти будеш на Вілізі?

— Не знаю.

— Чому не знаєш? Завтра будеш?

— Не знаю. Як я могу знати?

— Ми йшли сюди півдня з Віліги. Чому ж ти не знаєш, коли будеш на Вілізі?

Він відвернувся від мене, обличчя його стало вперте й черстве, і відповів:

— Не знаю!

Вже зовсім стемніло, коли ми вийшли з юрти, щоб повернутися на Вілігу.

Дорога назад здавалася довшою і гіршою. В темряві ми добре знали, що таке замерзла тундра з ямками й горбками. Хотілося швидше опинитися в теплій хаті і відпочити від цілоденного ходіння. Але мій супутник мав усі звички камчатського мешканця. Через кожні три-чотири кілометри він зупинявся, розпалював огонь і грів чай. Він аж ніяк не поспішав, і в цьому був глибокий зміст: не виснажуй себе, не гарячись, бо ти не знаєш, скільки часу йтимеш додому. Може, заблудишся, може, непогода примусить сидіти кілька днів у горах. Треба берегти свої сили.

Здавалося, ніколи не кінчиться цей купинястий, нерівний шлях серед кущів кедрівника, невидимі сучки якого

— Частина їх тут, частина десь недалеко. За три-чотири дні всі олені будуть біля гирла.

Розмова вичерпалась. Пилип сидів замислений. Випнуті надбрівні дуги робили його обличчя суворим і черствим. Але варто йому було чимсь зацікавитись, як лице раптом мінялось. Воно ставало одночасно дитячим, лукавим і навіть.

Пилипові очі сховалися у вузьких щілинах зіниць. Знову обличчя стало лукавим:

— Знайшов нерпу?

Я в свою чергу спитав, чому немає нерп на березі.

— Їх розігнав ведмідь.

Орочели знайшли одну нерпу, вбиту ведмедем. Його сліди, так схожі до людських, можна побачити на твердому, утрамбованому прибоєм піску.

— Ви взяли шкіру і жир?

— Як візьмемо?

— Що — як?

— Як візьмемо чуже?

— Чому чуже? Вбита нерпа. У вас немає жиру, і кожному треба подошов на унти. Чому ж не взяти зовсім свіжого звіра?

— Як можна брати чужу здобич? Ведмідь убив — це його нерпа. Хто хоче мати за ворога ведмедя?

Хвилину я сидів мовчки. Просто було незрозуміло. Але потім пригадав про культ ведмедя, про залишки тотемізму.

— Як візьмемо нерпу? Голошокий * знає, хто взяв його здобич, і потім спіймає і вб'є винного.

Коли я сказав, що це дурниця, що треба взяти шкіру й жир, на обличчях відбився жах.

— Ми живемо в тайзі і часто зустрічаємося з ведмедем. Як можна з ним сваритися? Ти сядеш на пароплав і поїдеш звідси, тобі нічого боятися ведмедя.

Ніхто не сказав мені, де лежить убита нерпа. Страх, що частина вина впаде на них, був такий великий, що вони воліли промовчати.

Пилип, розмовляючи зі мною, дещо перекладав орочелам. Вони дивувалися: як може людина не знати таких простих речей?

Оленяча шкіра, що правила за двері, піднялась, впустивши до юрти фіолетовий присмерк вечора. Чоловік

---

* Згадувати ведмедя вважається за своєрідний гріх, тому орочели вживають різних синонімів. Голошокий — один з них.

з виснаженим обличчям, на якому, як дві вуглинки, блищали чорні очі, вліз в юрту і, кречучи, випростався. Він скинув шапку, і довге чорне волосся розсипалось по плечах. Всі в юрті швидко повставали і з пошаною простягли до нього складені долоні рук. Чоловік, ткнувши свою правцю кожному в простягнуті руки, сів коло вогнища. Хто він такий?

Але, як тільки чоловік сів, ніхто не звертав більше на нього уваги. А він, довідавшись від Пилипа, хто я, сидів і палив люльку, інколи спідлоба зиркаючи на мене. Хто він такий? Напевно, шаман.

Це був не шаман і не родовий начальник. Це був звичайний наймит одного великого куркуля. А пошана до нього — це пошана до віку, бо він найстаріший з усіх у юрті і кожен молодший за звичаєм повинен подати йому, вітаючись, дві руки.

Церемонія вітання відбувається в юрті щодня. І хоч люди бачились уже надворі, але, як хто заходить до юрти, він обов'язково повинен сказати «здорово» і потиснути всім руку.

Треба було збиратися йти. Я спитав Пилипа:

— Коли ти будеш на Вілізі?

— Не знаю.

— Чому не знаєш? Завтра будеш?

— Не знаю. Як я могу знати?

— Ми йшли сюди півдня з Віліги. Чому ж ти не знаєш, коли будеш на Вілізі?

Він відвернувся від мене, обличчя його стало вперте й черстве, і відповів:

— Не знаю!

Вже зовсім стемніло, коли ми вийшли з юрти, щоб повернутися на Вілігу.

Дорога назад здавалася довша і гірша. В темряві ми добре знали, що таке замерзла тундра з ямками й горбками. Хотілося швидше опинитися в теплій хаті і відпочити від цілоденного ходіння. Але мій супутник мав усі звички камчатського мешканця. Через кожні три-чотири кілометри він зупинявся, розпалював огонь і грів чай. Він аж ніяк не поспішав, і в цьому був глибокий зміст: не виснажуй себе, не гарячись, бо ти не знаєш, скільки часу йтимеш додому. Може, заблудишся, може, непогода примусить сидіти кілька днів у горах. Треба берегти свої сили.

Здавалося, ніколи не кінчиться цей купинястий, нерівний шлях серед кущів кедрівника, невидимі сучки якого

чомусь весь час потрапляли як не в обличчя, так на голе тіло рук. Собака, що біг за нами, раптом зник. Мій супутник вирішив, що близько ведмідь, і знов розвів огнище. Привітне полум'я освітло зелені кущі і жовту високу траву навколо. Схотілося трохи задрімати. А коли через півгодини встали, то виявилося, що ми варили чай за якихось 50—60 метрів від... кооперативного будинку.

600 КІЛОГРАМІВ ЧАЮ І 40 КІЛОГРАМІВ ЦУКРУ. СКІЛЬКИ ІХАТИ ДО КІРЧАНА

Охотське море хвилювалось. Олов'яні хвилі кидались на берег велетенськими білими дикобразами.

Морози сковували річку. У воді на камінні виростали, ніби великі сірі квітки, кристали м'якого льоду. Річка, по волі зменшуючи швидкість руху, загусала, як розтоплений смалець.

У повітрі кружляли ріденькі сніжинки, і гори день у день білішали. Ми з головою кочової Ради сиділи у кімнаті завідувача і під завивання вітру визначали асортимент товарів для кочівників. Це був перший транспорт радянських товарів у таке місце району, де люди ніколи не бачили нікого, крім своїх сусідів-кочівників.

Оленяча шкура служить їм за одягу і взуття. Оленяча кров, змішана з мохом, перетертим в оленячому шлунку, і зварена, заміняє їм хліб. Сира оленяча печінка, мозок з кісток і нирки дають вітаміни. Риба мерзла і риба в'ялена — щоденна їжа. Порох, свинець, чай і тютюн — ось усе, що до цього часу давав їм зовнішній світ через хижаків-купців.

Про Кірчан ходили чутки, але напевне ніхто нічого не знав. Скільки людей там жило? Скільки пасеться оленів? Зрештою, в райвиконкомі знали тільки, що Кірчан тече по той бік Колимського пасма, але де саме — точно невідомо. За відомостями райвиконкому, там повинно кочувати приблизно 30 родин. Чи кочують вони там, чи покочували в інше місце — про це також точних відомостей не було. Напевне знали тільки одне: на Кірчані ходив двотисячний табун найбільшої в районі куркульки Улити Сокоргіної. Дешеві продукти, що ми їх мали повезти на Кірчан і продавати безпосередньо трудящим, повинні були звільнити трудящих від потреби переплачувати за крам куркулям-перекупникам.

Із 120 оленів, що їх обіцяли дати для перевозу вантажу, було тільки 90. Вони паслися поблизу, ховаючись від вітру за сопкою. На одного оленя можна нав'ючити тридцять два кіло. Три тонни найпотрібніших продуктів для орочелів на перший раз було солідно.

Що ж брати в гори?

Голова кочової Ради насамперед зробив заявку на чай.

— Головне — треба взяти чаю. Без усього іншого людина може обійтися.

На мою думку, чаю треба було взяти кілограмів 30—40, адже на Кірчані кочує близько тридцяти родин.

— Так. Запишемо чай. Сорочок кілограмів досить?

Пилип реготав.

— Дев'яносто оленів і взяти тільки сорочок кілограмів чаю? Треба взяти стільки чаю, щоб вистачило людям на цілий рік.

Я не заперечував.

— Треба взяти так, щоб вистачило. Давайте прибавимо. Скільки візьмемо?

Пилип подумав.

— Якщо брати стільки, щоб дійсно вистачило до весни, то треба взяти кілограмів п'ятсот кирпичного і кілограмів дев'яносто байхового.

— Як? На кожну родину більше пуда? Скільки ж тоді цукру брати?

— Можна взяти по кілограму на родину.

Така пропорція між чаєм і цукром була дуже дивна, і з нею я не міг погодитись. Як не заперечував голова кочової Ради, але замість 40 взяли 320 кілограмів цукру. Мені здавалося, що й півкілограма цукру на кілограм чаю все ж таки дуже замало.

У списку продуктів було борошно — основний вантаж, порох, свинець, тютюн, сало, ситці і найрізноманітніші дрібниці, потрібні кочовій людині.

Товар був переважений, і зав'язаний у мішки. В кожному мішку точно по 16 кілограмів. На одного оленя буде покладено по два мішки.

Довгими валками підводили оленів до кооперативу.

Це були смирні тварини, вже звиклі до людей. З розкішних гілчастих рогів звисали брудними ганчірками закривавлені шматки шкіри з шерстю. Щороку навесні в оленів відпадають роги і виростають нові, м'які, наповнені кров'ю і вкриті густою низенькою вовною. Тепер роги

окостеніли, і шкура та шерсть обдиралися з них в нескінченних бойових змаганнях.

Той самий чоловік, що в юрті я його вважав за шамана і що, як виявилось, був наймит Улити Сокоргіної, Гаврило Машанов запитав мене, як я буду пересуватися, невже на олені? Олень важив 80 кіло, я — 90. До того ж сідло було без стремен і верхівець звичайно керував більше вигуками, помахуванням палички і балансуванням усього тіла, ніж єдиним поводом.

Але треба вчитись. Я сів. Просто перед очима стояли розлогі гілчасті роги. Здавалося, олень махне головою і штрикне рогами в обличчя. Кілька кроків було зроблено у величезній напрузі. Хитався олень від ваги, хитався я, сидячи на маленькому тремтливому сідлі без стремен. Ось-ось втрачу рівновагу і — яка ганьба — впаду. Двадцятьоро чорних очей з цікавістю дивилися на мою спробу. Олень хитався на тонких ногах і, здавалося, кожний мій крен убік ось-ось звалить його. Було непереможне бажання вкопитися руками за гілчасті роги, що зрадливо коливалися перед очима. Утерпіти було важко, і я таки схопився за них. Олень зразу ж так мотнув головою, що на сідлі з усього мого тіла зависла тільки одна нога. Звільнивши її, я мав досить часу розмислювати, якого роду важіль являють оленячі роги, що так легко скинули 90 кілограмів.

Але перша спроба була зроблена. Мене заспокоювали тим, що кожен, хто вперше сідає на оленя верхи, хапається за роги і падає. справа тільки в тому, як скоро відвикну я від цієї поганої звички і навчуся їздити, не тримаючись ні за що руками.

Гаврило Машанов — старий кірчанський мешканець. Від нього я вирішив докладно дізнатися, скільки ж часу їхати-мемо на Кірчан.

— Не знаю.

Це відповідає людина, яка щороку їздить з Кірчана на Вілігу й назад!

— Як не знаєш?

— А як я можу знати?

— Та ти ж їздив?

— Їздив. Але як я знатиму, скільки днів їхатиму тепер?

Може, хворітимуть люди, може, хворітимуть олені, може, буде хуртовина або випаде великий сніг, а може, загубимо оленів. Звідки я знаю!

— Але приблизно?

— Як я можу сказати приблизно? Я скажу: «Через два

місяці я буду на Кірчані», а може, я завтра вмру. Як я можу сказати сьогодні про те, що буде завтра?

Становище було безпорадне, але мені допоміг сторож кооперативу — ороц, який жив осіло, часто зустрічався з росіянами і трохи розумів їхню психологію. Він звернувся до Гаврила:

— За який час хотів би ти доїхати до Кірчана?

Гаврило зараз же відповів:

— Я хотів би бути на Кірчані за два місяці.

От формула запитання про майбутнє! «Коли хочеш бути», але ні в якому разі не «коли будеш». Оточений випадками, безсилий проти явищ природи, ороц боїться заглядати вперед, боїться випробувати долю. Він може висловити бажання, але не певність. Йому здається, що якась незрима сила стане на перешкоді його планам, коли він викаже певність в їх здійсненні. Пилипове «не знаю», коли я його запитував, як скоро він прикочує до Віліги, мало цю ж саму підставу.

Потім мені часто доводилось запитувати, забуваючи про цей забобон, чи кочуватимемо завтра. І завжди була відповідь: «я хочу кочувати», або «коли все буде добре, я хотів би кочувати».

Отже, Гаврило Машанов, найстарший з усіх наймитів віком, хотів би 250—300 кілометрів до Кірчана пройти за два місяці. А мені на все відрядження дано два місяці! Я висловив бажання пройти ці дві-три сотні кілометрів за два тижні. Двадцять кілометрів у день легко можна пройти навіть пішки.

Гаврило посміхнувся:

— Побачимо. Будемо поспішати.

Але я думав і говорив їхатимемо в той час, як ми кочуватимемо. Це зовсім різні речі. І вже за перший тиждень я зрозумів, що кочувати це не значить їхати, не значить іти, це значить — жити пересуваючись.

ХТО ПОСТАЧАВ ПРОДУКТИ НАЙМИТАМ УЛИТИ. В ЮРТИ

29 жовтня я попрощався з завідувачем кооперативу та з сторожем і пішов угору по річці, де розташувався, ховаючись од вітрів, оленячий табір.

Чотири юрти стояли під сопкою. Навколо ходили, борюкаючись і шукаючи під снігом пашу, олені. Коли хто-

небудь їх лякав, вони задирали назад голови з гілчастими рогами і рвучкими стрибками тікали геть. Тоді вони були красиві — граційні, легкі, бистрі, зовсім не такі, як коло кооперативу, із смирними мордами і коров'ячими очима.

Я поставив намет і розтопив залізну пічку, пристосовуючись до нових умов життя. У наметі доведеться прожити найхолодніші місяці року, по той бік Колимського пасма, де морози сягають 60 градусів. Пічка неймовірно диміла і доводилось увесь час відкривати «двері», щоб провітрити намет. Становище було скрутне. Коли так димітиме й далі, то доведеться жити в юрті, де інколи все ж не буває диму і, в усякому разі, менше, ніж зараз у наметі.

Змерзнувши і надихавшись диму, я пішов до юрти. Після намету вона здалася затишною і приємною. Зелені гілочки кедрівника щільно вкривали долівку. Крізь тонку, замшу покрівлі просвічувало сонячне проміння. Весело потріскували дрова в огнищі.

На розстелених оленячих шкурах у повній мовчанці лежали й сиділи чоловіки. Дві жінки доглядали вогнище і чайники над ним. Дітей не було. Населення юрти складалося з трьох наймитських родин куркульки Улити Сокоргіної та одного 80-літнього діда, який, проживши понад 20 років осіло, знову вирішив кочувати. Він був єдиним в юрті, що розумів російську мову. Я спитав:

— Чого ви кочуєте в гори?

— Старий став. Може, вмру скоро. Хочеться вмерти в горах.

Ми говорили з ним про те, що краще — кочове чи осіле життя, і цей дід, який прожив немало років в хаті і який вже забув про юрту, все ж рвався до кочового життя, вважаючи, що кочувати краще.

— Але дим у юрті, холод, непогода...

Він усміхнувся:

— Зате місця які дивні! — А посмішка говорила: щоб зрозуміти всі переваги кочового життя, треба бути кочівником.

Я пригадав засідання в окривконкомі в справі осілости і виступ лікаря, який говорив: «Осіле життя краще. Треба лекціями переконувати в цьому ороchelів». Діда Опанаса не могли переконати двадцять років осілого життя. Він повертався знову до диму, до холоду, до щоденних переїздів і був щасливий. І двадцять років тому його переконала перейти на осілість не лекція, а те, що подохли олені. Але в своєму осілому житті він не бачив нічого гарного, бо

він був наймитом в якогось приїжджого спекулянта і приємності осілого життя компенсувалися неприємностями соціального характеру. Переходити орочелам до осілості треба. І Радянська влада знайшла метод, що найбільш відповідає соціально-побутовим умовам орочельської громади. Але про це далі.

З усього населення юрти тільки двоє бували на рибальстві, всі інші не кидали оленього табуна все життя.

— Де ж ви дістаєте продукти?

— Нам привозить Михайло.

Це був приймак куркульки Улити. В Улити було близько 2000 оленів і не було зовсім дітей. Вона виховала дівчину-сироту і одружила з нею цього самого Михайла, що старанно взявся хазяйнувати коло оленів та виконувати роль посередника між наймитами і торговельними установами. Ніхто не знав, скільки було років Улиті, але найстаріші люди пам'ятають її, коли вона вже була дорослою. Улита не виїжджала з Кірчана, і жоден робітник райвиконкому не бачив її. В районі її звали просто Улита, і кожному й без прізвища було зрозуміло, про кого йде мова. Наймити звали її «атакан». В орочельській мові це слово означає щось подібне до німецького «фрау». Наймити говорять просто «атакан», не називаючи ім'я.

Атакан Улита разом з другим кірчанським куркулем володіють трьома тисячами оленів, що пасуться у верховинах Балигакчана і на річці Кірчан. Чотирнадцять наймитських родин, не маючи стільки власних оленів, щоб самостійно кочувати, не маючи доброго мисливського приладдя, щоб самостійно полювати, прив'язані до атакан та її табуна. З цих чотирнадцяти родин три-чотири виїжджали до моря — до стику двох світів. Інші все життя перебувають коло табуна і бояться нової людини, як бояться її олені в табуні.

— Михайло мало привозить продуктів.

Ороч не знає цін на продукти, не знає цін на хутра. Та коли він навіть і знає їх, то не робить перерахунку на гроші. Він звик до безпосереднього обміну без допомоги грошей. У нього тільки загальне уявлення: багато дано за хутра або мало. Михайло дає мало.

Михайло каже, що стільки дають у кооперативі.

Ми підраховуємо вартість хутра, переданого через Михайла, і вартість привезених ним продуктів. За «посередництво» виходить близько чотирьох п'ятих вартості хутра.

— Тепер наймити не даватимуть Михайлові хутра.

— Дасте іншому і той вас теж обдурить. Треба організуватися в колгосп. Тоді ви завжди зможете послати до кооперативу на гирло свого чоловіка, такого ж бідняка, як і ви, і він вас не обдурить.

— Так. Колгосп було б добре...

Мовчазний наймит з чорними похмурими очима подає репліку. Його застуджений голос скрипить, як іржаве залізо:

— Михайло взяв у мене тридцять білок, а дав за них півкирпичини чаю і дві грудочки цукру.

Хутро коштує тридцять карбованців, привезені продукти — півтора карбованця. Плата за посередництво вражає навіть ороchelів. Правда, цей наймит ніколи не бував на березі і тільки оце вперше його надіслала сюди Улита з оленями для перевозів.

— Мало тобі дав Михайло.

— Мало. Якут теж більше не давав.

— Який якут?

— Давно колись полював я на Колимі. В мене не вистачило пороху й тютюну. Я зустрів якута-купця і попросив у нього півфунта тютюну, фунт пороху і восьмушку кирпичного чаю. Я не палив тиждень, а пороху в мене залишилось на кілька пострілів. Якут дав усе, що я просив. Він узяв у мене сто білок із ста двадцяти настріляних.

— А кооператив узяв би за цей товар тільки дві білки. Якут буває і на Кірчані?

— Ні, якут був давно. На Кірчан ніхто не привозить товару, крім Михайла.

— А як вийдуть усі продукти, тоді що? Де ви їх дістаєте?

— Живемо так. Де дістанеш?

— А борошно де берете?

— Де візьмеш борошна? Ороch хліба не їсть.

— Чому?

— Хто буває на рибальстві, той їсть хліб. А хто не буває, той не їсть. У нас є люди, які ніколи не їли хліба. Як привезеш борошно в гори, коли мало оленів? Михайло теж не привозить борошна, каже «важко».

— То що ж ви тоді їсте?

— Рибу.

— А м'ясо?

— Як дасть атакан оленя, то тоді й м'ясо.

— Часто дає атакан оленів?

— Часто.

Я звернувся до Гаврила:

— Скільки тобі дала Улита оленів?

— О, багато. Я двадцять років пасу Улитиних оленів і за ці двадцять років багато з'їв.

— А скільки дає на рік?

— Багато.

— Двадцять оленів дає?

— Ні.

— Десять?

— Ні, менше.

— П'ять?

— Коли багато оленів хворіє, тоді дає п'ять і шість.

А коли знаходить на оленів страшна хвороба — копитниця, тоді можна вбивати хворих оленів і скільки хочеш їсти...

Чотири-п'ять оленів — оце плата за річну працю. Як перевести на гроші, то виходить 80—100 карбованців. Але, крім м'яса, наймитові треба ще чаю, хоч інколи борошна, тютюну і т. д. Ні грошей, ні продуктів куркуль наймитові не дає. Пасучи оленів, наймит стріляє білку, ставить пастки на горностая, на лисицю і за хутра дістає собі все, що потрібно для задоволення нескладних потреб. З вартості цього хутра куркульський приймак бере 80 процентів за комісію і годує стару атакан та свою родину. Олень важить близько 80 кілограмів, а хворий і худий значно менше. Чотири-п'ять чоловік наймитської родини, які весь час годуються рибою, скучивши за м'ясом, з'їдають оленя за два-три дні. А потім знов риба і риба...

КОЧУЄМО. БІЛКА. ЛОВИ МАЛЬМИ. ШАМАН

Осінній день кінчався. Я зробив собі пічку з банки від сала, перекавши сало в мішок. В наметі раптом стало тепло і затишно. Диму не було зовсім. Орочели заходили в намет і хвалили пічку:

— Первай!

— Самий печка!

«Первай» і «самий» ввійшли в орочельський лексикон для вислову вищого ступеня якості.

Ранком мене розбудив кашель. Кашель лунав з усіх юрт, важкий, як гупання ціпа, і скрипучий, як немазаний віз, страшний кашель, що вивертає середину і окрашує слину кров'ю.

Орочели пояснювали причину кашлю... теплом.

— Скоро настануть справжні холода, тоді люди будуть здорові.

Справді ж причина була не в теплі, а в одежі, не пристосованій до зими (вся зимова одежа лежала в амбарах кілометрів за 80 від гирла). Звичайно, мав значення і перехід від літа до зими, коли організм кочівника ще не встиг пристосуватися до перших холодів.

Сьогодні кочувати не будемо. Йде сніг. Лапаті сніжинки кружляють так густо в повітрі, що за десять кроків нічого не видно.

Розтопивши пічку, я витягаю записки з орочельської мови і починаю вчити. Але п'ять лекцій, що я їх маю, говорять тільки про іменники. Про дієслова немає жодного слова, крім дієслова «бути». А воно в орочельській мові відмінюється так само неправильно, як і в інших відомих мені мовах, і нічого не може сказати про утворення форм інших дієслів. П'ять лекцій дають дуже мало для опанування мови. На допомогу приходять кілька десятків фраз, які я записав від кооперативного сторожа, що знає російську мову краще, ніж мій перекладач. Я не бачу ніякої системи у зміні дієслів. Поки що вивчаю найпотрібнішу мені фразу: «тимина Кірчантики нуджеп» — чи покочуємо завтра на Кірчан? З цим запитанням я звертатимусь щовечора і щоранку до моїх провідників.

До намету заходить молодь, і в нас триває жвава розмова, хоч мало зрозуміла обом сторонам, зате щира й весела. Незнання мови компенсується посиленою мімікою і жестами. Час від часу зривається голосний регіт.

Я знову йду до юрти, де був учора. П'ять чоловік не порушно й мовчки лежать і сидять. Я сиджу годину, дві, три — вони не перекинулись навіть словом. Ціле життя вони вкупі і встигли переговорити все.

Сьогодні йде сніг і ніхто не вийде з юрти, хіба тільки погостювати до сусідів. Застиглі постаті з очима, втопченими в полум'я вогнища, пригнічують. Вони мовчки, в мертвому спокої чекають, поки пройде сніг. Інколи то один, то другий повертається спиною до вогню, щоб погріти її. Дехто скидає одежу і шукає вошей. Білизни немає, ніхто ніколи не купався, а густе хутро створює прекрасні умови для розвитку всяких паразитів.

Мовчанка триває.

Чоловіки завмерли в повній не порушності.

Коли б вони вміли читати і мали книжки, то за часи

такої вимушеної бездіяльності вони змогли б перелічити їх більше від найосвіченішого академіка. Але жоден з них не знає й літери.

Жінки ходять по воду, приносять дрова, латають одягу, та взуття. Без роботи вони не бувають і хвилини, хоч у цих жінок і немає дітей.

Коли все в юрті зроблено, жінка бере свіжий цурпалок топольника, обчищає кору і ножем скоблить тонкі рівні стружки. Вона робить це спритно і швидко. Ніжна блідо-зелена стружка завивається шовковими кільцями. Це заміняє рушник. Цією стружкою втираються, нею ж витирають чайний посуд. У кожного ороча у шкіряній торбинці є клубок стружки. Коли «рушник» забрудниться і потреться, його викидають і роблять новий.

Увечері сніг перестав, і все навколо біле. Дерев в долині стоять святково прибрані.

— Завтра покочуємо?

— Хочемо кочувати.

Але ранком не видно було ніяких зборів. Люди в юртах сиділи так само без руху, як учора. В чому справа? Захворів один з наймитів. Це був маленький худенький хлопець на ймення Єгор. У нього, безперечно, була висока температура, а на тілі виступив сип. Він тремтів під брудною хутряною ковдрою. Треба чекати, аж поки видужає. А якщо в нього запалення легенів або тиф? Все одно, треба чекати, поки видужає або вмере. Справді, кочування починалось невдало. Ну що ж, будемо чекати. Я сидів у юрті, спостерігаючи абсолютний спокій чоловічих облич. Але довго витерпіти не міг. Взявши рушницю, я подався блукати.

Другого дня почалася пурга. Тисячами білих зайчиків метнулася вона по сопках і долинах, підперла каміння сніговими наметами, зірвала святкове вбрання з кущів і дерев, замела всі сліди. Вітер рвав намет і юрти, гудів у голому лісі, рвучко влітав у відтулину для диму і застилав юрту їдким білим туманом.

У вітряну погоду не кочують. Ще сидимо два дні, слухаючи завивання вітру, і я вже не питаю, чи покочуємо завтра. Я тепер цілком погоджуюсь, що до Кірчана доведеться кочувати два місяці і що говорити наперед легко, але виконати те, що говориш, не завжди можна.

Раптом скінчилась пурга. Єгор також видужав. Кочуємо. Полотнища юрт зв'язані в маленькі клунки. Увесь небагатий скарб уміло, за давно встановленим порядком

і звичаєм, складений і зашнурований так, щоб просто покласти на оленя.

Люди гріються коло вогнищ, що залишилися від юрт. З гір підганяють оленів. Ось вони вже спустились у долину. Всі — від найстаріших дідів до трилітніх дітей — ідуть ловити їх. Коло юрт аж захлинаються від плачу немовлята, вже запаковані в похідні колиски.

Люди обступають габун колом і обережно наближаються, а олені збиваються в купу, боячись пробігти між людьми. В кожного чоловіка в руках довгий ремінний маут (ремінне ласо).

Ось уже від людини до людини не більше тридцяти кроків. Чоловік кидає кінець маута іншому, той хапає і кидає свій кінець сусідові, а сусід — далі. Вмить весь табун оточений міцним ременем. Підтягаючи ремені, люди впевнено підступають до оленів. Олені боязко збиваються в купу. Жоден з них не наслідиться проскочити під ременем або перескочити через нього.

Половина людей тримає маути, друга половина загнудує оленів. Кожен виловлює з табуна своїх оленів, прив'язуючи їх один до одного. Чути заспокійливе «цьов-цьов» і кістяний стукіт рога об ріг. За кілька хвилин маути змотують.

Валки по 10—15 оленів виводять з табуна, і за хвилину місце, де стояв табун, зовсім порожнє. Нав'ючування не забирає багато часу. Кожна річ тисячу разів лежала на спині в оленя і покласти її тисячу перший раз так само легко орочеві, як курцеві скрутити цигарку.

Немовлят прив'ючують з одного боку оленя, урівноважуючи їх з другого чайником та іншим посудом. Колиска затягнута шкіряною запоною з маленькою дірочкою для повітря саме проти носа дитини. Більших дітей прив'язують у спеціальні сідла, наглухо прикріплені до оленя.

Гасять вогнища. Оленьча валка з 200 в'ючаків розтягається темною стрічкою на всю долину.

Всі люди їдуть верхи, і за кожним верхівцем іде 12—15 оленів з вантажем.

Я йду пішки. Валка переходить річку. А що я робитиму? Невже доведеться в'їхати на олені в холодну, чорну воду? Та це єдиний вихід. Сідаю. Олень хитається під мною і обережно спускається в воду. Здається, от-от він упаде, посковзнувшись на слизькому камінні. Немає рівноваги і ні за що схопитися руками. Куц рогів ритмічно гойдається перед самими очима. Потрібне велике напру-

ження волі, щоб не схопитися за ці зрадливі роги. А холодна вода вирує, б'ється об такі тонкі ноги оленя. Я кажу «цьов-цьов» і напружую все тіло, щоб коливатися в такт рухові. Охоплюю ногами оленя, але, здається, сідло сунеться то в один, то в другий бік. Схопитися б за роги... Та я вже знаю, що тоді буде.

Нарешті, олень виходить з річки. На гладенькій шерсті ніг замерзають краплі води. Страшна річка позаду. Я проїжджаю кілька десятків кроків по сухому; олень, здається, не хитається піді мною, сідло не злазить набік і так легко попадати в такт рухові. Я навчився їздити верхи на олені!

Задоволений з своєї перемоги, я встаю і йду далі пішки. Це все ж легше, ніж їхати верхи, навіть уміючи.

Наш шлях — широка долина. Зліва й справа її обступають гірські пасма. Білі трикутники гір вриваються в голубе небо.

Діброви безлистоного дерева пересікають наш шлях. Інколи вони підходять аж до гір. Тоді валка йде лісом і на сухих гілках залишаються шматки оленячої шерсті.

На березі річки коло занесеної снігом зігнилої риби жалібно скиглять чайки.

Сніг у дібровах пописаний слідами птиці і звіра. Але для мене письмо слідів — таємниця. Цього року багато білки. Вона є навіть коло берега. Я сподіваюся побачити білку і роздивляюся навколо на деревах, бо ж слід мені не каже нічого. Орочельською мовою білка зветься «улікі». День кінчається, а жодної білки я не бачив. Зрештою у мене вже зникла всяка охота полювати і тільки неприємно те, що йшов я з рушницею, а прийду до юрт без здобичі.

Страшенно хочеться пити. Але я їду не до Москви і застудитися в дорозі — це ризикувати життям, ризикувати зрвати роботу. Спрага заповняє все. Не думав, що на холоді так хочеться пити.

Олені пішли далеко вперед. Я облишив ходити лісом, де хуртовина понамітала багато снігу, і спокійно пішов по оленячих слідах. Над самим схилом гори простягся зелений паркан кедрівника. Жовті шишки звисають над самою стежкою і б'ють в обличчя.

З зеленого тла підіймаються вгору голі кущі вільшини.

Білку я побачив тоді, коли втратив усяку надію на це. Блакитно-сірий звірок висів на гілці, спустивши вниз пухнастий довгий хвіст. Живі очі, уставившись на невідомо-

го двоногого звіра, дивилися з наївною цікавістю. Здавалося, білка зараз стрибне з куща на куш і юркне під густу покрівлю кедрівника, показавши мені тільки свій чудовий хвостик. Але вона сиділа непорушно, дивлячись на мене. Я хапливо заряджав дрібнокаліберку, потім довго націлявся. Ледве чутний постріл — і білка впала, ткнувшись головою в сніг. Тепер мені стало зрозуміло, чому орочили на кожну сотню дрібнокаліберних набойів здають у кооператив 98 штук білок. Тільки два проценти промахів, а влучають здебільшого в голову.

Білка не боїться людини. В неї нема обережності, властивої хижакам. Та й навряд чи вона бачить людину двічі.

Вже зовсім було темно, коли я прийшов до табору. З юрт, як з чорних кратерів вулканів, вихоплювалися дим і сполохи. Люди лежали й сиділи, насолоджуючись відпочинком.

— Чи питиму я чай? Звичайно, питиму.

І тут я зрозумів, чому треба на 30 родин брати 600 кілограмів чаю, а не 40, як я думав. А задовольнивши спрагу 12 кухлями чаю і прилігши коло вогнища, я відчув ту тваринну насолоду відпочинку, коли зникають всякі бажання, хочеться лежати нерухомо й мовчки і дивитися, як полум'я обвиває смолистий кедрівник, виграючи червоними й жовтогарячими фарбами.

Микола Сидоров зняв шкурку з білки, зубами віддираючи м'ясо, що залишилось на шкурці. Він виїняв шлунок з тулубця і з'їв білу масу, що була в ньому всередині. Це — перетерті, пожовані білкою кедрові горішки. Серед харчових продуктів ороча шлунок білки дорівнює приблизно нашому тістечкові. Микола наштริกнув м'ясо на кілочок і ввіткнув його коло вогню смажитись.

Години через дві, коли перша втома пройшла, почали готуватися до вечері. Люди їли тільки двічі на день — рано-вранці, перед кочуванням, і пізно ввечері, прикочувавши.

Я пішов у намет, розтопив пічку, вліз у спальний мішок — кукуль — і з насолодою почитав єдину в мене книгу.

Ранком знову прокочували, залишивши на місці піраміди жердок — основу юрт. Річка Віліга давно повернула праворуч, і ми їдемо вже одною з її приток. Де-не-де вода вибивається з-під льоду і окрашує сніг в зелені й голубі фарби. Вчора прокочували кілометрів 25, сьогодні

значно менше. Зупиняємося коло річки Гаччан — невеликої притоки ріки Алеку. У незамерзлій воді скидалася і булькала риба. Кочівники витягли із своїх похідних мішків два маленькі неводи, і кілька чоловіка побрели в холодну воду, взуті в унти з оленьчої замші.

Ловіння забрало не більше п'яти хвилин, і на березі підкидалося, дубіючи й замираючи на морозі, сот вісім великих рибин. Це — мальма, лосось трохи менший від кети, весь в криваво-червоних плямах на череві. Мальма йде в річку за кетою і з'їдає її ікру. Досі мальму для вивозу не заготовляли. Великі маси цієї риби збираються в річках, де нерестяться кета і горбуша. Тут можна було б ловити мальму сотнями тисяч штук, але... осілого населення немає, а приїжджі рибальські робітники давно від'їхали на пароплаві. До того ж як закинеш сюди сіль, тару, як вивезеш звідси рибу? Доставка на в'ючаках коштуватиме значно дорожче, ніж сама риба.

Нанизану на шнури по 10—20 штук мальму тягнуть по землі до юрт діти, підлітки й жінки. Тут її, не розрізаючи, вішають на дереві, щоб завтра, закам'янілу від морозу, скласти в мунгури* і потім їсти сиру або варену.

Коли всі ловці сидять уже по юртах, я їду ще до річки. Риба скидається й булькає, показуючи криваво-червоні черева. Цього року сухої кети — юколи — заготовлено мало. На зиму не вистачить. Але з жодної юрти не йде ніхто ловити мальму, яка надовго забезпечила б людей харчами. Можна було б наловити її за день десятків тисяч, повісити тут, а під весну, коли вийдуть усякі запаси харчів і коли бідняк думатиме, чи з'їсти свого оленя, зменшуючи свої кочові можливості, чи віддати куркулеві хутра в обмін на оленя, до цих запасів мальми можна було б повернутися.

Причина, як я довідався пізніше, була не в «ліношах» чи недбайливості ороchelів, а в тому, що по той бік пасма десь у долині ріки Буксунди бродив тисячний табун безгосподарних оленів. Два роки тому вимерла від невідомої хвороби куркульська родина і після неї залишилось 6000 оленів. Усі члени Уяганського роду, до якого належав померлий, всі його родичі, хрещеники і взагалі всі, хто міг виставити хоч найменший доказ свого ділового чи неділового зв'язку з померлим куркулем, ділили й переділяли цих оленів про-

---

* Мунгури — спеціальні шкіряні мішки для в'юка.

тягом двох років. Табун танув і танув. За ним не було достатнього догляду, і оленів різав, хто хотів.

За державними законами, як відомо, майно вимерлих дворів переходить у власність держави. Райвиконком заборонив ділити табун, запропонувавши кочовій Раді доглянути, щоб ніхто не вбивав оленів на м'ясо. Але здійснити цю постанову було важко, бо табун ходив десь у горах, за кількасот кілометрів від берега, і кочовій Раді було важко виконати директиву РВК. На кінець 1932 року з 6000 оленів залишилось щось близько 2000. Але це також досить солідна цифра для якихось 70 родин, що складають населення кочової Ради.

Надія на цих оленів і була причиною байдужого ставлення людей до ловіння мальми.

Ми днюємо на цій річці, і за цілий день ніхто й не подумав ловити рибу. А вона скидається, булькає, цілими косяками шугає на мілкому плесі. Коли я звертаюся до ороchelів, умовляючи їх ловити рибу, всі мовчать. Наловили рівно стільки, щоб вистачило на 3—4 дні, поки переїдемо знов на річку Вілігу, де теж повинна бути мальма. А можливо, й не буде?

Сьогодні не кочуємо, бо треба зробити двері до «поварні». Це курінь, зроблений з дерева і обсипаний землею та обкладений дерном. В стелі дірка для диму, двері сплетені з трави. Посередині відгороджене місце для вогнища. Поварню зробили тут цього року, щоб каюри й пасажери собачих нарт могли переночувати чи пересидіти непогоду. Саме тут проходить собачий тракт Нагаєво — Гіжіга. Інколи цей тракт іде самим припаєм над морем, але тут він піднімається кілометрів сорок від берега, обминаючи стрімкі пасма, що підійшли до самого моря. Крім промислових приміщень, поварня — єдине будівництво в кочовій Раді. Її було внесено в план роботи Ради та райвиконкому, і голова кочової Ради Пилип Ковальов зробив її наполовину власними руками, певний того, що робота Ради — це його особиста робота.

Мороз — градусів 15—18, але зовсім тихо. Білі гори, блакитне небо, і все таке світле й чисте навколо, ніби чиясь дбайлива рука прибрала навмисне цей куток. Коли йдеш по снігу, сліди відсвічують ніжною блакиттю, а кедрівник протяг білі лапи з зеленою подошвою. Сполохані олені гордо задирають голови з важкими рогами.

У намет зайшов Арсеній з тарілкою вареної мальми, і ми їли її, кидаючи недоїдки назад у тарілку, обмацуючи

шматки риби і стрічаючись пальцями в тарілці. Ми пили чай з одного кухля, бо в мене він був тільки один, і Арсеній, один з трьох, що знали російську мову, розповідав мені про шамана Саву Дячкова. Сава тільки цього літа відмовився прилюдно від шаманства, а повернувшись у гори, знову взявся лікувати хворих і «заробив» десять оленів від довірливих бідняків.

— А Саві після того, як він відмовився від шаманства, довірили бригадирство в мисливській бригаді. Та навіщо йому полювати? Він постукає в бубон і матиме все — оленя, чай, тютюн, рибу. Він не поїде полювати, а бригадиром став про людське око.

Ми довго говорили про шаманів, які, б'ючи в бубон, виганяють злого духа з людини. Вони виганяють духа хвороби силою того великого духа, що сидить у них. Шаман торкається бубном до хворого, і дух хвороби хапається за бубон. Шаман хоче вирвати бубон, тягне назад, але дух хвороби міцно схопився за бубон і не пускає. Нарешті, останнє зусилля — і бубон відірваний від хворого, всередині бубона лежить... маленький черв'ячок. Ці черв'ячки шаман уміє зберігати живими навіть при п'ятдесятиградусному морозі. Коли хворий тепер не видужає, то шаман не винен. Шукайте іншого шамана, що зможе пересилити злого духа у хворого. Шукайте! Але жоден шаман не візьметься лікувати людину, вже ліковану іншим шаманом. Всі скажуть: «Етикан * Сава вирвав черв'яка хвороби. Він великий шаман. Але етикан не бог. Бог хоче, щоб людина вмерла».

Бог і дух, шаман і піп не мають протиріч. Вони покривають один одного і мають з цього зиск. Лікар далеко. Піп і шаман поділили функції: один «лікує» душу, другий — тіло.

На 250 їдців Вілігінської кочової Ради було 10 шаманів. Вони лікують ті хвороби, що не можуть не розвиватися від ловіння риби в холодній воді, від того, що в юрті обличчя горить від жару, а спина стигне від холоду, від того, що мерзлу рибу ороч запиває гарячим чаєм, від того, що за все своє життя ороч ні разу не купався.

Усі хвороби — чиряки, туберкульоз, випадання матки, опіки тощо — шамани лікують тільки гупанням у бубон та приказуванням. Але в них не вистачає часу, і вони вчать хворих лікуватися самим. Вони роблять їм бубон

---

* Етикан — дід.

тягом двох років. Табун танув і танув. За ним не було достатнього догляду, і оленів різав, хто хотів.

За державними законами, як відомо, майно вимерлих дворів переходить у власність держави. Райвиконком заборонив ділити табун, запропонувавши кочовій Раді доглянути, щоб ніхто не вбивав оленів на м'ясо. Але здійснити цю постанову було важко, бо табун ходив десь у горах, за кількасот кілометрів від берега, і кочовій Раді було важко виконати директиву РВК. На кінець 1932 року з 6000 оленів залишилось щось близько 2000. Але це також досить солідна цифра для якихось 70 родин, що складають населення кочової Ради.

Надія на цих оленів і була причиною байдужого ставлення людей до ловіння мальми.

Ми дякуємо на цій річці, і за цілий день ніхто й не подумав ловити рибу. А вона скидається, булькає, цілими косяками шугає на мілкому плесі. Коли я звертаюся до ороchelів, умовляючи їх ловити рибу, всі мовчать. Наловили рівно стільки, щоб вистачило на 3—4 дні, поки переїдемо знов на річку Вілігу, де теж повинна бути мальма. А можливо, й не буде?

Сьогодні не кочуємо, бо треба зробити двері до «поварні». Це курінь, зроблений з дерева і обсипаний землею та обкладений дерном. В стелі дірка для диму, двері сплетені з трави. Посередині відгороджене місце для вогнища. Поварню зробили тут цього року, щоб каюри й пасажери собачих нарт могли переночувати чи пересидіти непогоду. Саме тут проходить собачий тракт Нагаєво — Гіжіга. Інколи цей тракт іде самим припаєм над морем, але тут він піднімається кілометрів сорок від берега, обминаючи стрімкі пасма, що підійшли до самого моря. Крім промислових приміщень, поварня — єдине будівництво в кочовій Раді. Її було внесено в план роботи Ради та райвиконкому, і голова кочової Ради Пилип Ковальов зробив її наполовину власними руками, певний того, що робота Ради — це його особиста робота.

Мороз — градусів 15—18, але зовсім тихо. Білі гори, блакитне небо, і все таке світле й чисте навколо, ніби чиясь дбайлива рука прибрала навмисне цей куток. Коли йдеш по снігу, сліди відсвічують ніжною блакиттю, а кедрівник протяг білі лапи з зеленою подошвою. Сполохані олені гордо задирають голови з важкими рогами.

У намет зайшов Арсеній з тарілкою вареної мальми, і ми їли її, кидаючи недоїдки назад у тарілку, обмацуючи

шматки риби і стрічаючись пальцями в тарілці. Ми пили чай з одного кухля, бо в мене він був тільки один, і Арсеній, один з трьох, що знали російську мову, розповідав мені про шамана Сава Дячкова. Сава тільки цього літа відмовився прилюдно від шаманства, а повернувшись у гори, знову взявся лікувати хворих і «заробив» десять оленів від довірливих бідняків.

— А Саві після того, як він відмовився від шаманства, довірили бригадирство в мисливській бригаді. Та навіщо йому полювати? Він постукає в бубон і матиме все — оленя, чай, тютюн, рибу. Він не поїде полювати, а бригадиром став про людське око.

Ми довго говорили про шаманів, які, б'ючи в бубон, виганяють злого духа з людини. Вони виганяють духа хвороби силою того великого духа, що сидить у них. Шаман торкається бубном до хворого, і дух хвороби хапається за бубон. Шаман хоче вирвати бубон, тягне назад, але дух хвороби міцно схопився за бубон і не пускає. Нарешті, останнє зусилля — і бубон відірваний від хворого, всередині бубона лежить... маленький черв'ячок. Ці черв'ячки шаман уміє зберігати живими навіть при п'ятдесятиградусному морозі. Коли хворий тепер не видужає, то шаман не винен. Шукайте іншого шамана, що зможе пересилити злого духа у хворого. Шукайте! Але жоден шаман не візьметься лікувати людину, вже ліковану іншим шаманом. Всі скажуть: «Етикан * Сава вирвав черв'яка хвороби. Він великий шаман. Але етикан не бог. Бог хоче, щоб людина вмерла».

Бог і дух, шаман і піп не мають протиріч. Вони покривають один одного і мають з цього зиск. Лікар далеко. Піп і шаман поділили функції: один «лікує» душу, другий — тіло.

На 250 їдців Вілігінської кочової Ради було 10 шаманів. Вони лікують ті хвороби, що не можуть не розвиватися від ловіння риби в холодній воді, від того, що в юрті обличчя горить від жару, а спина стигне від холоду, від того, що мерзлу рибу ороч запиває гарячим чаєм, від того, що за все своє життя ороч ні разу не купався.

Усі хвороби — чиряки, туберкульоз, випадання матки, опіки тощо — шамани лікують тільки гупанням у бубон та приказуванням. Але в них не вистачає часу, і вони вчать хворих лікуватися самим. Вони роблять їм бубон

---

* Е т и к а н — дід.

ї заставляють їх самих стукати в нього та приказувати. Вони підкоряють цим своїх хворих, роблять з них учнів і зміну. Третина дорослої людності б'є в бубон і виспіває в гарці нісенітниці.

Надвечір я зайшов у юрту і, привітавшись, глянув навколо. Арсеній підставив голу спину до вогню. Червоні, зловісні плями густо вкривали плечі й спину. Мої руки, складені для привітання, опустилися. Сифіліс! Такі плями я бачив на плакатах, але вони не були тоді страшні, бо були далекі. А тут я бачу виразки на тілі в Арсенія, з яким я їв з однієї миски і пив з одного кухля і якому щодня тисну руку.

— Що то в тебе, Арсенію?

— А так.

— Давно це в тебе?

— А давно.

— Місяць, два?

— А так, місяць.

Я повернувся в намет. Невже сифіліс? Так, сумнівів немає. А мені ще тут жити три-чотири місяці, жити з хворими, бо раз хворий один, то хворі всі інші. В юрті один хворий не може не заразити інших. Що ж робити? Відправити Арсенія в район? Але ж хворий, очевидно, не тільки він. Тікати звідси самому? Але цього я не зроблю ніколи! Сидіти тут і дивитися, як хвороба поступово забруднюватиме всіх, як гнійники виступлять на тільцях дітей...

Я заліз у кукуль і загасив світло. Холодне повітря не давало заснути. А в голові буравила думка про хворобу. Хворий я вже чи ні? А коли ні, то навряд чи зможу остерегтися. Нервовий холод проходить по тілу. Надій на щасливий вихід з цього становища немає.

Ранком, коли на обличчі я витираю наморозь, до намету заходить Арсеній.

— Кочуємо. Будемо пити чай і складати намет.

Обережно я розповідаю Арсенієві про сифіліс. Він диується:

— Гі!

Я розповідаю про всі наслідки хвороби, про її заразливість. Він погоджується:

— Ей!

Але це «ей» звучить так байдуже, ніби він не розуміє, що та хвороба в ньому, що він — сифілітик.

Я кажу одверто:

— Арсенію, ти хворий на цю погану хворобу.

— Я? Чому?

— В тебе на спині...

Він сміється.

— А ми самі робимо.

— Як? Навіщо?

— Зараз тепло, всі кашляємо. Ми нащипуємо пальцями спини, і тоді нам легше.

Мені хотілося кинутися в обійми до нього. Невже не сифіліс?

— Отак нас корейці вчили ще на рибальстві. Як болить голова, нащипуємо коло брів, на лобі, і голова перестає боліти...

Знову стали привітні і голубі гори, і зелений полії на річці, і безкраї сніги. Сміючись і радіючи, я спостерігав, як збирали юрти, складали в мунгури речі, ловили оленів.

МИСЛИВСЬКІ ЗВИЧАЇ. ЗУСТРІЧ З КУРКУЛЕМ

Між гір у вузькій долині, де сніг без жодного людського сліду, ми посувалися вперед, до далекого невідомого Кірчана. Голі листяні дерева траплялися рідше й рідше. Модрини, ще покривлені й низькі, зрідка стирчали на схилах гір.

Іти душно. Страшенно хочеться пити, але маленька річечка, на яку ми звернули, вже промерзла зовсім та й пити в дорозі не можна, щоб не застудитися. Треба терпіти. Все ж інколи я беру потайки жменю снігу в рот і з насолодою ковтаю скупі, холодні краплі води. Я їм сніг потайки, щоб хтось з ороchelів не зробив мені зауваження.

Валка оленів спереду, валка — ззаду. Я чую кістяний стук їхніх ратиць. Провідники не співають і не розмовляють. Вони їдуть у повній мовчанці. Ороч — мисливець і звук їздити мовчки. Тому й безмежні снігові пустині та самотність не породили довгої імпровізованої пісні. Зате кожен верхівець — суцільна увага до найменшої дрібниці на дорозі. Часто, коли, поставивши юрту і напившись чаю, ми лежали перед огнем, мене екзаменували:

— Скільки білок ти бачив сьогодні?

Вони говорять «білки», хоч мова йде про сліди, але для ороча все одно, чи побачити слід білки, чи саму білку. По сліду він не може не знайти білку.

З моєї відповіді майже завжди сміються:

— З тебе поганий мисливець. Білок куди більше.

Найгірше ж було, коли слідом за мною ішов мисливець-ороч, і тим часом, як я приносив одну-дві білки, він достав їх п'ять-шість.

Одну з валок веде Інокентій — делегат першого з'їзду Рад Північно-Евенського району. На туго натягнутій бронзовій шкірі обличчя дві щілини чорних очей. У нього трохи приплюснутий ніс, товсті випнуті вперед губи, з вузьких зіниць визирають розумні, насмішкуваті очі.

Інокентій повертається до мене і кричить:

— Улікі! Улікі!

Він показує рукою на кущі й безлисті дерева, що сіріють внизу в долині.

Але як я не вдивляюсь, я бачу тільки ліс. Інокентій мобілізує всю свою пам'ять і лінгвістичні здібності, думаючи, що я не розумію його слів:

— Белька! Белька!

Йому ніколи зупинятись — він кочує. Я сходжу із стежки, протоптаної оленями, і дивлюся на ліс, де повинні бути «бельки». Інокентій давно зник у лабіринті долини, коли я, нарешті, побачив чорну круглу плямку на гілці. На білку вона зовсім не була схожа і з однаковим успіхом її можна було вважати за пташку, за наріст на дереві чи листок, не зірваний вітром. Продершись через кущі і опинившись нарешті біля дерева з чорним кружальцем, я переконався, що Інокентій казав правду.

Нахохлившись, втягнувши голівку в плечі, звірок дивився на мене байдуже. Спокій білки був протилежністю моему хвилюванню. Коли вона впала від пострілу, я почув позад себе шелест. На другім дереві сиділа ще одна білка. Вона, на мить розпустивши довгий чорний хвіст, перестрибнула вище на дерево і знов сіла, нерухома і байдужа.

Дві теплі тушки, пухнасті, з білими животами й голубими спинками, висіли в мене за поясом.

Олені давно пройшли вперед. В абсолютній тиші я крокував протоптаною стежкою, оглядаючись по боках. Раптом я почув майже над головою звук, подібний до собачого гавкання. Так, ніби собака вчиться гавкати. Починає як слід, а закінчити не може, і виходить якесь чудне гикання. Звук ясно йшов зверху. Але скільки я не дивлюся, нічого, крім високого дерева з шматками білого снігу на гілках, не бачу. Що ж могло кричати?

Звуки не припинялися, а очі не знаходили нічого. І, тільки визначивши по слуху якнайточніше, звідки лунав

крик, я нарешті побачив білу полярну куріпку з ледь помітною червоною стьожечкою брів. Дрібнокаліберка тричі розряджалась і заряджалась, і три куріпки по черзі впали на сніг. Четверта сиділа закрита тонким сплетінням гілочок, і кульки рикошетом відлітали вбік. Після кожного пострілу обсипалися гілочки, і куріпка змахувала крилами. Потім їй, видно, обридло моє приставання, і вона полетіла.

Вечоріло. Юрти, як завжди, стояли під схилом. Дим ішов рівно вгору і в прозорому присмерку все — і гори, і небо, і ліс — присунулось ближче, ніби боячись ночі. Я знов відчував насолоду відпочинку коло вогнища, в оточенні мовчазних людей. Лежати й дивитися, як огопъ пожирає дерево. А свідомість, не стомлена нічим, фіксує кожную дрібницю, кожен рух юртян з застиглими поглядами й усмішками вдоволення. Я не знаю їхньої мови, вони — моєї. Ми мовчимо, але з наших очей і стомлених тіл ніби переливається: «Як хороше!»

Голова кочової Ради заходить до юрти. Кілька хвилин триває церемонія вітання. Він питає мене про наслідки полювання, і я байдуже повідомляю результати.

— Ти ударник!

Тут — і іронія, і завидки, і трохи справді похвали.

Головне, що він знає слово «ударник». Ті, хто не був на рибальстві, розпитують, що таке «ударник», і я розповідаю. Утома зникає, починається спільна жвава розмова.

Коли ця тема вичерпується, Пилип розпитує детально, як я вбив білок і куріпок, де саме, як сиділа білка і як сиділи куріпки, де влучив, скільки разів стріляв. Дрібний факт викликає надзвичайну увагу, спричиняється до низки спогадів, до цілого ряду спостережень під час сьогоднішньої їзди. За день бачили два сліди лисиці, один слід видри, один — росомахи і кілька слідів горностая. Розмова йде про те, що добре було б убити чи спіймати капканом чорно-буру лисицю. Емоційно всі за це. Але теоретично і практично вважають це за неможливе. Пилип резюмує:

— Лисиця розумна. Навіщо їй зараз лізти в пастку, коли скрізь є їжа. Дохлу рибу можна дістати з-під неглибокого снігу.

Переконати Пилипа, щоб він поставив капкан, не можна, і це не тому, що він не вірить в удачу, а більше тому, що він зараз не полює, а перекочує. Люди поспішають до амбарів, де лежить схована одежа і де в кількох юртах залишилися їхні жінки, діти і старі.

Завтра — сьоме листопада. Краще було б завтра кочувати. Тому влаштуємо збори сьогодні. Доповідь про п'ятнадцятиліття Жовтневої революції.

— Хай збираються всі, крім двох куркулів.

Вони кочують з нами, везучи кооперативний вантаж.

Одна юрта повна народу, а в інших трьох залишилось по одній людині, щоб підтримувати вогнища. Пилип — офіційний перекладач. Спочатку Пилип перекладає нудно і, очевидно, нецікаво. Але далі він зацікавлюється сам, його голос переливається в різних інтонаціях, і він захоплює аудиторію. Мова йде про кризи, про війни, про Жовтневе повстання, про громадянську війну, про боротьбу проти куркуля, про побудову фундаменту соціалізму, про дбання Радянської влади за народи Півночі і залучення їх до соцбудівництва. Вони слухають доповідь, як чудову казку.

— Чи є запитання?

— Чи хоче хто-небудь щось сказати?

Виступає Гаврило Машанов.

— Все зрозуміло. Дуже цікаво. Але які негарні багачі — посилають на війну людей з-за того, що нікуди дівати товари.

За Гаврилом кожен по черзі повторює те саме. Пилип перекладає мені, так би мовити, оптом.

— Може, ще хто що скаже?

Пауза. Пилип зауважує, що йому важко перекладати. Краще було б говорити короткими фразами і так, щоб він зараз же перекладав їх. Він надає цьому технічному моменту величезної ваги і запитує з цього приводу думку присутніх. Кожен по черзі повторює Пилипові слова на знак згоди з ним. Тут на зборах замість голосувати висловлюють свою думку. Підіймання рук ще не прищепилося, і потім, коли навіть вже стали зивкати до підіймання рук, то все ж, вирішуючи важливі питання, громада завжди голосувала по-своєму.

Виступив знову Гаврило. Цей чоловік років 55, крім свого виснаженого обличчя, виділявся лагідністю і швидким розумінням усього, що йому розповідали. Він був мовчазний і на всі запитання через перекладача переважно відповідав: «Не знаю». Але потім, коли я підучив мову, найкращий мій співрозмовник був Гаврило Машанов, який розповів мені немало з того, про що «чужим» не розповідають зовсім або ж дуже неохоче.

Гаврило сказав:

— На Кірчані люди не знають про колгосп. Коли ми дійдемо до Кірчана, ми повинні розказати всім своїм товаришам-наймитам, що таке колгосп, і почати жити колгоспом.

Гаврило перерахував, кому саме треба сказати, назвавши всіх наймитів, які в цей час перебували на Кірчані. Видно було, що для нього це суто практична справа, про яку треба дати найбільш вказівки.

Розходилися пізно вночі.

7 листопада видався гарний сонячний день. Синій сніг рипів під ногами, і мороз понад 25 градусів зовсім не почувався — так було тихо. За день зробили солідний перехід — кілометрів 25—30 до річки Мерінги, де містяться орочевельські амбари і де ловлять мальму на зиму. Амбарчики, поставлені на високих стовпах, щоб не дістав звір, розташувалися в чудовому модриновому лісі. Долина річки, захищена від морських вітрів горами, була зовсім не схожа на попередню місцевість. Покривленого низькорослого дерева не було. Височезні тридцятиметрові модрини, стрункі і тонкі, окремими дібровами розкинулися по долині, а на схилах з-під снігу виглядав зелений кедрач. На невисоких пагорбках у долині були чудові пастівники для оленів. В річці, ще не скутії морозами, плескалася, скидаючись, червоноплямиста риба. Але ловити вбхід холодно, а перегороджувати річку було чи пізно, чи ніколи, одне слово — не збиралися. Мальми ніхто не заготовив.

— А як же бути зимою?

— Так і будем. Може, куріпок настріляємо, може, зайців наловимо.

— Може, оленів поріжете? — додаю я.

А влітку на рибальстві багато говорилося про те, що треба забезпечити себе харчами так, щоб зберегти оленів. Пилип запевняє, що оленів не різатимуть, а стрілятимуть куріпок. Повірити цьому, звичайно, дуже важко. При такому легковажному ставленні до створення запасів навряд чи люди будуть дуже обережні з оленями, хоч олені — основа їхнього кочового життя. Але я дивувався, бо не знав про рештки безгосподарного куркульського табуна.

З амбарів забрали теплу одягу: хутрянні штани, довгі, до пояса, унти, оленячі куртки хутром наверх, рукавиці, теплі перчатки. Літню шкіряну одягу люди склали в амбарах. Навесні, повертаючись до моря, вони знову залишать тут теплу одягу і візьмуть літню. В амбарах залишали трохи харчів на весну, залишали все непотрібне

взимку — неводи, крупнокаліберну зброю, парусові намети і т. ін. Забирали з собою лижви, дрібнокаліберки, пастки.

Довелося простояти п'ять днів і коли на шостий вирушили, провідники перетворилися. Одягнуті з голови до ніг у хутра, вони не стали незграбними. В коротких хутряних куртках, що підкресливали стрункість ніг, узутих у довгі унти, в шапках, що з-під них вибивається і спадає до пліч довге волосся, вони були схожі на мушкетерів з гравюр до романів Дюма.

Орочели одяглися в усе тепле. В цій одежі вони кочуватимуть і тоді, коли морози дійдуть 50 і 60 градусів.

З чого, зрештою, складається їхній зимовий костюм? Хутряні панчохи і хутряні гамаші на всю ногу шерстю всередину. Замшеві труси. Хутряний фартух від шиї до коліна. Це — білизна. Одягнута в таку «білизну» людина має голою тільки спину. Але спина завжди пітніє і тому не треба її особливо захищати. Поверх цього одягають довші унти хутром наверх, короткі труси хутром всередину і на голу спину хутряну куртку хутром наверх. Звичайно, крім цього, капелюх, перчатки і рукавиці. Старі піддягають під одну куртку ще й другу, хутром всередину, а на ноги поверх панчіх і унтів ще одні панчохи, так звані «бутули», з хутра старого оленя.

Одягши зимову одягу, орочели не втрачають своєї рухливості й спритності. В них — одяга мисливця, що їздить верхи. До речі, верхова їзда на олені вимагає постійного балансування всім тілом, і навіть у великі морози верхівець завжди пітніє.

День шляху відділяє нас від річки Топ, де також є амбари і де зараз стоять люди, готуючись до кочівлі на полювання. На річці Топ повинні бути майже всі вілігінські колгоспники і найбільший вілігінський куркуль Олексій Дойда.

Ми їдемо не річкою, а весь час пересікаємо невисокі округлі пагорки, що розділяють долини Мерінги і Топі. Інокентій, залишивши комусь з товаришів свою валку оленів, запропонував мені по дорозі полювати вдвох. Я з радістю згодився.

Не щастило. Тільки опівдні знайшли одну білку. Інокентій ішов попереду, уважно стежачи за слідами, а я, нічого не розуміючи у слідах, роздивлявся навколо, чи не сидить де білка на дереві. Інокентій знайшов слід і, поки йшов по ньому, я побачив білку. Сказавши про це Інокентієві, я кинувся на пагорбок, де на голій деревині чорною квіт-

кою маячила білка. Ми прибігли до дерева майже разом. Інокентій схопив з плеча рушницю, швидко прицілився, і білка впала, не ворухнувшись.

— Галі*.

Я не розумів, що значить це слово, але Інокентій жеста-ми показував, щоб я взяв білку. Мене це обурило. Білку побачив перший я, отже, виходить, білка моя. Тепер Інокентій, убивши білку не по праву, хоче, щоб я взяв здобич, вбиту іншим. Розсердившись, я пішов уперед. Незабаром натрапили на другий слід, і Інокентій, хапаючись, знову стрельнув перший і кинув мені своє «галі». Інокентій бачив моє обурення, у нього був розгублений вигляд, і він не знайшов більш нічого сказати, як:

— Бі ороch бісем. Галі**.

Хотілося вилаяти його, хоч він і ороch, але в ороchельській мові лайка дуже невиразна, а вживати своєї було незручно.

Увечері прикочували до табору куркуля Олексія Дойди. Тут стояла його юрта, п'ять юрт його наймитів і одна юрта, де жили родини наймитів, що кочували зі мною.

Пилип повідомив, що колгоспники стоять за 5—6 кілометрів звідси, там, де Топ зливається з Вілігою, що дехто вже поїхав на полювання і що він «замовив» загальні збори на післязавтра, з тим щоб прибули й ті, хто вже покочував. Тут же Пилип сказав, що голова колгоспу вже третій день як покочував у гори, кинувши колгосп і заявивши, що полюватиме на білку сам, а колгоспні справи його не обходять.

Ввечері, коли до намету зайшов Арсеній (якого чогось усі звуть Гарасим, запевняючи мене, що Арсеній в перекладі на ороchельську мову саме буде Гарасим), я поскаржився йому на Інокентія. Він розсміявся.

— Інокентій мені про це розповідав. Він ображений на тебе. Чому ти не взяв білку?

— Навіщо я її братиму, коли вбив не я?

— Але Інокентій сказав, що він ороch.

— Це я знаю і без нього.

— У ороchелів такий звичай: коли полюють удвох, то той, хто перший побачить чи білку, чи куріпку, чи взагалі якусь дичину, сам не стріляє, а каже другому. Тоді той стріляє, а здобич віддає своєму товаришеві. Коли полюють удвох, то той, хто вб'є, ніколи не бере собі шкуру, а

* Галі — візьми.

** Я ороch. Візьми.

завжди віддає товаришеві. Інокентій поспішав стріляти, щоб віддати білку тобі, а ти не взяв. Так робити негарно.

— Коли полюють на ведмедя чи гірського барана,— продовжував Арсеній,— то так само той, хто вб'є звіра, віддає шкуру товаришеві, а м'ясо ділить між усім стойбищем. Коли мисливець сам полює на ведмедя і вб'є його, то він тільки знімає шкуру, але не бере її, а йде до друга і повідомляє його, де лежить убитий ведмідь. Тоді той друг збирає людей, привозить вбитого звіра додому і віддає шкуру мисливцеві, а м'ясо ділить між усіма людьми.

Це, безперечно, залишки первісного побуту. Ці звичаї сприяли розвиткові товариських відносин між мисливцями, стримували шкідливе вискакування вперед.

Арсеній пішов до куркуля в якійсь справі, зв'язаній з позичанням оленя. Я вийшов за ним. Було місячно. Височезні модрини, покрашені в фіолетові фарби ночі, були непорушні. Дим з юрт здіймався рівними стовпами просто вгору. Цілковиту тишу інколи прорізував дитячий крик з юрти.

Олексієва юрта відрізнялась від інших своєю правильною формою, дебелою нелатаною ровдугою (замша) і тим, що навколо юрти стояло чимало мунгурів з майном.

Я сказав «здорово» і, не подаючи руки, сів коло Арсенія. В юрті було повно брудних дітей, що лазили коло вогнища, копирсаючись у попелі. Хазяїн сидів на оленячій шкурі, байдужий і мовчазний. Його дружина, така ж брудна, як і всі, поралася коло чайника. Бруду в куркульській юрті було не менше, ніж у юрті бідняка, зате куркуль краще їсть, тепліше одягається і мало працює.

Я запитав через перекладача, чому він не дав належної кількості оленів для перевозу вантажу.

— Мало вчених оленів. Віддати всі кооперативові, то сам як кочуватиму?

По тону було чути, що куркуль навіть не ховає свого негативного ставлення до політики Радянської влади. Чи думає він і коли виконати тверду поставку кооперативові 120 оленів?

— Мабуть, не дам. Оленів у мене небагато, я хворий, як житиме родина, коли я вмру?

— Кажеш, мало оленів? Скільки ж їх?

— Не знаю.

— А хто ж хазяїн? Хто ж знає?

— Не знаю. Зараз олені на Амчакчані. Може, вже всі подошли.

Мені було відомо, що в нього півтори тисячі оленів, а коли додати приплід цього літа, то будуть і всі дві тисячі. Олексій зітхнув:

— Де там! Навряд чи є сімсот штук. Мало.

Арсеній, в якого, крім одинадцяти їзових оленів, не було більше жодного, усміхався, чуючи куркульське «мало».

Олексієва жінка поставила перед нами з Арсенієм тарілку порізаного на дрібні шматочки оленього язика і готувала чай, перетираючи чашечки віхтиком з деревної стружки. Щоб підкреслити свою увагу до гостей і свою охайність, вона навіть кілька разів лизнула язиком чашечку, відмиваючи всередині присохлий листочок чаю.

Другого дня робили нарти. У нас не було запасних оленів, і дві нарти дадуть нам значну економію тягла. На одну нарту кладуть 150—160 кілограмів вантажу і її тягнуть два олені. Отже, на дві нарти ми покладемо 300 кілограмів вантажу, і його везтимуть тільки чотири олені, а не десять, як в'юком.

Перехід усього транспорту на нарти дав би величезну економію і транспортних оленів, і робочої сили і взагалі дав би величезний ефект. Але нарт тут не знають. Це, поперше, тому, що ороц — мисливець, він кочує в лісистих місцевостях, де нартою проїхати важко. По-друге, в районі досить великі куркульські табуни оленів, і біднота, замість переходити на економніші засоби пересування, дістає потрібних оленів у куркуля, віддаючи йому за це свої хутра й потрапляючи в кабалу до нього.

Коло вогнища, розкладеного під коренем величезної, зваленої вітром модрини, зібралися фахівці-будівники; з інструменту в них були тільки ножі й сокири, але орудували вони ними дуже спритно. Вся вільна людність юрт товпилася коло вогнища, дивлячись, як роблять нарту, та вставляючи свої зауваження.

Я роздивлявся на Олексієвих наймитів, ознайомлювався з їхніми біографіями, дружньо частуючи їх цигарками.

ЧАХОБАХ. ТВЕРДЕ ЗАВДАННЯ КУРКУЛЕВІ.

ЗАТРИМКА НА р. АМЧАКЧАН

Людність, що кочує по Вілізі, тільки під час рибальства, яких-небудь два-три місяці, зустрічалась з радянським активом, а решту року перебувала в горах далеко від радянського впливу. Настав день чахобаху *. Приходили пішки, на лижвах, приїжджали верхи на оленях. Спеціально зробили з двох юрт одну велику, де могли вільно сидіти 50 чоловік. На порядку денному стояло дванадцять питань. Трохи багатенько, але це будуть, мабуть, єдині збори за всю зиму, бо звідси люди розкочовуються маленькими групами. На порядку денному була інформація про з'їзд Рад району, про будкування школи, про заготівлю лісу для ідальні та лазні, про усупільнення оленів, про заготівлю хутряної одежі та оленьчої шерсті, про позбавлення права голосу шамана, про доставку вантажу на Кірчан, про оленів того куркуля, в якого вимерла вся родина, і про хутрянку кампанію. Всі ці питання ставили на гирлі під час літньої скочовки і тепер треба було тільки нагадати, підкреслити основні моменти, бо не тільки секретаря, а й жодного письменного серед громадян кочової Ради не було.

Після короткої доповіді з кожного питання наставала мовчанка. Потім голова кочради або хтось із старих промовляв кілька слів згоди чи ухвали, і всі збори один за одним повторювали думку першого. Суперечок не було. В усіх питаннях постанови були одноголосні.

Збори закінчилися після півночі, а ранком усі члени Ради, що були тут, і всі наймити Дойди пішли до куркуля поговорити про виконання ним твердих завдань.

Я читав текст завдання. Голова кочради перекладав. Далі запитували, чи зрозуміло, а потім, як думає куркуль виконати це завдання.

Ще з вчорашньої розмови мені стало зрозуміло, що особливої слухняності у куркуля не буде. Він, дійсно, заявив, що продати 120 оленів кооперативові не зможе. Але він придумав зараз новий мотив:

— Я хворий. Який я хазяїн? Тепер хазяїни мої наймити, які пасуть оленів. Хай вони розпоряджаються.

---

* Ч а х о б а х — збори.

Олексій думав убити двох зайців — і оленів не дати, і вклонитися в бік своїх наймитів. Пилип і всі інші були в замішанні. А Олексій, помітивши це, додав:

— Умру, тоді все забирайте.

Довелося дати довідку, що хазяїн поки що він, а тому хай не крутить, а каже просто: виконає чи не виконає завдання. А якщо не хоче керувати своїм господарством, то він має право негайно тут же передати свій табун кому хоче, і тоді до нього не буде ніяких вимог. Члени Ради усміхалися. Куркуль злякався. Адже питання набирає зовсім іншого характеру. Крекчучи і стогнучи, він приклав палець до зобов'язання.

Для ясності поставили ще одне запитання:

— Коли в тебе хтось купує оленя, хто дає — ти чи наймити самі?

— Я.

— Отже, твої наймити — хазяїни тільки пасти, а взяти оленя з табуна хазяїн ти?

Зітхнувши, куркуль слухав далі. Не сперечаючись, він ставив свій палець на зобов'язання про поставку хутряної одежі, оленячої шерсті, взуття і т. ін.

Але основне було — зарплата наймитам. В Олексія наймитувало сім родин, і треба було примусити його заплатити цим наймитам зарплату за останній рік — по 24 олені на кожного працівника. Не погодитись було не можна.

— Добре. Але олені зараз на Амчакчані, як я сплачу? Коли дістануть до табуна, тоді віддам.

Відсутність оленів тут і була, власне, причиною такої швидкої згоди. Але про це стало ясно тільки влітку, коли людина знову прикочувала до моря.

Почали збиратися, щоб кочувати далі. Провідники востаннє переглядали в своїх амбарах речі, які треба залишити і які треба взяти. Наша валка збільшувалась ще на кілька родин, які кочували на Кірчан у своїх справах. Провідники забрали своїх жінок і дітей, що чекали їх тут.

Шлях ішов густим лісом.

Оленів у нас збільшилось, і тепер валка на 300 оленів розтяглася довжелезною стьожкою. Кочували не більше п'яти кілометрів, намагаючись від'їхати від вілігінського колгоспу та від куркуля, бо інакше важко спіймати оленів, які мішалися з чужими.

Нас кочувало тепер щось із 20 родин. Серед кочівників були дві старі й сліпі баби, два зовсім старих діди і не менше десятка дівчорі. Перевіз вантажу, отже, проходив

у порядку нормальної кочівлі, тобто переїзду з усім гамузом. Перспективи швидше перекочувати танули. Я напосідливо квапив провідників, боячись, що і за два місяці не прибудемо до Кірчана.

Тепер зрушити з місця з трьомастами оленів і майже з півсотнею людей було зовсім нелегко. Другого дня стояли, бо знайшлося аж дві імениниці. Третього дня захворів Гаврило, а надвечір прийшов племінник Дойди — куркуль Павлушка і наївно запитав: чи добре буде, коли він відведе спочатку вперед одну половину вантажу, а потім вернеться і візьме другу, бо оленів у нього не вистачає.

— А чому вистачало раніше?

— Олексій узяв дванадцять оленів з-під вантажу. Йому не вистачає для кочування самому.

Це вже переходило всякі межі. Люди зробили нарти, щоб послабити кризу, а куркуль забирає дванадцять оленів, бо йому, бачите, треба кочувати з комфортом.

— Поклич Пилипа!

Прийшов голова кочради, і після короткої розмови куркуль зрозумів, що такі жарти можуть кінчитися дуже погано.

Ранком усі дванадцять оленів були в таборі, а другого дня ми зібралися кочувати. Табун понад 300 оленів стиснули в купу ремінними маутами. Довго вилловлював у живій рухливій масі кожен своїх оленів. Довго вантажили речі, дітей, двох сліпих жінок. Обережно один за одним спускалися в'ючаки з пагорка в долину, де лежав шлях. Раптом чийсь собака кинувся на стежку. Олені, злякавшись, рвонулись урозтіч. Пролунав жіночий зойк. Як скажені, кинулися олені на всі боки, скидаючи з себе верхівців, в'юки, падаючи і рвучи вуздечки. З дикими, ошалілими очима металися олені по долині із збитими набік в'юками. Кричали жінки, кричали діти, лунав тріск сухих гілок у лісі. На замерзлій річці лежали дробовики, мішки з цукром і борошном, сірники, чай і інше майно. Несамовито верещала жінка з дитиною на руках:

— Гевкі! Гевкі! *

Знову ставили юрти, розв'ючували оленів, ловили тих, що втекли, зносили і складали розкидані продукти.

За тиждень встигли проїхати не більше 15 кілометрів. Щодня або хтось хворів, або було свято, або не могли спіймати всіх оленів.

---

* Гевкі! — Боже!

Ставало помітно холодніше. 21 листопада я змушений був одягти хутрянні штани і вже не скидав їх аж до весни. Мороз був не менше 45 градусів. Гірше стало і в наметі. Тонка парусина швидко випускала тепло, і треба було безупинно топити пічку. Особливо неприємно ранком. Температура в наметі дорівнює надвірній. Холодне повітря обікає дихальні органи, руки примерзають до залізної пічки, коли її розпалюєш. Але це тільки початок. Найбільші морози по той бік Колимських гір в грудні і січні. За гірським пасмом зовсім зникає вплив моря, і холодне повітря повільно котиться від Верхоянського північного полюса холоду.

До перевалу залишилось два переходи. Всі поспішали і за чотири дні таки перевалили на річку Амчакчан, що тече уже в Льодовитий океан. Ще один перевал — і ми попадемо в систему тих притоків Колими, звідки до Кірчана вісім добрих переходів.

В лісистих верхів'ях Амчакчана, де в ущелинах і на округлих пагорках послалися візерунками білячі сліди, зробили навмисне зупинку — і всі пішли на полювання. За день убили понад 100 білок, найкращі мисливці Арсеній і Гаврило — по 18 штук. Ввечері в кожній юрті сохли підвішені до жердки білі, вивернуті хутром всередину, шкурки, а в казанах варилося м'ясо білки. Коло вогнища пеклися понаштрикувані на палички білячі шлунок з пережованим кедровим горіхом і грибами.

Ранком другого дня нав'ючили оленів. Не встигли від'їхати кроків сорок, як подув ледве помітний вітрець. Валка зупинилася. Пролунав вигук:

— Хунга! *

Не тремтіли тонкі гілочки модрин, не рухались лапаті гілки кедрівника, непорушно стояли кущі, але вітер був. Цей вітер, непомітний на околишній природі, обікав обличчя, як вогонь. Від кожного найнепомітнішого, ледве вловимого подуву німіла шкіра, і олені, захищаючись, повертали голови вбік.

Розв'ючили оленів, поставили юрти, розклали вогнища. Дим з юрт ледве-ледве відхиявся вбік, а полотно намету інколи тремтіло.

— Хунга!

Чекатимемо, поки дим з юрт ітима стовпом прямо вгору. Молодь, позакутувавши обличчя хустками, пішла шукати

---

* Х у н г а — вітер, пурга.

білок, а ввечері довелося змазувати їхні почорнілі щоки іхтіоловою маззю. Другого дня стояла зовсім тиха погода, але захворіла одна з сліпих. Третього дня теж не збиралися кочувати. Я запротестував. Тоді для вигляду почали збиратися, а через півгодини прийшов Гаврило і повідомив, що захворіла Арсенієва дружина.

— Нехай Арсеній залишиться тут і прикочує пізніш. А всі здорові збирайтесь.

— Добре!

Через півгодини приходить Арсеній:

— Захворів Захар, його сестра і племінниця.

— Хай залишаються тут, а здорові кочуйте.

Ще через годину прийшли сказати, що олені далеко розійшлися і їх не можуть знайти. Було очевидно, що є якась причина, про яку не хочуть мені сказати. Звичайно, ні Захар, ні жінки не були хворі. Хворіла 80-літня сліпа баба. Але вона кочувала з дідом окремо і мотивувати затримку хворобою цієї жінки провідникам було незручно.

Третій день баба не їла, не пила й не курила. Всі з хвилини на хвилину ждали смерті і тому не кочували.

Суха, як печене яблуко, маленька, як підліток, баба лежала коло вогнища, ледве-ледве дихаючи. Дійсно, здавалося, от-от вона вмере. Але минув і п'ятий день, а бабуся, хоч не пила і не курила, все ж не вмирала, і я таки добився того, що половина табору покочувала далі, перейшла нарешті на річку Муникаг — одну з приток Балигакчана, що ним, не перевалюючи вже через гірські пасма, просто підемо до Кірчана. Щоправда, у верхів'ях Муникага довелося чекати ще п'ять днів, поки ті, що залишилися коло хворої баби, втративши всяку надію на близьку смерть, не зробили їй нарту і не перевезли до нас.

Звичайно, коли б не було мене, коли б ніхто не квапив з кочуванням, люди чекали б, поки стара видужає або вмере. Вони сиділи б на місці, не полюючи. Треба допомогти сусідові в горах — проти цього хто заперечує? Але через те, що зібралася вмирати 80-літня бабуся, десятки наймитських і бідняцьких родин у горах сидять без продуктів, без чаю. Через одну бабусю десятки мисливців примушені сидіти без діла, бо навколо всю білку вистріляно, а їхати мисливцеві далі самому незручно. Чи не краще було б залишити старих, хворих, дітей і частину жінок у затишному місці, де є запас риби, дров, вода? Нехай би вони не мучились переїздами, не хворіли, не застуджувалися, а сиділи б на одному місці, поки мисливці не поверну-

ться додому, швидко закінчивши полювання. Звичайно, краще. Але люди звикли до старого, і тільки сьогодні починається робота, щоб переконати їх у доцільності хоч часткової осілості.

* * *

По Муникагу височезні модринові діброви чергуються з голою тундрою. Скрізь, скільки оком сягнеш, послалися невисокі округлі гори, а серед них покрутилися десятки лісистих засніжених долин.

Ранком — на полювання. Тільки засіріло, як у долині залунали постріли. Білки багато. Кожен мисливець вибрав собі певну долину — притоку Муникага, а по дорозі до своїх ділянок усі стріляють у головній долині. Більшість вирушила полювати верхи на оленях, дехто на лижвах. Гаврило Машанов, що знову захворів, не витерпів і також сів на оленя. А пізно ввечері, скидаючи з плеч закам'янілих пухнастих білок, він усміхався:

— Джурмар джур джулук *. Я знаю, як шукати білку. Я знаю, як полювати і на барана, і на лисицю, і на ведмедя. От тільки хвороба...

Дні стали зовсім короткі. Сонце ледве показується над горами, окрашуючи в жовтогарячі фарби сніги. Міцнішали морози. Шкіряна куртка, як тільки я виходив у ній на повітря, відразу ставала тверда, як залізо. Одного разу перестала стріляти рушниця — пружина замерзла. Зате дим з юрт піднімався рівно вгору, полотно намету не тремтіло і тільки найнедосвідченіші хлопці приходили інколи до мене з відмороженими щоками, просячи мазі.

Довгими вечорами тяглися нескінченні розмови про полювання, перебиралися найдрібніші випадки дня, ділилися спогадами, і так аж до півночі.

У ЮРТИ

Коли ороц кочує, задній олень у валці везе з десяток відшліфованих довгим вживанням, прокопчених димом, довгих палиць. Разом з кількома зрубаними на місці тонкими деревами ці палиці складають дерев'яний кістяк юрти. Поки жінки накривають це склепіння замшеvimи по-

* Двадцять дві.

лотнищами, в юрті вже палає вогнище, і сніг у чайнику перетворюється на воду. Підстилка з кедрівника чи сухих дрібних гілочок модрина кладеться більше для того, щоб захистити людину від вогкості, ніж від холоду.

Тонка, полатана, пропалена жаринами замша дає чудові можливості для вентиляції юрти. Цьому ж сприяє дірка вгорі для диму, двоє «дверей» — запон з хутра і нещільність прилягання замші до снігу.

Кожен поспішає швидше збудувати юрту, щоб відпочити, задовольнити шалену спрагу, погріти змерзлі руки і змінити вогкий від поту одяг. Десяти хвилин досить, щоб не тільки поставити юрту, а й створити, так би мовити, «затишність»; для цього треба небагато: зелений кедрівник на розчищеному від снігу мохові і кілька оленячих шкур, розстелених на землі.

Поки закипають чайники, чоловіки скидають унти і панчохи, мокрі від поту й снігу, і гріють ноги коло багаття. Потім чоловік скидає дорожній фартух і покриває голі груди сухим хутряним, вицяцькуваним бісером, фартухом. Далі скидає хутряну куртку і, поки піт парує з голої спини, гріє внесену з морозу другу куртку. Далі він скидає хутрянні штани, залишаючись в самих шкіряних трусах, і одягає другі штани. Все це робиться при всіх, ніхто нікого не соромиться. Переодягнення забирає 5—7 хвилин, і в цей час в юрті все застилає пара, що здіймається від спітнілих людей. Те ж саме роблять жінки, але не так одверто й дуже спритно. Вони скидають дорожній костюм і одягають такий самий другий, тільки обцяцькований бісером, обвішений дзвіночками, срібними монетами і всім тим, що в нас зветься утиль, а в орочелів «нод», тобто красиве, як-от: гільзи від вистріляних патронів, шматочки алюмінію з поламаних ложок і т. ін.

Жінка виймає з мунгура мерзлу мальму, і поки чоловік, блискавично здерши з неї шкуру і вирізавши кістяк, ковтає шматки мерзлої риби, вона розвішує над вогнищем взуття, панчохи, рукавиці, виносить одягу на мороз і готує чай на низенькому складаному столику. Чоловік зразу ж після мерзлої риби обпалює рот гарячим міцним чаєм, а якщо є вільне блюдце (чашки майже ніколи не буває зайвої), жінка й собі примощується коло столика і наливає чай просто в блюдце.

Чашка чаю випита і коли її не перевернуто догори дном, жінка повинна негайно ж, без попередження, налити нову. Люди проїхали цілий день, не ївши й не пивши. Сухе мо-

різне повітря вибрало з тіла вологу. Дванадцять-п'ятнадцять чашок чаю — це норма для кочівника, і вона викликає здивовання тільки в того, хто сам не кочував. З погляду ороча випити багато чаю — це випити зряду самому два-три чайники, тобто стаканів 40—50.

Коли чайники спорожніють, чоловіки, почервонілі від гарячого, з люльками в роті полягають попід стінками в юрті, цілком віддаючись довгоочікуваному відпочинкові. Тільки завтра їм доведеться йти або по оленів, або на полювання. А жінка, повитиравши віхтиком з дерев'яної стружки посуд і поскладавши його у луб'яну скриньку, починає поратися коло взуття й одєжі. Вона покладе латки на дірки, вимне зашкарублу шкуру на панчохах, виверне унти, щоб краще просихали, полатає рукавиці. Потім, не помивши рук, починає пекти коржі. Скородода одна, отже, треба використати і ті одну-дві металічні тарілки, що є в юрті. Жінка кладе корж на тарілку і ставить її вертикально коло вогню.

Корж не печеться, а сохне. І коли в юрті запахне паленим, жінка переверне корж на другий бік. Першосортне сніжно-біле борошно дає зовсім чорне тісто, бо в юрті кіпоть, а жінка митиме руки тільки після того, як попече коржі. Навіщо мити їх перед тим, як пекти, адже все одно доведеться мити після?

Між цією роботою жінка вибігатиме надвір по дрова та по кригу для води. Коли є діти — годуватиме і забавлятиме їх. Потім кришитиме тютюн собі й чоловікові, виминатиме сухі шкури, зніматиме шерсть із шкур, виготовляючи замшу, а ввечері, коли прийде мисливець, білуватиме білок і т. д.

Годин через три після чаю чоловікам схочеться їсти, і жінка поставить перед ними варену рибу чи м'ясо, стежачи за тим, щоб кістки від м'яса не розкидали по юрті, а складали у мунгур. Коли з'їдять усього оленя, кістки дрібно порубають сокирою і зварять у цеберці з водою. Вода охолоне і зверху буде товстий шар жиру, що його не змогли висмоктати мешканці юрт, ївши м'ясо. Цим жиром частуватимуть найшановніших гостей і їстимуть самі, коли випадє важка робота або якийсь свято.

Ніч довга. Годин дев'ятнадцять-двадцять. Спати не хочеться. Дехто з чоловіків піде в гості до сусідів чи дехто з сусідів зайде до них. Розмови точитимуться про полювання, про оленів, інколи згадають щось із минулого, і коли схочеться точно встановити дату якоїсь події, то пригаду-

ватимуть цілий ряд моментів, щоб зорієнтуватися в часі. Будуть такі приміти: «це було другого дня після того, як проїхав якут Педор», або «це було перед тим роком, як хрестили Ісая», або ж «це було тоді, як здох рябий олень у Кирика».

Для ороchelів кожного такого факту досить, щоб зорієнтуватися в часі. Їм здається, що й мені його теж досить. І, визначаючи час якоїсь події, говорять про хрестини Ісая, про невідомого мені якута і рябого оленя.

При бажанні, користуючись навіть такими даними, можна точно встановити не тільки рік чи місяць, а й число, коли відбулась подія. Адже ороch пам'ятає всі дні з свого нескладного життя, бо кожен день тільки на перший погляд подібний до іншого, а справді зовсім не схожий. Ороch пригадує, що він робив того дня, коли сталася подія: де полював, що вбив, чи був тоді у нього хто, чи не було нікого, яка була погода — тиха чи вітряна, чи це було до іменин його родича, чи після. Так, нанизуючи спогад за спогадом, він нарешті встановлює точну дату.

В юрті панує спокій. Ніхто нікуди не поспішає, нікому не капає за шию якась спішна, невідкладна справа. Одягнутому в юрті не холодно. Зате дошкуляє дим. Рідко випаде день, коли в юрті його не буває. Але ороchели звикли до диму. Власне, до диму звикнути не можна, але до жахливого болю в очах, кажуть, звикнути можна. Слепа Гаврилова дружина в усякому разі звикла, виплакавши за 87 років свого життя разом з сльозами і самі очі. Дим їдучий, і, коли очі вже роз'ятрені, найменша присутність його завдає пекучого болю. Жінки сидять, схилившись майже до самої землі, де проходить з-під дверей чисте повітря. Чоловіки, що менше бувають в юрті, нахилиються не так низько, вони дивляться і на вогонь, і на людей, бо в них очі менше роз'ятрені. З чоловіків голова кочової Ради Пилип плаче більше від усіх. Він кочує тільки третій рік, а перед тим сім років жив осіло, де була пічка і не було диму.

Я плачу щодня, аж поки не засну. А другого дня все здається в тумані і відрізнити білку від сухого листка на відстані десяти метрів мені так само важко, як при здоровому зорові за кілометр. Здається, немає нічого гіршого за цей несамовитий біль в очах, від якого починає боліти серце і людина згодна на першу-ліпшу кару, тільки б позбутися болю. Але це тільки здається, що гіршого, як біль в очах, немає нічого. Адже можна вийти надвір і стояти

на чистому повітрі. Воно вимете різучий пісок з очей, і сльози зникнуть самі. Та людина швидко зробить висновок, що найгірше — це холод, і піде в юрту.

Місяць стане над головою, модрина фіолетовими силуетами темнітимуть на синьому снігу. На схилах гори, розриваючи ратицями сніг, шукатимуть їжі олені, а люди сидітимуть коло вогню мовчки чи розмовляючи, і чайний посуд періодично з'являтиметься на столиках, вгамовуючи спрагу, що виникла за короткий холодний день. Потім понад стінами повисне то одна, то друга запона, то один, то другий мешканець юрти набере в рот води, помие руки й обличчя, втретєся віхтиком і скаже: «Здорово». Всі підведуться, хто навколішки, хто зовсім, і той, хто сказав «здорово», подасть старшим дві руки, одноліткам — одну, а меншим суне руку в приготовані дві і зникне під брудною запоною. Скинувши всю одягу, він залишиться тільки в замшевих трусах і закутається в хутряну ковдру, зшиту мішком.

Хто лягатиме останній — наструже сухих стружок, наколе тонких трісочок, назбирає найкращих з смолою дров і, склавши недалеко коло вогню, теж умиється й ляже спати. Вогнище димітиме і поволі завмиратиме. Поволі зникатиме різниця між температурою в юрті і температурою надвірнього повітря. З хутряних ковдр лунатиме кашель, сонний стогін, маячіння вкритої з головою людини. Хтось, замерзнувши, прокинеться, одягнеться, розпалить вогнище і, прогрівшись, знову закутається в ковдру.

Ще не збліднуть фіолетові фарби на модринах, як з бурих конусів юрт почнуть вихоплюватися червоні сполохи. Люди прокинулись. Той, хто встав перший, розпалить огонь, вмиється, зігріє чай, розставить на столику посуд, розкладе шматки юколи, а коли є — корж, і чекатиме, доки ще хто-небудь устане. До речі, по-орочельському не кажуть «устане», а «сяде». І дійсно, людина, прокинувшись, не встає, а сідає, як взагалі у юрті не стоять, а сидять або лежать.

Але от заворушилася ще одна запона. З неї вилазить мешканець юрти, мовчки вмивається, розчісує волосся, вітається, подавши, залежно від віку, одну чи дві руки першому, і сідає чаювати.

Ніхто нікого не будить. Коли людина довго не встає — очевидно, хвора. Коли завжди довго спить — ледача. Всі знатимуть, що чоловік ледачий, але будити його — ніхто не збудить. Правда, коли ледачий схоче з кимсь спільно

поставити юрту, то навряд чи хто погодиться з ним жити. Це підганяє ледачих вставати рано.

В юрті, поки розвидниться, встигають двічі попиту чаю, прийняти гостей з усіх юрт і одвідати сусідів. Надворі ще не світає, як кілька чоловік підуть шукати оленів. У цей час ті, що залишилися в юрті, складуть і зашнурують усе майно, готуючись до кочування. Тільки покажуться олені, як розберуть умиті і самі юрти.

Олені спочатку йдуть тихенько, а забачивши юрти, деякі з них наввипередки кинуться до людей, хапливо шукатимуть на снігу жовті плями і битимуться за них, пожадливо ковтаючи шматки жовтої криги. Деякі з оленів і вночі приходять до юрт, щоб угамувати спрагу до солоного. Вони кидаються до кожної людини, що виходить з юрти, змагаються один з одним, обкидаючи людину снігом.

Я сказав:

— Олені хочуть солі, тому їдять людську сечу.

— Ні. Олені, як і орочели, не їдять солі. Вони просто люблять сечу.

Орочели сміялися з моїх пояснень.

— Де ти бачив, щоб олень їв сіль?

В їхній свідомості протиріччя між тим, що олень хоче солоного і не їсть солі, розв'язувалось дуже просто: не їсть — не хоче солоного.

А це дуже важливе питання і, можливо, відсутність солі в харчах оленя є причина епідемій, в усякому разі — умова, що сприяє розвитку пошестей серед оленів.

Чи тепло в юрті? В орочелів немає термометрів, не було його і в мене. Важко сказати, тепло в юрті чи ні. Це те саме, що запитати — чи холодно зимою в горах? Коли йдеш пішки, одягнутий в усе хутряне, то душно. Мерзнуть тільки руки, ноги й обличчя, хоч ноги найтепліше узуті, а на руках, крім хутрянних перчаток, зверху ще хутрянні рукавиці. Коли йдеш — душно, станеш — тіло хапають дрижаки. Коли б був термометр, то він показав би мінус 50—55 градусів. Без термометра ж визначити температуру, звичайно, не можна, а суб'єктивне відчуття холоду залежить від одєжі. Орочелам у своїй одєжі не холодно їздити верхи і ходити надворі, в тій самій одєжі не холодно сидіти в юрті. В юрті теж мерзнуть руки, ноги і спина; температура, звичайно, вища в юрті, а відсутність руху компенсується огнищем. Скільки б показав термометр у юрті — сказати важко. Мабуть, так, як і в наших будин-

ках, 14—15 градусів, з тією тільки різницею, що нижче нуля.

В юрті запони спускають тільки вночі, коли сплять. Увесь інший час люди один в одного перед очима.

Рідко в якій юрті живе одна родина, — завжди дві-три. Це тому, по-перше, що не вистачає ровдуги на окрему юрту, по-друге, — економія праці і при будіванні юрти, і особливо при постачанні дров. Тільки куркулі живуть по одній родині в юрті, та навіть і в тих завжди є чужі люди — наймити.

В юрті ніщо не замикається, як не замикається й сама юрта. Всі бачать, де що кладуть, і коли якась річ зникає, люди шукають її як загублену, а не як вкрадену. Випадки крадіжки налічують одиницями за століття. Коли господар виходить з юрти, всі виходять за ним. Коли двері юрти підперто паличкою, ніхто не зайде до неї — адже вдома нікого немає.

Дим вигнав мене з юрти. Порівняно з наметом юрта мала одну перевагу — в ній непотрібні свічки. Огнище дає досить світла. Але серед продуктів було сало, я зробив собі каганець, і, таким чином, те, що могло мене знову заставити йти до юрти, відпало. Морози стали такі великі, що моя пічка, зроблена з банки, ніяк не могла нагріти намета. Яке ж щастя було, коли в одному з амбарів знайшлася велика залізна пічка, куплена десятки років тому якимсь куркулем у купця.

Хазяїн пічки давно вмер, спадкоємцям вона була непотрібна, і я, сплативши вартість, став її власником. Пічка швидко нагрівалася, довго тримала тепло і в наметі зразу стало затишно й тепло. Що може бути краще, коли тепло і не димить? Тільки побувши кочівником, відчувши на собі всі неприємності первісного побуту, починаєш розуміти всі переваги нашого осілого життя.

В наметі — жодного кубічного сантиметра диму. У пічку можна кидати цілі поліна, а не тільки дрібно наколені дрова, як раніш. Тепер можна накласти в пічку дров, і вони горітимуть годину, аж поки залізо не стане червоне. На ніч можна покласти таку дровину, що тлітиме не менше трьох годин.

Тепер з намету не виходять орочели, особливо мешканці тих юрт, де дуже димить. Довгими вечорами точилися розмови про життя в горах і життя на далекому «материку», де люди вміють будувати «юрту на юрті» і де багатіїв і куркулів уже немає.

Разом з пічкою в амбарі знайшли листа. Інокентіїв батько Ісай, єдиний письменний з усієї групи, довго читав його, нарешті сказав, що люди кочували на цім місці півтора місяця тому, що вони зупиняться і чекатимуть нас недалеко звідси, приблизно на відстані 6—7 днів кочування.

Хоч лист написаний був російськими літерами, але я не міг його не тільки зрозуміти, а навіть прочитати. Російська абетка, яку завели тут місіонери, ніяк не могла відбити тонкощів вимови і особливо дифтонгів, на які багата орочельська мова. Я вже не кажу про саму техніку письма оленярів, які звикли більше тримати в руках маут, ніж олівець.

Треба сказати, що місіонери зовсім не пристосували абетки до потреб мови, і вже самі кочівники ввели одну літеру, чомусь латинське «V», яке означає у них звук, подібний до «нг».

У НАМЕТІ. «НЕ ЗНАЮ»

За тонкою парусиною намету 50 градусів морозу, а в наметі можна сидіти без теплого одягу. Правда, краще накинути на плечі куртку, щоб не мерзла спина, але це не більше, як запобіжний захід від простуди.

Досить зменшити вогонь у пічці, як стінки намету зразу вкриваються білою памороззю. Підкинеш дров — і снігова пудра повільно зникає, залишаючись тільки по кутках та на стінці, що далі від пічки.

Важко підтримувати рівну температуру. Заговоришся чи замислишся, — і гостре падіння тепла швидко нагадає про неухважність до опалювальної системи. Мороз забирається в намет, швидко остуджує все. Тоді підкидаєш дров, дмеш у пічку, колеш дрібну скіпку, щоб тільки швидше відновити тепло. Та не розрахуєш, накидаєш багато дров і тоді в наметі така спека, що хоч зовсім роздягайся. Орочели, звиклі до прохолодної юрти, зовсім розіпрівають у наметі. Піт котиться з їх обличчя, вони скидають свою хутрянну одягу, і голі спина парують, вкриваючи памороззю кутки намету.

— Ая ням *, — чутно час од часу від гостей.

* Гарно, тепло.

Дві шкури — ведмежа й оленьча — простелені в наметі, каганець і абсолютна відсутність диму роблять його дуже затишним. Але не тільки через це в наметі завжди повно народу. Наймити, біднота й середняки мають нагоду кочувати з представником Радянської влади, до того ж з людиною, що приїхала з далеких, невідомих їм країв. У них природна цікавість до всього і особливо до «нового закону», тобто Радянської влади.

Радяннізація Півночі докорінно змінює життєвий уклад, соціальні відносини людей. Цю зміну відчули куркулі і розгорнули шалену агітацію серед своїх одноплемінців, настраюючи їх проти «руських», як посіїв Радянської влади.

І один з методів куркульської боротьби — це змова мовчання про соціальні відносини між ороchelами. «Ежем долдера» і «ежем гар» — «не розумію» і «не знаю» — от дві формули відповідей, які чуєш на більшість своїх запитань в присутності третьої особи і навіть без неї, коли не близько знайомий із своїм співрозмовником.

Знаючи про мій приїзд, куркулі так залякали своїх найтемніших наймитів та декого з бідноти, що ті боялися не те що говорити зі мною, а навіть слухати мене.

Якось приїхав купити чаю Кирило Громов, за чутками — наймит дрібного куркуля.

Важкі щелепи, вузькі щілинки очей на брунатному від вітру й морозів обличчі, довге до пліч волосся. Оленьчі хутра і замша одежі роблять його самого схожим на оленя. Цей Громов не бачив ніколи «руського». Він ні разу не бував на рибальстві, незмінно пасучи куркульських оленів.

Зайшовши до намету, він навіть не привітався. Сівши коло дверей і злякано обдивляючись навколо, він кинув мені з півсотні білок.

Коли я сказав «здорово», він, як опечений, схопився на ноги і простяг мені дві руки — ознака пошани. Я відповів йому теж двома руками, і це його зовсім збентежило. В очах у Кирила світився жах.

Хлопця, видно, добре обробив хазяїн перед візитом до мене.

Наша розмова варта того, щоб її навести.

Я.— Ти наймитуєш у Ілька?

Він.— Не знаю.

Я.— Чи платить тобі щось Ілько?

Він.— Ні.

Я.— Скільки оленів у тебе?

Він.— Не знаю.

Я.— А в Ілька?

Він.— Не знаю.

Я.— Скільки в Ілька важенок? *

Він.— Не знаю.

Я.— Скільки ти років наймитуєш?

Він.— Не знаю.

Я.— Як тебе звуть?

Він.— Не знаю.

За останньою відповіддю він болісно почервонів і, дивлячись на мене божевільними від ляку очима, посунувся до виходу.

Тоді перейшли на тему про торгівлю, і він трохи заспокоївся. Я пояснив через перекладача, що на хутрах я не розуміюсь, що даю продукти авансом, а на прийнятті білки й інші хутра видаю розписки, щоб потім, навесні, зробити остаточний розрахунок з мисливцями. Оскільки він, Громов, наймит, кооператив може дати йому більше, ніж у нього є хутра. Він категорично заперечив — у борг він не візьме нічого.

— Ну, добре. Тоді кажи, що тобі треба.

— Пуд борошна, кирпич чаю і фунт тютюну.

Це коштувало найбільше 17—18 карбованців, а 50 білок — 50—70 карбованців.

— Добре. Я дам тобі два пуди борошна, п'ять кирпичів чаю, півпуда цукру і не фунт, а десять фунтів тютюну, а також пороху й свинцю.

Переляк знову охопив Кирила:

— Ні, не треба. Це буде великий борг.

— Боргу не буде. А коли й буде, то не більше одного-двох карбованців.

— Все одно. Де я візьму два карбованці? Я не розуміюсь на карбованцях.

Довго й докладно довелося пояснювати, що таке карбованець, що таке копійка, скільки коштує білка і скільки що коштує з краму. Але переляк не сходив з обличчя, і навряд чи що зрозумів Громов з моїх слів, неспроможний перемогти жах. В усякому разі, після всіх пояснень він сказав:

— У мене мало білок. Один пуд борошна, кирпич чаю і фунт тютюну — це вже, мабуть, буде борг. Я брати в борг не хочу.

* В а ж е н к а — олениця.

Це було дуже характерно. Кирило, який ніколи не був у кооперативі, уяву про ціни, безперечно, мав з власного досвіду. За такими цінами йому продавали тут, у горах, «свої» куркулі і «друзі».

— Ти через кого передавав раніш білку?

— Не знаю.

Сміявся навіть перекладач:

— Як, не знаєш?

У Кирила був вигляд злодія, спійманого на гарячому, який каже, що не крав, хоч крадені речі у нього в руках. Дивлячись з якимсь божевільним страхом просто мені в обличчя, він твердив:

— Не знаю, не знаю.

Забравши продукти, Кирило бомбою вилетів з намету, але ввечері прийшов до мене з Улитиними наймитами. Розмовляли про плату наймитам, про кооператив, про кочову Раду. Кирило слухав з великою увагою, але на всі запитання все ж відповідав «не знаю». Коли, попивши чаю, він пішов з намету, Інокентій сказав:

— Ілько заборонив йому розмовляти.

Ранком, ще сонце не зійшло, Кирило маутом заарканив своїх оленів, склав на них продукти і поїхав у гори. Весь одягнутий в сірі, як безлисті кущі, хутра, він швидко зник у рідкому лісі, залишивши на снігу глибокі, що випромінюють ніжне голубе світло, сліди.

Звичайно був такий розпорядок кочування: приїхавши на нове місце, ставили юрти й намет і ввечері відпочивали, другого дня йшли всі на полювання, третього — теж, четвертого треба б було кочувати, але з'являлась якась затримка, і тоді всі сиділи по юртах, нічого не роблячи, бо білка навколо була вже вистріляна. Намет наповнювався народом. Та й у робочі дні довгими вечорами в наметі точилися розмови або в Гавриловій юрті влаштовували збори.

Хоч з великими труднощами, але я міг уже розмовляти без перекладача. Користуючись жестами, заглядаючи раз у раз у записки, можна було провадити простеньку розмову. В ці вечори багато наймитського «не знаю» зникало, і вони розповідали про звичаї ороchelів, про оленів своїх господарів, про старост, князів, про суд і т. ін.

БІОГРАФІЯ АТАКАН АННИ

У бузкових сутінках ночі намет здається нематеріальною освітленою пірамідою. В середині — пухнасті шкури для сидіння, червона від жару залізна пічка і гостинний господар.

Захар наймитує в Олексія Дойди. Він наймит з діда-прадіда. Захар говорить уривчасто і майже щоразу, зайшовши до намету, починає з лекції орочельської мови.

— Чикита,— показує він на щоку й сміється.

— Чор,— показує кулак і сміється ще дужче.

— Яшел. Голі — яшел *,— торкається він пальцем до ока, і вузькі щілинки їх від сміху робляться зовсім непомітні.

— Чакар **, скільки ти років наймитуєш в Олексія?

— Не знаю. Як навчився їздити верхи на олені, так і став пасти.

— Ну, скільки ж це буде?

— Багато. Мабуть, тридцять років.

— А зараз скільки тобі?

— Не знаю. Мабуть, більше сорока.

— Давав тобі Олексій важенок?

— Давав.

Це мене дивує. Досі всі казали, що куркулі не дають важенок наймитам як плату. А ось тут дає.

— Багато давав?

— Може, десять.

— За тридцять років?

— Так, за тридцять років.

— Це не багато за тридцять років, десять важенок?

— Досить.

Головне, що Захар заперечує самий принцип: Захарові куркуль давав важенок.

— Сам давав чи ти прохав?

— Прохав.

— За роботу?

— Ні, так.

— А іншим, як просять, давав?

— Давав.

Це вже було зовсім щось незрозуміле. Куркуль дає най-

* Око. Кажі — око.

** Звук «э» орочели вимовляють як «ч».

митові важенок. Просять інші люди — теж дає. В чому справа?

— А може, ти йому платив за важенок гроші?

— Ні. Де я візьму грошей? — і Захар замовк, не розуміючи мого здивовання. Настала пауза. Нарешті в мене вирвалося запитання:

— Так за що ж він тобі давав?

Захар скинув свою свитину, запалив люльку і спокійно відповів:

— За білки.

— Так хіба ж це давав? Це ж — продавав!

— Ороч каже — давав.

— А без білок? За роботу?

— Як дасть? Ніхто не дає за роботу. За роботу — м'ясо.

Питання з'ясоване. Ми перекидаємося кількома словами, і я запитую знову:

— А чому ти не одружишся, Чакар?

Він соромиться і міняє тему розмови.

Захарові приблизно 45 років. Щоб одружитися, треба мати оленів на викуп нареченої, а оленів у Захара не було. Дружина в юрті — це насамперед робітниця. Це — завжди полатані унти, справні рукавички, суха одежа, готовий чай, вим'ята шкура, покришений тютюн, облуплені білки, свіжий рушник і т. ін.

У Захара є старша сестра. Років тридцять тому, коли Захарові було 15 років, у нього сватали сестру. Захар був малий і боявся сам кочувати. Він відмовив. Захар був господар юрти і голова родини. Він відмовив сватам, і сестра чекала, поки Захар виросте. Знову прохали сестру, і знов Захар відмовив. Він боявся, що не дістане собі дружини за ті олені, які давали йому за сестру. Минуло ще кілька років. Захарова сестра родила дочку, сказала, хто батько дочки, і просила Захара відпустити її в юрту до батька своєї дитини. Тепер, маючи дитину, сестра втратила ціну. За звичаями, дівчина з дитиною бере шлюб без жодного викупу. Захар не відпустив сестри, бо інакше як би він кочував сам, без жінки в юрті? Тепер в Захаровій юрті сестра і дві дорослі дівчини — племінниці. Його сусіди заздять:

— Самий чакти асаткар*. Багато жінок у юрті — чоловікові зовсім легко жити.

---

* Найспритніші дівчата.

Дівчата і їхня мати рубають дрова і кригу, шиють, сушать, латають, роблять усе в юрті. Захар знає тільки половання і оленів.

Але Захаровій сестрі знівечили життя. Її дочки будуть щасливіші, бо звичай викупляти жінку умер і право взяти шлюб належить тепер дівчині, а не голові родини.

В орочельській мові є двоє слів для визначення поняття «жінка»: асаткан — дівчина і атакан — заміжня жінка. Асаткан одночасно означає і «молода». Всі жінок, що мають дітей, а заміж не вийшли, незалежно від віку, однаково звуть «асаткан», а в розмові з росіянами навіть ті орочели, які й слова не знають по-російському, називають їх «девка». Захарова сестра — виняток з цього правила. Її зовуть атакан Анна. Це тому, що всі знають її історію. Але інколи у декого проривається у звертанні до неї «асаткан» — «молода дівчина», і ця суперечність між сивим волоссям і словами така ж неправдоподібно дика, як і історія всього життя Анни.

Цікава з цього боку і біографія другого наймита — Гаврила Машанова.

Орочели, особливо ті, які не щороку бувають на рибальстві, не знають слова «товариш», як форми звертання. Вони кажуть «друг», причому надають цьому слову значення «знайомий», по-орочельському «гарак». Друг же і товариш по-орочельському звучить «гяв». Але, щоб ороч назвав людину «гяв», для цього треба стати справді другом і товаришем.

Вперше з цим словом звернувся до мене Гаврило Машанов. У мене витерлися панчохи, і я відморозив великі пальці на обох ногах. Пальці кривавились, завдаючи жахливого болю під час переходів.

Одного разу до намету зайшов Гаврило. Він сказав по-орочельському:

— Ти мій друг (не знайомий, не «гарак», а друг — «гяв»), і я хочу тобі допомогти. Я дістав гарну шкуру молодого оленя і скажу жінкам, щоб пошили тобі нові панчохи. Які завдовжки ти бажав би?

Була зворушлива ця увага з боку Гаврила і особливо звертання «гяв», а не «гарак». І головне — що це був вияв не тільки особистої симпатії, це було декларування свого ставлення до представника райвиконкому. Мені траплялося, що надто уважні були до мене куркулі, але їх розрахунок задобрити мене був мені цілком зрозумілий. Тут було зовсім інше. Пропозиція Гаврила, так би мовити, знімала

ту перешкоду, що її старанно будували куркулі між «руським» і «орочем», між радянським робітником і наймитом. Гаврило більш ніж інші розумів позитивне значення радянської Півночі, він добре розумів і підтримував заходи Радянської влади. Він був відвертіший зі мною, ніж інші, і при його чесності і прямоті кожне його слово було для мене найпевнішим документом. Коли Гаврило казав, що в такого ось куркуля 700 важенок, то їх, безперечно, і було 700; коли Гаврило казав що такий-то наймитує в куркуля, то дійсно наймитує. Гаврилові дані можна було обстоювати, хоч нехай би всі орочели взялися доводити протилежне.

Якось, коли ми знайшли листа в амбарі, Інокентій сказав мені, що автор листа — Кирило Цибін Дулган — куркуль. Він має 400 оленів, а на «істатік» (статистика) сказав 180. Половина моїх супутників на мої запитання з цього приводу відповіла «не знаю». Друга половина запевняла, що не більше 200 штук. У Кирила не було наймитів, і кількість оленів мала тут велике значення. Голова кочової Ради крутив: може, 200, може, 400 — треба спитати самого Кирила.

Тоді я звернувся до Гаврила. Як думав він? Гаврило помовчав і сказав:

— Я не рахував Кирилових оленів, але бачив їх. 350 штук можна говорити. Може, є й 400, але, щоб сказати 400, треба перерахувати.

Через два тижні я зустрівся з Кирилом, і він божився і клявся, що в нього 181 олень, а через півроку, влітку 1933 року, член Ради спеціально з далеких гір, за 300 кілометрів, привіз мені «істатік». Він перерахував Кирилових оленів, яких було 372 без цьогорічного приплоду.

Отже, про Гаврила, про його родинний стан. Він був сьомим сином у батька, і шість старших братів допомогли йому купити бажану жінку. У Гаврила не було жодної важенки, і він пас табуни одного з нащадків Долганського князя, щороку роблячи з оленями путь з гір до моря і з моря до гір. Через рік після одруження у Гаврила посватали сестру, і він віддав її, взявши за неї сім оленів. Але ще через рік умерла Гаврилова дружина, залишивши йому малого сина. Що робити Гаврилові з немовлям на руках? Та гори мають свої звичаї. Гаврило віддає сина якомусь родичеві, а з сином — і сім оленів, одержаних за сестру. І знову Гаврило спритний пастух і мисливець. Восени він здирається на скелі, полюючи на гірських баранів. Поки

ведмеді не залягли на зиму, Гаврило з старою берданкою, засівши в заростях, вичікує хазяїна гір. Коли куркульські табуни повертаються від моря на північ, і бики ревуть, б'ючись за самиць, Гаврило стріляє диких оленів, що прийшли з невідомих глибин краю відбивати самиць у тих султанів табуна, що вже підкорилися людській владі.

Але одного літа страшна копитниця відвідала величезний табун. Долини й гірські схили вкрились трупами оленів з розпухлими товстими ногами. Тайга смерділа на десятки кілометрів. Взимку нащадок Долганського князя міг вільно пасти своїх оленів сам. Коли Гаврило прийшов до нього просити оленя на м'ясо, — а він мав на це право, бо пас його оленів, — господар сказав, що оленя не дасть. Гаврило змушений був поїсти своїх їзових оленів і навесні пішки прийшов до моря. Разом з ним осіли ще люди, і на гирлі не було самотньо.

Гаврило рубав пастки, полював на зайців, ставив капкани на лисиць, стріляв ведмедів, ловив горностаїв. З заячих шкурок, білих, як сніг, пухнастих і теплих, він пошив велику ковдру і за неї виміняв одного їзового оленя. Він віддав оленя тим, хто ще міг кочувати, — хай пасеться, поки в Гаврила буде стільки оленів, що можна буде перейти на кочове життя. Рік у рік він придбавав по одному, по два олені, відмовляючи собі у всьому, живлячись тільки рибою. Багато з його сусідів, що осіли на гирлі, померли від голоду і незвичних умов життя, інші залишились назавжди на гирлі, але Гаврило, найкращий мисливець, дістав собі оленів і покочував.

Та олень може захворіти, здохнути чи його роздеруть вовки. Варто загинути кільком оленям — і треба знову осідати на гирлі, бо для кочування треба стільки оленів, щоб вони везли на собі все потрібне для життя в горах. Гаврило знає, що, не маючи запасних оленів, він довго не покочує. Тому він знаходить нового куркуля — Улиту.

Двадцять років безперервно ходить він за її табуном, не заробивши за ці двадцять років жодного оленя.

Наймит повинен завжди бути спритним і справним. А як будеш справним, коли в юрті немає жінки? Гаврилові брати одні повмирали, другі стали наймитами або сидять без оленів на гирлі Таватуми. Допомогти нікому. Тридцятип'ятилітній чоловік бере собі за дружину шістьдесятисемилітню жінку. Вона вдова, і в неї сини старші за

Гаврила. Але в юрті потрібна жінка, що доглядала б ватри, а за вдову не треба платити нічого. Тепер Гаврилова жінка вже сліпа і ледве пересуває ноги. Він турботливо підсаджує її на оленя, подає чай, в люту зиму підсуває її до вогнища, щоб погріти їй спину.

Гаврило вже не вищипує ножем волосинок на губі і підборідді. Гаврило в перехідній стадії до «етикана» — діда. Але маленькі вуса чорні, як у юнака. І тепер, після двадцяти років спільного життя з своєю другою дружиною, він здається міцним чоловіком, якого називають дідом тільки тому, що в нього дуже стара жінка.

ПОЛОГИ В ЮРТІ. ЗУПИНКА НА РІЧЦІ МАНДИЧАГ

Дні стали зовсім короткі, і за одну кочівку ми проходили не більше десяти кілометрів. Морози щодалі ставали міцніші, і сонце сходило бліде, ховаючись у рідкім тумані, що підіймався від землі. Коли зганяли докупі оленів, щоб спіймати їх, над табуном здіймався такий густий туман, що нічого не було видно.

Білки, яких багато водилося у верхів'ях Муникага, раптом зникли. За цілий день понад десяток мисливців убили тільки одну білку: люди вже пройшли тут і підчистили звіра.

Точилися розмови, де зробити зупинку. До Кірчана ще було далеченько, до того ж Кірчан був не в центрі кочування людей. Нарешті вирішили стати на річці Мандичаг, що за три дні їзди звідси. Від тієї річки близько до всіх груп, що кочують в цім районі.

Я намагався якомога швидше кочувати, щоб зрештою розпочати роботу. Але затримки підходили одна за одною.

Був початок грудня, і майже щодня були чиїсь іменини. Варвара, Спиридон, Микола, Інокентій — всі були іменинники саме в цей час, і всіх треба було святкувати. Лише Микола, Улитин наймит, відмовився від святкування свого дня народження, і ми вже вирішили кочувати в Миколин день, та все ж не покочували.

В ніч під 19 грудня в Ісаєвій юрті топилося до ранку. Червоний огонь час від часу виривався з її конуса, освітлюючи завмерлі сусідські юрти, білий схил гори і модрини в долині. Ранком стало відомо, що в Ісає — збільшення

родини, а Гаврило прийшов до мене радитися, що робити. Кидати Ісая самого — не по-товариському. Якщо я згоден почекати сьогодні, то на завтра Ісай зробить колиску для немовляти, і ми покочуємо завтра всі. Я категорично заборонив кочувати Ісаєві раніш як через тиждень, наказавши двом юртам залишитися з ним. Решта кочуватиме завтра. В ороchelів кочування другого дня після пологів — звичайна річ. Затримка буває тільки з-за колиски. Мороз стояв такий, що тріскалися каміння і модрини, а жінка мала їхати верхи, хоч в неї ще не припинилася кровотеча.

Ранком я відвідав Ісаєву юрту. Щасливий шістдесятилітній батько грів руки коло вогню, а мати, вся в синцях, з покусаними губами, бліда, поралася коло чайника. Вночі під час пологів з Ісаєвої юрти не пролунало жодного зойку. Але покусані губи говорили за те, що пологи були нелегкі.

Новонароджений, закутаний в м'яку, добре вим'яту оленячу шкіру, висів, прив'язаний ремінним маутом до склепіння юрти. З перших годин свого життя він мав дихати димом, а замість купатися — прокіпчувати своє ніжне тільце. На немовляті, між іншим, не було ніякої сорочечки чи чогось з матерії. Воно просто голе було загорнуте в хутро.

Інокентій видовбував з товстої модрини колиску своєму маленькому братові.

Сліпа Гаврилова дружина турбувалася, хто буде кумом, і висловила думку, що добре було б, коли б кумом став я.

— Які обов'язки кума?

— Кум дає своєму хрещеникові оленя.

— Але в мене немає оленя.

— Як немає оленя, то можна не давати нічого.

Я відніс до Ісаєвої юрти кілька метрів ситцю, банку консервованого молока і пачку галет. Поклавши ці речі в юрті, я зараз же вийшов, не чекаючи подяки, як роблять ороchelи. Після цього Ісай почав звати мене кумом, а всі інші, говорячи мені про Ісая, не називали його на ймення, а «гін кумас», тобто «твій кум».

23 грудня зробили останній перехід. Ми зупинилися серед широкої лісистій долини, на самім березі промерзлої до дна річки. Років сорок тому тут пройшла пожежа, і чорні обгорілі стовбури дерев ще виднілися серед стрункого молодняка. В усі боки, куди не глянь, ішли невисокі, припорошені снігом гори, то округлі, то скелясті.

За два дні їзди звідси, на захід, паслися олені Цибіних, за два дні на північний захід — олені Бабцевих і за три дні

на північ — олені Улити. Ми стояли в центрі зимової кочівлі.

Дід Опанас розповів мені:

— Того року, як народився твій кум, на це місце, де ти стоїш зараз, приїхали на собачих нартах з Туманів піп і купець. Піп охрестив Ісая, відслужив молебень, зібрав білку, лисицю та оленячі шкури на церкву і повернув до Туманів. Після того тут не було нікого з руських аж до сьогодні, поки не приїхав ти.

За своїми записами я підрахував, що від узбережжя сюди приблизно 220—250 кілометрів. Ці дві з половиною сотні кілометрів ми їхали п'ятдесят шість днів. Правда, це була не звичайна їзда, а кочування. Я їхав такими темпами, як звичайно їздять кочівники.

На цім місці передбачалося постояти з місяць — зробити амбар для вантажу, зібрати чахобах усіх, що кочують поблизу, розподілити частину привезених продуктів, обрати місце для будування школи, кооперативу й лікарні. До всіх трьох груп було послано гінців, щоб сповістити про приїзд кооператора з товарами. Зважаючи на те, що куркулі могли б зірвати роботу, почавши агітацію проти будівництва школи тощо, на нараді наймитів ухвалили, щоб гінці нічого не говорили ні про школу, ні про лікарню, ні про те, що я — представник райвиконкому, а тільки сказали, що я — кооператор і приїхав торгувати. Ранком, ще не світало, в трьох напрямках виїхали верхівці.

ЗУСТРІЧ З КОЧІВНИКАМИ. ЛЕГЕНДА ПРО ПРИРОДНИЙ КОЛГОСП. ГОСТІ З ГІР

Ударили найтяжчі морози. Вся людність юрт цілий день тільки те й робила, що рубала дрова, підтримуючи хоч невелике тепло в юртах. Серед ночі люди прокидалися від холоду і розпалювали вогнища. Огонь вихоплювався з чорних конусів юрт, а як тільки сіріло, з усіх боків чувся звук сокири. У наметі вдень було тепло, але вночі... Я вдень вибирав товсте поліно, обрубував його і, лягаючи спати, запихав у пічку. Поліно горіло повільно і не давало температурі спасти відразу. Але на довгу ніч його, звичайно, не вистачало. Серед ночі я прокидався переляканий. Щоразу мені снилася пожежа і ніби моє обличчя обпалене вогнем. Насправді ж лице обпікав мороз.

Холодне повітря обікало легені, паморозь густо вкривала все обличчя, засніжувала шерсть спального мішка. Холод проходив по всьому тілу до ніг. Треба витягти з мішка руку, знайти в темряві сірники, намацати приготовлену звечора стружку і швидко розпалити пічку. Це треба було зробити так швидко, щоб руки не встигли подубіти, інакше доведеться гріти їх коло тіла, а самому мерзнути більше й більше. Коли за півхвилини не встигнеш запалити сірника, то руки стають наче чужі. Потім треба довго відігрівати їх, щоб знову пробувати розпалити пічку. Але стружка, підсушена звечора, спалахнула. Швидше трісок, тоненьких дровець, кори! Полум'я росте й росте, і за кілька хвилин пічка пашисть жаром. Тане холод, і приємне тепло розливається по намету. Але це тепло зникне за півгодини, і тоді знов присниться пожежа, і треба буде знову шукати в темряві сірники й неслухняними пальцями розпалювати пічку. Пересилюючи бажання спати, готуєш стружку, дрібні тріски, кладеш товсте поліно в пічку. Коли все готове — залазиш з головою в спальний мішок. А через дві-три години — знову кошмарний сон, палючий холод і процедура розпалювання пічки. Інколи це збігається з тим, як топлять у юрті, і тоді хтось з чоловіків заходить до намету.

— Інгене?

— Ей. Гінду он? *

Чайник порожній. Його не можна залишати на ніч з водою, бо вода промерзне до дна й розірве. Яюсь я, забувши, залишив воду в кухлі. На ранок дно було видавлене кригою.

Нічний гість приносить з юрти води, і ми п'ємо чай. Потім гість іде досипати в юрту, а я ховаюсь у кукуль.

Від морозів здіймався туман, і дні були сірі, неясні, сонце не блищало на кристалах снігу.

Чоловіки рубали дерево на амбарчик, в якому мали скласти привезені товари.

Я застудив ногу і зовсім втратив змогу рухатись. Лежачи в наметі, я чув дзвінкий стук сокир навколо. Інколи, перемагаючи біль, я виходив подивитися, як посувається будівництво амбарчика. І ці недовгі хвилини залишили спомин жахливого холоду. Це, власне, не був холод, вірніше — не було відчуття холоду. Відчувалося тільки обікан-

---

* — Холодно?

— Так. Тобі як?

ня. А відігріваючись у наметі, не чуєш переходу від холоду до тепла. Руки болять, обпечені морозом, потім характер болю трохи змінюється — вони болять, обпечені вогнем. Гріючи руки, треба стежити за ними. Це те саме, що з сушінням одержі. Вогка одежа і взуття, кинуті в куток намету, каменіють від холоду, а підсунуті ближче до пічки — горять. Тут все або мерзне, або горить. За два місяці мандрівки я привчився по найменшому запаху паленого відрізняти, що горить — намет, шкіра, дерево чи м'ясо.

Поки повернулися посланці, ми оглянули місцевість — наскільки вона придатна для будування тут школи, лікарні й кооперативу. Голова кочової Ради хвалив місце, Гаврило Машанов мовчав, а мене ця місцевість приваблювала тільки тим, що вона в центрі зимового кочування ороchelів. Ліс був не дуже гарний, вода далеченько, а пожежа, що років сорок тому пройшла тут, наводила на сумнів щодо наявності тут зимових пастівників. Поки що вирішили відкласти питання — до загальних зборів.

Першими чекали Цибіних. П'ятнадцять родин, переважно Цибіних, кочували вкупі, пасучи спільно своїх оленів. Це була в основному середняцька група. За відомостями, що їх мав райвиконком, у цій групі не було жодного куркуля, бідняків тільки один. Решта — середняки. У бідняка було двадцять п'ять оленів, у середняків — від сорока до двохсот в кожного. Кирило Цибін, про якого мені сказали, що в нього 400 оленів, у списках значився як середняк з 180 оленями. Ще будучи в райцентрі, я чув про ці «середняцькі» групи. Тепер я вже бачив, що Кирило Цибін, безперечно, куркуль, і хоч у нього немає наймитів, але він живе коштом своїх співкочівників.

Та легко було говорити про Улиту, в табуні якої паслося близько двох тисяч оленів і яку весь час супроводжували понад десяток наймитів. А Кирило має чотириста оленів і жодного наймита.

Перевіривши список людності, складений райвиконкомом, і дописавши до нього кілька родин, ніде досі не зареєстрованих, я вдався до аналізу господарського стану цієї групи.

Вже перші підрахунки дали цікаві наслідки. Всього оленів у 15 господарств було приблизно 800, з них у самого Кирила Цибіна — 400. А пасуть табун спільно. Пастухів у табуні не менше семи чоловік. У Кириловій родині тільки два робітники — він та його чотирнадцятилітній хлопець.

Чи можуть двоє пасти 400 оленів?

Безперечно, ні. Це скаже кожен ороц, додавши: «Звичайно, коли глибокі сніги, тоді можуть, бо тоді олень стоїть на місці, пересувається дуже поволі, а взагалі удвох не тільки чотирьохсот, а навіть двохсот оленів не впасеш».

Отже, було ясно, що Кирило Цибін користувався працею сусідів, які кочували разом з ним. Йому не треба було наймати пастухів, бо його оленів безплатно пасли співкочівники. Улита платила хоч м'ясом, а тут куркуль користується з безплатної «взаємодопомоги». У бідняка 7 важенок, а в Кирила їх 107, проте і бідняк і Кирило участь у догляді табуна беруть однаково.

З другою групою, що теж лічилася середняцькою, справа була простіша.

Сім споріднених родин Бабцевих мали близько 1000 оленів і восьма родина Громових — 20—25 оленів. Офіційно Громова експлуатував Ілько Бабцев — найбагатший з усіх своїх родичів, але по суті Громов, той самий, що не знав, як його звать, «допомагав» усім Бабцевим, оскільки їхні олені паслися вкупі. Про те, що в Ілька Бабцева є наймит, стало відомо тільки тут, у горах, як стало відомо і те, що в нього не 200 (за списками райвиконкому), а 500 оленів. Отже, друга «середняцька» група теж була фікцією.

Людей чекали з дня на день. Нарешті якось увечері завіса намету розсунулась і в отворі показала біла від паморозі незнайома голова. Людина, одягнена в сіре оленяче хутро, влізла в намет, зняла шапку і, перехрестившись, простягла мені дві руки:

— Тарова, друг.

За звичаями, я підвівся і, подавши праву руку на знак взаємної пошани, підтримав простягнуті руки лівою. Це був Микола з роду Дейлянкен, єдиний бідняк з цибінської групи, він же член кочової Ради. За ним заліз до намету, повторивши ту саму церемонію вітання, другий член кочової Ради — Іван Цибін.

За звичаєм я запитав, як вони живуть, і почув звичайну відповідь: «Добре».

— Що нового?

— Нічого нового немає.

Далі, за звичаєм, треба було почастувати чаєм. Поки закипав чайник, точилася розмова, оскільки вона взагалі могла точитися при моїх знаннях ороцької мови і абсолютному незнанні гостями російської мови.

— Чи далеко люди?
— За три дні кочування звідси.
— Коли будуть тут?
— Кочувати сюди не збираються. Прийдуть тільки чоловіки.

— Коли прибуде сюди Кирило Цибін?
— Він навряд чи приїде, бо збирається кочувати на Олу (кілометрів 600—800 звідси), куди його завербували возити оленями вантажі до Колими. Чи далеко твоя юрта?

— Хе, мабуть, далеко.

— Скільки туди кочувати?

Коли 250 кілометрів я кочував 56 днів, то 14 тисяч кілометрів довелося б кочувати років десять. Я сказав про це. Гострий злам брів в Івана раптом розм'як у наївній пошмішці:

— Ти їхав сюди десять років?

Пили чай з тією жагою, що її породжує лютий холод і сухе морозне повітря. Вони цікавилися мною, моєю «юртою» в місті, розпитували про те, чи є в мене олені, як роблять борошно і чи багато в нас білок.

У широко відкритих очах Івана не зникало наївне здивування, а Микола намагався не втратити гідності і триматися байдуже. В паузі він звернувся до мене:

— Друг, чого ти сюди приїхав?

— Привіз вам продуктів.

— Будуватимеш тут школу? Скажи правду.

— Не знаю. Це ваша справа: схочете — будуватимете, схочете — ні.

Я спробував переконати його, що грамота потрібна орочелам і особливо бідноті. Тут Микола запротестував якнайенергійніше:

— Я вчитися не хочу.

— Не хочеш — ніхто не примушуватиме.

Дивно: коли не було перекладача, я швидше підшукував орочельські слова, знаходив потрібні звороти і розмова не вщухала. Ми довго говорили з Миколою про потребу вчитися, аж поки він демонстративно замовк. Він не хоче ні вчитися, ні говорити про це. Помовчали.

— Скільки в Кирила оленів?

У Івана раптом зник наївний вираз обличчя і загострилися брови:

— Не знаю.

Микола похилився до землі:

— Не знаю.— І став одягати шапку.

Іван затримався і звернувся до мене:

— Друг! Я кашляю, чи немає в тебе ліків? — Він плюнув на руку і показав мені кров.

Моя аптечка зовсім не була пристосована до лікування туберкульозу, але я знайшов йому порошок від кашлю і порадив кинути курити.

— Якщо не перестанеш курити, буде дуже погано.

— Кинути курити й випити порошок? Тоді кашель пройде? — знову в Івана очі стали наївні і на бровах згладилась гострі суворі вугли.

— Так! І треба їсти багато жиру.

Гості вилізли з намету, з тим, щоб завтра поїхати до своїх сусідів і прискорити їхній приїзд сюди. Поки не з'їдуться всі, продуктів видавати не буду.

Ці два чоловіки — увесь радянський актив у групі. На Бабцевих і сподіватися було нічого. Актив, що й казати, і невеликий, і нетвердий.

Ранком зайшов Іван і спитав конфіденційно:

— Друг, незабаром різдво. Чи не відслужив би ти молебня?

Це було так дико, що я навіть не розсміявся. Що сказати цьому чоловікові? Агітувати його з моїм знанням мови? Грубо відмовити?

— Коли дуже хочеш, то я можу відслужити.

Він зрадів:

— А книги в тебе є?

— Є.

Наївні очі дивилися на мене довірливо, а я ледве стримував сміх.

— То я скажу всім, щоб швидко приїхали. Не обдуриш?

— Хай приїжджають. А там побачимо. Я говоритиму про різдво, а люди скажуть, служити молебень чи ні.

— Добре, — Іван помовчав і додав: — Я не випив порошок. Я боявся випити його, бо я курих учора. Якщо сьогодні зможу не курити, то вип'ю!

Довго я пояснював, що треба взагалі кинути курити, що в нього тяжка хвороба, що порошок — це дрібниця. Він, нарешті, зрозумів і спитав, чи досить буде кинути курити на тиждень, а почувши негативну відповідь, вийняв з торбиночки сірникову коробку і, діставши з неї порошок, подав мені:

— Курити я не кину. А як вип'ю порошок, покуривши, то може бути погано. Візьми його собі.

Зайшов перекладач і втовкмачив, нарешті, що випити порошок можна, не кидаючи курити. Але цим порошком такої хвороби вилікувати не можна.

Зголоднілі за оленячим м'ясом провідники вантажу просили у мене дозволу зарізати кілька оленів. Голова кочової Ради теж був за це. Гаврило зауважив, що завжди, коли ороц прикочовує від гирла до табунів, він або «просить» оленя в куркуля, або ріже свого. Звичай є звичай, і Іван поїхав до своїх людей з замовленням привести шість оленів, по одному на кожну юрту.

В перших числах січня прибули верхівці з ближчих кочівок. В юртах забуяла розмова. Люди не бачились з минулої зими і довгими вечорами пригадували до найменших дрібниць усе, що сталося з ними за рік. Ще більше було їм чого почути від наймитів, що привезли разом з продуктами хвилюючі оповідання про те, що новий закон*, «каліктір» (колектив), твердо вкоріняється в горах, що по інших, ближчих до Наяхана, кочових Радах зовсім змінилося життя, що настає час і в цій частині району приборкати куркулів і по-справжньому запровадити новий закон.

Спочатку несміливо й насторожено заходили до намету, більше слухали, ніж говорили, і пили чай, оглядаючи страшного, за батьківськими оповіданнями, «руського». А вже через день приходили до намету запросто, як і до своїх земляків у юрти, розпитували про все, що було їм незрозуміле й невідоме, і хоч настороженість, вихована віками, не зникала зовсім, відчувалося, що мене вже не бояться.

Більша половина тих, що приїхали, не тільки не були на рибальстві цього року, а й ніколи не бували там. Ці люди, одягнені в оленячі хутра, були прикуті до оленячих табунів і кидали їх тільки на два-три зимових місяці, щоб покочувати в незаймані низовини Балигакчана по білку.

Товари зачаровували кочівників.

— Червоний ситець! Цукор! Хустки! Чайник! Бо-рошно!

З усіх, що прибули «торгуватися» (цього терміну ніяк не можна було позбутися, хоч ніякого торгування не було), тільки Кирило Цибін розумів, що таке ціна, карбованець

---

* Радянська влада.

і сорт білки. Всі інші кидали переді мною білку і несміливо називали — пуд борошна, фунт чаю. Їм усім здавалося, що при остаточному розрахунку за ними буде борг. Кооперативні ціни після посередницьких «послуг» куркуля були для мисливця неправдоподібно низькі.

У невеликому наметі на терезах, зроблених з дощочок, з кусками кирпичного чаю замість гир, ішла торгівля.

Мисливці недбало кидали білку, обережно розгортали хутра лисиць і росомах, охайно складали одну до одної тонкі шкурки горностая.

Борошно, чай, тютюн, свинець, порох, сірники. Все інше — розкіш. Цукру?

— Умен пункта (один фунт).

Пуд чаю і фунт цукру до нього! Голова кочради мав рацію, коли пропонував на 600 кілограмів чаю взяти 40 кілограмів цукру. Тут треба було переконувати, що цукор дуже поживний, і майже примушувати брати хоч по півпуда цукру на пуд чаю. Тільки так пощастило роздати понад 300 кілограмів цього непопулярного серед кочівників продукту.

— Друг, міна бінні? (Спирт є?)

Замість спирту мисливець слухав антиалкогольну лекцію, що закінчувалась запитанням:

— Що тобі потрібніше — борошно чи спирт?

— Борошно.

— Так от Радянська влада привозить тобі те, що потрібніше. Спирт робить людину дурною. Навіщо Радянська влада привезе його в гори? Вона хоче, щоб ти був розумний.

Ороч згодився і розповів про випадок, коли якийсь купець привіз чимало спирту в гори, напоїв разів зо два одного куркуля, а потім визначив ціну: за кожен чарку спирту одного оленя. Куркулеві хотілося випити, оленів було багато, і він спокійно відраховував по оленеві за кожен чарку. Але бажання пити росло, а оленів у табуні все меншало й меншало. Ослабілий від пияцтва, куркуль не міг встояти проти спокуси і за три місяці перетворився на бідняка, а купець став господарем тисячного табуна.

Жмутки білок, по десятку в кожному, перев'язані оленячою жилою, склалися в мішок і на ньому писалося прізвище мисливця. Ці мішки викидали просто на сніг коло намету, і кілька тисяч дорогої охотської білки лежало понад два тижні під голим небом без усякої варті. Люди

товклися коло намету, відїжджали й приїжджали з різних місць, і я весь час боявся, щоб хто не взяв нишком кілька мішечків. Але голова кочової Ради запевнив, і це підтвердив Гаврило Машанов, що боятися нічого.

— Куди пропаде? Раз навколо люди, боятися нічого. Коли немає людей, тоді треба добре ховати, щоб не знайшла росوماха, щоб не погриз горностаї.

Три тисячі штук валютної білки вартістю понад 4 тисячі золотих карбованців лежали надворі, ледве припорошені снігом. А поряд — мішки з борошном, цукром, рисом, салом, сірниками, цукерками. Поряд кирпичі чаю, тютюну, порох, сувої мануфактури... За їхню цілість відповідав Гаврило Машанов і не боявся кидати без усякого нагляду просто надворі. Інколи бувало дуже ніколи, і покупець, договорившись у наметі, що йому належить одержати, сам брав надворі борошно, чай, сірники, і всі були певні, що він не візьме зайвого.

Приїхав, нарешті, Кирило Цибін — власник 400 оленів. Йому не сподобалось, що я дав йому зовсім мало чаю, в кілька разів менше, ніж біднякам і середнякам. Також не сподобалось, що борошна йому дано 8 кілограмів, тоді як іншим по 32 кілограми.

З головою кочової Ради ми з'ясовували, скільки в нього оленів.

— Не знаю.

— А хто знає?

— Оленів лічать по весні. Звідки знатиму, скільки їх є взимку?

— А скільки було навесні?

Він довго лічить на пальцях і, нарешті, каже:

— Сто вісімдесят два олені.

— А як я перелічу їх зараз? Згоден, щоб усе, що зверху 182, перейшло райвиконкомові?

Кирило злякано скидає очима і відступає:

— Олені, як риба, — хіба їх перелічиш правильно? Може, трохи більше.

Він просить швидше відпустити його, бо йому ніколи, треба їхати на перевози вантажу на захід. Ми не затримуємо його. Нехай їде. Без нього біднота й середняки будуть одвертіші. Я пишу листа до тієї організації, що завербувала Кирила, і вказую в листі справжній соціальний стан цього «середняка».

ЧАХОБАХ НА РІЧЦІ МАНДИЧАГ

Завтра — чахобах. З'їхалось чоловік двадцять. Вони сплять по юртах провідників вантажу, бо проїхали верхні без домівок.

Сьогодні пригнали оленів на заріз. Вони бігають коло юрт, боязко піднімаючи гілчасті роги, коли хтось близько підійде до них. Щоб побачити, як різатимуть оленів, я з самого ранку виглядаю з намету, заздалегідь одягшись в усе тепле. Нарешті виходять чоловіки з ремінними маутами. Обережно підкравшись, вони кидають маут навздогін оленеві, і він, спійманий за роги, стає цапа, борюкається й б'ється, намагаючись вирватись. Чоловік підтягає його до себе все ближче й ближче і нарешті хапає за голову. Зваливши оленя на землю, його б'ють ножом у потилицю. Олень пускає з рота криваву піну. Налиті кров'ю очі поволі гаснуть. Він ще здригається кілька разів, але чоловік не звертає уваги і, знявши маут, іде до юрти. Чоловіча праця скінчилась. Починається жіноча.

Вправно знімають шкуру, гріючи руки і ніж, що на нього намерзає кров і сало, в гарячому ще тілі оленя. Персбтирають тельбухи. З шлунок викидають на сніг неперетравлений мох, потім вивернутий шлунок миють у крові, просто в тулубі оленя. Коли шлунок вимито, його вивертають знову і зливають туди позеленілу від моху кров. Цю кров варитимуть і їстимуть. Вона замінює хліб. За встановленим віками порядком, тушу розрізають на окремі шматки, відпилюють від голови роги, видаляють з спини жили — нитки для шитва, відрізають ноги, з яких ще не знято шкури. Дві жінки закінчують розбирати оленя за якихось 15—20 хвилин. На снігу залишається тільки зелена купа неперетравленого моху, все інше віднесено до юрти.

Шкура, ретельно розправлена, висить збоку вогнища. Чоловіки похাপливо ідять сиру печінку, витираючи руками кров, що стікає по підборіддю. Жінки знімають шкуру з ніг. Ця шкура з низькою гладенькою шерстю піде на унти. Сніг не пристає до цієї шерсті, і в найбільшому снігу унти будуть сухі. Жінки обережно вирізають між ратицями маленькі, в кілька квадратних сантиметрів клаптики шкури з білою шерстю. Коли назбирається таких шматочків 28 штук, з них пошиють підшви. Це будуть найміцніші і найтепліші підшви.

Оленячі ноги — найбільші ласощі. Тверда слизька жила трохи солонувата. Її ріжуть на маленькі шматочки і, довго

й безрезультатно жуючи, ковтають. Потім розбивають кістку і їдять сирій, жирний мозок. Господар юрти вправляється коло голови. Він витягає яблука очей і випиває рідину з них. Їсть сирі носові хрящі, сирим з'їдає мозок з голови. Губи оленя, тверді, як жила, обсмалюють на вогні і, порізавши на дрібні шматочки, ковтають. Їдять сирі вуха й нирки. Поки закінчують ці «делікатеси», оленяче м'ясо або кам'яні надворі, повішене на дереві, або ж просяє в юрті, прокопчуючись в диму над вогнищем.

* * *

Голова кочової Ради зібрав по сусідах кілька замшевих полотнищ і розширив свою юрту, зробивши чимале приміщення для зборів.

Питання на зборах фактично було одне: «Що таке Радянська влада і її завдання на сьогодні». І саме це питання, не розкидаючи уваги на дрібниці, треба було як слід розтлумачити. Але від мене ще чекають і молебня. Ті наймити, що кочують зі мною, нишком сміються над людьми гір. Інокентій і кілька молодих хлопців, що з ними було багато розмов у дорозі, заявили мені, що після «молебня» перші висловляться за закриття церкви. Ця церква, збудована на кошти кочівників на гирлі річки Тумани, «функціонувала» тільки два-три літніх місяці, коли орочили скочувалися на гирлі. Взимку церковний староста збирав з парафіян хутра білки, лисиці й оленя на «благоустроєніє» церкви, на «зарплату» попові і для передачі самому богові. Щоб усіх охопити збором, туманська церква мала чотирьох церковних старост. Кожен з них мав певний район, частенько радіусом на сотні кілометрів. Зараз церква стояла замкнута, бо останній піп, поїхавши у відпустку, так і не повернувся до своєї отари.

В Північно-Евенському районі було три церкви. Їх збудували орочили, залякані попами.

Кожне положення релігії вони сприймали як закон, пристосовуючи його до свого світогляду язичника. У християнській релігії вони знайшли чимало елементів магії, і саме ці елементи найміцніше прищепилися до них. Перше — обряди. Оточений суворою природою, часто безсилий боротися проти неї, ороч боявся накликати на себе гнів бога і ретельно виконував обряди.

Потрібна якась нова сила, що, підтримавши ороча, змогла б допомогти йому вирватися з лабетів релігії й церкви,

що налила б його новою снагою. Така сила прийшла. Це — Радянська влада. Це швидше відчули, ніж зрозуміли кращі з бідноти й наймити. Нечувана для них подія — приставка трьох тонн харчів і інших товарів далеко в гори — говорила за те, що Радянська влада має силу, якої не було в жодній владі, і головне — що це сила своя, рідна.

* * *

Юрта була повна народу. Хитке полум'я вогнища освітлювало суворі мовчазні обличчя. З темних кутків поблискували очі людей.

Чахобах розпочався.

— Я розповім вам про те, що таке різдво, хто такі попи, як вони жили, кому служили, чи правильно вони вчили вас.

Перекладач, хвилюючись, передав:

— Тик гоні. тарак гоні, он гоні, поп гоні...

Молодь ховала усмішки, слухаючи часте повторення слова «гоні». По-українському перекладачеві слова звучали б так:

— Тепер каже, він каже, як каже, піп каже...

Перші часи християнства, перетворення християнства на державну релігію, інквізиція, побут ченців і духовної знаті, допомога в організації контрреволюції попів всіх мастей і т. д. і т. п... На суворих обличчях рідко спливає усмішка. Перекладач захоплюється, його голос то дзвенить на високих нотах, то ледве шепоче. Три години слухають у величезній напрузі, і тільки тріск дров у вогнищі порушує тишу.

Дповідь закінчена. Я прошу слухачів висловитись.

— Ороч неписьменний. Як міг знати він, що попи дурять? Тепер знатимемо, — висловлюється Гаврило Машанов.

Юрта заговорила разом, повторюючи Гаврилову думку. Голова кочової Ради переклав: всі згодні з Гаврилом, ніхто не заперече.

— Коли так, то навіщо вам церква, чому б не відкрити замість церкви клуб, де вам казали б правду про життя, де б учили вас грамоти?

Мовчанка.

— Кажіть одверто. Боятися нічого. Силувати вас ніхто не буде.

Навряд чи навіть найпереконаніший у вірі після моєї доповіді вніс би пропозицію за те, щоб просити до себе попа. Але закрити церкву — це крок величезної ваги. Церковний староста, втопивши погляд у вогнище, сказав:

— Церква належить усім. Тут немає людей, що кочують на річці Купка, на Буянді, не всі присутні з Кірчана. Цю справу розв'яжемо на рибальстві, коли скочуються всі люди.

З темних кутків юрти пролунало кілька голосів:

— Правильно. Розв'яжемо на рибальстві.

Але більшість зборів мовчала.

— Навіщо чекати літа? Скажіть, як думаєте ви? А ті, що живуть на Буянді і Купці, теж скажуть своє слово. Для цього не треба збиратися всім до купи. Давайте вирішувати зараз.

Мовчанка. Виступити за закриття церкви після того, як церковний староста відвів питання, ніхто не наважувався.

— Давайте висловлюватися.

Мовчанка. Інокентій і вся молодь сиділи, похиливши голови. Вони боялися висловити свою думку.

— Ну що ж. Нехай кожен скаже сам, що він думає. Інокентію, скажи, тобі потрібна церква?

Він підняв обличчя, оглянув присутніх і, набравшись духу, вигукнув коротку фразу. І зразу ж десяток голосів заговорили разом. А за ними солідно сказали по кілька слів Інокентіїв батько й інші діди.

— Що каже Інокентій? Що кажуть люди?

— Він каже, що церкву треба відкрити. Правильно каже! — переклав голова кочової Ради. Очі його сяяли від хвилювання. Я сидів, як ошпарений.

— Відкрити?

— Так, відкрити!

Тут щось було не так. Якесь помилка. Обличчя Інокентія говорило зовсім не те, що казав перекладач. Та й з Інокентієвих слів я зрозумів зовсім інше. Перекладач твердив одно: «Відкрити, відкрити». Я звернувся безпосередньо до Інокентія по-орочельському:

— Черков гі аяунді?

— Ежем. Бі гонів-ежем.

Перекладач втрутився.

— Я так і сказав: він не хоче церкви. І всі не хочуть. Церкву треба відкрити.

— Закрити, а не відкрити!

— Відкрити. Тепер церква закрита. Попа немає — церква закрита. Люди кажуть, що треба її відкрити, щоб у ній вчили грамоти.

Наче важкий тягар спав з пліч.

— Ех ти, перекладач!

Підкорення більшості — закон кочового життя. Церковний староста теж підняв руку за закриття церкви. Виступив Ісай.

— Тепер у нас церкви немає. Як хреститимемо дітей? Хто даватиме ім'я?

— А як було раніш?

— Попа немає давно, та й раніш він не щороку приїжджав до нас. Він передав ці справи мені.

— Як? Мій кум піп? Ісай, ти мій кум — і хрестиш дітей людям?

Ісай сміявся, сміялися і збори.

— Ісай майстер хрестити!

Цей обряд виконували влітку, коли орочели збиралися до моря ловити рибу. Всіх нехрещених немовлят приносили до Ісая, і він, приліпивши чотири свічки до великого казана, опускав безіменного ороча в воду, приказуючи: «Крісті божі, раб божі, іме божі бо іме отча сіна духа амінь». Після цього маленький ороч одержував ім'я і став законним членом суспільства.

Ісай прилюдно відмовився від своїх повноважень, а я з'ясував членові кочової Ради Іванові Цибіну загсівську техніку й обов'язки. Двом немовлятам дали ім'я тут же на зборах. З питанням релігії було закінчено. Від нього — логічний перехід до іншого питання — про школу.

— Може, зробимо перерву до завтра?

— Ні! Треба поспішати. Ми хочемо закінчити чахобах за три дні.

Збори проти того, щоб будувати школу на тому місці, де ми стоїмо. Тут немає моху, ліс горілий, мало риби в річці. Краще збудувати трохи вище по течії. Вираховуємо, скільки треба нарубати лісу, якого завтовшки і завдовжки, кому доручити керувати справою. Тепер про гуртожиток для дітей. Всі збори одноголосно проти.

— Наші діти не звикли до дерев'яних будинків. Їм краще в юртах.

Годі доводити орочелам переваги будинку. У них непереможний аргумент — ми не знаємо, як живуть у будинках, ми боїмось, нехай діти живуть так, як живемо ми, — у юртах. Вирішили поставити їм добрі юрти, наготувати дров,

дати оленів на м'ясо і залишити кілька жінок, щоб доглядали дітей.

Дехто запитав, чи можна буде вчитися у школі дорослим. Вони теж хочуть бути письменними. Чи не дав би їм абетку?

Високо в небі, над самою головою, стояв місяць. Сніг білів, зникаючи в фіолетовому присмерку лісу. З юрти по одному вилазили люди, а олені бігли наввпередки, сподіваючись задовольнити жагу до солі. Чахобах припинили до ранку.

А другого дня — знову до ночі. Тільки на четвертий день скінчили збори.

По одному, по два виїжджали верхівці до своїх юрт, до родин, до оленів.

Це був перший радянський чахобах у цім стойбищі.

Інокентій, як делегат районного з'їзду Рад, зробив коротку доповідь. Він на весь голос повторив гасло з'їзду:

— Тепер у руського і в ороча один шлях — Радянська влада і колективізація.

Збори сказали своє слово про куркуля Кирила Цибіна: ми відокремимо своїх оленів від його. Нехай кочує сам, і тоді побачимо, скільки у нього оленів і чи зможе він сам пасти їх.

Кирила позбавили права голосу, як і Ілька з групи Бабцевих. Цей останній був на зборах і, примушений залишити їх, довго охкав, запалював люльку і не котів іти. Люди мовчали, чекаючи. Голова зборів дипломатично підганяв куркуля: «Добре було б, коли б ти вийшов швидше». Куркуль сидів, оглядаючись навколо, шукаючи співчуття й підмоги, але обличчя у всіх були суворі й безстрасні. Крекчучи, він зрештою покинув юрту. Тоді враз забуяли розмови і сміх, враз зникла байдужість з облич.

Обговорювали питання про колектив.

Люди, які боялися колгоспу, почувши правду про нього, просвітліли. Їм казали куркулі, що в колгоспі будуть успільнювати чайники й ложки, а колгоспників братимуть у солдати. Тепер вони бачили, що колгосп зовсім не те. Вони ухвалили об'єднатися в колектив і поставити спільне тавро на всьому новому приплоді їхніх оленів. Старі олені поки що нехай залишаються із старими таврами. А коли у когось із членів колгоспу не вистачатиме їзових оленів, то правління має право взяти їзового оленя у того, в кого він зайвий.

Члени правління нового колгоспу і два члени кочової Ради залишилися на кілька днів у нашому таборі, і тут ми опрацювали окремі питання і деталі радянського будівництва. Майже щодня через годину-другу після такої наради приходив хтось із членів кочової Ради чи правління і запитував про якусь дрібницю, що випала в нього з поля зору під час наради. Видно було, що вони серйозно бралися до праці, бо ставили не загальні, а цілком конкретні запитання: що робити, коли хтось з іншої групи хоче стати членом колгоспу; що робити, коли хто не слухатиме кочової Ради; як карати за ті чи ті злочини і т. д. і т. ін.

Приїхали нарешті посланці, що шукали Улиту. Її табун перебуває за чотири дні їзди звідси, розійшовшись по річці Кірчан. В Улитиних наймитів немає чаю, мало залишилось риби, і вони майже голодують. Олені не дохнуть і не хворіють, тому Улита мало дає м'яса наймитам. Декому вона видає по крихітці кирпичного чаю — на раз напитися. Замість чаю люди п'ють воду, доїдають рибу, вловлену восени, та інколи їдять м'ясо худючих старих оленів. Юшка, коли зварити це м'ясо, не має жодної краплі масного. М'ясо худого оленя гірше за рибу.

Стали збирати рештки вантажу, пакувати хутра, добудувати три нарти, щоб на них зробити останній переїзд далі на північ, до Кірчана. Мене лякав цей переїзд на нартах: адже доведеться сидіти і дуже мерзнути. Іти пішки було б дуже довго. Готуючись в дорогу, я замовив нові довгі хутряні панчохи, поставив нові, з ведмежого хутра, підшови до унтів, замовив нові хутряні перчатки й рукавиці.

ЧАХОБАХ НА КІРЧАНІ

Ми виїхали тільки на третій день. Орочели — верхи на оленях, я — на нарті. Одягши дві пари теплої білизни, вовняний светр, шкіряну куртку, підбиту хутром, і зверху куклянку — довгу, по коліна, сорочку з подвійного хутра, — я сів на нарту. Олені рвонули з місця і скоком кинулися вперед. Висунувши язики, широко відкривши роти, вони стрибали, згорбившись, і сніг з-під полозків розлітався в усі боки. Кілометрів п'ять рівної, засипаної снігом тундри ми проїхали за кілька хвилин. Далі почався ліс і їхати стало важче. Треба було стежити, щоб олені, які

йдуть без віжок, не заплуталися за дерево, щоб не зачепилася і не перекинулася нарта.

Збуря оленяча дуже примітивна: ремінь з двома великими петлями на кінцях. Його перекидають через передок нарти, а петлі надавають на шиї оленям. Отже, кожен олень тягне тільки однією посторонкою. Не звиклі до нарт, олені те й роблять, що звертають набік, наскакують на передню нарту, намагаються вирватися з шлей. Нартою тут користуються тільки в надзвичайних випадках — коли треба перевезти тяжкохворого. Не дивно, що ні шляхів для нарти, ні досвіду в керуванні нею не було в людей ніякого.

Перший день був невдалий. Не проїхали й п'ятнадцяти кілометрів, як в одній нарті, що зачепилася за дерево, надвоє переломився полозок. Характерно, що олені, відчувши збільшення тягаря, замість того, щоб зупинитися, напружують усі зусилля, поки або порвуть шлею, або зламають нарту.

Ми залишили зламану нарту в лісі, а самі на двох цілих доїхали до місця, де мали зупинитися всі кочівники. Потім привезли поламану нарту на місце, і цілий день пішов на її лагодження, а виїхавши на третій день, — зразу зламали ще одну. Кинули її і поїхали далі. За день зробили кілометрів сорок.

Від швидкого руху повітря обпікає обличчя. Руки й ноги мерзнуть уже в першу годину їзди, і треба весь час ворушити пальцями, щоб не приморозити їх. Помалу холод охоплює все тіло. А зупинившись на ночівлю, треба поставити намет, встановити залізну пічку, нарубати дров, набрати снігу для води — і все це зробити заляканими, неслухняними руками.

Шлях одноманітний. То рідкий ліс, то гола тундра з хвилями снігових заметів. Навколо, скільки оком сягнеш, — гори. Окремі вершини їх, скелясті й високі, здіймаються серед загалом низеньких, округлих, покритих рідким модриновим лісом, горбів.

Береги річок густо заросли різними породами лози і топольником. Інколи на маленьких річках дзвінко провалюється крига, і нарта падає на зовсім сухе дно. Струмок зверху замерз, а вода повільно стекла вниз. Де-не-де по дорозі трапляються сліди білок, горностая, лисиці.

Коли під'їжджали до Кірчана, провідник показав на слід, що рівною лінією простягся вздовж річки:

— Бурбик. Нгелеча. Вольк.

Слід був зовсім свіжий. Мені, не обізаному з німою мовою слідів, здавалося, що тут пройшов один вовк. Але провідник, придивившись до сліду, заперечив:

— Вісім вовків пройшло вчора.

Через годину на схилі гори побачили оленів. Бурі, рухливі цятки все більшали й більшали і нарешті перетворилися на справжніх оленів. Це був хвіст табуна Улити на 500—600 голів. Незабаром ми стояли коло юрти і один з Улитиних наймитів вітався з головою кочової Ради, тиснучи руку й цілуєчись. Вони були незнайомі, але звичай наказував усім орочелам, які давно не бачились, чоломкатися при зустрічі. Ці двоє не бачились ніколи. Очевидно, тим міцніші повинні бути поцілунки.

Всього було тут дві юрти, а решта — кілометрів за 10—15 звідси. Другого дня приїхали, нарешті, до резиденції Улити і Кирика — кірчанських куркулів.

Мої провідники казали мені, показуючи на звичайну сопку:

— Ну от, дивись, оце Кірчан. Оця сопка зветься Кірчан, — а показуючи на річку вишу, говорили: — Ти все поспішав до Кірчана. Дивись, оця річка зветься Кірчан.

Поки ставили намет, ми з головою кочової Ради зайшли до найстарішого Улитиного наймита — Спиридона. Сиділи, розмовляючи про майбутню роботу. Спиридон не знав ні мене, ні Пилипа і був дуже обережний у розмові. Він жалівся, що багато в окрузі вовків. За осінь і зиму вони розірвали понад 250 оленів, причому гине молодняк.

— Чи не привезли ви стрихніну?

Стрихніну в нас не було і взагалі вживати його заборонено, бо він дуже шкідливо відбивається на хутовому господарстві.

Спиридон довго лічив на пальцях і сказав, що в районі їх кочування є 34 вовки. Коли не буде стрихніну, то вони видушать половину оленів. У нього є трохи стрихніну, але він знає про заборону і не наслідуюється розкидати отруєну принаду.

Характерно, що ніхто з людей не бачив самих вовків, але кожен, кого я питав, говорив, що їх саме 34 штуки. Так говорила грамота слідів. Якраз зайшов хтось із пастухів і розповів новину: тільки що знайшли двох оленів, розірваних вовками. Ми дали дозвіл застосувати стрихнін, і другого дня Спиридон, розчинивши у пляшці оленьчої крові отруту, обмазав нею роздертих оленів. З гвинтівкою на вовків орочели не полюють. Може, тому, що це потре-

бує складної організації полювання, може, й просто бояться. Адже й слово «нгелеча» походить від слова «страшний».

Другого дня зібрали чахобах. Було поставлено питання: «Що таке Радянська влада?»

На зборах не було жодного середняка. Всі олені, що паслися тут, належали двом куркулям. Чотирнадцять родин, що кочували з Улітою, їздили на чужих оленях, пасли чужих оленів і бачили тільки чужих оленів. Ці чотирнадцять родин створили багатство Уліті і Кирикові. Тепер вони мали взяти від куркулів хоч невелику частину свого добра. Постанова райз'їзду — закон, проти якого не заперечуватиме жоден бідняк. Але навколо цього закону ще треба створити громадську думку, бо наймитство, кероване багатіями, виховане ними, вважає подекуди, що не наймит допомагає куркулеві, пасучи його оленів, а куркуль допомагає наймитові, врятовуючи його від голодної смерті й осілости. Треба було довести, що плата за роботу — це не чиясь милість згори, а право наймита.

— Чому, коли ви працюєте на рибальстві, вам платять так, що не тільки вистачає на їжу, а й на одягу і навіть на те, щоб купити собі оленя? І чому, коли ви працюєте в Уліти, то одержуєте тільки трохи м'яса, а все інше — чай, тютюн, рибу, одягу — ви повинні діставати самі за свої гроші чи за хутра? Може, в Уліти легша робота?

— Як легша? Пасти оленів у великі морози нелегко. Збирати табун восени нелегко. Доглядати важенок під час отелення теж нелегко.

— Так чому ж кожен з вас на рибальстві заробляє двісті-триста карбованців за місяць, а в Уліти за цілий рік не заробляє і ста карбованців? Коли б на рибальстві вам платили за місяць п'ятнадцять карбованців, — ви б не схотіли працювати. А чому працюєте в Уліти цілий рік за п'ять худих оленів, що коштують п'ятдесят-вісімдесят карбованців? Це виходить п'ять-сім карбованців на місяць.

Збори загули:

— А що робитимеш? Не пасти, то вмреш з голоду?

— Ми пасемо задарма, зате ми кочуємо. Не будемо пасти — не будемо кочувати. Ороч любить кочувати.

— Хто пас би Улітиних оленів, коли б мав своїх!

Їх репліки були виразом тих думок, неясних і нечітких, що зароджувалися роками в їх головах і до цього часу не знаходили вислову.

— Тепер скажіть, скільки в кого є оленів. Скільки оленів у тебе, Миколо?

— Одна важенка і один їзовий.

— За скільки років ти заробив їх в Улити?

— Важенку мені подарував мій дядько Улита не дає важенок. А їзового я заробив за тридцять п'ять років.

Сміялися навіть самі наймити. За 35 років — один олень. Вони дивувалися з свого становища, коли їм зіставили їхню працю і заробіток.

— Чому ж в Улити дві тисячі оленів, а в Миколи Сидорова тільки два?

Мовчанка.

— Слухай! Я скажу,— почав Спиридон.— Улита має такий щасливий камінь. Хто має такий камінь, йому в усьому щастить. Коли двадцять років тому подошли олені в Ісаю й інших багатіїв, Улитині олені залишились живі. Улита має камінь.

— Так-так! Улита має камінь! — підказували інші.

— Талан! — вимовив дід-наймит по-російському, щоб я зрозумів, що то за камінь.

Чи стануть наймити боротися проти долі? Чи буде боротися проти неї людина, яка боїться сказати, що робитиме завтра, щоб не розгнівати долю? Ця людська експлуатація має ґрунт не тільки економічний. Цей ґрунт і в психології наймита. В мозок наймита вбито думку, що багатство зростає за якимись надприродними причинами.

— А чи могла б Улита пасти дві тисячі оленів із своїм каменем, коли б у неї не було вас, чотирнадцяти наймитів з синами й дочками?

— Як пастиме стара?

— То, може, для того, щоб мати стільки оленів, потрібен не камінь, а наймити? Може, той камінь — це ви самі?

Збори сиділи мовчки, обдумуючи це запитання. Улитиного каменя не бачив ніхто.

— Може, вас дурили цим каменем, щоб ви не сміли й думати про несправедливість куркулів до вас? Подумайте добре. Мені здається, що нехай у куркуля буде сто каменів, а як не буде наймитів, то він не зможе пасти не те що двох тисяч, а навіть двохсот оленів.

Вибух реплік, розмов і сміху.

— Правильно каже! Ми, а не камінь, робимо багатство Улиті.

Збори ухвалюють стягти річну плату з Улити. Це вико-

дять по 24 олені на кожного робітника. А взявши оленів, відкочувати від куркульського табуна.

Та кількість оленів, що була у наймитів, не давала їм змоги навіть кочувати. Дійсно, тут наймити, крім своєї робочої сили, не мали нічого. Але на прикладі Улитиного господарства вони бачили, що великий табун більшає рік у рік, а маленький зменшується. Коли б Улитин табун був спільною власністю, оленів вистачило б усім наймитам. Тепер, як тільки одержать по 24 олені, наймити вирішили об'єднатися в колгосп і таким чином створити велике оленярське господарство. Вони уважно прослухали статут артілі, довго дискутували і нарешті приклали свої пальці замість підписів. Кілька днів без перерви тривав чахобах. Розв'язали питання про школу, лікарню, кооператив, про закриття церкви. Прослухали кілька доповідей про окремі завдання радянського будівництва.

Куркулі — Улита і Кирик — приклали пальці на зобов'язання сплатити кожному наймитові по 24 олені за минулий рік. Вони зобов'язалися також якнайшвидше відкочувати від наймитів на інші пастівники. Побачивши настрій наймитів, куркулі ходили тихші води, нижчі трави.

СКІЛЬКИ У КОГО ОЛЕНІВ

Диференціація серед населення по кочовій Раді дуже глибока. Ось цифри розшарування. В усій кочовій Раді 67 кочових господарств з 8000 оленів.

У 48 бідняцько-наймитських господарствах — 1430 оленів, у 12 середняцьких — 1070, а в 7 куркульських — 5500 оленів.

Одна десята частина господарств володіє майже 70 процентами оленячого стада. Але, розглядаючи диференціацію, треба брати до уваги не загальну кількість оленів, а насамперед важенок-самиць. Без важенок табун не може рости. Не маючи важенок, бідняк завжди перебуває в залежності від куркуля, бо їздового оленя, оскільки в нього немає важенок, йому доведеться купувати, а купити його він може тільки в куркуля, причому це буде не вільний торг, а «благодіяння» з боку куркуля. І, продаючи оленя, куркуль завжди підкреслює свою міць, свою силу, своє право. Він не продає оленя, а «дає», беручи, правда, за це 50—60 білок. «Даючи» біднякові оленя, він ще помучить його кілька днів, він довго не погоджуватиметься дати

оленя, щоб бідняк відчув, щоб бідняк знав, що тільки куркуль може дати йому оленя. Усього важенок у кочовій Раді 2844. 48 бідняцько-наймитських господарств мають тільки 13 процентів усього числа важенок, а 7 куркульських — 74 проценти.

Бідняк — не оленяр. Він — мисливець. Для нього олень тільки засіб пересування. Покриваючи взимку величезні простори, бідняк шукає білку та іншого хутряного звіра. За білку він міняв оленів, продавши хутра, конував собі харчі, одержував вогнеприпаси.

Але середняк уже оленяр. Йому олень дає одержувану їм взуття, задовольняє потребу в м'ясі. Середняк кочує, шукаючи пастівника для оленів. Він менше полює, бо його кочування зв'язано з табуном.

Куркуль — оленяр. Сам він не пасе оленів і не полює на звіра. Маючи значні масиви оленя, він закобалає бідноту і загрибає в свої кишені працю і пастуха-наймита, і бідняка-мисливця, і середняка-напіволеняра.

Над бідняком усе тугіше й тугіше затягується петля. Поступово оленів меншало в нього і більшало в куркуля. Але куркульське господарство не може використати праці всієї збіднілої людності. Перетворитися на наймита може не кожен бідняк. Куркуль бере стільки наймитів, скільки йому треба. Зайвина збіднілих ороchelів мусить осідати на березі моря, міняти кочове життя на осіле.

Семен Дячков — один з кандидатів на осілість. Він довго не хотів іти в наймити, бо він — мисливець і звик за зиму проїжджати тисячі кілометрів, стріляючи білку, ганяючись з собаками за лисицями, і головне — він звик бути вільним. Але рік у рік у нього меншало оленів. Зрештою дійшло до того, що він не зміг кочувати — оленів не вистачало, щоб перевозити юрту й родину. Треба було або пасти куркульський табун, або осідати на гирлі річки. Та між куркулем і берегом була середина. Це — півкочове життя.

Семен поставив свою юрту по той бік Колимського пасма, де три річки зійшлися до купи в широкій долині. Він привіз з Охотського берега сухої кети-юколи і наловив у річках, що течуть до полярного моря, десятки пудів харіуса (вид риби). Його сусіди давно зібрали юрти і покочували далі шукати білку. Семен залишився на місці. Полювати на білку він не може, бо для цього треба об'їхати сотні кілометрів річкових долин.

Семен робить пастки. Щодня в заростях лози, заметених

снігом, він ставить дві-три пастки з важкого мерзлого дерева. Він робить з оленьчої жили петлі і ставить їх на куріп'ячих слідах. Стальні пастки на лисицю й горностая розставлено навкруги по всіх трьох долинах. Щодня Семен обдивляється старі пастки і робить ще дві або три нових.

Три-чотири куріпки, один-два білих зайці, інколи горностаї — денна здобич. За зиму Семен зробить півтора-ста двісті важких пасток. Ці пастки принесуть йому 600—700 куріпок, 80—100 зайців, а фабричні пастки — 20—30 горностаїв і 1—2 лисиці. Риба та м'ясо куріпок і зайців — його їжа. Він зовсім не їсть оленьчого м'яса. Всі його прагнення зведені до того, щоб не поменшало його оленів. На самій рибі жити не можна; і Семен полював на куріпок, щоб не різати оленя.

З 80 заячих шкурок, м'яких і легких, як пух, Семенова дружина пошеє дві чудові ковдри. Ці пухнасті ковдри, теплі й ніжні, можуть захистити людину від 60-градусного морозу. Але Семен не вкривається цією ковдрою. Він іде до Улити, до Кирика, іде до якогось іншого куркуля і за дві ковдри вимінює двох оленів. Шанси на продовження кочового життя збільшилися.

Навесні Семен перший на березі моря. Запаси риби вийшли, куріпок не вистачає, щоб нагодувати родину, оленя вбивати не можна. Зголодніла сім'я ловить у морі мальму, а коли піде кета і горбуша, працює на промислі, щоб заробити грошей на чай, на одягу, на взуття, на вогнеприпаси. Знову зима десь на схрещенні річок, знову самотність п'ять-шість місяців, але це дає Семенові нових два олені. Він кочує і полює вже на білку. Він будує собі рожеві перспективи: настріляє багато білки, виміняє багато оленів і не боїтиметься кожного дня, що йому доведеться осісти назавжди. Але кожен бідняк має такі перспективи. А в лісистих горах — вовки, в повітрі — мікроби оленьчої пошесті. Від чотирьох оленів, що на них два роки збирався Семен, залишаються шматки шерсті або смердюча купа кісток і м'яса. Може, вовк і хвороба не зачеплять оленів, але хвороба може напасти на людей — тоді треба буде убити оленя, щоб нагодувати хворого...

Семен викручувався багато років. Нарешті змінив тактику. До полювання пастками він додав сезонну роботу в куркуля. Восени, коли треба збирати табун, і навесні, коли треба доглядати за телінням важенок, він приходив до Улити і за м'ясо працював два-три місяці. Він збирав

табун, доглядав важенок, їздячи на хазяйських оленях. Семенові здавалося, що років два-три він допомагатиме куркулеві, а за цей час його власні три важенки приведуть шестеро або дев'ятеро оленят; ці оленята виростуть великими, і знову Семен краятиме засніжені простори.

Але поступово Семен збільшував і збільшував своє перебування в Улити. Тепер він не відходить уже від її табуна цілий рік, а якийсь другий Семен ловить пастками куріпок і зайців, шиє ковдри і сподівається, вийшовши переможцем, протягти своє вільне кочове життя. І пішов би він шляхом першого Семена або пристав би до морського берега, але Радянська влада прийшла в тайгу, в гори і внесла свої корективи. Ороch осідає, але ця осілість вже зовсім інша. Це осілість в умовах ліквідації куркульської кабали, осілість в улюблених горах, з розквітом на нових соціалістичних засадах і оленярства, і мисливства, з розвитком цілого ряду інших занять, що поглинають вільну робочу силу, за умов нестримного підвищення культурного й матеріально-побутового рівня трудящих ороchелів.

ТАБУН

До юрт інколи підбігають оленятка. У них тонкі ніжки й з полохливими очима мордочки. Дві гострі шпички ріжків ще не обросли гілками. Оленята бігають, поглядаючи на юрти, і як тільки виходять звідти люди, вони легкими стрибками зникають у лісі.

— Ребятішка, — каже на оленят один з наймитів.

Коли маутами виловлюють із табуна потрібних оленів, оленята, як божевільні, бігають між дорослими.

Олені в табуні і вчені олені, на яких їздять, — зовсім різні тварини. В табуні олень — дикий, а їздовий звук до людини і не боїться її.

Оленячий табун переливається, як море, він тече з гори на гору, з долини в долину. Чотирнадцять родин з юртами оточують табун, що розплився на десятки кілометрів. Юрта спереду табуна, юрта ззаду, юрти по боках. Всередині табуна — його господар-куркуль. Олені бігають, вириваючи ратицями з-під снігу білий лишайник. Невтомно їздять навколо табуна верхівці, стежачи за слідами оленів. Ось кілька слідів пішло від табуна. Чи є стільки ж слідів назад до нього? Немає. Тоді верхівець їде шукати тих, що відбилися.

Олені йдуть вниз річкою, вкриваючи слідами незайманий сніг. Цей рух зменшується і зменшується разом з тим, як більшають сніги. Кожен оленяр боїться великого снігу. Тоді рух оленів припиниться зовсім, і вони не зможуть добути з-під глибокого снігу паші. Тоді олені стоять понури, з сумними очима. День у день вирисовуються ребра під густою шерстю. Наймити роблять на лижах шлях до схилів гір, де вітер змів сніг і оголив ягель. Але цього пасовиська не вистачає для тисяч оленів. Вони худнуть і хиріють. Падають з ніг оленята. Табун ледве-ледве рухається, залишаючи за собою трупи подохлих і хворих оленів.

Цього року сніг неглибокий. Олені йдуть швидко, спускаючись нижче й нижче по річці. В березні вони повернуть назад, а в червні, коли в долинах розпустяться лози і топольник, табун буде аж на самих верховинах річок, де дмуть солоні морські вітри, відганяючи комарів.

Улитин табун не переходить Колимського пасма, не буває коло моря. 100—150 кілометрів по річці вниз і стільки ж назад угору — ось його річний шлях. Взимку білий лишайник, влітку зелена трава та гілочки ліз і топольника — їжа оленя.

Восени, коли почнеться парування, бики розбивають табун на маленькі групи і, ревучи, женуть важенок на сопки, змагаючись за них. Тоді пастухи кидають табун і переходять гірське пасмо, щоб у верхів'ях річки, яка тече до Охотського моря, наловити кети, насушити з неї юколи та мерзлої заховати в амбари. В кінці вересня, як випаде сніг, збиратимуть і збиватимуть оленів в один табун. Табун піде вниз по річці.

Одні табуні підходять до самого моря, другі рятуються від комарів у верхів'ях річок — найвищих і найхолодніших місцевостях району.

Олені бідноти і середняків влітку коло моря. Бідняк зв'язаний з берегом, він працює на рибному промислі, що дає йому змогу заробити грошей і дістати з кооперативу все те, чого не дає скупа тайга. Бідняцько-середняцький табун влітку пасеться біля морського берега. Олені підходять аж до самого моря, тікаючи від комарів, що хмарами літають в лісистих долинах річок, на болотяній тундрі. Коло бідняцьких оленів завжди пастухи. Бідняк не може покинути табуна так, як куркуль, бо в бідняка кожен олень на обліку. Громада виділяє кілька пастухів, які пасуть бідняцьких оленів ціле літо.

Праця на рибальстві закінчується у вересні, а вже в серпні часто дме холодний вітер, йде холодний дощ, бувають заморозки. Олень, відчувши, що комарів поменшало, повертає від моря до гір. Людям ще ніколи, їм треба закінчити роботу на промислі, але олені з кожним дощем, з кожним подувом холодного вітру підіймаються вище й вище по річці, їх не вдержать уже ніякі пастухи, і кожен ороц поспішає закінчити працю на рибальстві, щоб іти з оленями в гори. Та раптом настає тепло, і олень, круто повернувши, йде назад до моря. Якийсь час табун коливається: то йде до моря, то повертає до гір і, коли ударить мороз, упевнено потягнеться до гір на зимові пасовиська, до безвітряних долин.

ДО МОРЯ. ПУРГА. «ОГОНЬ КРИЧИТЬ»

Сім нарт стоять готові. На них — запаковані в мішках хутра, намет, харчі.

Як правило, в ороцелів помешкання не вимітають. Коли стане дуже брудно, юрту переносять на інше місце. Це правило поширилось, було, і на мій намет. Зараз дівчора й собаки риються в смітті, що набралось за два тижні життя в наметі. Дітей цікавлять папірці й гільзи від набоїв, собак — кістки і огризки м'яса.

До речі, про собак. Жоден собака не торкнеться в юрті навіть кістки, поки йому не скажуть — «візьми». Тільки після того, як юрту складено для переїзду, собака збирає різні покидьки. Собака може звичайно переступити суворі норми собачої поведінки, але більше одного разу це йому не вдається — його вбивають негайно ж, як тільки помітять, що він торкнувся м'яса або кинутої в юрті білки.

Арсеній, той, що кочував зі мною на Кірчан, і Ілля — середняк, що перекочував з Віліги на Кірчан, — мої провідники. Вони запрягають оленів, по два в кожному нарту. 14 запасних оленів ітимуть ззаду, щоб можна було кожної хвилини замінити оленя, коли він захворіє, зламає ногу чи просто виб'ється з сили. Олені однієї нарти прив'язані послідовно до задка другої. Сім нарт може вести один чоловік. Два провідники їдуть тільки для того, щоб безпечніш і зручніш було повертатися назад.

Ми поїдемо до моря новим шляхом, простішим і коротшим, — через перевал, що відділяє верховини Балагакчана від припливу Віліги — річки Алеку. Це буде перший нар-

товий шлях. 60 років тому частиною цього шляху приїхав піп із Туманів. Але він їхав на собачих нартах. Оленячі нарти пройдуть гут вперше.

Голова недавно організованого кірчанського колгоспу «Атилрип енгайел!», що означає «Геть куркуля!», ще раз запитує мене, скільки треба зрубати дерева на школу і якою завдовжки. Кірчанці будуватимуть школу разом з Цибіним і Бабцевими.

— Все! До побачення!

Мені відповідають універсальним вітанням: «Здорово!» — і тільки один юнак з виглядом переможця вимовляє незвичне: «До свіданія».

— Е, почекай!

Кирик Биякан забув сказати про важливу справу: разом з Улитиними оленями на Кірчані пасеться кількасот оленів її родича Олексія Дойди. Цих оленів пасе він, Кирик. Всі паймити одержать по 24 олені і віддадуть їх у колгосп. Це вони зроблять незабаром, як потепліє, коли можна буде ножем зробити відмітини на вухах оленів без шкоди їхньому здоров'ю. А що робити Кирикові? Його хазяїн на Амчакчані. Чи можна Кирикові самому взяти оленів, адже він працював, як і інші?

— Не тільки можна, а треба! Голова колгоспу допоможе це зробити.

— Аіч. Тик одтеп*.

— До побачення!

— Здорово!

Олені зриваються з місця, і сніг розлітається з-під нарт. За рідким лісом зникають юрти. Оленята, побачивши незвичайний поїзд, кидаються вбік і тікають до своїх матерів, що розривають сніг, дістаючи корм.

Сім днів! Які незвичайні темпи! Ті 250 кілометрів, що ми їх їхали сюди два місяці, тепер проїдемо за сім днів. Через тиждень, коли все буде добре, ми побачимо море і будинок кооперативу. Оточення впливає, і тепер я навіть у думці додаю припущення: «Коли все буде добре». Можна буде помитися, адже за чотири місяці кочування я ні разу не купався. Можна буде спати в білизні, а не в хутряних штанах, хутряних панчохах і чотирьох сорочках. Спати цілу ніч, не прокидаючись, щоб розтопити пічку і відігріти змерзле тіло.

---

* Добре. Тепер скінчав.

Сьогодні 3 лютого. Ми вже 10-го будемо на гирлі. А там три дні на собаках до Наяхана, до радіостанції. Може, прилетів поштовий аероплан, може, прийшла пошта з Нагаєва на собаках?

І головне — радіостанція. Вікно в світ.

Рожеві перспективи раптом обриваються. Ламається нарта. 4-го ми днюємо, лагодячи її, 5-го ламаються дві нарти, і ми знову днюємо.

Нарти, безперечно, ламатимуться й далі. Зроблені з мерзлого дерева, з мотузками замість гвіздків і заліза, вони швидко розхитуються. Шлях іде весь час рідким лісом, і чи то нарта, чи то олень зачіпаються щоразу за дерево, за кущі, за пеньки. Рідко коли така зупинка не смертельна для наших, зроблених на живу нитку, санок. Скоро ліс скінчиться, і ми поїдемо чистою річкою просто до перевалу. Тоді причин для зупинок буде менше і не треба буде весь час бути настороженим, не треба буде совати нарту то в один, то в другий бік, щоб обминути дерево чи пеньок.

7-го Ілля заявляє, що його брат кочує на полювання в одному з нами напрямі. Він, Ілля, хоче їхати разом із своїм братом. Це вигідно для мене. Коли зламається нарта, можна буде її покинути, склавши вантаж на в'ючаків.

Ілля сідає верхи на оленя і зникає серед кущів, занесених снігом. Другого дня коло намету з'являється юрта.

9 лютого ми вже не їдемо, а кочуємо. По дорозі кидаємо одну нарту і перекладаємо речі на оленів. До Колимського пасма залишилось два дні їзди. Через п'ять днів будемо на гирлі.

10-го ранком у наметі якість дивно темно. Брезентові стінки обвисли, вдавнені всередину. Я виходжу з намету. Надворі нічого не видно за три кроки. Густих лапаний сніг плавно сиплеться з неба.

Сніг іде цілий день і цілу ніч, а потім починається пурга. Ілля прив'язує юрту до дерев, щоб її не зірвало. Вітер скаженіє. Намет ходить ходором, і бляшана труба дзеленчить, приєднуючи свої звуки до стогону й завивання бурі. Надворі робиться щось страшне. Вітер валить людину з ніг, заліплює сухим сніговим пилом очі, ламає дерева, реве і виє в сухих безлистих гілках. Намет обростає сніговою стіною. Нарт не видно з-під снігу. Чотири дні ніхто не виходить надвір, хіба тільки зрубати деревину, щоб підтримати тепло в наметі і в юрті.

Пурга виє чотири дні і раптом затихає. Сонце сяє над безмежним сніговим простором, серед якого сіріють плями лісу. Діамантова долина горить мільйонами сонць. А небо вмить бурею, блакитне й чисте, як усмішка дитини.

Олені з сумними очима стоять похнюпившись коло юрти. Вони голодні. Сніг став такий глибокий, що олень тоне в ньому і зовсім не може рухатись. Арсеній, одягши лижви, ловить двох і веде їх за собою. Власне, не веде, а тягне. Олені пірнають по шию в сніг, напружують всі сили, стрибають вперед і грузнуть знову. Співнілий і сердитий Арсеній тягне за собою оленів, стомлених, голодних і заляканих. Це зветься — робити шлях. За оленями залишається рівчак неправильної форми. Цей рівчак росте жахливо повільно. Коли вкрай стомлений Арсеній надвечір приходить до намету, він хвалиться, що шляху зроблено не більше як два кілометри. Щоб зробити шлях до перевалу, потрібно не менше 10 днів. Що нас чекає за перевалом: гола долина чи ще глибший сніг — невідомо.

15-го знов налітає пурга. Вона бушує три дні, трясучи намет, перекидаючи сніг з гірських схилів у долину, намітаючи нові кучугури, а 18-го знову блакитне небо, мільярди іскорок на снігу і абсолютна тиша. Від шляху, зробленого три дні тому, залишилось рівне місце.

Збираємось на надзвичайну нараду з одним питанням на порядку денному — що робити? Іллів брат, молодий хлопець, запевняє, що ми не проб'ємось до перевалу. Він сам поверне назад і покочує на іншу річку полювати. Арсеній цим шляхом не їздив ніколи і нічого певного сказати не може. Останнє слово належить Іллі. Він кочує цією долиною два роки і знає добре шлях.

Ілля змальовує нам сумну картину нашої подорожі в майбутньому. Вгору по річці немає жодної наледі. Сніг щодалі буде глибший і глибший. По той бік гірського пасма немає моху, а сніг буде ще більший. Олені схудли. Поки проб'ємось до перевалу, оленями вже не можна буде їхати — такі вони стануть худі. Їхати далі все одно, що їхати на смерть.

— Що ж робити?

— Треба повернути назад, переїхати на річку Муникар і спробувати пробитися старим шляхом через Топ, або... або почекати тут до місяця Марії, поки сніг стане такий твердий, що олені не грузнутимуть у ньому.

Місяць Марії — квітень. Зараз половина лютого. Отже, чекати півтора місяця! Ілля звик до цього. Не можна

їхати — чекай. Він спокійно сидітиме в юрті ці півтора місяця, знаючи, що боротися проти природи — марна справа.

Вирішуємо так: Арсеній робить шлях назад по річці до першого полою; забирає чотири нарти з хутром і відвозить до нашого амбара. Ми ідемо за ним, потім звертаємо на Муникаг і пробиваємось до перевалу на річці Топ. Арсеній дожене нас за кілька днів. Ілля брат кочує поки що з нами, і коли ми повернемо на Муникаг, він поверне в протилежний бік. Коли ми будемо на гирлі Віліги? Це питання навіть не ставиться. Коли приїдемо, тоді й будемо...

З від'їздом Арсенія я втрачаю перекладача. Тепер доведеться майже зовсім мовчати.

Збираємо намет, юрту, ловимо оленів. По Арсенієвих слідах їхати легко. Зупиняємось на відстані одного переїзду від річки Муникаг. Завтра будемо там, а позавтра поїдемо вперед добиватися перевалу на Топ.

Так думав я. Але я забув додати: «Коли все буде гаразд». Ранком Ілля зустрічає мене сюрпризом. Він довго допитується, чи буду я його слухати з усією уважністю і серйозністю. Потім починає:

— В мене нічого їсти. В тебе теж мало харчів. Я надумав повернутися до Кірчана і сказати людям, нехай вони тебе везуть самі. Я їхати далі не хочу.

Мені важко зрозуміти все, що він каже, але основне зрозуміло — він не хоче їхати зі мною.

— Чому ж ти не сказав про це вчора, коли був Арсеній?

— Я надумав зробити так тільки сьогодні. Я доведу тебе до Муникага, залишу там, і тебе знайдуть або хтось з кірчанців, або Арсеній.

Що можна сказати проти? Не погодитися? Але що йому заважає зникнути звідси і без моєї згоди? Треба погоджуватись.

Насправді ж, як я довідався потім, справа була зовсім не в харчах. Ввечері, перед тим як відмовитись везти мене, Ілля сидів у юрті і складав плани на майбутнє: він повезе мене через Муникаг, перейдемо на той бік гірського пасма, там сніг, може, буде менший, і ми швидко дістанемось гирла річки. Він так замислився, що не чув, як запищала дровина в огні. Може, розтоплена вогнем живиця, розриваючи клітинки дерева, видала цей звук, а може, вогка дровина чи смолистий сучок зашкварчали на високих нотах. Ількова дружина сказала:

— Огонь кричить.

Ілля здригнувся і злякано прислухався. В повній тиші почується знову тонкий писк. Ілля і собі промовив: «Огонь кричить» — і звернувся до дружини:

— Я думав про те, як поїду до моря. Я думав, що все буде гаразд. Огонь закричав — все буде навпаки.

Ранком Ілля відмовився їхати, послаючись на відсутність харчів. Але він розповів про справжню причину відмови своїм товаришам, а вони розповіли мені.

Переїхали на Муникаг. Допомігши поставити намет, Ілля зник. Гори, глибокий сніг і кілька оленів на схилі сопки. Жодної живої душі. Тільки ворон кричє, кружляючи над наметом.

Ілляв брат на відстані одного дня ходу від мене. Але це він па відстані одного дня, бо в нього є лижви. Для мене це неможливий перехід взагалі. Без лижв за день я пройду найбільше два кілометри. Коли б склалися так умови, що мені обов'язково треба було б іти, то навряд чи я дійшов би. Довелося б ночувати кілька разів під голим небом, в снігу, без намету, спітнілому від денної ходьби. А людина, що взимку ночує сама, не в юрті, ніколи не певна, що вона прокинеться ранком.

Я в повній ізоляції. Я один, як Робінзон на безлюдному острові, і 15—20 кілометрів снігового океану цілком досить, щоб відрізати мене від усього навколишнього світу.

Скільки доведеться чекати тут? Може, Ілля поїде своїм шляхом і зовсім не повідомить кірчанців про свою втечу?

Минає п'ять днів в абсолютній самотності. В мене немає лижв, і я не можу нікуди піти. 20—30 кроків у ліс по дрова треба йти годину. Але сидіти в наметі далі неможливо. Я пробую пройтися в долину річки, де чути клекіт куріпок. Сніг — по пояс. Щоб зробити крок, треба впасти на коліна, прим'яти сніг, потім стати на вдавнений сніг і пірнути знову по пояс. Четверть кілометра я йду півдня. Давно затих клекіт куріпок, сонце повернуло на захід. В горлянці пересохло, а тіло мокре від поту. Я повертаю назад і тільки ввечері добираюся до намету.

Вийшли всі харчі і тютюн. Залишився самий чай. Минають дні, а ніхто не їде. Голод стає нестерпний. До того ж немає тютюну, що завдає більших мук, ніж голод.

Піти на полювання — марна справа. От-от повинен повернутися коли не Ілля, то Арсеній. Гнітуча нудьга і голод зростають. Важко сказати, що гірше — нудьга чи

голод. Я обмежений чотирма квадратними метрами намету, примушений до повної бездіяльності. Єдина розвага і праця — рубати дрова. Все передумано, обмислено і вимріяно. В думках повна порожнеча. Нудьга доходить до того, що починаєш декламувати забуті старі вірші, що я їх учив ще в школі, і пригадувати рядки, які зникли з пам'яті. Ця «робота» забирає досить часу і головне — відвертає увагу від недвозначних натяків шлунка. Після віршів влаштовую день співу з пригадуванням забутих слів з пісень.

Правда, я маю книгу, що з'єднує мене з великим світом, дає змогу розмовляти з найгеніальнішою людиною нашого часу. В мене є тринадцятий том Леніна. Щодня я читаю його по кілька сторінок. Тепер залишилось до кінця тільки 60 сторінок. З жалем я помічаю, як щодня меншає кількість нечитаного. Тоді я запроваджую норму: десять сторінок на день і ніяк не більше. Я навмисне відтягаю час читання, намагаюся забути, що в мене є книжка, відвертаю свою увагу в другий бік, але десять нових сторінок стоять у пам'яті. І як хутко їх прочитаєш! Пересидюєш себе і загинаєш сторінку. Далі читатиму завтра. Тепер можна ще раз перечитати вже якусь прочитану статтю. Щоразу в ній відкриваєш щось нове.

Окремі статті Леніна я прочитав по 20 разів, і їх хотілося читати ще і ще.

Людей немає. Може, мене покинули навмисне? Кинути людину без лижв серед глибоких снігів — це приректи на смерть. Хіба вбити оленя, що пасеться поблизу, на схилі гори? Але в мене зламалась дрібнокаліберна гвинтівка і залишилась тільки кремнева рушниця, з якої я ніколи не стріляв і яку купив в ороchelів просто як музейну цінність. Раптом виринає щаслива думка. На нарті складено мішки з-під борошна і цукру. Півдня я перетрушую їх і набираю півкухля борошна і кілька ложок цукру. Але від цього їсти хочеться ще більше. Я забираюся у кукуль і забуваюсь у важкій, повній кошмарних снів, дрімоті.

Раптом — шерех за наметом... Ілля.

Насамперед я запалюю люльку, а потім з насолодою з'їдаю суху юколу. Ілля розповідає:

— Колгоспники не радять їхати через Топ. Також не радять кидати хутра, бо їх можуть поточити миші і горностаї. Правління колгоспу відряджає п'ять родин, щоб зробити мені шлях до Алеку. За кілька днів люди прибудуть сюди. Отже, треба їхати звідси назад, в напрямі Алеку.

Ілля везе мене знову до свого брата, який не встиг іще відкочувати далі. Тут Ілля забиває для мене оленя, такого худого, що скільки не їси м'яса, все ж залишаєшся голодний. Тепер я переконаюся, що то за харч, який дає Улита своїм наймитам.

Тільки на початку березня прибувають люди з Кірчана. Вони женуть понад сотню оленів, щоб легше було робити шлях. Двадцять днів триває боротьба з снігом. Кожен метр шляху потребує надлюдських зусиль і часто, коли знімається пурга, праця пропадає марно. Але ми посуваємося вгору і вгору.

Нарешті доходимо до перевалу. Тут лісу майже немає зовсім, і ми ледве знаходимо кілька деревин, щоб поставити одну велику юрту для всіх кочівників, та здобуваємо кілька полін дров на вогонь. Тепер я певен, що тут зайвого днювання не буде. Справді, другого ранку зібралися кочувати і ввійшли у вузьку скелясту долину Алеку. Снігу немає зовсім. Вітри, що безугавно дмуть узимку по цей бік гірського пасма, чисто вимели сніг, а там, де сніг залишився він твердий, як камінь.

Нарти їдуть уперед по річці, а колгоспники кочують позаду, прямуючи до своїх амбарів, де складено запаси мерзлої риби.

З кожною годиною нижчають гори, ширшає долина. Безлісні вершини Алеку залишаються позаду, і ми вже їдемо в густому модриновому лісі, що стоїть по обидва боки замерзлої річки.

В березні день довгий, і тому опівдні ми щоразу стаємо на відпочинок. Розпрягаємо оленів і пускаємо пастися, а самі варимо чай і гриземо мерзлу кету, що дістали в амбарі.

26 березня ми бачимо на снігу сліди собачих нарт. Ми в'їхали в зону іншого світу. Дрібні відбитки собачих лап на твердому снігу хвилюють, як зустріч з давно очікуваною людиною, як лист з далекого краю від дорогих людей. Ще день їзди — і поперед нас зникають гори. Як дивно не бачити перед собою гір! А небо набрякло темними, важкими хмарами, з яких, здається, ось-ось лине дощ. Вітер з моря несе солону вогкість і недалеку весну.

Увечері нарти спиняються коло кооперативного будинку. Приїхали! Замість 7 днів — 53, але все ж приїхали, навіть до початку місяця Марії.

СОБАЧИЙ ШЛЯХ

Місяць тому на двох собачих нартах тут пройшла пошта з бухти Нагаєво. Тільки позавчора проїхали нарти з хворим робітником морського контрольно-пропускного пункту до Нагаєво. Хворого супроводила жінка-лікар. Йому треба зробити негайно операцію, а найближча лікарня — в бухті Нагаєво. Тисяча двісті кілометрів, або, вірніше, півтора місяця їзди на морозі, в хуртовину, в важких підйомах на гори, в трясіні по прибережних торосах над самою безоднею холодного моря.

Море лежить темно-олов'яне і нагадує мені весняне небо в далеких степах України з темно-олов'яними, вагітними на зливи і грози хмарами. Коли подме горовий вітер, крига відступає від берега і маячить у даліні. Тоді вона здається ворожим табором, що обступив берегову фортецю, чекаючи нагоди, щоб ударити важкими крижинами в обледенілу землю.

Весна. Кілька діб тому день став рівний ночі. Через місяць прокинуться ведмеді, і їхні сліди хвилюватимуть і збиватимуть їздових собак з шляху в лісисті зарості долини. Прилетять чайки, жалібним квилінням пробуджуючи мертвий берег. Стануть рябими білі полярні куріпки. А в кінці травня, коли зламається, нарешті, собачий шлях, настане справжня весна. Весна в блискучих снігах і майже в цілоденнім сонці.

Чекати собак коло моря легше, ніж погоди в горах. Вже в кінці першого тижня приходиться нарта в Наяхан, а в кінці другого на схилі гори показується нарта, що прибула з Наяхана по мене.

Темна стрічка гадюкою звивається по узгір'ях, поринає у балках і байраках і знову швидко повзе в гори. Стрічка плазує, як вуж, швидко і легко. Ось вона вже в долині Віліги. Вже розбилась уявна її цілість на окремі сегменти собак. Швидко йде нарта, маневруючи серед торосів бухти. Вона зникає перед останнім заметом і скоро вирине коло самого будинку. З-за снігової гори чути тихе і переконливе:

— Поть-поть-поть*.

Через хвилину «поть-поть» лунає голосніше, з нотками загрози. Ще через хвилину чути лайливе:

---

* Команда собакам, щоб повернули праворуч.

— Поть-поть!.. Поть-поть!.. Тра-та-та!.. Тра-та-та!..

Коротка пауза, і раптом з-за пагорка зривається голосне скавучання собак під акомпанемент лайки і хльоскання батога. Собаки скавучать верескливо й довго, і коли замовкає хльоскання, чути знову тихе й лагідне:

— Поть-поть-поть!

Як вихор, мчать на підгірок дванадцять псів, впряжених попарно, нарта пир'інкою ковзає за ними.

Завтра ранком вирушаємо до Наяхана.

Вечері кожному собаці дають по кеті. Це — харчова норма на добу. Собак не годуватимуть після цього до другого вечора. За ніч рибина перетравиться, і собака легко бігтиме цілий день. Якщо його нагодувати перед самим виїздом, він не піде зовсім.

Зголоднілі пси вмить розривають рибу і, облизуючись, лягають на снігу, скрутившись кільцем і уткнувши морди в хвости. Вони сплять тут же, навіть не розпряжені.

До Наяхана від Віліги три дні їзди на собаках. Але мене не підманиш. З Віліги до Кірчана шлях довший тільки на декілька десятків кілометрів, але замість обіцяних семи днів я їхав п'ятдесят три дні.

Ніхто не може запевнити, що ми їхатимемо три дні.

— Звичайно, як застане пурга, то будете в дорозі й місяць. Недавно на Вілізі собачий караван стояв два тижні, пережидаючи пургу. Тепер весна і пурга буває часто, — каже завідувач кооперативу.

Зовсім розвиднілось, коли ми виїхали. Каюр і я в димчастих окулярах. Без них не можна, бо від блиску снігу так різатиме в очах, що потім плакатимеш тиждень. Вже повертаючи з Кірчана, я примушений був, не маючи окулярів, обмотувати очі чорною хусткою.

Спочатку нарта сохвилени зупиняється. Як відомо, собака не може відправляти фізіологічних потреб на ходу. Дванадцять собак, і кожен з них три-чотири рази зупиняється за першу годину їзди.

— Нічого, далі поїдемо хльостко!

Зупинки стають рідші й рідші. Нарта ковзає швидко і легко. Десяток кілометрів вже за нами.

— Варьонка! — Каюр гальмує нарту, встромляє «апостола» в сніг і прив'язує до нього собак. Це перший відпочинок для собак. Він триває стільки, скільки йде часу на те, щоб розпалити вогонь, зогріти й випити по куклю чаю. Варити чай обов'язково. Таких «варьонок» буває за день три-чотири. Звиклий до цієї процедури каюр встигає

зварити і напиться чаю за двадцять-тридцять хвилин. Потім він відв'язує собак, гукаючи на них «хак-хак». Від цього поклику собаки схоплюються й витягаються в рівну стрічку. Каюр зрушує нарту з місця і з розгону сідає на ходу.

Собаками керують тільки вигуками.

— Хук-хук! Погь-поть! — чути весь час, і після кожної команди вся стрічка враз здає то вправо, то вліво.

Іноколи важкий «апостол» злітає над собаками і вирине зойк пса, що попав в неласку. А каюр спритно, не зупиняючи нарти, на ходу схоплює з шляху «апостола». Він підбавляє своє різнокольорове тягло і вигуками:

— Ведмідь, ведмідь!

— Дивись, дивись!

— Куріпка, куріпка! Олень, олень!

Після кожного вигуку собаки надають ходу і мчать, як скажені, сподіваючись побачити чи оленя, чи ведмедя.

Але врешті довір'я до каюра зникає. Ні ведмедів, ні куріпок, ні оленів не видно. Собаки переконуються, що слова їхнього господаря — чистісінький обман.

Тоді каюр міняє тактику.

— Варить, варить!

— Кормить, кормить!

— Додому, додому!

Це збуджує зморених собак, і вони знову біжать швидко, чекаючи, що ось-ось буде зупинка для варіння чаю або покажуться будинки селища.

Каюр дивиться тільки вперед на шлях. Собаки роздивляються навкруги. Собака — не кінь, що байдуже тягне віз, цікавлячись тільки відпочинком і вівсом. Собак цікавить усе. Вони не проминуть жодної тріски на дорозі, жодної риб'ячої головки, недокурка чи ганчірки, щоб не понюхати.

Собака цікавиться усім навколишнім і активно реагує на все. Важкі транспортні завдання не вбивають собачої індивідуальності. Про це каюр повинен завжди пам'ятати.

Але шлях довгий і нудний. Нарта заколисує. Та й нарешті обридає влучати «апостолом» ледачих і гукати: «Олень! Варити! Ведмідь!»

Собаки потомилися і йдуть мляво. Здається, ось-ось нарта зупиниться, а собаки попадають від втоми. Каюр дрімає, пасажир зайнятий своїми думками... Раптом нарта робить різкий крен убік. Каюр і пасажир вмить опиняються

на снігу, а собаки шалено мчать на сопку, де сидить білий, непомітний на снігу заєць або причаївся табунець куріпок. Тепер собак не спиниш ні командою, ні найгрізнішими окриками. Висунувши язика, вони носитимуть нарту по снігових заметах, по кущах, ганяючись за зайцем, поки не заплутаються десь серед лісу або поки не перекинуть нарту. Каюр довго лягатиметься і, грузнучи в глибокому снігу, довго збиратиметься на сопку, поки, зрештою, повеселілі собаки не опиняться знову на шляху.

Інкони каюрові доводиться гпатися за ними десять і двадцять кілометрів. А в травні, коли все узбережжя у ведмежих слідах, ні на хвилину не можна зменшувати уваги, інакше пси, стривожені запахом звіра, носитимуть каюра по сопках і кущах, поки не зламають нарти або не відірвуться від неї і не зникнуть десь у лабіринті долин і ущелин.

Наш шлях іде переважно річками. Інкони він переходить до моря, на крижаний припайок, серед гострих торосів над самою водою. Найменша необережність, невірний крок собаки — і нарта булькне в холодну безодню. А крига слизька, нарта сковзає убік, і чорна вода шумить унизу під крижаною скелею...

Час від часу каюр спиняє нарту, перекидає її набік і, зчистивши ножом сніг і кригу з полозків, витирає їх змоченим у воді шматком оленячого хутра. Тоді полозки стають такі слизькі, що нарту можна зрушити з місця одним пальцем, хоч на ній 150—200 кілограмів вантажу. Ця операція зветься «войдати». Коли настає відлига, войда не бере. Тоді нарта йде важко, стомлюється каюр і стомлюються собаки. Тоді частіше лунають собачі зойки і гукає «апостол» по собачих спинах.

До речі, про методи впливу на собак. Основні якості собачої валки — це дисциплінованість і слухняність. Найсильніші собаки, коли вони не слухають каюра, не варті нічого. Собаку привчають до їзди змалку, підпрягаючи його до валки під час недалеких переїздів. Собака змалку привчається розуміти команду. Але, щоб наука не вилітала з легковажних голів, щороку відбуваються так би мовити «повторні курси». Приємно пошмагати собак, коли вони не слухають в дорозі, тоді каюр виливає на них свою злість. Але бити в дорозі загалом остерегаються. Собака щохвилини оглядатиметься, спотикатиметься і зовсім не везтиме. Треба провчити раз, та гаразд. Коли вже зовсім

підупаде дисципліна, тоді каюр «учить». Він міцно прив'язує собак до дерева, озброюється «апостолом» і періщить підряд усіх. Спітнілий від важкої «педагогічної» роботи, каюр кілька разів відпочиває, поки закінчить «лекцію» про правила шляхового руху. Собаче скавучання стоїть годинами над виселком. Після цього дається 2—3 дні перепочинку, і за ці дні каюр показує собакам свою приязнь. Він гладить їхні кудлаті голови, ніжно говорить до них, взагалі намагається задобрити їх. І коли каюр виїжджає знову в дорогу, валка уважно слухає команди.

На добрих собаках у весняний день можна проїхати 100 й більше кілометрів. 70—80 кілометрів за день — це норма зимового переїзду.

Тисячі кілометрів покриває собака нарта за зиму. І коли глянеш на ці ніжні, на перший погляд, такі неміцні саночки і на кучугури торосів, на стрімкі узвози — дивуєшся, як вони витримують.

Добра нарта повинна бути легка і міцна. Легкість дається добре висушеним деревом, обструганим до самого нікуди, міцність — строгою конструкцією і добре припасованими, туго стягнутими ременем частинами. Вся нарта — з дерева і ремня. Жодного глухого вузла. Кожен ремінець кінчається зашморгом, і досить потягти за кінець, як він розпуститься, і за хвилину всю нарту можна розкласти на складові елементи. Коли десь щось ослабне, зіпсується, каюрові в дорозі не треба ні сокири, ні молотка, ні ключа. Він легко розпустить ремінь і затягне його знову.

Собачий транспорт дорогий. Коли олень годується сам, взимку вириваючи з-під снігу лишайники, а влітку обгризаючи галузки кущів та пасучись на травах, то собаці треба давати концентрований корм. 250 штук кети — річна норма собаки. Щоб прогодувати звичайну валку з 12 собак, треба на рік 3000 штук кети. Це виходить 75 центнерів прекрасної експортної риби.

Кета, приготовлена холодним, «льодниковим» способом, — делікатес, що нічим не відрізняється від сьомги. Але навіть засолена звичайним диким, «японським» способом, вона все ж має велику цінність.

В районі близько 40 собачих валок, вони щороку з'їдають кілька тисяч центнерів експортної риби. За річний прокорм наяханських собак можна було б зробити не один трактор.

НАЯХАН. ПЕРШЕ ТРАВНЯ В СНІГУ. ЦИНГА. ВІДРЯДЖЕННЯ ДО ВІЛІГИ НА СОБАКАХ. ВІСТІ З ГІР

Наяхан здавався ще менший, а брудні чотирикутники хат, занесених снігом, ще нижчі і вбогіші. Тільки щогли радіостанції височать гордо і непереможно над сопками, над снігами, над горами торосів.

Будинки на дві кімнати і «особняки» на одну зляканою отаркою розсипались у долині без усякого порядку, без найменшого натяку на вулиці. Та й навіщо вулиці? Це нам, звиклим до міст, до багатолюдних сіл, до візників, авто, тракторів, до великого пішохідного руху, здається, що вулиця є щось необхідне, є обов'язкова умова населеного пункту. В Наяхані вулиць немає, як немає шляхів у районі. Вузька нарта йде навпростець через гори і річки узбережжя, чому ж їй не їхати навпростець коло хат?

В дерев'яних хатах, поділених ситцевими і сатиновими завісками на окремі «каюти», живуть аборигени, приїжджі і пасажери. За довгу зиму в Наяхані побільшало людності. Дехто, їдучи з Камчатки, не дістався до Нагаєва і осів тут, а дехто не доїхав з Нагаєва до Камчатки і теж засів у Наяхані, чекаючи пароплава. Зимовим шляхом прибуло кілька працівників радянських установ. Двадцять один будинок висілка переповнений.

Росіяни, українці, якути, камчадали, орочели, корейці, китаєць і навіть один естонець. В хутряних кухлянках, що їх одягають через голову, бо тільки така одежа захистить від берегових вітрів, у строкатих, вицяцькованих кольоровою матерією, орнаментованих вишивкою, шапках-малахах, у хутряних унтах вони схожі один на одного.

Старого російського населення у Наяхані тільки три родини.

Двадцять років тому приїхав пополювати на качок молодий чоловік. Він чомусь не зміг зразу виїхати і відкладав від'їзд від весняного до осіннього пароплава, поки не обріс родиною і поки не посивіло волосся. Тепер працює в кооперативі, забувши вже про виїзд. Це — перша родина.

Десь за часів війни відстав від рибальського пароплава робітник. Пароплаводство не мало систематичних рейсів, і він затримався на узбережжі. Одружився. Щороку він говорив про від'їзд, не перестає говорити й тепер, але всі

звикли до його нахвалянь виїхати, як до щорічних перельотів пtiці. Це — друга родина.

1924 року з Петропавловська прийшов червоноармійський загін. Він ліквідував у Наяхані рештки банди полковника Бочкарьова і пішов далі узбережжям. А ротний фельдшер загону залишився в Наяхані, перетворився на «доктора», обріс дітьми і вже кинув думати про виїзд. Все інше російське населення прибуло торік. З них вісім чоловік приїхали на пароплаві восени 1932 року, з тим щоб пробути в Наяхані два-три роки за договором. Ці вісім чоловік — зміна тим небагатьом, що відробили свій строк і повернулися додому на тому самому пароплаві, на якому приїхали ми. Тепер до цих восьми ще прибавилось кілька осіб, які прибули зимовим шляхом. Камчадали кажуть: — Однако много народу стало-та! Просто сказать, где столько людей беретса-та?

А це «много» можна перелічити на пальцях двох рук.

Коли в райвиконкомі і райкоопспілці ставиться питання, кого послати на Вілігу завідувати кооперативом (старого завідувача знято), то людей не знаходиться. І місцеві, і приїжджі — всі зайняті. Мені треба їхати для роботи з орочелами на Вілігу. Але що це за робота, коли прийдуть зголоднілі кочівники, а кооператив буде закритий! Тоді мені кажуть: «Як хочеш: або бери ключі від магазину і торгуй сам, або працюватимеш без кооперативу, поки не прийде перший пароплав».

До речі, де я сам братиму продукти? Мені дають ключі замість відповіді. Голова коопспілки зауважує, що для літератора кілька місяців попрацювати за прилавком тільки корисно. До того ж пароплав прийде на початку червня, а кочівники прибудуть на гирло теж у червні. Отже, роботи небагато. Справді, орочелів ближче узнаєш, коли будеш зв'язаний з ними в щоденній практичній роботі.

В центрі уваги Наяхана — лісозаготівлі. Будівання школи і житлових приміщень для осілих орочелів вгорі по річці Наяхан. Перебудовування школи для кочових орочелів на річці Гарманда, бо збудована торік школа дуже погана. Будівання «хмарочоса» на одинадцять кімнат у самому Наяхані. Реконструкція наяханської школи. На все потрібен ліс. А ліс далеко вгорі по річці. Отже, від організації лісоперевезень залежить усе. Собак не вистачає. Використовують оленів. Головна маса вже зрубаного лісу — на річці Уйкана, кілометрів за сорок-п'ятдесят від Наяхана. Цей ліс треба привезти на гирло, потім, коли почнеться

навігація, приставити катером до Наяхана. Коли б річка Наяхан була придатна для сплаву, то питання з будівельним матеріалом було б дуже просте. У верхів'ях Наяхана чудовий модриновий ліс. Але тепер доводиться везти його аж з Уйкани, де лісові масиви підходять до самого берега моря.

Оленів для лісозаготівель чекають з гір. Куркулям дано завдання на триста штук їзових оленів. Посланий інструктор райвиконкому сидів у горах місяць і повернувся ні з чим — куркулі не дають оленів. А за ним надійшов лист від голови кочової Ради, що інструктор сам не пускає оленів до моря і що тепер оленів затримує пурга. Тоді поїхав голова райвиконкому. Всі радянські установи Наяхана напружено чекають наслідків.

Восени, перед виїздом у гори, серед нас, що прибули вперше до північного району, було багато розмов про цингу. Цинга звичайно починається на другий рік життя в районі. Але все ж кожен, хвилюючись, чекав весни. А що, як причепиться ця неприємна хвороба, не дожидаючи другого року? З усього населення в Наяхані захворів на цингу тільки заступник голови райвиконкому. Він працює в районі третій рік. Тепер у нього почали опухати ноги, на шкірі з'явилися цинготні плями, охопила якась млявість, зник апетит. Лікують цитринами, законсервованими в цукрі, та спиртом, настояним на шпильках кедрівника. Спирт — для збільшення апетиту. Завідувач медпункту, фельдшер, або, як усі його звуть, доктор, що не любить розминатися з чаркою, зневажливо кидає:

— Хіба йому допоможе спирт, коли він п'є його ложкою? Спирт, хоч це й ліки, треба пити стопками.

По секрету доктор повідомляє мене, що на Вілізі, здається, є в кооперативі кілька банок спирту. Коли це справді так, то щоб я не забув передати хоч одну банку в Наяхан. Наяхан зараз зовсім без «пального». Пароплав привіз восени тільки тридцять банок по три літри в кожній, а до весняного пароплава чекати ще довго.

Надходить Перше травня. Напередодні в школі були виступи, промови і навіть інсценівка. Після всього — танці. Каюри собачих нарт в оленьчих кухлянках з лисячими комірами, у хутряних чоботях вибивають гопака і виробляють складні па бальних танців. Розходяться, коли бузковий ранок заглядає в вікна.

Першого травня — мітинг. Половина населення коло імпровізованої трибуни. Це — промовці. Друга половина

являє собою масу. А навколо сніг, крижане море, всі в зимовій одежі. Весна. Мало хто з цих людей святкував Перше травня в зелені, квітах, в теплім сонячнім промінні.

І хоч холодно, хоч навколо сніг, а все ж весна. І розмови весняні. Лісозаготівлі, сіль, риба. Незабаром піде оселедець. За два-три тижні зламається собачий шлях. Треба завезти сіль і продукти в ті місця, де ловитимуть оселедець. Його ловлять для вивозу тільки другий рік. Камчадали ловитимуть коло Наяхана, орочили осілі і кочові, що їх спеціально викликано з гір,— у Таватумі.

З кожним днем теплішає. Вже не можна удень їздити на собаках — налипає на полозки. Їздять тільки вночі. 11 травня я складаю свої пожитки на нарту, беру в руки «апостола» і «хакаю». Попереду йде нарта з кооперативним вантажем для Віліги. Собаки не слухають новоспеченого каюра, відхиляються від стежки, чіпляються за кущі, з'їжджають у воду, що вже зібралась під снігом. Вночі їдемо, вдень спимо, а сонце так пече, що можна лежати без кухлянки.

За дві ночі — в Таватумі. На березі вже виглядає з-під снігу гравій. Завідувач промислу з сокирою і пилкою поряється коло дощок, роблячи човен. Орочили перебирають неводи. Трикутники гусей летять на північ. Вони пролітають над узбережжям зовсім низько, а побачивши людей, раптом здіймаються вгору. У завідувача промислу в руках сокира, а поряд — централка. Щоразу, як летять гуси, він кидає сокиру і хапає централку. Сьогодні пощастило. Влучним пострілом він підбиває гуску, і вона, роблячи в повітрі неправильні кола, каменем падає на гравій.

У Таватумі я беру нарту на залізних підрізах — на ній в теплу погоду легше їхати. Трапляється і пасажир. Це ороч, що працював зиму в Наяхані, а зараз іде додому на Вілігу, де кочує його родина. В Таватумі він підіймається вгору по річці довідатися, що чути про його рідних. Я погоджуюся його підвезти. Ім'я пасажиря — Василь.

Увечері, як сніг зашкарубіє, «хакаємо». На пагорках сніг уже зійшов. Нарту, на якій кілограмів 240 вантажу, треба тягти самому через каміння, по мохові, по висохлій траві, бо для собак така праця надсильна. Поволі я пристаю на думку, що собаки уже стомлені і виснажені. Вони ще якось тягнуть по снігу, але на камінні або на річці, де вже поверх криги пішла вода, собаки враз стають. Я менше б'ю їх «апостолом» і більше допомагаю перетягти нарту.

Раптом нарта, ніби підхоплена якоюсь надприродною си-

лою, рветься вперед. Я й Василь падаємо, а собаки, як шалені, мчать до лісу через голе каміння, через мохи, так що нарта аж торохтить. Потім зменшують рух, піднявши морди вгору і виючи вслід сполоханій куріпці, що зникає в повітрі.

Василь розповідає новини. Він трохи знає російську мову, а я — трохи ороцьку, і ми досить добре розуміємо один одного. Він спочатку питає мене:

— Чи прийшли ороцькі ловити оселедця?

— Ні, ще.

— Чи прийшли олені для лісозаготівель?

— Теж ні.

Він мовчить, запалює люльку, і його очі хитро посміхаються:

— Як ти думаєш, прийдуть?

— А чому б не прийти?

Він знову посміхається і каже:

— Я думаю, що не прийдуть.

Потім він розпитує про вілігінців, з якими я кочував взимку, про свою родину. Я розповідаю, що зустрічався з його сином-підлітком, розповідаю про все те, що було на Кірчані.

— Я знаю, що ти допомагаєш бідноті,— каже Василь.— Я бідняк. Я хочу тобі дещо розповісти, але це велика таємниця. Діла робляться в горах.

— Що таке? Кажі!

Він ще раз запалює люльку, довго мене в руках кисет і говорить:

— Люди не прийдуть ловити оселедця. Оленів не приведуть на лісозаготівлі. Ніхто до місяця Килини * не прикочує на гирло від Гіжіги до Туманів.

— Як так? Чому?

Він дивиться на мене суворо:

— Ті люди, що йшли на путину до Таватуми, вже були перевалили через гори і спустилися вниз, але їх завернули назад. Олені теж були спустилися по Уйкані, але їх теж завернули назад. Ніхто не перейде гір до місяця Килини.

Я слухав здивований і оторопілий.

— Ти був на Кірчані. Ти бачив Кирика Дойду, куркуля. Коли ти поїхав звідти, Кирик одержав листа. Староста роду Дойда, що живе на річці Кільганга, надіслав листа

---

* Місяць Килини — червень.

Кирикові. Старості наказав написати листа якут. Цей якут, ім'я якого ніхто не знає, увесь білий як сніг, бо дуже старий. Білий дід наказав написати в листі, що влітку почнеться війна. Чотири королі йдуть проти Радянської влади. Хто хоче з ороchelів залишитися живим, нехай виходить з колгоспу, нехай не бере плати за роботу в куркулів, нехай не допомагає Радянській владі і хай молиться. Всі, хто перейде гори до місяця Килини, будуть знищені з гармат. Як зійде крига на морі, прийде військовий корабель і гарматами зоре весь берег від моря до Колимських гір. Ось чому повернулися люди й олені назад у гори.

Я розпитую, коли прийшов лист, і переконуюсь, що куркульська естафета йшла з швидкістю телеграфу. Її передавали через верхівців, через лижників, усіма можливими способами.

Всі ороchели стоять по той бік гір, чекаючи. Чи знає про це інструктор райвиконкому, що їздив по оленів?

— Як знатиме? Він хоч і ороch, але йому не сказали. В листі написано, щоб нічого не говорили про лист не тільки руським, а навіть ороchам, які працюють з Радвладою. Радянським робітникам треба говорити, що не кочуємо через пургу та через те, що не можемо спіймати оленів.

Справа була серйозна. Так можуть зірвати не тільки ловлю оселедця, але й кети.

— Що ж кажуть люди про це?

— Боятися. Було три великих чахобахи і на них розповідали про лист найстаріші люди в роді — шаман Сава і інші діди. Половина людей сказала, що вони не хочуть їхати на гирло зараз. Друга половина хоче їхати негайно. Їм треба заробити, бо вони голодні. Про війну говорили торік, а, виходить, брехали. Тепер вони не вірять чуткам і пойдуть працювати. Їм з Радянською владою краще. Тоді дід з другого Уяганського роду сказав: «Ну, їдьте, тільки не дуже близько від берега ставте ваші юрти, щоб вас не побили з гармат». І тоді з тих, хто хотів їхати до берега, багато відмовилось зовсім кочувати, і до моря поїхало тільки чотири родини. А коли ці чотири родини перейшли гори, їх наздогнав гінець і наказав повернутися назад, інакше їх не вважатимуть за ороchелів. Вони повернулись.

Василь жмурився від блискучого снігу і сонця.

— А в райвиконкомі думають, що пурга заважає кочувати...

Ведмежий слід перебив розмову. Собаки кинулись в кущі, де пролягали на снігу ведмежі сліди, схожі на відбитки великої босої людської ноги. Направивши нарту, я спитав:

— А як вілігінці і кірчанці?

— Вони теж бояться кочувати. Частина вілігінців хоче йти на гирло, а частина не хоче, і всі бояться. Голова кочової Ради Пилип,— ти знаєш його,— сказав так: «Поїдемо рубати дерево на школу на річці Буксунда. Рубатимемо до липня місяця, а тоді повернемося до моря». Та люди хочуть швидко кочувати на рибальство і вирішили послати до берега кілька чоловік довідатися, як там справа.

— А Кірчан?

— Там найдужче бояться. Вони найдалі від берега. В листі білого діда сказано, що ти неправильно судив на Кірчані.

— Де? Що судив?

— Ти неправильно судив платити наймитам оленями. Білий дід сказав, а староста Дойда написав, що кожен, хто слухатиме твого суду, буде однаково, що радянський чоловік, не буде орочем, і його першого уб'ють солдати чотирьох королів. Тепер кірчанці так бояться, що, мабуть, не прикочують зовсім.

Василь помовчав і додав:

— Отака пурга в горах.

Собаки йшли, висунувши язика. Було задушливо, хоч сніг лежав під ногами. Крижаний припай коло морського берега, що скорочував шлях, обвалився, і треба було об'їжджати гірське пасмо, глибоко забираючи вгору, весь час ризикуючи провалитися на вже підталій річці.

Не хотілося перестоявати цілий день, щоб полегшити дорогу нічною їздою. То грузнучи в снігу, то бредучи по коліна в крижаній воді, посувалися до Віліги, і тільки ведмежий слід, коли він ішов в одному з нами напрямку, підганяв собак.

Нарешті показалися будинки промислу. Собаки рвонули, і нарта підкотилась, як кажуть, до ганку, а справді — до дверей, підпертих дрючком,— ознака, що нікого в хаті немає і входить туди заборонено.

На Вілізі я зустрів сторожа, що жив кілометрів за п'ять вгору по річці, та недавно призначеного червоноармійця з прикордонної залоги.

З ними я й оселився на самому гирлі.

ОРОЧЕЛИ СКОЧОВУЮТЬСЯ НА ГИРЛО

В середині травня стоять уже білі ночі. Ще не встигне погаснути червона вечірня заграва, як з'являється вже ранкова.

Знизу сніг ставав прозорий, перетворюючись на великі кристали криги, а зверху розм'як на холодну рідку кашу.

На самім гирлі нас тільки двоє. Василь пішов угору по річці покликати орочелів і спростувати чутки про війну. Каюр, що їхав зі мною, повернувся до Наяхана з листом про становище в горах.

Перші прикочували на гирло кілька кірчанців. Вони привезли хутра, що зібрали після мого від'їзду, і просили дати якомога більше продуктів. Між іншим, серед привезеного хутра було три величезних вовчих шкури, що їх дістав Спиридон, використавши стрихнін.

Кірчанці не обіцяли швидко кочувати. А довідавшись, що я знаю про все, сказали:

— Продуктів ми не братимемо. Ти не думай, що ми не хочемо кочувати. Ми віримо тобі і прикочуємо якомога швидше. Ми привеземо тобі того листа, що його одержав Кирик.

Кірчанці поїхали, і знову стало тихо. Великі травневі припливи змивали кригу в бухті, поволі ламали лід на річці, яка дзюрчала ледве помітним струмочком під час відпливу.

Прилетіли качки. Щодня по відпливі ми полювали на них, підкрадаючись з-за крижини, які залишило море на своєму гравієвому дні. А коли йшов приплив, стріляли качок з човна, підпливаючи до табунців, що безпечно плавали в бухті, зовсім не боячись людей. Качок ми настрілювали так багато, що годували родину сторожа й солили.

Червоноармієць, молодий хлопець родом з Волині, був заповзятий мисливець, до того ж любив набивати набой. Рушниця у нас була одна, і ми по черзі виходили на берег, щоб хвилин через десять повернутись із здобиччю. Найкраще полювання було за повного припливу, білої ночі, коли гагари сповнюють повітря своїм пронизливим «га-га». Тоді качки, швидко пролітаючи над берегом, великими табунами плавають коло крижин, і до них легко підпливти на човні.

Лягали спати, як сходило сонце, і встигали виспатися, коли воно підбивалося, по-нашому, «на снідання».

Якось на морі знявся шторм. Ранком я вийшов оглянути

берег і побачив суцільне чорне поле. Це були качки, загнані непогодою в маленьку затоку. Їх було не менше кількох тисяч штук. Взявши рушницю, я почав стріляти. Кожен постріл на хвилину оголював цятку води, і десять-п'ятнадцять качок тріпотілися на плесі, а через хвилину плесо зникало, закрите навалою нових качок. Я збудив свого приятеля, і ми з ним довго збирали свою здобич.

Щодня приходив кооперативний сторож Іван Большаков. Їдучи на Кірчан, я був свідком цікавого випадку з ним. Якось жартома Пилип Ковальов, голова кочової Ради, сказав йому:

— Іване, ти лукавий.

У Івана раптом зник сміх, і очі у вузьких зіницях стали маленькі і злі:

— Як ти можеш казати таке? Що я зробив поганого? Хіба я кого обдурив?

— Я жартую. Чого ж ти сердитися?

— Тут сидять люди, які мене не знають. Ти сказав, що Іван лукавий, вони скажуть іншим, і всі казатимуть, що Іван лукавий, Івана стережіться. Як можна таке казати?

Він ходив сердитий три дні, а Пилип казав:

— Гнівається — виходить, справді лукавий.

Іван відкидав сніг від дверей кооперативу, зняв брезент, що ним були накриті продукти, які не вміщалися в магазині, взагалі надавав промислові жилого вигляду.

Одного разу, коли крижані скелі відступили вже далеенько від берега, він прийшов до моря з маленькою, метрів десять завдовжки, сіткою і довгою бамбуковою жердиною. Зачепивши на край жердини кінець сітки, він обережно посунув її в море. Через дві хвилини поплавки стали поринати. Іван потяг до себе сітку. В ній билась, блискаючи сріблом білого черева, рибина. Це — мальма, яка ще не встигла вкритися червоно-кривавими плямами. Спіймавши десяток рибин, Іван пішов до свого намету, а ми з Віктором — так звали червоноармійця — взялися до ловів. Не минуло й півгодини, як дев'ятнадцять рибин підкидалося на березі. Ми зважили їх. Було понад центнер. Тепер харчів нам вистачить більше ніж на місяць. Але вже було тепло, солити не хотілося, і ми віддали її орочеві, що прикочував до Івана з сусідньої річки.

З кожним морським вітром до берега набивало криги, а як вітер дув з гір, крига відступала геть і маячила у синім мареві, як військовий табір. Сонце по двадцять годин не

сходило з неба, і крига поволі танула, зменшуючись і зменшуючись, наче тонучи в морі. Коли була тиха погода, море лежало як скло, вкрите ледве вловимою найтоншою поволокою. Тоді гагари, що плавали в морі, здавалися якимись велетенськими звірами, а маленькі крижинки — пливучими скелями.

Методично й розмірено чергувалися припливи, затоплюючи бухту й ламаючи кригу на річці, з відпливами, коли морське дно оголювалось на кілометр і більше, залишаючи на гравії морську капусту, крижини й інколи серед них тюленя, який не встиг попливти з водою. Струмок з-під криги поволі ріс і, кінєць кінєцем, зламавши товстий лід на річці, перетворився на буйний потік. В каламутній воді пливли кущі, дерева, торішня зогнила риба, інколи цілі шматки берега, пророслого корінням трав і чагарником. На прогалинах показувалися зелені біла трави.

Прийшов Василь з кількома кочівниками. Вони, сторожко обдивляючись навколо, поглядали на море, чи не йде військовий корабель.

Але боязкість зникла після розмов, після того, як вони побачили, що ніякої турботи й остраху немає в мене. Адже на мене першого мають впасти удари королівського війська. Частина прибулих залишилась на гирлі будувати засольний сарай, бо цього року мали перейти на чановий засіл. Друга частина поїхала в гори по родини разом з папірцем, де запрошувалось усіх прибути на гирло і пропонувалось негайно прибути голові кочової Ради і всім куркулям.

За кілька днів на узбережжі коло моря з'явилися руді конуси юрт, і берег ожив. Щодня прибували кочівники, рубали ліс, будували засольний сарай, рублене приміщення для ікрюнки, склад для товарів. Щодня збиралися на розмови, де докладно обговорювали куркульську агітацію про війну, про те, що ця агітація скерована проти інтересів бідноти. Куркулям добре сидіти в горах, бо в них багато оленів, у них є запаси чаю, в них є жир. А бідноті, в якій вийшли харчі, сидіти в горах, чекаючи липня, це — голодувати. Куркулі затримували бідноту тільки для того, щоб зірвати путину. Це було так ясно, що незабаром усі цілком погодилися зі мною і довели свою згоду тим, що загітували всіх своїх знайомих, які ще боялись кочувати, прибути до гирла.

Цілі дні в кооперативі провадилась торгівля. Грона білки з пухнастими хвостами висіли на довгих шнурах, про-

стягнутих через магазин. Червоні й сріблясті лисиці прикрашали стіни. Три сталеві-сірі шкури величезних вовків дивували своїми розмірами. Шкури росомох з сірим обводом на бурім хутрі приткнулися в кутку. Ведмежі шкури, бурі, чорні і сріблясті, складені були просто в купу. Орочели несли з кооперативу масло, борошно, чай, червоні ситці, цукерки, тютюн і інше. Вони наїдались і напивались за цілу зиму напівголодного існування, коли, крім риби, нічого не бачили.

Цікавий був самий процес торгівлі. Мисливець кидав на лаву хутра і чекав, поки я порахую білку, передивлюсь лисиць і горностаїв. Потім називав потрібні йому речі. Давши хутра на чотириста-п'ятсот карбованців, він цілком упевнено брав товарів тільки на дев'яносто-сто карбованців, а далі вже вагався, боячись, що залізе в борги. Причина цього була відома. Винні були куркулі — перекупники й посередники, які привозили з гори товари за цінами, збільшеними в кілька разів.

Мисливці, здавши хутра, одержували всі потрібні їм товари й продукти, сплачували внески в кооператив і, крім того, одержували ще солідні суми грошей, які при надзвичайно низьких цінах на товари надовго забезпечували кочівника. Щоразу доводилось переконувати, що причина подешевшання продуктів зовсім не в мені, а в політиці Радянської влади, в тому, що між кооперативом і мисливцями немає посередника — куркуля. Але все ж мені тисли руку і казали:

— Ай бахтер *. Не скупий. Все, чого просимо, даєш, — і даєш багато.

ПО ЧАІНІ ЯЙЦЯ. ЗНОВУ ПРО КУЛЬТ ВЕДМЕДЯ

На початку червня стояла виняткова тиша. Сніг розтавав під сонячним промінням, що лилося з блілого неба двадцять годин на добу. Море тьмяно блищало, зливаючись на обрії з небом.

Одного разу зайшов до мене Василь.

— Поїдемо до Трьох Каменів по чаїні яйця?

— Поїдемо.

---

* Добрий кооператор.

З вечора приготували великий човен, склали весла, якорі, канати і, як тільки біла ніч запалала ранковою загравою, попливли.

Над блідою гладдю моря не вгавав пташиний крик. Стривожено гагакали гагари, блискавично пролітаючи над човном, свистіли крилами качки, скиглили чайки, кружляючи над водою.

Іноколи проносились, швидко махаючи крилами, топорки з червоними товстими носами. Чорні урили, витягши довге тіло, носилися від берега до моря і назад.

Човен заносило відпливом у відкрите море, і Василь натискував на стерно. Береги, вже зовсім очищені від криги, жовтіли камінням та глиною, і тільки вгорі, куди не доставали хвилі, лежав білий сніг у зелених рамках кедрівника. Зірке око мисливця читало на снігу щоденник берегових подій:

— Проїшла ведмедиця з малим.

— Тут самці ведмеді змагалися за ведмедицю.

На вогкому снігу візерунки слідів послалися то рівними стрічками, то складними кружалами. На блискучому снігу вони були дуже відмітні.

В одній з бухт ми натрапили на тюленів. Вусаті морди виринали з усіх боків і злими очима дивилися на невідомих і непрошених гостей. Веслярі кинули гребти. Пролунав постріл — і один тюлень сплив, окрашуючи воду кров'ю. Але навесні тюлень швидко поринає. Поки важкий човен доплив, тюлень уже сховався у густо закривавленій воді. Скільки не штрикав Василь ключкою, нічого не вийшло. Тюлень потонув.

Сонце пекло. Ставало душно, хоч навколо була холодна вода. Василь повернув до берега, звідки котилась в море біла каламуть гірської річки.

— Варити чай.

По дорозі убили тільки одну чайку, а нас у човні четверо. Чайку обскубли і розчинили. Василь похмуро дивиться на неї.

— Що, Василю?

— М'яса мало. Кожному треба було б по чайці.

Чайка важить кілограма півтора, але що це, порівнюючи з апетитом веслярів!

Коли човен стукається об берег, я швидко вистрибую з нього й біжу з рушницею до річки, закритої від нас скелею. Рев води заглушує мої кроки. Дві качки, прибившись до берега, хлюпочуться в заводі, заклопотані здобу-

ванням їжі. Я стріляю просто між двох голівок і біжу забрати качок, поки їх не затопило течією. Ніхто з моїх товаришів не чув пострілу, і вони приємно здивовані, коли я кидаю перед ними здобич.

Над гарячим прибережним камінням уже літають рої мух. Чи не літо підступило непомітно, обминаючи сніги?

В кінці довгого дня, коли вже сонце ховається за гори, підпливаємо до трьох невеличких скель, що стоять коло берега, оточені морем. Під час відпливу вони сполучаються з берегом.

По природних східцях ми збираємося на самий верх скель і тут в ямках на сухій морській траві збираємо великі плямисті чайні яйця. Їх по троє в кожному гнізді. Цього року яєць чомусь мало. Назбирали тільки півтора ста штук, тоді як в інші роки тут збирають до півтори тисячі. Очевидно, чайки зрозуміли незахищеність своїх гнізд і перейшли на берегову скелю, на карнизи якої не насмілились полізти найвідважніший мисливець.

Збирання чайних яєць має для району велике значення. Інколи їх збирають 10—20 тисяч штук. Щоб зберегти яйця, їх солять у бочках або заливають жиром. Солоні яйця можуть стояти скільки завгодно, а коли треба — їх вимочують у воді, і, як кажуть знавці, такі яйця нічим не відрізняються від свіжих.

Повертаючись уночі від Трьох Каменів, ми бачимо на білому схилі прибережних пагорків три рухливі плями.

— Чш-чш! Ведмеді! — прошепотів Василь.

Розмови затихають, і ми пливемо до берега.

Ведмеді мають зійти вниз до води. Вони шукатимуть собі поживи, викинутої морем. Тихо підпливаємо. Міцно стиснувши в руках рушницю, ми ховаємось за камінь і не спускаємо очей з темних плям, що сновигають по снігу, час від часу згинаючи за зеленим кедрівником.

Василь пошепки пояснює, що йде парубання. Ведмедиця одна, ведмедів два. Василь вважає, що більший з самців уже переміг свого супротивника і меншому тут, власне, вже нічого робити. Цей менший ходить ззаду по слідах і при найменшому сердитому русі свого суперника тікає в кущі. Ведмідь і ведмедиця важко й повільно топчуться по снігу. Менший знову показується з кущів, обережно наближається до них і відразу ж злякано тікає.

Холодно. Ми чекаємо вже години дві, а ведмеді зовсім не збираються спускатися вниз. Вони ходять і ходять, ніби

в якомусь танці. Тоді Василь збирає тріски і розпалює за великим каменем, щоб не видно було ведмедам, огонь.

Ранком ведмеді зникають у кущах, мої товариші лягають спати, а я лежу з дробовиком на камені, що вже встиг нагрітись під сонцем.

Поряд скеля, на якій не вщухає пташиний крик. Качки різних порід, чорні, сірі, червоні, якісь особливо строкато розмальовані, хлюпочуться у воді, знімаються в повітря, сідають на каміння. Їхні гнізда тут же, на карнизах скелі, на виступах, в кам'яних норах зруйнованої тисячоліттями породи. Табуни качок підлітають аж до мене, звикши до того, що тут ніколи не буває людей. Поки товариші сплять, я встигаю настріляти десяток чудових селезнів.

Починається приплив, і я буджу своїх товаришів. Пливемо назад.

Не спавши цілу ніч і півдня, я не витримую і засинаю в човні. Раптом мене штовхають під бік.

— Дивись!

На снігу берегового схилу я бачу ведмеда, що повільно спускається вниз. За ним швидко котиться бурий м'ячик — ведмежатко. Ми підпливаємо до берега, коли ведмедиця вийшла на край скелі, щоб спуститися вниз. Василь стріляє, і ведмедиця падає з кручі, важко гупнувши на камінь. За хвилину показується ведмежа. Хтось стріляє в нього, воно жалібно скавчить і зникає за кущиком. Можливо, поранене. Інакше чого б воно кричало? Але Василь заперече:

— Їх маму іскали. Маму не находілі. Плакалі.

Ведмежатко, що плаче, не знайшовши мами! Воно сховалось десь в кущах і довго кричатиме, шукаючи маму. Але не побачить ведмежатко мами...

Василь і його товариші білують ведмеда. Знімаючи шкуру на голові, Василь шепоче:

— Кш-кш! Не вуха тобі перерізують, а це кедрівник шелестить. Не бійся і не гнівайся! — А перерізуючи горлянку, кашляє: — Кх-кх! Це не горлянку тобі ріжуть, це ти кашляєш, застудившись. — Знявши шкуру, Василь витягає з торбиночки нитки й зашиває дірки від очей. При цьому він примовляє: — Батьку, батьку! Це не я тебе вбив, це вбив тебе камчадал.

Культ ведмеда зберігся ще серед ороchelів. Ведмеда дуже бояться. Без заклинання ніколи не знімуть з нього шкуру. Коли не зашити очей, ведмідь бачитиме, хто його

вбив, і потім нападе на мисливця й роздере його. В кооперативі немає жодної шкіри з незащитими очима.

Безперечно, ведмідь — тотем*. Характерно, що його майже не називають своїм ім'ям, а іншою назвою.

Але багато з цього культу вже відмерло. Майже не варять ведмежої голови, а раніш це було ціле свято.

У казан клали голову, серце, нирки і кращі шматки ведмежого м'яса. Коли вони були готові, найстаріший віком клав голову на тарілку і обнісив тричі навколо вогнища в юрті. Він співав:

— Батьку, батьку! Будь розумний і добрий! Не нападай на нас! А коли ми будемо голодні, приходь до нас, і ми тебе вб'ємо!

Потім два діди брали тарілку в руки і сперечалися, кому розрубувати голову. Посперечавшись, вони повертали шапки набік, щоб не бути подібними до ороchelів, і одночасно рубали, приказуючи:

— Не ми тебе рубаємо. Камчадал вчив нас рубати. Тому не нападай на нас і не гнівайся. Гнівайся на камчадала, це він тебе рубає.

Далі кожному з присутніх давали по шматку м'яса, і ті рвали його зубами, а не різали на шматочки, як звичайно їдять ороchели м'ясо. Кожен, відкусивши, казав:

— Батьку, не ми тебе рвемо, камчадал тебе рве. Коли ми повмираємо, не викопуй нашого тіла з могили і не їж, а шукай камчадальських могил.

Тепер голови вже не варять. В усякому разі, коли й варять, то дуже рідко. Але вбити ведмедя, не сказавши кількох обрядових слів, не зашити у ведмежій шкірі очей не наважиться ніхто. Практично ведмідь — найстрашніший звір у горах. Мені доводилось чимало зустрічати вдів і сиріт, що їхніх чоловіків і батьків розірвали ведмеді. Щоправда, цього звіра в прибережній смузі таки багато. В перші дні приїзду на Вілігу я одержав пошту з Наяхана. Приніс її з Таватуми один ороch. Він ішов пішки і, щоб легше було йти, не взяв гвинтівки. Звичайно за весняний день можна вільно дійти від Таватуми до Віліги, але поштар ішов аж три дні. Збираючись повертатися назад, він попросив у мене берданку і розповів, що зустрів по дорозі дев'ять ведмедів. А що в нього не було гвинтівки, то йому

---

* Тотем — вид тварин, рослин або цілий клас предметів неживої природи, які, за віруванням первісних народів, володіють надприродною силою.

доводилось чекати, поки ведмідь піде із стежки в кущі. Через те він ішов так довго.

Склавши м'ясо і шкуру в човен, ми попливли далі. Коли вже підїжджали до Віліги, море почало хвилюватися. З'явся шторм. Човен понесло в море, заливаючи бурунами й високо підкидаючи на хвилях. Напружуючи всі сили, ми намагалися пливати до берега, але берег повільно віддалявся від нас. Тоді кинули якір. Було неглибоко, і човен зупинився. З густих хмар полив дощ. Тремтячи від холоду, мокрі і стомлені, ми чекали ранку, не певні, що дістанемося до берега. Але вітер стих так само несподівано, як і почався. Хвилі ще підкидали наш човен, але течія зменшилась, і ми нарешті пристали до берега.

ДОПОВІДЬ ГОЛОВИ КОЧОВОЇ РАДИ. УЙОК

Прикочував Пилип. Він дивився винувато й хитро.

— Чому пізно прикочували люди?

— Пурга, пішли річки, сніги глибокі.

— Чому не прикочували куркулі?

— Похворіли.

— Як? Усі?

— Усі чисто!

— Що чути про війну?

Він не витримав погляду і похилив голову:

— Нічого не чути.

— Ну, розповідай, як ти захищав бідноту від куркуля?

— А чого її захищати? Її ніхто не зобижав.

— Виходить, куркулі видали наймитам плату?

— Не знаю. Я просив куркулів, щоб заплатили, і вони мені відповіли, що заплатять.

— Просив?

— Просив.

— А чого люди не пішли на Таватуму ловити оселедця?

— Не знаю.

Пилип дивився в землю.

— Чи скликали засідання Ради?

— Ні.

— Що за листа одержав Кирик Дойда?

— Не чув, не знаю.

Видно, Пилип дуже повірив чуткам і боявся, що він, як

голова кочової Ради, найбільше постраждає. Отже, хотів, мабуть, повною слухняністю спокутувати свою вину перед куркульнею. Але зараз ніколи було вдаватись до психологічних аналізів. Треба було діяти.

Скликали кочову Раду. Десять чоловіків і три жінки слухали доповідь Пилипа про його діяльність або, вірніше, бездіяльність. Уникаючи говорити про окремих осіб, кожен член Ради сказав, що куркулі дуже заважають роботі, що коли б не було куркулів, то все було б добре.

— На те ж і кочова Рада, щоб тримати куркулів у руках, не давати їм заважати радянській роботі.

Погоджувалися і обіцяли надалі працювати як слід. Пилип визнав свою вину, правда, загалом, не вдаючись в оцінку окремих своїх вчинків, і урочисто пообіцяв взятися як слід до діла.

Негайно ж після засідання він надіслав гінців до трьох куркулів, що мали прикочувати на Вілігу.

Люди готувалися до путини. Діди насаджували величезні, по сто п'ятдесят метрів завдовжки, кетові неводи, чоловіки закінчували будувати сарай та інші приміщення, ремонтували човни, весла, упорядковували якорі; жінки ремонтували кошики, латали спецодяг.

Я поставив намет, а в будинку, де я раніш жив, стали прибирати, щоб відкрити там дитячі ясла. Гирло гуло тривалим шумом.

В кінці червня настали найбільші припливи. Вода доходила до будинку, заливала долівку в магазині, розливалась далеко по долині, так що «кошка»*, на якій стояв промисел, перетворилася на ледве помітну стрічку. Була тиха погода, і все було добре. Але коли б настав шторм, нічого не залишилося б від будівель. Хвилі вільно перекочувались би через гребінь коси, на якій стояли ці будівлі.

Червневі припливи геть зчистили сніг з усєї долини і забрали останні крижини. З тундри прилетіли комарі.

Почалося літо...

Одного ранку ми звернули увагу на чайок, що злетілися на море до одного місця і тихо пливли вздовж берега. Негайно спустили човен на воду, взяли вінчестер, гарпун і дробовик.

Перед гирлом Віліги, у морі — три відмілини-банки. Човен розрізав хвилі, поспішаючи впливти за банку, де

---

* Коса, утворена з одного боку морськими, а з другого — річковими ваносами.

зібралися чайки. Коли ми під'їхали кроків за п'ятдесят до чайок, вони знялися, а на їх місці стирчали голови тюленів. На великім просторі вода ледве помітно хвилювалася. За кілька хвилин ми були серед тюленів і тоді помітили силу дрібної риби з синіми спинками, що густою навалою йшла морем. Цеберкою вихопили кількасот рибинок.

— Уйок,— сказав хтось з веслярів.

Ішов уйок. Вода мінилася різнокольоровими відблисками риби. Неводом цього уйка можна було б виловити сотні й тисячі тонн. Кількома пострілами ми вбили декількох тюленів, та вони швидко потонули, і ми повернули назад ні з чим.

Я сидів на кермі. Раптом човен здригнувся, ніби машина, що з першої швидкості враз переходить на четверту. Веслярі гребли з усієї сили, а їхні злякані очі дивилися в одну точку. Що таке? Човен летів, весь тремтячи від швидкого руху.

Нарешті я побачив, що за чверть кілометра від нас з води показалася на хвилину чорна гостра голова, а за нею велика спина з «ножем».

— Касатка!

Веслярі ще дужче налягли на весла.

— Швидше до берега! Пропали!

Касатка гралася, то поринаючи, то виринаючи, показуючи спину з страшною зброєю, що нею, як бритвою, вона може перерізати пополам і човен, і тих, що в ньому. Тільки коло відмілини човен притишив ходу.

Берег банки дивно блищав. Ніби сонячні зайчики бавились на мокрім камінні.

— Греби до банки!

Здавалося, що це оптична омана, яка ось раптом зникне. Але ні. Берег переливався сріблом, і кожна хвилячка прибою збільшувала блиск, підсилювала рух сонячних зайчиків.

По зеленкуватій воді ледве рухалися чудні сині смуги, то з'являючись, то знову зникаючи. Веслярі налягли на весла. Коли до берега залишилось кілька десятків метрів, стало все зрозуміло. Блищав уйок. Увесь берег закиданий дрібною, тріпотливою рибою. Вона пахтіла свіжим огірком, тим огірком, якого я не бачив рік, а орочели не бачили ніколи.

Пристали до берега і, грузнучи по коліна в рибі, набирали її в цеберки і зсипали в човен. Вся банка, аж доки

діставав приплив, захрясла рибою. Її вже встигло припекти сонце — шкурка позбиралася в дрібненькі брижі. З піску, якого раніш я чомусь не помічав на банці, виглядали спинки, хвостики і черевця уйка.

Я пішов до цієї вже підсохлої риби. Яке ж було мое здивовання, коли я побачив, що то не пісок, а ікра, якою була засипана риба! Нога грузла по коліно в холодну слизьку масу. Я дістав жменю риби від самої землі. Вона була зовсім свіжа.

Через півгодини вся людність була на банці. Частина людей носила рибу корзинами на човни і відвозила на берег, друга частина розгрібала товстий шар уйка на гравії, щоб він просихав. Риби було кількасот тисяч пудів. Солити її ніхто не міг, та й ні в чому було солити. Отже, сушили як корм для собак.

Надвечір закінчили розгрібати. Вся банка була вкрита тонким шаром риби. Огірчаний дух стояв над берегом. В усіх юртах варився уйок.

Раптом з моря потягло вітром. Поки зібралися подивитися на рибу, хвилі вже злісно насакували на міліну, злітаючи білими фонтанами бризок. Дехто схопив лантухи, щоб зібрати хоч трохи риби, але було пізно. Море ревлло. Хвилі росли й росли. Ішов приплив.

Ранком на банці не було жодної рибини, тільки коло берега лежали купки уйка, прибитого водою.

А коли підійшли нові косяки, орочили не дуже цікавилися ловами. Навіщо їм уйок? Це тільки корм для собак. Готувати собакам кету куди легше. Та все ж кілька повних кунгасів риби привезли на берег, розкидавши її на гравії просушуватися.

КЕТА ЙДЕ

Вже в кінці червня впоперек однієї з проток річки незмінно стояла контрольна сітка. Другого липня вночі черговий, що наглядав за сіткою, приніс до намету дві блискучі рибини.

— Кета!

Негайно заворушились усі в юртах.

— Кета йде!

Бригадири збирали людей і несли неводи на човни. Але це прийшли тільки перші екземпляри. Лови дали всього

з сотню рибин, а це не промислова кількість. Треба, щоб у кожен невід спіймалося хоч двісті-триста штук, тоді вже є рація солити. Я зважив найбільші і найменші екземпляри. В найбільшому було десять, в найменшому — три кілограми. Пересічно одна рибина важила чотири кілограми. Але кета, що йде спочатку, завжди крупніша. Багаторічні зважування показують, що на центнер припадає тридцять шість штук кети-сирця.

Перші лови були, так би мовити, пробним виходом. Вони показали, що деякі неводи зроблено не зовсім правильно, що дехто з людей був не на місці, що в річці є корчаги.

Увесь другий день прискорено ліквідували хиби.

Бригади виставили свої плани — двадцять тисяч рибин на кожен невід за сезон. Підписували договори на соцзмагання. Бригадири сперечалися за окремих рибалок. Кожен хотів взяти до себе найдужчих і найспритніших. Жінки поділилися на дві бригади, щоб чистити рибу.

Виявилося, що ніхто не знає, як солити рибу. Всі спостерігали цей процес, але особисто не солив ніхто. Щодо мене, то я вперше бачив свіжу кету.

Що було робити? Вибрали найрозвиненіших ороchelів, які часто бачили, як солили рибу приїжджі, і організували бригаду засольників. Для соління ікри надіслали з Наяхана камчадала, який нібито колись солив її. Кочова Рада виділила спеціально молодих хлопців, які вчитимуться солити ікру і рибу у фахівців, що їх привезе пароплав.

Щодня контрольна сітка давала п'ять-шість, інколи десяток кети. Але неводи витягали майже порожні. Двадцять-тридцять рибин — це не здобич. Зате щоразу невід був повний камбали й бичків. Рибалки, вибравши кілька найбільших камбал на їжу, викидали решту назад у воду, лаючись, що вона завдає зайвої роботи. Інколи в невід потрапляло понад тисячу штук цих плоских рибин. Викинута цілими купами назад у море, камбала довго каламутила воду, поки не переверталась і не тікала в глибочінь. Від нічого робити дівтора влучала в неї камінням або розтоптувала на березі ногами.

В майбутньому камбала, звичайно, буде використана, але поки що вона тільки заважає ловам. Коли б збудувати консервну фабрику (а для неї сировини вистачить на цілий рік: у квітні — навага, а далі, аж до осені, йде інша риба), то можна було б використати всі багатющі запаси риби, які зараз гинуть марно.

Риба все не йшла. До сітки інколи потрапляли вже екземпляри з червоними і чорними смугами. Кета старіла. Це всіх турбувало, але на кілька днів увага ороchelів була відвернута від риби.

ЗАЯВА БИЯКЛНА

В кінці червня на другому березі річки, на косі, хтось розпалив огонь. Стоп густого білого диму здіймався вдень, а вночі червоніло, високо злітаючи, полум'я. Море штормувало, і ніхто не наслідювався перепливити річку під час припливу, а за відпливу вона була надто мілка й бистра, щоб пропливити човном, і занадто глибока, щоб пройти убрід. Тільки на третій день попливли на той бік.

Огнище розпалили кірчанці, подаючи знак, що вони прикочували.

Людей на гирлі побільшало. Майже щодня, відтоді як прикочувала основна маса вілігінців, після роботи скликали збори, влаштовували розмови, засідання кочової Ради разом з бідняками та наймитами.

Особливу увагу звертали на кочову Раду, і кожне питання, що виникало в житті громади, обов'язково обговорювали на засіданні Ради. Треба було привчити людей, що влада належить Раді, а членів Ради — що вони повинні доходити до всіх дрібниць громадського життя, а не передавати всю роботу голові Ради. Та звички й традиції були міцні. За старого часу ороch знав старосту і збори роду. Тому й тепер звертався за розв'язанням питання або до голови Ради, або до загальних зборів, обминаючи Раду.

Поступово Рада активізувалася. Вона визначила тверді завдання куркулям на здачу риби, організувала з куркулів рибальську бригаду й відрядила її на сусідню річку, вжила рішучих заходів до того, щоб прикочував на гирло куркуль Олексій Дойда (той самий, що через хворобу відмовлявся кочувати), розпочала кампанію по реалізації позики другої п'ятирічки, обрала кочовий суд.

Видно було, що раніш дуже погано провадили політико-виховну роботу. Майже ніхто не знав, що позика — це є позика, а не звичайне збирання грошей. Узнавши про завдання позики, всі вносили по сорок-п'ятдесят, а інколи по сто й більше карбованців. Ті ороchели-бідняки, які не працювали на рибальстві, а пасли оленів, самі прибули на

гирло, щоб придбати облігації. Один з наймитів якось запитав мене:

— Чи можна позичити у свого приятеля грошей і купити облігації? Я, як зароблю на рибальстві, віддам йому. В усіх є облігації, а в мене немає.

Особливо активізувало людність утворення суду. Старі пережитки стримували скривджених скаржитися представникові райвиконкому не орочеві, а голова кочової Ради був дуже пасивний, щоб здійснювати революційну законність. Отже, чимало правопорушень або чекали випадку, поки хтось з родової адміністрації скличе запільний суд, або ж просто залишалися без усякого розв'язання. Тепер суд було обрано і, щоб більше наблизити його до трудящих орочелів, всі висловлювання на суді навіть не перекладали на російську мову. Цим я підкреслював, що моя особиста участь у роботі суду є участь приватної людини.

Зразу ж знайшлося кілька справ. Одна була особливо цікава. Василь, той самий, що я його підвозив до Віліги, подав позов на одного куркуля. Василь купив дворічного оленя в куркуля, сплативши йому мішок борошна і пообіцявши допомогти в чім-небудь, коли буде потреба. Коли Василь восени поїхав до Наяхана, то куркуль зажадав від Василевого сина повернути оленя назад. Хлопець відповів, що оленя давно з'їли і що взагалі в цій справі треба звертатися до батька. Тоді куркуль ввіймав Василевого вченого оленя і забрав собі, а хлопець примушений був кочувати пішки. Головне, що все це сталося в присутності голови кочової Ради.

З'ясувавши правдивість скарги, суд запитав Пилипа, чому він не заборонив куркулеві відбирати в бідняка оленя. Тим паче, що вчений олень коштує вдвоє дорожче, ніж невчений дворічний, і що, зрештою, Василь сплатив куркулеві вартість оленя. Пилип відмовився тим, що не знав справи.

Тоді я запитав присутніх, хто знав про цей незаконний вчинок куркуля. Виявилось, що знали всі. Збори іронічно посміхалися, дивлячись на почервонілого Пилипа.

Суд ухвалив повернути Василеві оленя, оштрафувати куркуля, а про бездіяльність голови кочової Ради повідомити райвиконком. Останнє вплинуло на голову кочової Ради, і він, побачивши, що люди вимагають від нього проведення політики Радянської влади, ставав активніший.

По закінченні суду поставили питання:

- Чи зробив би бідняк так, як куркуль?
- Звичайно, ні.
- А чому куркуль так робить?
- Має силу, то й робить.

Ця конкретна діяльність куркуля, яка зачіпала інтереси окремих бідняків, була найкращим засобом організації активності бідноти проти куркуля. На конкретних прикладах біднота переконувалась, що куркуль — її ворог і що з ним треба боротися.

Цей перший радянський суд на Вілізі зміцнив в багатьох ороchelів певність своєї сили. Не тільки староста може судити! Ось тепер судить Семен Тарпухін, бідняк, який ніколи не був не тільки старостою, а навіть капралом. Семен, який за старих часів мовчав на судах, тепер проголошує промови і ухвалює вирoki!

Люди розходилися з великого намету, де відбувалося засідання, і голосно обговорювали окремі деталі маленького процесу.

Суддя зайшов до мене.

— Люди слухаються нового суду, — сказав він. — Люди побачили, що сама біднота може судити. Тепер у горах можна обійтися без старост.

— А скажи, Семен, хто судив торік?

Він трохи зам'явся, але відповів:

— Позаторік судив Ілля Бабцев, капрал Уяганського роду.

— Кого судив Ілля?

— Захара, Олексієвого наймита. Захар прикочував з гирла і сказав: «Радянська влада забороняє вбивати важенок, щоб більше плодилось оленів». Олексій спитав його: «Хто може заборонити мені вбивати важенок, коли в мене їх багато?..» Тоді Захар відповів: «Такий новий закон, і його треба слухатись». Олексій поскаржився Іллі, Ілля скликав чахобах. Захара судили і м'яли вухо, аж поки він не став плакати.

— За що ж, власне, м'яли вухо?

— Як за що? За те, що Захар сказав: «Нового закону треба слухати».

— А чому не оборонили Захара?

— Скажеш слово проти Олексія, а він не дасть оленя, коли буде потрібно. Хто хоче мати ворогом Олексія?

Семен замислився і сказав роздумливо:

— Тепер і в наших горах Радянська влада відкрила

трудящим очі. Багато людей бачить, що куркулі їх обдурюють. Треба робити так, як каже Радянська влада.

4 липня повернувся з гір один член кочової Ради, що їздив кликати куркуля Олексія на гирло. Олексій був здоровий, добре їздив верхи і хворим тільки прикидався. Проте сказав член кочової Ради. Він же розповів, що в Олексієві табуні цієї весни народилося не менше шестисот оленят, отже, дорослих важенок було не менше семисот штук.

— Чому Олексій не приїхав з тобою?

— А йому незручно. Він боїться швидко їхати, бо тоді йому не повірять, що він був хворий.

Будемо чекати.

Вілігінці більше стикалися з Олексієм, бо він кочував в одних з ними місцях, і видно було, що вони його боялися. Наймити не одержали плати, але їй не вимагали її. Зате кожен, коли розпочнеш розмову про двох оленів на місяць, розводив руками:

— Що ти йому зробиш? Пообіцяв, а не дає. Може, таки колись дасть?

Кірчанські наймити обминали питання про зарплату. І тільки коли я сказав, що мені відомі причини, чому вони не взяли з Улитиного табуна жодного оленя, Гаврило Машанов відповів за всіх:

— Як візьмеш? Страшно. В листі нас дуже лякали.

— І тепер боїтесь?

— Ні. Тепер, як повернемось у гори, обов'язково візьмемо.

На загальних зборах кілька разів ставилось питання про те, щоб зажадати від куркулів сплати за всі роки наймитування. З окремих розмов з наймитами було помітно, що в них назріває тверде рішення реалізувати свою ухвалу. Часто наймити розпочинали зі мною розмови на цю тему, підкреслюючи, що їм самим страшно підіймати цю справу проти куркуля.

6 липня нарешті прибув Олексій. Він сів коло магазину і стогнав, щоб звернути на себе увагу всіх і показати свою хворобу. В нього боліли ноги. Ревматизм, чи що. Я покликав його. З гримасою страждання заліз він до крамниці і витяг хутра з шкіряних мішків. Жінка приносила від юрти мішки з шерстю. З лагідною усмішкою Олексій показував на шерсть.

— Дивись, як багато!

Але шерсть — це тільки покидьки, які почали утилізувати цього року. Оленяча шерсть не збивається в ковтуни,

і її використовують для кабін літаків. Шерсть коштує копійки. Головне — хутра.

— Виконав завдання по хутру? — спитав я.

Олексій витяг півсотні білок.

— Виконав. Ось на! Більше немає.

Замість здати хутра на п'ятсот карбованців, він здав тільки на сімдесят.

Я чекав від Олексія принаймні виправдань, але він у невиконанні завдання не вбачав нічого особливого.

— Ну, добре. Рада розгляне це питання. Може, передплатиш позику?

— Аякже, аякже! Тільки грошей немає.

Члени комісії сприяння позикам стояли поряд. Ще вчора вони вирішили запропонувати куркулеві підписатися на три тисячі карбованців і тепер прийшли реалізувати свою постанову.

Я спитав Олексія, на скільки він хотів би підписатися.

— Не знаю. Ти на скільки підписався? — звернувся він до одного з членів комісії.

— На п'ятдесят карбованців.

— Ну, то й я на п'ятдесят.

Я порівняв кількість оленів у одного і в другого. Двадцять штук і дві тисячі штук. Тоді Олексій додав:

— Добре. Підпишись на сто карбованців.

Кирик Биякан, Олексіїв наймит, член комісії, раптом крикнув:

— На три тисячі підписуйся!

Олексій дивився злякано:

— То ж багато! Де я візьму стільки грошей?

Але всі члени комісії спокійно і байдуже сказали:

— Еликин. Самий еликин*.

Три тисячі карбованців — це сто двадцять оленів. Коли куркуль не може знайти такої суми грішми, він може продати оленів. Як не бідкався Олексій, але члени комісії на всі його скарги повторювали:

— Самий еликин.

В Олексія з кожною відповіддю членів комісії хмурнішало обличчя. Потім раптом воно розтяглося в улесливу усмішку. Він сказав: «Згода» — і приклав палець до зобов'язання про викуп облігацій до певного строку.

Крига на морі зійшла давно, а королівські кораблі не показувалися. Чутки, поширені куркулями, вже ні на кого

---

* Досить. Саме досить.

не впливали і тільки викликали дружний сміх. Рада разом з біднотою засідала майже щодня. Питання про куркулів, про їх діяльність не сходило з порядку денного. Члени Ради виступали сміливіш і сміливіш. Але чи такі ж сміливі будуть вони, коли зустрінуться з тим самим куркулем вічна-віч, коли не буде з ними робітника райвиконкому, який допомагає їм завжди розв'язати те чи те питання, який радить їм, як краще зробити?

8 липня відбувалось чергове засідання. На порядку денному — питання про невиконання куркулем Олексієм твердих завдань. Про все це так багато говорилось, невиконання завдань так виразно йшло проти інтересів бідноти, що довго розмовляти не доводилось. Але питання було поставлено трохи інакше. Чому Олексій не виконує? Тому, що завдання важкі, чи, може, з якихось інших причин? Ні. Завдання під силу Олексієві. Він просто не хоче слухати Ради. Для нього образливо слухати Раду, яка складається з бідняків. Він зник, що за непослух йому нічого не буває, і тому не виконує жодного розпорядження Ради.

Один з Олексієвих наймитів сказав:

— Олексій — найгірший чоловік. Усі прикочували вчасно, а по нього чотири рази їздили. Він прикидається хворим, а ми мучимось у дорозі. Він нас має за якихось дітей, з якими можна гратися. Треба припинити це.

Пилип також приєднався:

— Дуже поганий чоловік. Я в нього пас оленів дев'ять років тому. Коли мені не стало чого їсти, я прийшов до нього і сказав: «Дай оленя для їжі». Він мені відповів: «А чому ти не вб'єш свого?» — «Навіщо я вбиватиму свого оленя, коли я працюю на тебе?» — але я побоявся йому сказати так. Я йому сказав: «Мені шкода свого». Тоді Олексій відповів: «І мені шкода свого». Я зарізав свого оленя і з'їв і знову пас Олексієвих оленів, бо думав, що він таки колись дасть мені. Я пас його оленів, поки не поїв усіх своїх. Коли мені нічим стало кочувати, я поїхав від Олексія на гирло і просидів там сім років, не кочуючи. Отак зробив зі мною Олексій.

Інші члени Ради також вороже говорили про Олексія.

Виступив Кирик Биякан. Його прозвали Бияканом за те, що він завжди співав свою імпровізовану пісеньку: «Биякан гурикан» — «Чоловічок ішов». До того ж Кирик був маленький на зріст, а «биякан» означає — чоловічок. Кирик сказав:

— Ми влітку ухвалюємо, а взимку не виконуємо нічого.

Навіщо ми будемо говорити про те, що було дев'ять років тому? Я скажу про те, що сталося цього року. Коли ти був на Кірчані,— звернувся він до мене,— то ти сказав, що є закон одержувати по два олені на місяць за те, що пасемо оленів у куркуля. Я пас Олексієвих оленів на Кірчані, а сам Олексій кочував на Амчакчані. Я взяв з його табуна двадцять чотири олені — дванадцять важенок і дванадцять биків — плату за рік. Коли прийшов лист від «білого діда» про війну, то Олексій прислав на Кірчан свого небожа Павла сказати мені, щоб я негайно повернув дванадцять важенок, а биків щоб добре доглядав і не ставив їм на вухах свого тавра. Олексій переказав ще: «Коли здохне хоч один бик, ти відповідатимеш». Я повернув важенок, а биків об'їздив, але не поставив на вухах свого тавра. Що це таке, коли влада каже одне, а куркуль робить друге?

Збори притихли, більше злякані, ніж здивовані. Про те, що розповів Кирик, знали всі, але ніхто не говорив офіційно. Бідноту лякав новий етап боротьби. Кирик своєю заявою розпочав цей етап.

До цього кожен бідняк огульно гудив куркулів, але конкретно говорити щось про окремого куркуля все ж побоювався. Це могли говорити особисто мені. Тепер уперше на офіційному засіданні стало питання про нечуване порушення куркулем однієї з постанов районного з'їзду. Кирик своєю заявою поставив питання руба: або боротися з куркулем насправжки, або зовсім не боротися. Треба покласти край тому дворушництву, від якого не були вільні майже всі бідняки, залякані куркулем. У багатьох членів Ради мимохіть вихопилося:

— Хе-ге!

Воно означало і здивовання, і розгубленість, і нерішучість перед зовсім новою постановкою питання. Кирик дивився сердито. З-під посивілих брів нервово блискав допитливий погляд. Перша позитивно реагувала на заяву молодь, а за нею, як не дивно, стара і сліпа жінка...

Найкращий танцюрист Григорій Хедяк, завжди веселий і сміхотливий, раптом споважнівши, промовив:

— Олексій ніколи не послухає Раду. Треба примусити його слухатись.

— Треба вчити Дойду! — проскрипіла баба.

Вчити означало покарати. Вірніше — покарати так, щоб ця кара дечого навчила винного.

Збори, що на якийсь час були замовкли, знову загули. Тепер більше говорили не про особисті якості Олексія,

а про те, що він одверто не слухає Ради. Коли б Олексій не заплатив, це було б одно, а то ж він відібрав плату. Він явно пішов проти нового закону, проти тієї постанови з'їду, яка ясним променем заглянула в життя наймита.

Люди говорили суворі, жорстокі слова, яких ніколи не говорили на офіційних зборах.

Після Кирикової заяви боротьба перейшла на вищий ступінь. Тепер треба зовсім підбити куркуля, інакше зимою в тайзі він вимучить людей голодом і залякає тисячами нових чуток.

— Треба вчити! — це був загальний висновок.

Але як? Дехто пропонував м'яти вухо, дехто — дати різок. Я вніс поправку. Визначили цифри штрафу.

— ...за те, що довго не кочували до гирла, оштрафувати на...

— ...за невиконання твердого завдання по хутру оштрафувати на...

— ...за відібрання у наймита зарплати оштрафувати на...

— ...за злісне невиконання вантажоперевезень оштрафувати на...

Як не росли цифри штрафу, все ж сума набралась не більша за вартість двохсот оленів. Та справа була не в сумі, а в ставленні членів Ради до куркуля. Перелом був величезний. Але це ще не все. Як обернеться справа, коли куркуль поговорить з кожним окремим членом Ради? У куркуля є багато засобів впливу. Як передасть куркулеві постанову Ради голова? Чи не злякається, чи не скаже куркулеві, що це все зробив «руський», щоб самому залишитись осторонь? Я запропонував покликати куркуля і оголосити йому постанову тут. Далі я зауважив, що постановою оголосить голова кочової Ради, щоб куркуль знав, що це постановою Ради, і не думав, ніби представник райвиконкому сам її склав.

Виконавець незабаром привів Олексія. Куркуль привітно усміхнувся і сів на землю. Увесь вигляд його ніби говорив: «Чому ви раніш не сказали, що я потрібен? Я б давно прийшов».

Голова кочової Ради почав:

— За те, що чотири рази посилали по тебе гінця і ти чотири рази відмовлявся приїхати на гирло, кочова Рада штрафує тебе... За те, що ти не дав належної кількості оленів для перевозу вантажів на Кірчан і тим перешкодив організувати постачання бідноті харчів, кочова Рада штра-

фує тебе... За те, що ти не виконав завдання по хутру, кочова Рада штрафує тебе...

Куркуль, лагідно усміхаючись, підтакував:

— Ей, ей. Ая.

— За те, що ти відібрав у Кирила дванадцять зароблених оленів, кочова Рада штрафує тебе...

Лагідна усмішка в Олексія раптом зникла. Куркуль зиркнув на Кирика напівзлякано, напівгнівню. Всі помітили зміну на Олексієвім обличчі, але тільки молодь не стримала переможної усмішки.

— Всі штрафи в сумі... ти повинен сплатити до...

Олексій вже опанував себе і лагідно погоджувався:

— Аіч*.

На куркулеву привітність старі члени Ради відповіли похмурою мовчазністю, а молодь — іронічною усмішкою. Хтось узяв слово:

— Ми постановили тебе оштрафувати. Ти все забуваєш. Ти завжди забуваєш радянські закони. Ми штрафуємо тебе, щоб ти не забував надалі.

Григорій Хедяк голосно зареготав. Від цього куркулеве обличчя раптом почервоніло.

Брали слова діди:

— Ти все чекаєш старости, все надієшся, що повернеться старий закон. Тобі образливо, що біднота наказує? І наказуватиме. Нас тут скільки сидить? Мабуть, тринадцять чоловік. Наша влада більша, ніж у тринадцяти старост.

Куркуль сидів нахилившись, нервово цмокаючи губами, — вірна ознака роздратовання. Бабуся проговорила скрипучим голосом:

— Тебе треба було б провчити топольником або хоч вуха поміяти перед людьми, тоді ти зразу зрозумів би, що ми не жартуємо.

Рада загула ухвально. Заступник голови кочової Ради сказав тихо й спокійно, але поважно:

— Твоя сила увірвалась сьогодні. Іди геть і думай, як краще виконати нашу постанову.

Куркуль закректав, витягаючи люльку, щоб закурити. У пропозиції вийти з намету була образа. Коли хтось хоче вигнати кого-небудь з юрти, він виходить сам, і тоді всі гості повинні також вийти. Виганяють тільки собак. Навіть дітям не кажуть: «Іди геть», а вживають спеціального

---

* Добре.

виразу: «Будь зовні». Куркуль кректав, стогнав, зітхав. Заступник голови кочової Ради підганяв:

— Іди, іди! Дома закуриш. Нам ніколи.

Тринадцять пар очей відчужено й насмішкувато дивилися на того, хто десятки років був найповажнішою і найвпливовішою людиною в усім районі. Знизу вгору намагався заглянути Олексій в очі людям, але не бачив у них не тільки співчуття, а навіть байдужості.

— Іди! Іди геть! Не заважай!

Тільки зник Олексій, намет раптом ожив. Це вже не було засідання. Члени Ради висловлювали свої особисті враження. Вони відчували велику перемогу. Рада не злякалася живого куркуля. Тепер вона буде владою і в горах.

Розходилися, ніби з якихось святкових зборів, радісні й веселі. Йшли до своїх юрт відпочити від незвичного сидіння на лавах.

ВІДПОВІДЬ ДОЙДИ НА ЗАЯВУ БИЯКАНА

Я з камчадалом-ікряником, що одночасно допомагав у роботі і як перекладач, пішов до свого намету.

Море відступило від берега, і оголене каміння морського дна мінливо блищало на сонці.

Зібравши трісок, ми розпалили вогонь просто надворі і зігріли чай. Ми відпочивали, не передчуваючи, який сюрприз готує нам куркуль. Камчадал, що стикався з орочелами все своє життя, дивувався сміливості Вілігінської кочової Ради. Досі він не бачив, щоб біднота так одверто виступала проти куркулів.

Пили чай з хлібом, спеченим орочелками. Тиждень тому на гирлі відкрили хлібопекарню, використавши уміння сторожевої дружини пекти хліб. До неї приставили учениць, і три орочелки в сніжно-білих халатах щодня випікали кілька десятків кілограмів хліба на всіх кочівників. Вперше цього року орочели замість сухих коржів чи галет їли хліб.

У таборі було тихо. Люди сиділи чи спали по юртах, чекаючи вечірнього припливу, коли почнуться лови. Інколи, скиглячи, пролітала над наметом чайка та знімався сміх дітей, що бавились у високій траві, яка вже встигла вирости на камінкуватому ґрунті «кошки». Ікряник, скориставшись з відпливу, взяв чайник і пішов набрати води з річки, бо, як піде приплив, доведеться або сидіти без

води, або йти по неї за три кілометри вгору, куди не досягає солона морська вода.

Я зібрався пройтись по промислу, коли до намету зайшов Арсеній.

— А я йшов берегом подивитися, чи швидко почнеться приплив. А там на гравії лежить куркуль,— промовив Арсеній, додаючи за своєю звичкою до кожної фрази «а».

— Ну, і нехай лежить.

— А він, здається, вбитий...

Це було так несподівано, так ні з чим не в'язалося, особливо коли взяти до уваги звичаї ороchelів, які не пам'ятають, щоб хтось із них за останні десятиліття вбив навмисне людину, для яких навіть їхній войовничий епос, створений років триста тому, звучить зараз дивно й незрозуміло.

— Хто ж його вбив?

— А я не знаю. Мабуть, сам себе...

Арсеній розповідав, як він ішов, як побачив, як вирішив повідомити мене, але я не слухав.

Від юрт пролунали істеричні зойки жінок, плач. Метушилися чоловіки. Що коли ороchelі покочують назад до гір? Що наказав їм куркуль перед смертю?

Становище ставало серйозним. Куркуль поставив на карту свою останню ставку — життя. Він охоче організував би терористичний акт проти радянських активістів, щоб залякати трудящих ороchelів, але, очевидно, не мав змоги це зробити в даному конкретному випадку. Побачивши неминучу загибель свого багатства, побачивши, що біднота вийшла з-під його впливу, він вдається до самогубства, щоб хоч трупом своїм залякати наймитів. Розлючений, він убиває себе і цим самим демонструє невизнання нового, невизнання влади, цим самим кличе трудящих ороchelів до «старого закону». Своім самогубством він захищає свій табун і табуні інших куркулів від наймитських вимог сплатити їм за працю. На шляху до нового життя куркуль поставив свій труп.

Як поставляться до цього люди? Я глянув на Арсенія і тільки тепер помітив, що він злякано чекає, що я скажу.

— Підди поклич голову й заступника голови кочової Ради, а також Кирика.

Але люди вже самі йшли до намету. Підходили мовчки, втопивши очі в землю, тулячись один до одного, зітхаючи.

Я пішов за Арсенієм. За мною посунули люди.

На березі коло зів'ялих і засохлих морських рослин, принесених припливом, показалася руда пляма. Натопв

раптом спинився. Але я пішов просто туди, до плями, і люди посунули за мною. Куркуль лежав, склавши руки на грудях. Коло міцно стиснутого рота кров уже запеклася, але очі блимали. Поблизу лежав закривавлений маленький ніжик.

Люди густо обступили тіло, дивилися повними божевільного жаху очима на кров. Всі мовчали. Я сказав:

— То що ж робитимемо? Мабуть, швидко помре. Лікування навряд чи допоможе.

Це було перше слово до людей, і вони полегшено зітхнули.

— Куди йому жити? Умре.

Поставивши двох чоловік коло куркуля, я сказав кілька заспокійливих слів і пішов до себе. Люди розходились по юртах. Переляк і розгубленість темніли на їх обличчях.

Як навмисне, червоноармієць пішов сьогодні зранку в якійсь справі до сусідньої річки. Удвох все ж було б легше знайти якийсь вихід. У наметі сидів блідий ікряник. Я сказав йому, що хочу скликати збори.

— Що ви? Хіба можна тепер? Ніхто не прийде. Що ви робитимете далі, як сьогодні ніхто не прийде на збори?

Та я чомусь відчував, що прийдуть, коли не всі, то частина. Через кілька хвилин було оголошено засідання кочової Ради разом з біднотою і наймитами.

Ікряник зітхав, скаржився й лаявся, що приїхав сюди.

Сонце сідало. Я пішов до «червоного намету», де мали відбутися збори. Не встиг дістати паперу для протоколу, як намет заповнився людьми. Прийшли всі чоловіки. Мовчали похмуро й вичікуюче. Головне, щоб біднота зрозуміла політичну суть куркульської акції. Щоб зрозуміла, що це саме протест проти них, проти бідняків, проти Радянської влади, яка є ті ж самі бідняки. Кілька хвилин я говорив при повній мовчанці аудиторії. Але швидко обличчя по-світлішали, почулося згодливе «ей-ей». Після доповіді висловився заступник голови кочової Ради. Він один з небагатьох, коли ми були коло трупа, дивився без страху.

— Йому шкода оленів. Він зарізався тому, що йому шкода оленів. Та нам його не шкода.

Але найкраще сказав Григорій Хедяк. У нього вже з'явилась усмішка, і він цілком опанував себе:

— Куркуль — як куркуль. Йому нічого не шкода, щоб зробити нам гірше. Навіть себе вбиває, щоб нам було гірше.

У великому наметі, повному людей, стало якось зразу

затишніш, якесь тепло пройшло по людях, з'єднало, згуртувало. Вже не було переляку й розгубленості в поглядах, вже не тримали, як раніш, рук коло серця: Це нове, мабуть, було почуття нової перемоги.

Не заходячи до юрт, усі пішли до неводів.

— Хай ріжуться куркулі — це їхня справа. Нам треба ловити рибу.

На тихій воді бухти лунали сплески весел, вигуки, стояв трудовий гамір рибалок. Біла ніч ніжним серпанком оповила юрти, вкрила береги, почорнила гори. Коли ранкова заграва запалала на сході, рибалки пішли до домівок, голосно розмовляючи, ніби вчора нічого не сталося.

ХЕДЯ. ВЕДМІДЬ КОЛО ЮРТ. ЛОВИ КЕТИ

Куркуль не вмер. Рана не зачепила самої горлянки. І коли вартові сповістили мене про це, я зробив перев'язку, а як рана підгоїлась, нарядив двох верхових відвезти його до районного центру.

Перші збори з приводу самогубства були надто широкі, отже, там важко було дуже загострювати питання. Другого дня зібралися сама біднота й наймити.

Чи вимагатимуть наймити плати за свою працю в куркулів? Чи, може, злякавшись, мовчатимуть і задарма пастимуть куркульських оленів? Це було основне питання на зборах. Його розв'язали біднота і наймити, подавши тут же, на зборах, позови на куркулів, вимагаючи сплатк за весь час праці. Збори вимагали від вищих органів Радянської влади суворого суду над ворогом, що намагався залякати бідноту. Вимагали ізолювати куркулів, вивізити їх з території Ради, або принаймні обмежити їм радіус кочування, щоб вони не заважали роботі колгоспу і кочової Ради.

Шістнадцять позовів було переслано до райвиконкому. Наймити чекали суду, що задовольнив би їхні вимоги.

Інцидент з Дойдою був вичерпаний. Ворожий опір загартував бідноту, зміцнив ядро радянського активу.

10 липня був день Кирика й Улити. Цей день вважався за велике свято, але, звісно, не тому, що святі Кирик і Улита були дуже популярні серед ороchelів своєю працею на користь православної церкви, а тому, що в цей день звичайно починався справжній хід кети. І хоч цього року риба йшла мало, всі рибалки цілий день не сходили з човнів.

Вловили небагато — триста чи чотириста штук, але цього вже було досить, щоб розпочати соління. Вперше в історії вілігінського промислу самі орочили, одягнуті в прогумований спецодяг, солили рибу, складаючи її на розстелених матах і густо пересипаючи сіллю.

Перші сто рибин зважили, щоб визначити пересічну вагу однієї кети. Сто штук важили понад чотириста кілограмів. Потім буде ще двоє зважувань, і тоді можна буде вирахувати пересічну вагу окремої рибини, бо її приймають від рибалок для зручності поштучно.

Перші лови відбуваються на самім гирлі. Ловити можна тільки на початку припливу, коли в окремих протоках підіймається вода. Коли приплив піде далі і морська вода залле всі острівці, з'єднає протоки й перетворить річку на повноводу бухту, тоді вже не впіймаєш нічого, крім камбали, бо кета розійдеться по всій річці.

Через тиждень-два після початку ходу можна вже ловити вище по річці — на «ямках». «Ямка» — це більш-менш спокійне й глибоке плесо на бистрій і мілкій кам'янистій річці. На цих плесах косяки риби відпочивають, щоб знову, перемагаючи швидкі течії, пороги, перекати, йти далі, до своїх нерестилищ.

Риба на гирлі майже не ловилась. Одна-півтори тонни за день — це, звичайно, мало. Хтось подав пропозицію припинити лови, бо, може, ми просто лякаємо рибу, бовтаючись весь час на гирлі.

Користуючись цим, склали комісію, щоб обстежити річку вгорі, оглянути «ямки». Наслідки були не дуже приємні. Ріка змінила фарватер, проклавши його серед густих заростів у стрімких берегах. На головній течії не було жодної «ямки». Отже, доведеться ловити тільки на протоках. Та й тут знайшли лише три плеса. Поки що риби в них не було. Тільки косяки молодої мальми, перекидаючись у воді, виблискували на сонці.

Члени комісії пригадували страшні роки голоду. Тоді також ішла тільки мальма, а кети не було і багато орочелів з'їли своїх оленів і посідали на гирлах річок. Тривога закрадалася в серця.

Повернулися опівдня до юрт. Трохи відпочили і, користуючись вільним часом, скликали збори. Вчора ввечері відбулися національні танки, так звані «хедя». В танках брали участь два куркулі. Вони почували себе цілком вільно і рівноправно, інколи стаючи навіть за організаторів танків в окремих групах. Я сидів збоку із стариками

і дивився, як хлопці, чоловіки, діди й жінки, узявшись за руки, ритмічно підстрибували. Хтось спитав мене, чого я не танцюю? Я відповів, що з куркулями танцювати не буду. Один з дідів, що сидів коло мене, зауважив:

— Ми говоримо, що куркуль наш ворог, а танцюємо з ним. Це неправильно. Хто танцює з ворогом?

— Скажи про це людям.

Дід порадив поговорити про це офіційно завтра, а поки що питав, що думають окремі орочі з цього приводу. До нас приставали хлопці, чоловіки, діди. Ми покинули танки, а за нами пішли й усі інші.

Сьогодні про це говорили на зборах. Загальна думка була така: куркулів до танків не приймати. А як їм весело, нехай танцюють самі.

Не встигли закінчити зборів, як хтось гукнув:

— Ведмідь!

Всі посхоплювались і роздивлялися навколо, шукаючи очима ведмеда.

— Ведмідь коло юрт! — знову пролунав голос.

Люди кинулися по зброю.

Під схилом за півкілометра від нас, на снігу, що не встиг ще розтанути, ішов, нюхаючи повітря, великий чорний ведмідь. Він ішов помалу, прямуючи до моря. За кілька хвилин чоловік сорок з гвинтівками кинулися до схилу. Пригинаючись, вони швидко посувалися до ведмеда, який зовсім не звертав уваги в наш бік.

Мисливці наближались. Раптом ведмідь одним стрибком повернувся назад і чкурнув угору. Над долиною пролунали постріли. Але схил був невисокий, і ведмідь швидко сховався за горою. Мисливці поверталися, сміючись і шкодюючи, що півтора ста кілограмів м'яса втекло.

Почалися подвійні води. Після невеликого припливу починався відплив, але раптом припинявся і знову йшов приплив. Вода в морі стояла майже на одному рівні. Вона підперла річку, і тепер можна було ловити цілий день.

На великий човен бригада складала невід. До обох кінців невода прив'язують довгі канати. Чотири веслярі, один кермовий і два чоловіки, що кидають невід, сідають у човен і швидко відпливають просто від берега. На сухому залишається кілька чоловік. Один тримає якір, до якого прив'язано кінець каната від невода. Коли весь канат розпуститься, човен повертає вниз по течії, і два чоловіки швидко викидають у воду невід, а веслярі щосили гребуть. Ось уже майже весь невід скинуто. Човен круто

повертає до берега. Невід швидко сунеться вниз, підхоплений течією, але його стримує якір, не даючи йому піти прямо річкою. Човен підходить до берега, люди сплигують з нього в крижану воду і тягнуть за канат, прив'язаний до цього краю невода. Як тільки крило невода лягло на берег, риби вже нікуди тікати. Підтягують обидва кінці на суше, і незабаром увесь невід лежить у воді коло самого берега. Коли є риба, туго напнутий невід аж двигтить. Коли риби немає — нерухомий, в'яло лежить у мілкій воді.

Бригади роз'їхалися по різних протоках. Я пішов до банки, де одна бригада вже закинула невід.

Було тепло й тихо. Коло річки лежала дохла камбала без очей (чайки встигли вже виклювати), зелені стрічки морської капусти в'яли на сонці, вилучаючи своєрідний запах йоду. З-за банки чутно було радісні вигуки. Я прискорив ходу. Невід вигнувся пружною дугою в море, двигтів і трусився під натиском маси риби. Мені махали руками:

— Швидше, швидше!

У невеликім півколі води, обмеженім неводом і берегом, робилося щось неймовірне. Великі сріблясті рибини шугали в воді, билися об ноги рибалок, кидалися на мереживо сітки, ріжучи воду швидкими, різкими рухами. Інколи, розігнавшись, рибина вистрибувала на суше й билася, розкидаючи в усі боки пісок і каміння.

Взявши в руки короткі дубці, рибалки спритним звичним рухом хапали кету за хвіст і, влучивши її дубцем по голові, викидали на берег. Вже гора риби лежала на сухому, а невід двигтів, пружно ходив, повний кети. Десять рибалок вибирали здобич кілька годин. Вантажили на великий човен і возили до промислу.

Я записав у щоденнику: «Бригада № 2 — 2154 шт. кети». На кожного рибалку виходило заробітку на день 70 крб.

Коло промислу на березі стояли, чекаючи риби, жінки, дівчата й підлітки. Тільки я встиг перерахувати рибу, як вони кинулись до неї з ножами і, розрізаючи черева, вибирали нутроші, кидаючи ікру в один кошик, кишки й інше — в другий, а серця складали кожна в окремий посуд. Дівчатка років по вісім-дев'ять теж поралися коло риби — вчилися чистити. Особливо подобалась мені малесенька Катерина, або просто Кете, яка не могла навіть підняти рибини, але не хотіла відставати від дорослих, уперто воюючи проти більшої за неї кетини.

Пудові кошики, повні червоної ікри, несли до ікрянки. Тут протирали її через сита, перепускаючи через грохоти, і коли зерно очищалося від плівки, його кидали в шаплики з ропою. Ікряник перелопачував ікру веслом, щохвилини куштував, пробував на зуб, м'яв пальцями і, нарешті, хвилини через п'ятнадцять-вісімнадцять давав знак помічникам вибирати її з розсолу. Шість годин стікала ропа з ікри, яку потім складали в бочки. Григорій Хедяк — учень ікрянника — порався з заклопотаним виглядом знавця своєї справи. Це перший ороц, який працював на ікрянці і з якого мав вийти фахівець.

Коло засольного сарая зростає штабель посоленої риби.

Окремі бригади прибували з човнами, повними кети. Жалібно квилили чайки, хмарами збираючись над горами риби, складеної на березі.

Надвечір до мене зійшлися жінки, щоб я записав, скільки хто почистив риби. Засіб обліковувати роботу був досить дотепний. Кожна жінка приносила серця почищених нею рибин. Я перераховував їх і записував до щоденника.

Маленька Кете стояла серед жінок з блюдечком.

— Катерина Іванівна Духінова!

Вона злякано дивилась, не розуміючи, що це звертаються до неї. Потім хтось шепнув їй і вона відповіла:

— Бі!

— Ади гоккенди?

— Умен кета, джур окаба*.

Чоловіки, що колом оточили жінок, сміються:

— Самий ударник.

Викинувши серця на землю, Кете біжить тепер погратися до інших дітей, що, попідбивавши сорочки, бродять у калюжі серед промислу.

Риба пішла. Звичайно, по дві тисячі штук витягали не щоразу, але за день три бригади ловили півтори-дві тисячі рибин. Переважно ловилась кета. Горбуші було зовсім мало. Цей лосось, вдвоє менший від кети, йде звичайно великими масами до річок тільки в парні роки. Торік горбуші було сила-силенна, тепер зовсім мало. Оскільки горбуша йде раніш від кети, то ті екземпляри, що потрапляли тепер у невід, були вже зовсім старі, з великими горба-

---

* — Я.

— Скільки почистила?

— Одну кету, дві горбуші.

ми на спині, з потворними головами, майже зовсім жовті, без того сріблястого блиску, що кета. Вловивши таку рибицу, ороч відразу вирізує тім'я і з'їдає його сире, викидаючи рештки рибини геть. Коли попадає в невід стару кета, смугаста й червонувата, в неї відрізає голову і з'їдає, теж сирими, хрящі й жир. Це вважалося за делікатес.

Після ловів збиралися і обговорювали виробничі питання. Щодня стежили за тим, як проходить соцзмагання. Найкраще працювала бригада кірчанців на чолі з Бияканом. Поки не почалися лови вгорі по річці, він цілий день лазив по всіх протоках і завжди привозив риби вдвоє більше, ніж інші. Він завжди повторював:

— Нам робітники з «материка» дають усе потрібне. Ми повинні дати їм те, що є в нас, — рибу.

ПАРОПЛАВ. ТАЄМНИЦЯ ГІР

20 липня вранці табір був розбуджений гудком. Пароплав підходив до берега. Всі вибігли до моря, чекаючи катера, що, вже спущений з борту, йшов до промислу. Пароплав став на рейді кілометрів за п'ять від берега.

Три дні вивантажували сіль, продукти, різні товари, приладдя. Приїхало кілька десятків робітників. Табір на гірлі збільшився. На засолювання риби поставили фахівців, але стара бригада орочелів теж залишилась, щоб набутти справжнього знання і вміння. На ікрянку додали ще одного ороча, щоб виховати місцевих фахівців.

Я читав газети, яких не бачив уже півроку, слухав новини з далекого «материка».

Тепер уся господарська робота відійшла від мене, і я весь свій час міг віддавати політичній освіті орочелів.

Бригади вже перейшли на «ямки», переїхавши з наметами вгору по річці. Вони там і ночували, перебуваючи на гірло тільки, щоб приставити рибу. Інколи десь у горах випадали дощі, і тоді річка раптом розпухала, закипала в шаленій бистрині. Дерев, кущі, шматки берега пливли річкою, яку тепер ніхто не ризикував перепливти човном. Риби ловити не можна було. Тоді відбувалися виробничі наради, збори, засідання.

На промислі перейшли на чанове засолювання. У дерев'яних коробках засольного сарая зробили імпровізовані брезентові чани і в них солили рибу.

Настав серпень. В окремих міленьких струмках, в чистих протоках нерестилася кета. Щодня хтось з рибалок розповідав, що бачив звіра, але полювати було рано, ведмеді ще не набрали жиру.

Частіше стали подувати холодні вітри з моря, і люди починали говорити про повернення в гори.

Одного разу, коли річка залила каламутною водою береги, розлившись від дощів, що десь випали в горах, голова Ради поставив питання про заготівлю юколи. Зібрався колгосп і відрядив частину людей вгору по Вілізі до її приток Меринги і Гаччан готувати суху кету для всього колгоспу. Вони також повинні були заготувати десять-п'ятнадцять тисяч кети для собак, що проходять через Вілігу. Колгоспники висловлювали сумнів щодо реальності плану, бо кети загалом було мало. Хоч який важливий був собачий транспорт, але дійсно риби було мало, і план зменшили. Щасливий випадок незабаром допоміг компенсувати нестачу кети для собак, — море викинуло на берег дохлого кита, і його м'ясо заготували для собак.

Перед від'їздом на заготівлю юколи влаштували вечірку.

В орочелів немає ніяких музичних інструментів, майже відсутня пісня, а з танків є тільки один — «хедея».

Стемніло. Хлопці, дівчата, чоловіки й жінки посунули з юрт на самий берег моря. Вони сидять групами, розмовляють, перекидаються дотепами. Потім хлопці, взявшись удвох-утрьох за руки, починають підстрибувати. До них приєднуються інші, і створюється чималеньке коло. Переступаючи з ноги на ногу і підстрибуючи разом, коло кружляє в один бік. З кожним підстрибуванням чоловіки видають густий хропіт. Рух швидшає, чоловіки хропуть, понахиливши голови, як ведмеді під час парування. Спітнілі, захоплені танком, вони збільшують і збільшують темп, і важкий хропіт переходить в стогін пристрасті. Жінки і дівчата вриваються в коло поміж чоловіків, злітають вгору, підкинуті їхніми дужими руками. Стогін стає ще хрипкіший і раптом замовкає. Знесилені танцюристи сідають відпочити. Друге коло продовжує танок.

Дівчатка й хлопчики бавляться поряд, не маючи права взяти участь в танку. Молоді дівчата, одягнуті у вицяцькувану бісером одягу, несміливо пристають до танку — вони танцюють уперше. Дозвіл танцювати — ознака зрілості.

Коли фіолетовий ранок заступає ніч, всі розходяться.

В двадцятих числах серпня риби стало помітно менше. До того ж багато було вже старої — строкатої, з побитим

черевом, з обірваними плавниками, зубатої. Зняли одну бригаду з ловів, щоб відрядити її заготовляти дерево на нарти. Цієї зими треба вивезти в гори стільки продуктів, щоб вистачило їх кочівникам на цілу зиму. Всі перевози будуть організовані тільки нартовим способом, а не на в'ючках, як торік. Замість трьох тонн минулого року тепер буде вивезено в гори понад двадцять тонн різних харчів і товарів. Двадцять тонн потрібних кочівникові у горах продуктів — це нечувана річ. Але реальність її ні в кого не викликає сумніву, а активність бідноти була достатньою запорукою, що план перевозів буде виконано.

Перед відрядженням людей заготовляти дерево на нарти скликали загальні збори колгоспу.

Довго говорили про допомогу від кооперації, від Радянської влади, про те, що нічого боятися, що інші бідняки й середняки, побачивши справжню роботу колгоспу, швидко приєднаються до них, і «сили стане багато». Поволі накреслювались перспективи розвитку цього маленького колгоспу. Говорили про позику оленями, про аванс продуктами, про забезпечення кращими ділянками для полювання, про те, що дехто з одноосібників не записався до колгоспу.

Я спитав:

— А чому, між іншим, аж десять чоловік не схотіли бути в колгоспі?

Чоловіки переглядалися.

— Кажіть! — промовила бригадир жіночої бригади Тетяна. — Кажіть, чого там! — знову промовила Тетяна.

Тоді всі підсунулися ближче до мене і один розповів:

— У нас колгосп уже два роки. Олексій Дойда казав нам: «Ідіть в колгосп, записуйтесь, слухайте Радвлади на рибальстві, а коли покочуєте в гори, тоді забудьте про колгосп, про Радянську владу і слухайте мене. Я не гніватимусь за те, що ви на рибальстві будете стояти за Радянську владу». Ми так і робили. І цього року спочатку так було. А тепер змінилося. Цього літа на рибальстві багато сталося такого, чого не було ніколи в нас, і тепер треба все, що ухвалюємо тут, виконувати в горах. Дехто боїться. Ми не побоялися заявити про своє бажання бути в колгоспі, бо нам, бідноті, без колгоспу жити не можна.— Помовчавши, він додав: — Ми сказали тобі велику таємницю. Про це не знав досі жоден руський. Але тепер ми справжні радянські люди і не боїмося сказати тобі.

Звільнившись від тяжкого тягаря таємниці, колгоспники

дивились якось по-новому. Порвалася остання нитка, що зв'язувала їх з «старим законом», з куркулем.

Домовилися, щоб кожен з колгоспників поговорив неофіційно з тими бідняками та середняками, які ще вагаються вступати до колгоспу.

Розійшлися ранком.

Другого дня не встиг я вмитися, як почув гомін надворі. Я вийшов подивитися. Від юрт ішла Тетяна й дехто з колгоспників, а за ними поспішали майже всі ті, хто вчора не був на зборах. Побачивши мене, вони кинулись бігцем. Перший прибіг Михайло Дячков. Він з широкою усмішкою на обличчі простяг мені руку і гукнув:

— Пиши! Учора був дурний, не хотів.

Підходили інші:

— Пиши!

Хтось сказав, надаючи російському слову «путать» орочельського закінчення:

— Кулак путайрен! Последній путайрен!

Негайно скликали збори колгоспу і поставили питання про прийом нових членів. Кожну кандидатуру обговорювали докладно.

ГОТУВАННЯ ДО ЗИМИ. ЧАСТКОВА ОСІЛІСТЬ

З правлінням докладно проробляли план роботи. В колгоспі — жодного письменого. Треба було так скласти план, щоб правління знало його напам'ять.

Велике значення мала хутова кампанія 1933 року, бо з нею було зв'язано часткове осідання орочелів.

На одному з засідань кочової Ради було поставлено питання про будівництво школи. Дерево для неї було вже нарубане по той бік гір.

Виявилося, що люди бувають у тих місцях усього тричотири місяці, а кочують туди з гирла теж майже три місяці. Будувати там школу, кооператив і лікарню було недоцільно, особливо взявши до уваги, що оленів у вілігінської бідноти мало і що, отже, далекі переїзди викликаються тільки полюванням. Вся Рада висловилася за те, що місце обрано невдало. Куди краще на ріці Меринзі, яка впадає кілометрів за вісімдесят від моря у Вілігу. Тут ліс, риба кета, риба мальма, досить пастівників, близько до кооперативу, майже не буває взимку вітрів. На Меринзі

люди завжди збираються перед тим, як кочувати до моря, тут відбирають оленів, тут збудовано амбари кочівників. Відрядили на Мерингу рубати дерево на школу, лікарню і кооператив. А через кілька тижнів поїхали майстри будувати приміщення.

Раніш ороch, їдучи на полювання, забирав з собою всю родину. Він на полювання не їхав, а кочував, і тому наслідки були дуже незначні. Цього року колгосп ухвалив поїхати на полювання тільки здоровим чоловікам і здоровим жінкам. Всі хворі, старі й малі повинні залишитися на місці, в даному разі на річці Меринзі, де діти вчитимуться, а діди та неповнолітні мисливці організують полювання у прибережній смузі. Жінки організують майстерні і виготовлятимуть для кооперативу унти, рукавички, панчохи і т. ін.

Мисливці, звільнившись від зайвого баласту, швидко закінчать полювання по той бік гір і, повернувшись на Мерингу, зможуть взятися до іншої роботи. Таким чином, ороchели частково стануть осілими, не відчуваючи всіх неприємностей переходу від кочового життя на осілість, як то було раніш.

Величезне значення надавалося також організації полювання у прибережній смузі. Адже досі величезний простір від Таватуми до Туманів — близько чотирьохсот кілометрів завдовжки і кілометрів двісті завширшки — зовсім був не використаний. На цім просторі не полював ніхто.

Збори колгоспу цілком пристали на цю пропозицію. Я став складати списки бригад з зазначенням, хто саме з чоловіків і жінок їде на полювання. Частина мисливців самі відмовились брати жінок, але дехто категорично заявив, що без жінки й дітей він не покочує на полювання. Тоді бригадири відмовились брати таких мисливців до себе в бригаду. І вони мали рацію, бо коли із здоровими чоловіками їхатиме жінка з малими дітьми, то це збільшить ім час полювання вдвоє, а то й втроє. Зрозумівши, що кочування без жінок — це не примха, а викликається господарським розрахунком, мисливці погоджувались залишити родини на Меринзі.

Гостро стояло питання в колгоспі з оленями. Їх було мало. Деякі колгоспники навіть не полювали торік, бо не вистачало їздових оленів. Позику колгоспові кооператив мав видати з оленів, що передбачалось купити в куркулів.

А тут якраз прийшла звістка з гір, що Олексіїв табун їде геть від берега. Коли він перейде на той бік гірського

пасма,— там його годі шукати. Тепер стало зрозуміло, чому так швидко згодився Олексій на всі сплати боргів райвиконкомові і кооперативові, чому так легко підписався на позику і т. д. Він знав, що оленів віджене в гори, і хай тоді спробують узяти в нього хоч копійку!

Збори колгоспу відрядили трьох членів до Олексієвого табуна, щоб відбити оленів на ту суму, яку мав сплатити Олексій райвиконкомові і кочовій Раді.

КИТ

Вже спускалися качині виводки з річки в море. Маленькими рухливими крапками випливали вони з проток і гойдалися на морських хвилях. На гирлі зовсім мало залишилось людей. Ті, що не поїхали на Мерингу чи на заготовівлю нарт, відпочували трохи вгору по Вілізі сушити юколу собі й собакам. Я пішов у якійсь справі до кооперативу, як раптом почув, що хтось голосно й тривожно гукає мене.

— Сюди! Коло зовнішньої банки щось чорніє!

Ми побігли на берег. Дійсно, за півкілометра від берега, злегка погойдуючись на хвилях, щось блищало.

Гукнувши, щоб готували човен, і пославши когось з хлопців по гвинтівку, я роздивлявся на цю дивну річ. Підійшли ще люди. Робітник розповідав, як він побачив невідому чорну річ і як кинувся шукати мене.

Підійшов човен. Кілька чоловік стрибнули в нього і вдарили веслами. До банки треба було підпливти з другого боку, бо від моря здіймалися великі бари. На кілька хвилин ми загубили з очей об'єкт нашої цікавості. Тільки човен стукнувся об берег, як усі один поперед одного вискочили на суше й побігли на другий бік банки.

На березі підкидалась на хвилях велика чорна туша морського звіра.

— Кит!

— Касатка!

Пилип, глянувши досвідченим оком, сказав:

— Теля! Китове теля.

Теля, завбільшки з дорослого слона, було неживе. Воно лежало на спині, виставивши блискуче черево. Дехто побрів у воду і зліз на кита з виглядом переможця. Ножами вирізали шматок шкіри з жиром. Сало було не товсте, пальців на три. Зачепивши канатом за хвіст, ми приякорили кита до берега і повернулися на промисел

узяти людей, щоб розібрати тушу. Череву під сонячним промінням уже почало розкладатися, але на спині м'ясо було цілком свіже. Дехто спробував його навіть смажити. Вдруге приплив човен і привіз людей з сокирами й ножами. Два дні розбирали тушу й возили на берег. Тут різали м'ясо на тонкі шматки і вшали на жердинах сушити. Це забезпечить собак кормом на зиму.

Сало порубали й перетопили. Вийшло кілька центнерових бочок жиру.

Щелепи розкололи вздовж надвое — будуть полозки на нарту.

Великий, завбільшки з корабельний гвинт, хвіст кинули як непотрібний, але ороц Іван Большаков порубав і поселив його в діжді. Коли потім проїжджали через Вілігу два камчадали з Туманів, вони зайшли до Івана і попросили зварити їм шматок китового хвоста. На узбережжі це вважалося за делікатес.

Китовий вус був малий — усього 15—20 сантиметрів завдовжки. Ми його повідрізали від щелеп і склали в кооперативі. Можливо, він теж придасться.

ЗАСЕЛЕННЯ БЕРЕГА. ЧОМУ БОЯТЬСЯ ПОЛЮВАТИ НА ВЕДМЕДЯ

1933 року промислові робітники приїхали вже не на сезон, а на два-три роки. Вони житимуть на Вілізі, збудують кращі приміщення для промислу, зокрема копильню й льодовню, щоб можна було на той рік організувати високоякісний обробіток риби — курення балика і сьомгове засолювання кети. Ці робітники налагодять також промисел і обробіток мальми, оселедця, уйка.

Залишилися зимувати понад десять родин. Жилих приміщень не було. В кінці серпня, коли припинився хід кети, а на промислі вирости бочок з рибою і ікрою, більшість робітників піднялась угору по долині до лісових заростей рубати дерево на будинки. Зимівку вирішили влаштувати просто серед лісу, де не такі пронизливі вітри.

У зв'язку з поселенням кількох десятків людей на гирлі постало питання про постачання їм м'яса взимку. Убивати оленів ми не хотіли. Адже радянські організації всіма силами намагаються зменшити забивання оленів на м'ясо, щоб збільшити табун у районі. Солонина не вирішує

питання, бо за небезпеки захворювань на цингу потрібне обов'язково свіже м'ясо. Отже, треба було шукати виходу з цього становища. Цей вихід — ведмеже м'ясо.

Якось я пішов до юрт, що стояли кілометрів за три від гирла. Там орочели готували юколу. На березі мілкої протоки стояли вішала, і на них висіла розрізана надвое кета. В юртах над огнищем було навішано по кількасот рибин, щоб вони пройшли димом.

Ліс уже де-не-де загорявся золотими фарбами осені. Грона червоної горобини виглядали з заростей, а внизу, в густих кущах, соковиті ягоди порічок звисали серед ледь пожовклого листя.

Увесь берег протоки був стоптаний ведмедями. Я з берданкою на плечі пішов понад протокою. Почувши кроки, кидалася від берега кета, що починала метати тут ікру. Подекуди на березі серед високої трави, на звірячих стежках, лежали свіжі скривавлені рибини з відкушеними головами. Відходячи від берега в густі кущі, я щоразу натрапляв на витоптані серед високої трави місця. Тут недавно лежали ведмеді. Натрапити несподівано на звіра було небезпечно, і я повернув до протоки. Риба кинулась на другий бік, розрізаючи воду прямими лініями. Кілька кетин, уже зовсім жовтих, ледве ворушилися. Вони плавали то туди, то сюди цілком механічно. Виметавши ікру, кета здихала.

Через маленький переказ час від часу пливла вгору кета. Було так мілко, що половина рибини виглядала з води, але, незважаючи на це, кета перемагала міліну і посувалася все вище й вище, шукаючи собі місця покласти ікру.

Задивившись на рибу, я не помітив, що на протилежнім боці на голій галявині ходять ведмеді. Коли я побачив їх, один уже ховався в лісі, а другий поспішав за першим. Я з коліна стрельнув другого, влучаючи в лопатки. Пролунало грізне ревіння, і ведмідь стрибком побіг у кущі. Навздогін я пальнув ще тричі і пішов на те місце, де ходили звірі, лаючи себе за неухважність. Коли б зразу помітив, убив би двох ведмедів, а тепер навряд чи влучив і одного. Підійшовши кроків на двадцять до кущів, я відсахнувся. Два здоровенні бурі ведмеді виглядали з лісу, сівши на задні лапи.

Блискавично промайнула думка: у гвинтівці один набій. Я схопився рукою за кишеньку, та набой були міцно зв'язані в пачку. Я стояв чекаючи, що ось-ось ведмеді кинуться на мене, і нервово розривав зубами пачку з набоями. Але шпагат був туго затягнутий, а ведмеді гіпнотизували мене

своїми поглядами. Стріляти одного? Але тоді другий обов'язково кине́ться на мене. Я позадкував до лісу.

Ведмеді, постоявши, сховалися. Нарешті, розв'язав набої і зарядив гвинтівку. Обережно пішов до кущів. Жодного шереху, тільки десь у глибині лісу чувся стогін. Виставивши гвинтівку вперед, я розсував густе сплетіння зелені. Раптом я здригнувся, почувши під ногою щось м'яке. Це лежав убитий ведмідь. Отже, їх тут було не два, а три!

Викинувши нутрощі і взявши з собою нирки й серце, я пішов до юрт сказати, щоб узяли м'ясо і шкіру.

Через кілька днів скликали ороchelів і поставили питання про полювання на ведмедів. Коли вбити двадцять п'ять штук, то це забезпечить поселенців м'ясом на цілу зиму. Люди м'ялися. Нарешті один сказав:

— Ми не підемо на полювання! Ми боїмось ведмедів.

Ведмежі шкури, прийняті кооперативом, говорили про протилежне. Але мисливці стояли на своєму:

— Боїмося.

З того, що вони говорили між собою, я зрозумів причину страху. Хтось з приїжджих робітників викинув ведмежу лапу, і її гризли собаки. Тепер ведмеді сердиті і роздеруть мисливця. Не маючи часу доводити безглуздість цих забобонів, я спробував переконати мисливців по-іншому:

— Ведмедя убив я. Лапу кинув робітник. Ведмідь гніватиметься на мене. Чого ж вам боятися?

Погодилися, але йти на полювання не хотіли. Знову прислухався до балачок:

— Здамо м'ясо, а вони кістки повикладають собакам. Тоді нас усіх ведмеді подушать. Не підемо.

Я подав пропозицію здавати м'ясо без кісток. Тоді погодилися. Щоб більше запевнити мисливців і показати всю безглуздість страху, я запропонував:

— Коли вб'єте ведмедя й зашиватимете очі, скажіть, що це не ви, а я вбив.

Цю пропозицію зустріли цілком серйозно:

— І ти не боїшся?

— Ні.

Завідувач промислу, що дрімав у юрті, підвівся:

— Кажіть, що я вбив ведмедя.

Знявся регіт. Адже завпром не наважився жодного разу піти на полювання, бо боявся ведмедів. Організували дві бригади, і вже через два дні кооператив прийняв трьох ведмедів, а мисливці одержали понад чотириста карбованців за м'ясо.

СУД НА ГАЧЧАНІ

Однієї ночі в морі показалися вогні. Ранком коло берега стояла шхуна. Ми взялися швидко вкладати рибу в бочки, щоб встигнути закінчити всю роботу на рибальстві до прибуття пароплава, який мав забрати решту риби.

Другого дня після відходу шхуни знявся шторм. Вітер рвав намет, перекидав юрти, зривав брезенти засольного сарая і ікрянки. Незабаром від великого червоного намету, зробленого з тонкої бязі, залишилися тільки ганчірки.

Хвилі наскакували на берег, вибухаючи громом і бризками.

Шторм погнав гусей з півночі. Нескінченними косяками пролітали вони над промислом, рвучко здіймаючись угору, коли бачили людей.

Бондар поставив коло себе централку і, як тільки трикутник гусей пролітав над бондарнею, кидав інструмент і хапався за рушницю. Лунав постріл, і бондареві діти з криком бігли по гуску.

Качки, боячись вітру, трималися берега. На численних озерах, що блакитними плямами розкинулися серед високої тундри, в прибережних травах виглядали їхні голівки. Взявши гумові чоботи, ми з завпромом пішли бродити по озерах. Качки злітали і швидко сідали, неспроможні боротися з вітром. За якусь годину ми вбили понад десяток. Повертаючись додому, натрапили на куріп'ячий виводок. Куріпки ще не змінили строкатого літнього одягу на зимовий білий, але були вже цілком дорослі. Довго виганяли ми куріпок, що посідали недалеко від нас, сховавшись у траві серед кедрівника. Обвішані птицею, ми повернулися на промисел.

Ранками береги річки стали вкриватися тонкою кригою. Надходила справжня осінь. Одного ясного морозного дня прибув на промисел голова райвиконкому ороц Андрій Абрамович. Він привіз позови наймитів на куркулів та постанову про призначення судової трійки для розгляду цих позовів. У складі суду були: він, голова кочової Ради і я.

Людей на гирлі було мало. Влаштувати процес тут не було ніякої рації. Вирішили, що суд відбудеться на річці Гаччан, кілометрів за сорок від гирла. Туди найзручніше зібратися всім людям: з Меринги, з заготівлі нарт, від табуна. До того ж на самій Гаччан кілька родин готували юколу. Всі, хто був на рибальстві, мали теж іти на Гаччан.

Андрій Абрамович продиктував мені повістку, яку по-

сланці мали розвезти до окремих груп. В перекладі на українську мову ця повістка виглядала так:

«В день Семена, 1 вересня за старими святцями і 14 вересня за новими, прошу всіх прийти на Гаччан. Я, ороч Андрій, голова райвиконкому і суду, скликаю великий чахобах. Розповідатиму і бесідуватиму про все, що робиться на орочельській землі. Будьте всі в день Семена на Гаччані».

Всі люди з гір зібралися їхати. Було мобілізовано всіх коней. Дехто пішов узяти вчених оленів, що паслися поблизу. Але більшість вирушила на своїх батьківських. Мішана кавалерія — на конях і оленях, в супроводі одягнутої в шкури й хутра піхоти, посунула річкою вгору.

Це був урочистий похід. Люди кинули всяку працю і, взявши чайники і гвинтівки, подалися до місця, де мав відбутися перший в історії цієї північної околиці Союзу акт справжнього правосуддя. Все, що гворилося раніш, всі постанови, всі обіцянки, всі окремі перемоги будуть закріплені великим судом, де наймитство дістане задоволення своїх справедливих вимог.

Осіннє сонце блищало на гвинтівках і обличчях, ховалося в хутрі одежі, відбивалося радістю в очах людей.

Цокотіли копита, інколи брязкала, зачепившись об гілку дерева, зброя, лунали приглушені простором розмови.

Зачувши небачений похід, розбігались з стежок ведмеді, фуркали табуни куріпок, розліталися качині виводки.

Пасма гір обступали долину з усіх боків. Кедрівник на схилах уже пригнув своє гілля до землі, чуючи наближення холодів. Але люди йшли гордо й впевнено, не боячись зими. Тепер вони стали хазяїнами і берега, і гір.

Пізно ввечері, коли кожен куш стає таємничим, а в високих травах, у гущині лісу чутно обережні кроки звіра, стали на ночівлю. Високо в небо піднялись язички вогнища, кидаючи відблиски на буйну гримучу річку. Голова райвиконкому розповідав свою біографію людям, бо вони бачили його вперше. Він наймитував у куркуля-ороча і був прогнаний з гір за гострі слова проти хазяїна. Тоді він став наймитувати в камчадалів і росіян і побачив, що всі куркулі однакові, якої б нації вони не були. Коли прийшла Радянська влада, він назвав себе більшовиком.

Минулого року його обрали на голову райвиконкому. Він поставив свою юрту коло виконкому і приймав у ній всіх відвідувачів, бо орочели ще боялися незвичайної обстановки урядового будинку.

Він знав сам і йому говорив кожен з відвідувачів, що в

горах багато горя і несправедливості, що фактично влада подекуди й досі залишається в старост, що бідняк бідує. Він бачив, що орочели-бідняки багато терплять від куркуля, але ще бояться боротися проти нього. Він бачив також, що тільки об'єднання бідноти в колгоспи дасть їм змогу вирватися з-під куркульського ярма.

Голова райвиконкому розповідав вілігінцям, що в тих кочових Радах, які ближче до Наяхана, колгоспи вже стали міцними, що торік збудували дві школи в горах, а цього року люди самі вирішили перебудувати шкільні приміщення, бо зроблено їх було погано. Андрій Абрамович розповідав про те, як спочатку боялися колгоспники віддавати до школи своїх дітей, а тепер школа стала і для дорослих найцікавішим, найулюбленішим місцем, про те, що кочівники прохали вчителя залишитися з ними і на літо, щоб він учив не тільки дітей, а й дорослих.

Вілігінці з увагою слухали оповідання голови райвиконкому. Перемоги сусідніх кочових Рад ще дужче підносили їм настрої. Не тільки вони,— біднота всього району виступила проти куркуля, виступила за будівництво нового, вільного, світлого життя.

Тепер люди одверто розповідали голові райвиконкому про запальні вибори старости і всієї родової влади 1931 року. Вони називали прізвища старост, старшин і капралів другого Долганського і другого Уяганського родів, прізвища тих, що очолювали боротьбу проти Радянської влади і яким тепер не місце серед трудящих орочелів.

Стали поволі затухати вогнища. Густий дим послався над річкою. Люди вкладалися спати на купах зелених гілок кедрівника. На зброї, поставленій коло стовбурів дерев та розвішаній на гілках, густо осіла роса. Все затихло. Тільки чути, як хлюпає вода в річці чи стріпнеться під берегом сонна качка. Ранком — знову в дорогу. Вищі і стрімкіші стають гори. Осипи чорного каменя наступають на зарості кедрівника.

Раптом долина розширюється, гори відступають, лісова поросль перемагає камінь. Річка розливається десятками проток серед кущів, кіс і острівців.

Кілька юрт сховалися в заростях. Коло кожної — вішала для юколи. Червоніє розрізана на два пласти кета.

Голова райвиконкому вітається з людьми, що стоять на Гаччані. Він подає їм одну чи дві руки, залежно від віку того, з ким вітається, і чоломкається з кожним.

Частина людей з'їхалась, частина буде завтра. Вже готова велика юрта, де може вміститися півсотні чоловік. Суд розпочнеться завтра. Поки що діляться новинами. Кети обмаль, а мальмою захрясла річка. Багато брусниць. Їх збирають для кооперативу. Один мисливець убив чотирьох гірських баранів на скелях в долині річки Видр. Сусідньою долиною покочували в гору люди Туманської Ради.

Ранком — суд. Немає червоного сукна на столі, немає й самого стола. Вогнище і навколо нього — люди із зосередженими обличчями.

— Засідання районного суду у складі... розпочинається... Позов Миколи Сидорова до Улити Сокоргіної...

Триває допит.

Батька Микола не знає. Пилип пояснює:

— Їх мама літом бігали по тундрі. Потім у них родився Микола, а мама вмерла. Ніхто не знає, хто був Миколин тато.

Миколу виховала Улита. Вона взяла його, коли Миколі було кілька день, і наказала дружині одного з наймитів годувати своєю груддю. За це Улита сплатила одного оленя. Як тільки Микола підріс і навчився їздити на олені, він уже не кидав табуна.

Сам Микола не знає, скільки йому років, а на запитання, чи давно працює в Улити, відповідає: «Дуже давно».

Микола пас оленів, готував Улиті юколу, ставив пастки і безплатно віддавав Улиті всю здобич — горностаїв, червоних лисиць і сиводушок. Микола полював на білку і теж віддавав усе Улиті. Сьогодні у Миколи один їздовий олень — оце все, що він заробив в Улити за тридцять п'ять — сорок років.

— Як тебе годувала Улита?

— Годувала. Тільки я ніколи не наїдався. Коли мені дуже хотілося їсти, то я йшов у гості.

Далі йшла інша категорія наймитів. Вони тільки пасуть оленів. Цілий рік коло табуна, не відходячи ні на рибальство, ні на полювання. Їм Улита частіше дає оленяче м'ясо, але чай і інші продукти вони здобувають самі. Коли наймитові обридає м'ясо худих оленів, то йому Улита дає жирного оленя за п'ятдесят білок.

Третя категорія. Коло оленів з осені до весни. Влітку — на рибальстві. Їм куркуль дає м'ясо, але за їздових оленів, на яких вони їздять, пасучи табун, наймити сплачують куркулеві орендну плату по десять-п'ятнадцять білок за

рік. За три-чотири роки наймит сплачує вартість іздового, але олень все ж залишається власністю куркуля.

Четверта категорія — сезонники: працюють восени і навесні. Куркуль дає їм найгірших оленів на м'ясо.

Довго триває допит свідків і позовників. Треба додержуватися формальностей, записати, де хто народився, скільки йому років і т. ін.

На запитання «Скільки років?» — відповідають: «Тридцять гулук, сорок гулук» і т. д. «Гулук» означає «зверх». Воно дуже подібне до нашого «з гаком». Часто «гак» дорівнює 8 і 9 рокам. Іван Духінов на запитання, де народився, відповідає:

— У наметі. Мати казала, що в наметі.

— А де стояв намет?

Здивований, чому суд цікавиться такими дрібницями, він розповідає:

— Знаєш, де тепер стоїть Кириків намет. От на тім самім місці стояв тоді й намет мого батька...

Розглянули справи Улитиних наймитів. Ми виходимо з юрти ухвалити присуд. Через півгодини читаємо вирок.

— ...Тавгедан холі гирбин Російські Соціалістичеські Федеративні Советські Республік хурамейн районний суд...

— Сидоровду Міколайду Уліта тамден двісті орон...

— ...Машановду Гавриладу тамден сто п'ятдесят орон...

Зачитуємо всіх наймитів, скільки кому повинна сплатити Улита Сокоргіна. Улита «тамден» (хай сплатить) понад тисячу оленів наймитам.

Вісімдесятилітній Семен Дячков промовляє баритоном:

— Айджет, права іттуваттес*.

В усіх схвильовані обличчя, у декого сльози радості на очах. Радість не тому, що дістали оленів, а тому, що, нарешті, оплачено за одвічні образи, за одвічне рабство.

— Айджет, права...

— Миколо, що ти робитимеш з двомастами оленів?

— Колхозла біден. Сорок років працював у Улити — заробив одного оленя. Тепер за один день одержав двіста. Колхозла біден**.

На третій день закінчується суд. Після нього — засідання кочової Ради, правлінь кірчанського і вілігінського колгоспів. Підбиваємо підсумки всієї літньої роботи. Ще раз перераховуємо основні завдання на зиму, що про них

* Вірно, правильно судили.

** Хай будуть у колгоспі.

добре повинні пам'ятати орочели в горах. Один маленький штрих доводить нам, що все те, про що ухвалювали, не порожній звук. Один з кірчанських наймитів в питанні про школу зауважує:

— Дерева на школу нарубали, а моху не зібрали. Чим будемо конопатити стіни?

Це вже не паперова постанова, коли самі орочели нагадують про забуті деталі будівництва.

Постає питання про відсутність письменних у кочових Радах. Треба виділити двох на курси в Наяхан. Кинути кочування, кинути родину, гори, полювання і піти на півзими вчитися — це не дрібниця. Відрядити двох до школи — це новий іспит для кочівників.

Але іспит проходить без усяких труднощів. Григорій Хедяк і другий наймит Василь Цибін самі заявляють про своє бажання вчитися.

Під час засідання до юрти під'їхав хтось верхи на олені. Це — один з відряджених колгоспом відбивати оленів у Дойди. Всі схвильовано чекають, що він скаже. Може, знову якась куркульська витівка... А прибулий за звичаєм привітався, на запитання «Що нового?» — відповів: «Немає нічого», — і сів пити чай, ввічливо запропонований господарем юрти. Потім, скінчивши чаювати, урочисто заявляє:

— П'ятсот оленів в Олексія відбили і відігнали в окрему долину, на перевалах поставили людей, щоб не пустити куркульського табуна на Амчакчан.

Це була справжня перемога.

ДОДОМУ

Поверталися на гирло. На промислі новина — прийшов катер з Наяхана. Час від'їжджати до райцентру, а звідти й додому.

Ввечері виїхали з Віліги, а на ранок були вже в Наяхані. Тут всі чекають шхуни, що має прийти через два-три тижні забрати рибу, приставити сіль і продукти на майбутній рік, відвезти до Владивостока тих робітників, що закінчили працювати в районі.

Я перебрався на радіостанцію, чекаючи шхуни. Нагаєво обіцяло її щодня, але минуло два тижні, а шхуна не приходила. Морські береги обростали кригою. Коли дув вітер з моря, до берега наганяло багато маленьких крижин, і

всі, хто мав покинути Наяхан, втрачали надію виїхати цього року. В цій кризі не зможе йти ні катер, ні човни.

Одного разу радист показав телеграму, адресовану коопспільці: «Шхуна псування моторів повернулась тчк закінченням навігації рейсів не буде тчк побудові роботи виходьте місцевих можливостей тчк».

Надія виїхати увірвалася зовсім.

Бухта замерзала все більше й більше, окремі крижини, спаяні морозами, перетворювалися на крижане поле. Їхати до Нагаєва на собаках, щоб там сісти на пароплав, не можна було й думати, бо зовсім не було снігу. Що ж, доведеться попрацювати ще зиму...

Але в районі не було солі для путини 1934 року, не було теплої одежі для робітників, що залишились на зимівку, не було деяких продуктів. Коопспілка, райвиконком, парторганізація вимагали пароплава. Розпитували старожилів, чи можна вантажити в умовах замерзлої бухти. Ті казали, що можна в тому разі, коли подмуть вітри з гір і розтрощать прибережну кригу та віднесуть її в море.

Одного дня прийшла телеграма, де повідомлялося, що пароплав вантажиться і готується до рейсу в Наяхан. Настали нервові дні чекання. Прийде чи ні? Можна буде вантажитись чи ні? Термометр показував двадцять п'ять градусів. Дули холодні вітри. Берег обмерзав далі й далі. Але раптом вітер повернув. Одного ранку ми побачили зовсім вільне від криги море. Стало веселіше.

Якось увечері сиділи ми з начальником застави на радіостанції, коли зайшов червоноармієць:

— Товаришу начальник, там пароплав прийшов...

Він сказав це таким тоном, ніби мова йшла про звичайнісіньку річ.

Одягли кухлянки, кинулись до берега. Далеко в морі — вогні.

Ранком пароплав стояв на рейді, а кунгаси викидали на берег гори ящиків, мішків, бочок.

Я поспішив перебраться на борт, бо, якщо подмуть вітри з моря, зв'язок з пароплавом буде перерваний і тоді вже ніяка сила не перевезе мене на корабель. 19 листопада вибрали якір. Пароплав затремтів від потужного руху машин. Курс — Владивосток. Вперше в історії мореплавства рибальський пароплав зробив рейс Наяхан — Владивосток в кінці листопада.

ЗМІСТ

ЗАПИСКИ СОЛДАТА.	
Повість	5
ЖИТТЕПИС СЛУХНЯНОГО ХЛОПЦЯ.	
Повість	89
ОПОВІДАННЯ	
Шматок пирога	251
Злидні	257
Бочка	262
Дванадцятий собака	269
«Тегі-тегі»	276
Через хащі	283
Дорогоцінне видання	289
Характер	294
Заклад	300
Пасічник	304
Мати	307
В яблуневому саду	311
Білий костюм	318
Зустріч	321
Друзі	328
ВЕРХІВЦІ ЗАСНІЖЕНИХ ТУНДР.	
Нариси	335

ИВАН АДРИАНОВИЧ
БАГМУТ

ЗАПИСКИ СОЛДАТА

Повести и рассказы
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро», Київ, Володимирська, 42. Редактор
Н. М. Кравченко. Художник В. І. Лопата. Художній редактор
С. П. Савицький. Технічний редактор Б. С. Грінберг.
Коректор Л. Г. Лященко.

Виготовлено з матриць Головного підприємства на Харківській
книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе Республіканського вироб-
ничого об'єднання «Поліграфкнига», Харків, Донець-Захаржев-
ська, 6/8. БФ 27256. Здано на виробництво 10.XII 1973 р. Під-
писано до друку 14.II. 1975 р. Формат 84×108¹/₃₂. Папір № 1.
Фізичн. арк. 15,75. Умовн. друк. арк. 26,46. Обліково-видавн.
арк. 29,435. Замова. 5-280. Тираж 100 000. Ціна 1 крб. 08 коп.